

BJ-134
V-2

Sr No 590.

Bibliotheca Indica
The Itareya Brahmana
of the Rg-Veda.

Vol II
Call No II E 51.
Ac. P No 5898.

Tissue and Binding by
A. C. Ghosh

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Published by
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New series Nos. 862, 864, 867, 870, and 871.

THE AITAREYA BRAHMAṆA
OF THE RG-VEDA,
WITH THE
Commentary of Sáyana A'chárya.

EDITED BY
PANḌIT SATYAVRATA SA'MAS'RAMI,
*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. II.

Calcutta:
Printed by M. N. Sarkár, SATYA PRESS.
1896.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(अन्वये)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

— ००१ • ००१ —

वङ्गदेशीयाख्यायितिकसमितेरनुमत्या ध्ययेन च,

सामश्रमिन्नीसत्यव्रतशर्म्मा

ययामति संशोध्य सण्डीक्य च सम्पादितम् ।

॥ द्वितीयभागः ॥

(इति यचतुर्थपञ्चिकाश्रमः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८५१-संवत्समायां सत्ययन्त्रे च यन्नतो मुद्रितम् ॥

S

294 · 59212

B 813 a · a

v · 2

SL no · 19322

5898

॥ अथ सहेताक्षरसूची ॥

आर० आ० ... आरण्याधिकम् ।	कह्नि० ... कश्चिद्विषयम् ।
आर० गा० ... आरण्यागामम् ।	गी० गा० ... गेयगानम् ।
आ० ब्रा० ... आर्वेयब्राह्मणम् ।	हु० ... ह्युदादि ।
ज० गा० ... जह्मगानम् ।	प० ... प्रकीर्णम् ।
ऊह्म० गा० ... ऊह्मगानम् ।	पार० ... पारम्परिकम् ।

शा० भा० ... शावरं भाष्यम् ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ तृतीयपञ्चिका ॥

- (११) अथ प्रथमाध्यायः (निविदादिप्रकरणवर्षिक)
 अथ प्रथमः खण्डः (प्रथमप्रकरणवर्षिक)
 अथ द्वितीयः खण्डः (प्रथमप्रकरणवर्षिक)
 अथ तृतीयः खण्डः (")
 अथ चतुर्थः खण्डः (तृतीयप्रकरणवर्षिक)
 अथ पञ्चमः खण्डः (चतुर्थप्रकरणवर्षिक)
 अथ षष्ठः खण्डः (पञ्चमप्रकरणवर्षिक)
 अथ सप्तमः खण्डः (षष्ठप्रकरणवर्षिक)
 अथ अष्टमः खण्डः (अष्टमप्रकरणवर्षिक)

अथ नवमः खण्डः (प्रैषादीनां प्रशंसा)	... ३६
अथ दशमः खण्डः (निविदां स्थानानि)	... ३८
अथैकादशः खण्डः (निविदसूपदेशः)	... ४२
(१२) अथ द्वितीयाध्यायः (तत्रैव माध्यन्दिनसवनीयानि)	५१
अथ प्रथमः खण्डः (आह्वावप्रतिगरी)
अथ द्वितीयः खण्डः (अनुष्टुप्-प्रशंसा)	... ५५
अथ तृतीयः खण्डः (")	... ५८
अथ चतुर्थः खण्डः (मरुत्वतीयशस्त्रविधिः)	... ६४
अथ पञ्चमः खण्डः (तत्र प्रगाथ-प्रशंसा)	... ६७
अथ षष्ठः खण्डः (तत्रैव विचारादिकम्)	... ७०
अथ सप्तमः खण्डः (तत्रैव धाव्याविधानादि)	... ७६
अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव प्रगाथान्तरविध्यादि)	... ८२
अथ नवमः खण्डः (तच्छस्त्रयाज्ययोः प्रशंसा)	... ८८
अथ दशमः खण्डः (निष्केवल्यशस्त्रविधिः)	... ८३
अथैकादशः खण्डः (तस्यैव प्रशंसादि)	... ८७
अथ द्वादशः खण्डः (तत्रैव स्तोत्रियविध्यादि)	... १०४
अथ त्रयोदशः खण्डः (")	... ११०
(१३) अथ तृतीयाध्यायः (तत्रैव तृतीयसवनीयानि)	११५
अथ प्रथमः खण्डः (जगतीत्रिष्टुभोः कथा)
अथ द्वितीयः खण्डः (गायत्रीकथा)	... ११८
अथ तृतीयः खण्डः (सवनत्रयकथा)	... १२२
अथ चतुर्थः खण्डः (कन्दोऽक्षरविचारः)	... १२५
अथ पञ्चमः खण्डः (वैश्वदेवान्निमारुतयोः)	... १३०
अथ षष्ठः खण्डः (आर्भवं शस्त्रम्)	... १३५

- अथ सप्तमः खण्डः (वैश्वदेवशस्त्रविध्यादि) ... १६८
 अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव याज्यादिकम्) ... १७६
 अथ नवमः खण्डः (आग्निभारुतशस्त्रकथा) १७८
 अथ दशमः खण्डः (तत्रैव देवसूत्रादिकथा) १५३
 अथैकादशः खण्डः (घास्त्रिभारुतशस्त्रनिरूपणम्) १५८
 अथ द्वादशः खण्डः (तत्रैव ज्ञातवेदस्यादिविधिः) १६६
 अथ त्रयोदशः खण्डः (तत्रैव) ... १६६
 अथ चतुर्दशः खण्डः (तत्रैव अस्त्रयाज्यामर्गमात्मम्) १७२
 (१४) अथ चतुर्थध्यायः (अग्निष्टोमस्योपसंभारोक्तः) १८१
 अथ प्रथमः खण्डः (अग्निष्टोमस्य प्रथमः) ...
 अथ द्वितीयः खण्डः (दीक्षयोपेष्टादिभिः श्रुतिः) १८२
 अथ तृतीयः खण्डः (क्रत्वन्तरमाभेन श्रुतिः) १८०
 अथ चतुर्थः खण्डः (स्तोमचतुर्थः श्रुतिः) १८७
 अथ पञ्चमः खण्डः (नामनिरुक्त्यादिभिः श्रुतिः) १८३
 अथ षष्ठः खण्डः (आदित्यभ्यामेन स्तुत्यादि) २०७
 (१५) अथ प्रश्नः प्रथमः (तस्य शेष उक्त्यन्तः) ... २१४
 अथ प्रथमः खण्डः (अग्निष्टोमविष्टयः) ...
 अथ द्वितीयः खण्डः (तत्र यज्ञाङ्गविधिः) २१८
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्र छन्दोविधिर्विधानानि) २२४
 अथ चतुर्थः खण्डः (तत्र विरन्तराणि) ... २३०
 अथ पञ्चमः खण्डः (उक्त्यन्तः प्रथमविधयः) २२६
 अथ षष्ठः खण्डः (तत्रैव सृजविधिर्विध्यादि) २३८

॥ अथ चतुर्थपञ्चिका ॥

(१६) अथ प्रथमाध्यायः (षोडशिक्रतुरतिराचारम्भः) २४५

अथ प्रथमः खण्डः (षोडशिशंखनादि) ... ,,

अथ द्वितीयः खण्डः (षोडशिस्तोत्रादि) २५१

अथ तृतीयः खण्डः (विहरणप्रकारः) ... २५४

अथ चतुर्थः खण्डः (मङ्गलान्कीर्णनम्) ... २५८

अथ पञ्चमः खण्डः (अतिरात्रक्रतौ प्रधानानि) २६६

अथ षष्ठः खण्डः (रात्रिपर्यायशस्त्राणि) ... २७०

(१७) अथ द्वितीयाध्यायः (अतिरात्रशेषो गवामयनारम्भः) २७८

अथ प्रथमः खण्डः (आश्विनशस्त्रविधिः) ... ,,

अथ द्वितीयः खण्डः (आग्नेयकाण्डादिविधिः) २८३

अथ तृतीयः खण्डः (तदाश्विनशस्त्रप्रशंसा) २८६

अथ चतुर्थः खण्डः (ऐन्द्रप्रगाथादिविधयः) २८९

अथ पञ्चमः खण्डः (तच्छस्त्रपरिधानीयादि) २९८

अथ षष्ठः खण्डः (गवामयनद्वितीयाहः) ... ३०४

अथ सप्तमः खण्डः (पृष्ठे सहस्रद्वयस्तरयोरत्यागः) ३११

अथ अष्टमः खण्डः (निष्कोवल्के विशेषविधिः) ३१७

(१८) अथ तृतीयाध्यायः (गवामयनसत्रशेषः) ... ३२१

अथ प्रथमः खण्डः (अभिप्लवे त्रीण्यहानि) ,,

अथ द्वितीयः खण्डः (पञ्चषडहविधिः) ... ३२४

अथ तृतीयः खण्डः (गवामयनप्रशंसा, आदित्याना-

मयनाङ्गिरसामयनयोश्च पार्थक्यज्ञापनादि) ३२७

अथ चतुर्थः खण्डः (सत्रेषु विषुवद्विध्यादि) ३३३

अथ पञ्चमः खण्डः (स्वरसामाहानां विध्यादि) ३४०

- अथ षष्ठः खण्डः (दूरीकृत्यग्रंथम्, संसर्ग-
 स्तार्थसूक्तस्य च विधिव्याख्यानि) ... १४६
- अथ सप्तमः खण्डः (दूरीकृत्यग्रंथने उपदेशाः) १४६
- अथ अष्टमः खण्डः (विपुवनः प्रमंसाविचारौ) १४८
- (१८) अथ चतुर्गंध्यायः (अथ द्वादशाहयागइयम्) ... १६६
- अथ प्रथमः खण्डः (भरतद्वादशाहयागविध्यादि) ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (व्यूढद्वादशाहविध्यादि) १६८
- अथ तृतीयः खण्डः (यजनयाजनयोः रक्षिकारौ) १७१
- अथ चतुर्थः खण्डः (दीक्षाकालपञ्चादिविधिः) १८१
- अथ पञ्चमः खण्डः (व्यूढनामनिर्वचनादि) १८८
- अथ षष्ठः खण्डः (पृष्ठसाम्ना मुत्पत्त्यादि) ... १८५
- (२०) अथ पञ्चमाध्यायः (नयाह्ना मास्यं द्वितीयं च) ४००
- अथ प्रथमः खण्डः (प्रथमाहस्य देवतादि) ... ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (प्रथमाहमन्त्रनक्षत्रजपेयः) ४०७
- अथ तृतीयः खण्डः (द्वितीयाहस्य देवतादि) ४११
- अथ चतुर्थः खण्डः (द्वितीयाहमन्त्रनक्षत्रजपेयः) ४१८

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अंशः (यहः) ...	१	अन्धस्त्वः ...	२७२
अग्निष्टोमः ...	२०४, २९६	अन्यज्ञश्चेतः ...	३४४
अग्निष्टोमसाम ...	२४३	अन्योन्यायतनम् ...	३८८
अग्निष्टोमाहः ...	३०८	अपिशर्वरः ...	२६८
अग्निहोत्रम् ...	१८७, २९०	अपिशर्वराणि ...	२६८
अक्षिरसामयनम् ...	३३	अभिचारः ...	८५
अक्षावाकीया ...	५७	अभिजित् ...	३१६, ३३१, ३२६, ३४२
अधुतः ...	४१०—४१६	अभिप्रवाः ...	३१६, ३२३, ३२७, ३२९, ३३२
अतिच्छन्दः ...	३८८	अयातयामता ...	३८६, ३९०
अतिरात्रः (कतुः) ...	१८२, २०६	अर्वाक्सहस्रम् ...	२७८
अतिरात्राहः ...	३०५, ३१०, ३२१	अवरोधनम् ...	३२०
अत्यतिरात्रः ...	१८४	अवरोहः ...	३१८, ३४७
अदाभ्यः (यहः) ...	२	अविज्ञतम् ...	२४८
अनवानम् ...	१६०	अलकाहीमः ...	१८७
अनुचरः ...	६७, ७१, ८८, ४२१	अष्टाचत्वारिंशः (सोमः) ...	३०८
अनुवन्धः ...	२२६	असामन्धः ...	१०८
अनुमतिः ...	२९७	असुर्याः ...	२३७
अनुरूपः ...	११२, १६२	असमीति ...	२११
अनुवषट्कारः ...	२३	अहः ...	२४७, ३०५
अनुष्टुप् ...	३८८	अहःकृमिः ...	३३१, ३६८
अनुसारणी ...	१४७	आ ...	११८, ४०२—४०५
अनुसारम् ...	२१८	आचान्ति ...	३३१
अन्यायामः (यहः) ...	२	आधिमार्हतं (शस्त्रम्) ...	६९, १११, १८४
अन्यत्रम् ...	४१५, ४१७		

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
आश्लिषावतम्	४११, ४१२	आश्लिषः (वृषः)	१
आश्लिषावती	१०८	आश्लिषः (आश्लम्)	२५५
आश्लिषः (आश्लम्)	१८४	आश्लिषः (श्लम्)	२८६
आश्लिषी (याश्ल)	१४०	आश्लिषः	४२, ४२०
आश्लिषः (वृषः)	२, ३	आश्लिषः	१८०
आश्लिषः	१०, १८५, ४०३, ४१६		
आश्लिषीचम्	६०	आश्लिषः	१८८, १८०
आश्लिषीचानि	१८४	आश्लिषः	१४, १४५
आश्लिषीचानम्	१४८		
आश्लिषीचिः	१८८	आश्लिषः	१४५
आश्लिषः (वृषः)	२, १४२	आश्लिषः	११
आश्लिषाश्लिषम्	२४०	आश्लिषः (वृषः)	१८१, १८२, २४१
आश्लिषाश्लिषम्	१३२	आश्लिषः (वृषः)	४
आश्लिषः	४	आश्लिषः (वृषः)	४
आश्लिषः	२	आश्लिषः	४१०, ४११
आश्लिषाश्लिषः	४८२	आश्लिषः	११२
आश्लिषाश्लिषः	१६४	आश्लिषः	११६
आश्लिषाश्लिषः (वृषः)	१८२	आश्लिषः	१००
आश्लिषः	३८५	आश्लिषः	३
आश्लिषः	४१६	आश्लिषः	४१०, ४११
आश्लिषः	०४	आश्लिषः	४०४, ४१६
आश्लिषः	३१६, ३२३	आश्लिषः	२१२
आश्लिषः	४०६	आश्लिषः	१०८
आश्लिषः	३१८, ३४०	आश्लिषः	१४५
आश्लिषः	४२	आश्लिषः	४२०
आश्लिषः (वृषः)	१३६, ४१०	आश्लिषः	१०४
आश्लिषः	४०२	आश्लिषः	२१८
आश्लिषः (वृषः)	२, ४, ५	आश्लिषः	४८०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
सपसदः ...	७८, २१७, ३७१	सिद्धाः ...	१७४
सपसर्गाः ...	२६१
सप्रायः (यद्) ...	२	सीसारः ...	१७८
सपाशुश्राम् ...	२६१
सपस्यं (काण्डम्) ...	२८५	सीशनम् ...	७३
...
सर्जवत् ...	४१५, ४१७, ४२१	सरिष्यत् ...	४०२
सखाः ...	३८९	साव्या (नृक्) ...	१७०
...	...	सर्वत् ...	४१५, ४१६
सह्य ...	१०६	सङ्घः ...	२२७
सहत्तुः (सहः) ...	२
सहत्तुवाजाः ...	२४३	सखाः ...	१८२
सहभवं ...	१३७	सतश्रीः ...	२३५
...	...	सवामयनम् ...	७०५, ७२८
सक्तकपालम् ...	२२२	साया ...	२०५
सक्तविंशः ...	१८४, २१०, २२५, ३४२	सायवम् ...	७३, ४०२
सक्तविंशाहः ...	३३५	सायवी ...	११८, १२७, १३०, १८३
...	...	सौर्यम् ...	२२१
सिन्दः (यद्) ...	५	सिद्धपतिवती ...	१८१
सिन्दः (लवः) ...	५	सौः (सहः) ...	३१६, ३२२
सिन्दः (प्रगाथः) ...	२८९	सौरिवीतं (साम) ...	२५२
सिन्दवायवः (यद्) ...	५	सौरिवीतं (सूक्तम्) ...	८५
सिन्दवायवः (लवः) ...	५	सहाः ...	२, ३८
सिन्दः (काण्डम्) ...	२८५
सिन्दः (सूक्तम्) ...	२४२	सतश्रया ...	१४७
सिन्ध्रायः (सहः) ...	२
सिन्ध्रावयम् ...	२४१	सतविंशः ...	३०६
सिन्ध्रावैष्यम् ...	२४२	सतविंशाहः ...	३०६, ३०८, ३१७, ३१८, ३३१

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
चतुष्टयः ...	२०४	निचयः ...	२४२
चतुस्त्रिंशः ...	२३९	विदायः ...	२४०
चमसगणः ...	१८२, २४१, २४९	चिह्नम् ...	२००, २४३
चातुर्मास्यम् ...	१८८	चिह्नम् ...	११०, २२०
चिह्नम् ...	२८०	चिह्नम् ...	२८०, २२८, २१३
		चामीनः ...	१८२
हन्दासि ...	११	चक्रः ...	२४०
हन्दीव्यतिवर्जनम् ...	२४४		
जयती ...	११०, १२०	दक्षिणम् ...	१
जम्भम् ...	२२१	दक्षिणम् ...	१८८
जानतम् ...	१८१	दक्षिणी ...	१०९
जानतानि ...	१४९	दावायय (यज्ञः) ...	१८९
जातवेदस्यम् ...	१४३, ४१२, ४२३	द्विवाकीर्णम् ...	१८९, २१९, २२९, २४४
जातवेदस्या ...	४१२, ४२३	दीक्षणीयम् ...	१८३
जामदग्नः ...	१८४	टीका ...	१०१, १८३
जीष्ठयज्ञः ...	२०८	दीक्षितः ...	१०१, १८३
जीतिः (यज्ञः) ...	२१९, २२२	द्विवाक्यम् ...	२४८
जीतिटीमः ...	२०४	द्विवाक्यम् ...	२४८
		द्विवाक्यम् ...	२४८
सापचितः ...	२०९	द्विवाक्यम् ...	२४८
सार्धम् ...	२४१	द्विवाक्यम् ...	२४८
मूपाः ...	२८४	द्विवाक्यम् ...	२४८
वक्षी ...	२०९	द्विवाक्यम् ...	२४८
हृत्तीयसुवन्धका ...	२	द्विवाक्यम् ...	२४८
हृत्तीयसुवन्धम् ...	१२४	द्विवाक्यम् ...	२४८
मयस्त्रिंशद्देवाः ...	१०३	द्विवाक्यम् ...	२४८
विष्वक् ...	०४	द्विवाक्यम् ...	२४८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
विद्वत्पत्न्याः	परोक्षम् ...	२०४
शामक्यम्	पर्यायाः ...	२६८, २७३
शाय्याः ...	७५, ७८	पर्यायवाचः ...	१४१
धारायणाः	परमानलोवाचि ...	१८३, २७४
भुवः (सप्तः) ...	२	पवित्रम् ...	३
नभ्यम् ...	३२४	पद्यः ...	३८३
भस्कारवती ...	१७५	पद्यपुरीकायः ...	३८६
नवरात्रः ...	४०१	पद्यवन्धाः ...	१८८
नानदम् ...	२५२	पाकयज्ञाः ...	१८७
नियाम्याः	पाङ्क्तः ...	१०८
निधनम् ...	१०८	पाञ्चजन्यम् ...	१४३
निरप्रचित्यः ...	३८५	पात्रीवतः (यज्ञः) ...	२
निविदः ...	३८, ४०, २५०	पालागली ...	८८
निविज्ञानम् ...	४६, ७६, ४०८	पावीरवी ...	१६८
निविज्ञानीयम् ...	८४, ११३, ४०८	पिढमती ...	१४७
निधिवल्यम् ...	११३, १८४, २१८, ४०८, ४१८	पितृया ...	१७०
नीक्षेक्षाम् ...	११२	पिबन् ...	४०२, ४०५
निद्रियाः ...	२४३	पीतवत्यः ...	२७२
नीधसम् ...	३८३	पुनराव्यायनम् ...	१४८
पङ्क्तिः ...	३८८	पुरुषच्छन्दः ...	२८८
पञ्चदशः ...	७४, १११, ३४२	पुरोक्तम् ...	३७
परस्वाम ...	३३८	पूर्यपचः ...	३१७
परिधधाति ...	३००	पृष्ठलोवाचि ...	१८४
परिज्ञायाः	इत्तानि (पट्) ...	८६, १८७, ३८८
परिज्ञाता ...	८८	पृष्ठाः ...	३१६, ३२७, ३२१, ३२२, ३२३
		प्रीवीयाः ...	२४३
		प्र—११८, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४१०, ४११	
		प्रसङ्गम् ...	२, ११, १७, ६१, १८४, ४१६

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
प्रकृतिः	१८५, १८७	प्रतिष्ठितमा	२२०
प्रकाशः	७१, ७२	प्रतिष्ठितम्	१८७
प्रकाशितम्	२८५	प्रतीयमान	२१०
प्रकाशितम्	२८५	प्रतिष्ठितमानः	१०, १२
प्रतिष्ठितम्	१८५	प्रतिष्ठितम्	४१५, ४१८, ४२१
प्रतिष्ठितः	४२	प्रतिष्ठितम्	४१२, ४१५, ४१८, ४२१
प्रतिष्ठितम्	१०, ७१, २८१, ३१, १, २०५	प्रतिष्ठितम्	४१८
प्रतिष्ठितम्	४१५	प्रतिष्ठितम्	२४३
प्रतिष्ठितम्	११३	प्रतिष्ठितम्	७१, ७५
प्रतिष्ठितम्	११३	प्रतिष्ठितम्	३००
प्रतिष्ठितः	१८८	प्रतिष्ठितम्	३००, १८७
प्रतिष्ठितम्	१८८	प्रतिष्ठितम्	१४३
प्रतिष्ठितम्	२१४	प्रतिष्ठितम्	११५, २४३
प्रतिष्ठितः	४०१	प्रतिष्ठितम्	३०१
प्रतिष्ठितम्	२४८	प्रतिष्ठितम्	१११
प्रतिष्ठितम्	१८८	प्रतिष्ठितम्	२, ५
प्रतिष्ठितम्	१८८	प्रतिष्ठितम्	११०
प्रतिष्ठितम्	७८५	प्रतिष्ठितम्	२
प्रतिष्ठितम्	१८८	प्रतिष्ठितम्	८३
प्रतिष्ठितम्	३४४	प्रतिष्ठितम्	११, १८, १८८, ४०८, ४१३
प्रतिष्ठितम्	३	प्रतिष्ठितम्	४०८
प्रतिष्ठितम्	१०३	प्रतिष्ठितम्	४४३
प्रतिष्ठितम्	२१०, २०५, २१४	प्रतिष्ठितम्	११३, ४१८, ४२१
प्रतिष्ठितम्	४३	प्रतिष्ठितम्	१८
प्रतिष्ठितम्	४३	प्रतिष्ठितम्	११, १२

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा		
साध्यन्दिनसुवनयज्ञः	...	२	साम्बन्धः	...	१४
साध्यन्दिनसुवनम्	...	१२४			
साहचरम्	...	१६१, ४११	सजः	...	२७
साहेन्द्रः (यक्षः)	...	२, ८६	सवट्कारणम्	...	१०३
सुक्तरः	...	१८४	सवट्कारः	...	२१, २६
मेवावरुणः (यक्षः)	...	२, ५	सवट्कारानुमन्त्रणम्	...	१३
मेवावरुणः (तृचः)	...	५	ससिष्ठयज्ञः	...	१८८
मेवावरुणः (प्रगाथः)	...	२८५	वाजपेयः (क्रतुः)	...	१८२
			वाजी	...	२२८
दक्षक्रतवः	...	१८४	बालम्	...	२२२
यज्ञगाथा	...	२०५	वामदेव्यम्	...	२२९
शत्रायशौचम्	...	६३, १८४	वायव्यः	...	१८६
शामी	...	१७०	वायव्यः (तृचः)	...	२, ५
यीनिः	...	१०७, १६२	वावाता	...	८८
वीधाजयम्	...	७९, ७५	बालुङ्गम्	...	१५७
			विकर्णम्	...	३४३
रथक्षरम्	...	३१२, ३४३, ३८१, ३८६	विक्रतयः	...	१८५, १८७
रथनारयीनिः	...	२८४	विवाहः	...	१८१
रथवत्	...	४ २	विश्वजित्	...	३१७, ३२१, ३४२
राक्ता	...	२२७	विश्वजित्	...	३१५, ३१७, ३२१
राक्ता (ऋक्)	...	१६८	विश्वजित्	...	१८६, ३२५, ३२८, ३६१
रानिपस्यायाः	...	१८२, २७१	वृषणम्	...	२६५, ४१५, ४१८, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५
राघवम्	...	४०२, ४०५, ४०८	विश्वरूपानि	...	२५५-२५८
रिक्तः	...	२७	विश्वतम्	...	२४८
रूपम्	...	४०२	वेदी	...	१७
रुद्रतम्	...	११४, १४२, १८७	वृषणम्	...	४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४२१
रीढी	...	१५८	वेराजम्	...	३१४, ३४३, ३८६
रीरवम्	...	७९, ७५			

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
विष्णुस्वरूपम् ...	१६१	स्मितम् ...	४१६, ४२०
वीर्याभिव्यक्तः ...	१७१	स्वरवती ...	११६
वीर्यम् ...	११६	स्वरसामानः ...	११०, ११६, ११७, ११८
वीर्यः ...	१७४	स्वापिमान् (प्रभायः) ...	६८
वीर्यं (काण्डम्) ...	२८९		
स्तुतव्यस्याणि ...	१८२	संस्रवती ...	१७८
सुवन्ति ...	१७४, १७६	स्त्रियोजनः (यङः) ...	२
स्त्रीवाणि (वादश्च) ...	१८३	स्त्रियोति ...	३००
स्त्रीविद्यः ...	२०, १११	स्त्रियारः ...	४, १०८
स्त्रीविद्यम् ...	१०७	स्त्रियस्वरूपम् ...	११६
स्त्रीविद्याः (१८०) ...	१८५		

॥ अथिहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
५१	४-२०	१२	२	१२	४	१६	४	२४	६
६१	८	१८	२०	५२	८	५६	८	७०	१५
८६	३	८७	१४	८८	२	८८	३	८८	८
१०५	१	११८	१८	१२८	११	१३६	५	१४८	८
१५३	२०	१६६	१५	१६६	१०	१६८	१०	१७५	२६
१८१	८	१८२	४	२०३	१०	२०३	११	२०७	१७
२०७	१८	२०८	८	२१४	६	२१८	२२	२२४	२२
२२५	१०	२२०	१०	२२१	६	२२१	१२	२२५	१७
२३५	१८	२४५	१६	२४६	५	२६०	३	२७१	१२
२७८	८	२७८	११	२८६	१५	२८६	१६	२८६	१८

२८६	२०	२८७	२	२८८	६	२८९	२
२९०	०	२९१	४	२९२	४	२९३	४
२९४	१०	२९५	८	२९६	१२	२९७	१६
२९८	१२	२९९	३	३००	१०	३०१	११
३०२	१४	३०३	१५	३०४	१४	३०५	१६
३०६	०	३०७	१०	३०८	१६	३०९	१०

॥ अग्निष्टोमकार्यसूची ॥

(अग्निसूक्त)

“अथाग्निष्टोमसंख्येन ण्वीतिष्टोमिन यो व्रजेत् ।
 अ पूर्वं सृत्विजो हवा देवभूमिं विनिश्चयेत् ।
 दीक्षणीयां निर्वपेत् सोऽपि पञ्चीमं याजसंस्थितिम् ।
 कृते प्राचीनवर्षेऽथ संस्कारा वपनादयः ।
 हुत्वा दीक्षाहुती, कार्या दीक्षा कृत्वा जिनादिभिः ।
 दीक्षितो नियमैर्युक्तो भवेत् जीरवतादिभिः ।
 सादशाष्टं दीक्षितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्यं मानयेत् ।
 सोमं चर्मण्यस्याप्य विवसेत् सोमविकयी ।
 यंगुन्ता प्रायणीया स्याद्, षड्वीयात् त्रयणीपेदम् ।
 क्रीत्वा सोमं रथे क्षिप्या प्राग्वशाद्ये समानयेत् ।
 प्रातिथ्यां निर्वपेत् सोमं मासण्या मुपसादयेत् ।
 प्रातिथ्येऽटिगिडान्ता स्यात्, तामूतम् मवसति ।
 दीक्षा सवाकारा मेति, प्रवर्ग्योपमदोः क्षतिः ।
 दिनत्रये तत् कृतं स्यात्, वेदिमध्यदिने भवेत् ।
 षट्त्रिंशत्पददीक्षेया प्राग्वशात् पूर्वेतः क्षिता ॥

प्रातः प्रवर्ग्यं मुदास्य, पञ्चादुत्तरवेदिनः ।
 शकटे द्वे हविर्धाने, हविर्धानं च मण्डपम् ।
 पञ्चाक्षदस्तस्य मध्ये निखातीकुम्भरी मिता ।
 दक्षिणस्यानसोऽधस्ताद् गत्तानुपरवान् खनेत् ।
 विधाय फलकाभ्यां तानघे कुर्यान्मृदा स्वरम् ।
 निर्वपेद्विष्णुगान्गनीषोमीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याचितपात्राणि दर्शयत् सर्व माचरेत् ।
 आज्य आसादिते वेद्या मन्ते यूषं समुच्छयेत् ।
 यूषस्योच्छ्रयणाद्भुवि समापय्य पशुं ततः ।
 यैर्मर्जनानि हुत्वाग्निं सोमं यावादि चानयेत् ।
 हविर्धाने स्थापयित्वा गृह्णीयाद्वसतीवरीः ।
 प्रयुज्जगात् सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 यावत्स स्थापिते सोमे पक्षिणां ध्वनितः पुरा ।
 स्यात् प्रातरनुवाकार्थं मुपाकरण मादरात् ॥

वसतीवर्यपां प्राप्ती प्रचारः स्याद् दक्षिणहे ।
 उपांशु अदाभ्यौ हुत्वा च महाभिवव माचरेत् ।
 उपांशु मन्तर्यामं च हुत्वा रिक्तं तु सादयेत् ॥

अथैन्द्रवायवं पात्रैर्गृहीत्वा सादयेत् खरे ।
 यो मैत्रावरुणस्तं तु श्रीणाति पयसा ग्रहम् ।
 शक्रः शृतो हिरण्येन, शृतो मन्यौ तु सक्तुभिः ।
 गृहीत्वाग्रयणं गृह्णात्यतिपाञ्चाभिधानं ग्रहान् ।
 गृहीत्वौक्थं ध्रुवो ब्राह्मः पवमानग्रहाक्षयः ।
 पूतश्चद् द्रोणकलशोऽपरसाधवनीयकः ।
 ते बहिष्पवमानाय प्रचरन्त्यश्च पञ्च ते ।

पृथ्वीत्वाश्विन मानेयं पयोः क्षुब्धादुपाकृतिम् ।

सवनीयपुरोडाशैरित्वा ज्ञेयवायवम् ।

ब्रुत्वा यज्ञं, हयोर्मन्वावरुचाश्विनयोर्हृती ।

शुक्लमन्त्रादिकान् ब्रुत्वा चममानपि जुहति ।

संरक्ष्यर्तुयज्ञैश्चाम्नसोमप्रतिगरांस्ततः ।

आज्यस्तोत्रेभ्य ऊहं हि प्रातस्मवनसंस्थितिः ॥

माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाशः पयोर्भवेत् ।

ग्रहो मरुत्वतीयः स्यात् पवमानेन संस्तुतिः ।

दधिघर्मं कृतं दद्यात् दक्षिणाशो यथायवम् ।

मरुत्वतीयांस्तान् ब्रुत्वा माहेन्द्रे च समाप्यते ॥

तृतीयसवनारम्भ आदित्यग्रह माचरेत् ।

आर्भवेण सुयीताय पञ्चङ्गैः प्रचरत्वयम् ।

सावित्रवैश्वदेवार्क्यो यज्ञी, सौम्यचरस्तथा ।

याज्ञीवतग्रहादूर्ध्वं यज्ञायज्ञीयसंस्तवः ।

आग्निमासतश्चक्षुः स्याद् षडङ्गीयाचारियोजनम् ।

समाप्ते सवने पश्चात् कुर्यादवष्टयं ततः ।

कुर्यादुदयनेष्टिं मनुष्यां यजत गाम् ।

देविका निर्वपेद् देवसुवामापि यज्जूषणम् ।

उपोष्य वेदिं मानेयं सिद्धामिष्टोमसंस्थितिः ॥”

॥ सम्यादकीर्तिः ॥

अथ सर्वकृतप्रधानभूतो ज्योतिष्टोमः सप्तसंख्य इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । संख्या विधेयनर्थात्तरम् । ततश्चेकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य
सप्तविधत्वात् अग्निष्टोमः, अथग्निष्टोमः, सक्थः, षोडशी, अति-
रात्रः, वाजपेयः, आतोर्यामहेति सप्त नामानि सम्पन्नानि ।
तत्र यज्ञायज्ञीयाख्येनाग्निष्टोमसंख्या यत्र समाप्तिः, स आद्यो
ऽग्निष्टोमः । न एवात्यग्निष्टोमादीनां पश्चा मादर्शरूपो ऽतो
याज्ञिकैः प्रकृतिभाग इत्युच्यते । स खल्वयैतरेयके आदितश्चतुः-
खण्डाधिकश्चतुर्दशाध्यायैर्विहितः । ततः पञ्चदशाध्यायान्तोपा-
न्ययोः खण्डयोरुक्त्यक्तो विज्ञेया उक्ताः । ततः षोडशाध्यायी-
'याश्चतुःखण्डेषु षोडशिसंख्यस्य तस्य विशेषपिभयोऽभिहितः ।
तत ऊर्ध्वं सप्तदशाध्यायीयपञ्चमखण्डान्त मतिरात्रविधय उप-
दिष्टाः । एवं सार्धेनाध्यायषोडशकेन चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः
समास्त्रातः ।

एतच्चतुष्टयमुपजीव्यैव गवामयनम्, अग्निरसामयनम्, आदि-
त्यानामयनं नेति त्रीणि सत्राणि प्रयत्नत इति तानि तत ऊर्ध्वं
सार्धैकाध्यायेनोक्तानि । तत्रापि गवामयनम् प्रकृतिः ।

ततः पञ्चभिरध्यायैर्विधेयो द्विविधोऽपि षादशाहस्तूनर्निगा-
ध्यायस्यादित एवारभ्यः । अस्य चाध्यायस्य चतुर्विधं पश्चिक्तास्त्वनेना-
ज्ञैव द्वितीयो भागः समापितः ॥

[४]

श्रीशान्तिष्टोमीयानुष्ठेयानां मिथ्याचक्रकर्मणां कारिकापनिबन्ध-
सङ्क्षेपतः क्रमवर्णनं यद् विधीयते कर्तुं सङ्गृह्ये, तदपीह शान्तिष्टोमीय-
कर्मणां पौर्वापर्यपरिव्यक्तये सूचीत्वेन सङ्गृहीतमिति शम् ॥

कलिकाता ।
संवत् १८५३ । }

सामयमी श्रीसत्त्वप्रतयम् ।

(सम्पादकः)

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ तृतीयपञ्चिका ॥

(१५)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्दोक्तं वा एतद्यत्प्रउर्गं नव प्रातर्यज्ञा
 गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते सोमे दशमं
 गृह्णाति हिङ्गार इतरासां दशमः सो सा सखा
 वायव्यं शंसति तेन वायव्य उक्ष्यवानैन्द्रवायवं
 शंसति तेनैन्द्रवायव उक्ष्यवान् मैत्रावरुणं शंसति
 तेन मैत्रावरुण उक्ष्यवानाश्विनं शंसति तेनाश्विन
 उक्ष्यवानैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्यिना उक्ष्यवन्ती
 वैश्वदेवं शंसति तेनाययण उक्ष्यवानङ्गारस्तं
 शंसति न सारस्वतो यज्ञो ऽस्ति वाक् तु सरस्वती ये
 तु के च वाचा यज्ञा गृह्यन्ते ते ऽस्य सर्वे यज्ञीक्या
 उक्थिनी भवन्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आहावं निविदः सक्त सञ्ज्ञावाक्यस्य चीदनाम् ।

यजमानपुनर्जन्मं ह्रुषते साधिदेवतम् ॥

इत्य मन्त्रशस्त्रं निरूप्य प्रउगशस्त्रं निरूपयितुं प्रसीति—

‘ग्रहोक्तं वा एतद्यत् प्रउगं ; नञ् प्रातर्पणा गृह्यन्ते, नवमि-
र्बह्विष्यवमने सुवते, सुते स्तोमे दशमं गृह्णाति, हिङ्गार इतरासां
दशमः सो सा सञ्ज्ञा”-इति । प्रउगाख्यं ‘यत्’ शस्त्रं मस्ति, तत्
‘ग्रहोक्तं वै’ ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां मुक्तं, तदीयदेवताप्रशंसारूप
मित्यर्थः । नवेत्यादिना ग्रहसम्बन्ध एव स्पष्टीक्रियते । प्रातःसवने
ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादयो * धाराग्रहा नवसङ्ख्याका † गृह्यन्ते ।

* अन्तर्यामादय इति वक्तव्यम् ; शान्त्या हि नवसङ्ख्या पुर्येत । अतएव कातीयभाष्ये
‘तस्याः सन्ततं जवन्त्याः धारायाः धीषा सन्तर्यामादीनां भुवपर्यन्तानां ग्रहणम् (८.६.१.)-
इत्याहुः, ततः ‘अन्तर्यामादि भुवपर्यन्तान् धाराग्रहान्’-इत्यादि च (२५.) । आपस्तम्बी-
ऽप्याह—‘धाराया अन्तर्यामं गृह्णाति, सर्वांश्चातो यज्ञानामुवात्’-इति (श्री० १२.१९.५.) ।
यच्चूक्तं जैमिनीयव्यासभालायाम् ‘ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु’-इति (५. ४ १.), तत् खलु “वाग्
या ऐन्द्रवायवयक्षुर्मेनावरणः शीव साधिनः”-इति (तै० सं० ६.४.८.) द्विदेवत्यग्रहविज्यर्था-
मुवादवाक्यानुगतम् ; तथा आश्विनग्रहस्य तृतीयत्वं नपि द्विदेवत्यग्रहेष्वेव बोध्यम् ।

† गृह्यते सीमरस एभिरिति ग्रहाः, वैकङ्कतादीनि पात्राणि ; इह तु तानि सीम-
रसपूर्णान्येव विवक्षितानि । “गृह्यदृनिधिगमय”-इति (पा० १. १. ५८.) कारणे अप्
प्रत्ययः । ते च ग्रहा क्षिप्रिणी यद्यस्त्रिशसङ्ख्याकाः । तान् परिगणयामः—उपांशुरेकः ;
अन्तर्यामः, ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, गन्तः, मन्थी, आग्न्यणः ; सप्तः, भुवयेति
नव धाराग्रहाः ; तत्र ऐन्द्रवायवादयस्तथो द्विदेवत्याः ; अथ ऋतुग्रहा दशमः ; ऐन्द्राग्रः, वैश्व-
देवयेति अष्टविंशतिः प्रातःसवनग्रहाः ; अथो मन्थलीयाः, साहेन्द्रयेति चत्वारो माध्य-
न्दिनसवनग्रहाः ; आदित्यः, सावित्रः, वैश्वदेवः, पावोवतः, कार्तिकीजनयेति पञ्चैव तृतीय-
सवनग्रहाः ; अथक्षिप्रिणी तु चत्वारोऽधिकः—अंशः, अदाभ्यः, दधिग्रहः, कीदृशी येति
सप्तविंशत्या समविंशत् । एषु अन्तर्यामादयो नवैव धाराग्रहाः । उद्भेता आधवनीयकज-

अनुदत्तस्य सोमः सादय राजानमृक्षस्मिन् सोमसमन्त्रे निगमाभ्यासिवा । यतः बलमानः
निगमाभाः प्रविषं दीपलक्ष्मणोपरि तदाश्वभारकामं भूमे शान्तिवर्ति कृतवत् । ततः
कृतं चक्रवर्त्ता धारायाः वाकाशान् यमयाभादीन् भुवमृक्षान् नव वृक्षान् यद्वान्तिवत्
एवेति धारागृहा उपपत्तिः । कात्या० श्रौ० ४.५.१०; ६.१. चाप० श्रौ० १९.१९.
१२-१९.५. दृष्टव्यानि । ये नृप धारागृहाः, ते "दीपलक्ष्मण परिश्रवणा यज्ञानः ।
यमनादवत्" इति चाप० श्रौ० १९.१८.११।

* "सविधि भेदोत्तरपदादिस्त्रीयस्य कन्दोस" इति शा. ४. १. वृत्त. भा. १।

६ उपर्युक्त पाठ्य मीमांसाभाष्येण दृश्यते (श्री. म. ५. ४. १.), आश्रितमहाभाष्येण

॥ सपाश्रमभक्तिषु प्रातःसमयवर्धेतिथिं श्रेयम्, न तु आराधयितुं, उपासीयांश्चाहवन्ता
सर्वकामस्यानुप रसंति ।

गच्छन्तीयः * । तथा सति अकाराणां क्षीयित्याणां च सङ्ख्यासाम्यं भवति । तदिदं 'सो सा सञ्चा'—इतिवाक्येनोच्यते । उकारो निपातः समुच्चयार्थः सन् खीलिङ्गाभ्यां तच्छब्दाभ्यां सम्बध्यते । तथा सति 'सा' च ग्रहसङ्ख्या, 'सा' च क्षीयित्यसङ्ख्येत्युक्तं भवति । 'सञ्चा'—इत्यत्र द्वितीयो मकारश्चाह्वयः । तस्मिन्नुपगते सति 'सञ्चा' तुल्येत्युक्तं भवति । एवं सति यथा बहिष्यवमानस्य क्षीयस्य ग्रहसम्बन्धः, तथा प्रलग्नस्यस्यापि ग्रहसम्बन्धो ब्रूष्य इत्यभिप्रायः ॥

अथ प्रलग्नस्य विद्यमानानां दृष्टानां मध्ये प्रथमं दृष्टं विभक्तं—“वायव्यं शंसति, तेन वायव्यं उक्थवान्”—इति । वायु-देवता यस्य दृष्टस्य सोऽयं 'वायव्यः',—“वायवा याहि दर्शत”—इत्यादिकः (सं० १.२.१-३.) ; तं शंसते । 'तेन' शंसनेन 'वायव्यः' ग्रहः 'उक्थवान्' ग्रन्थवान् भवति । यद्यपि वायव्यः पृथक् ग्रहो नास्ति, तथाप्यैन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पूर्वभागे वायव्य इत्युच्यते । स च प्रथमम् “आ वायो भूष”—इत्यनेन (सं० ७.६२.१.) केवलवायुदेवता-केन मन्त्रेण गृह्यते, तेन वायव्यो भवति ; पश्चात् “इन्द्रवायू इमे सुताः”—इत्यनेनेन्द्रसहितवायुदेवताकेन मन्त्रेण (सं० १.२.४.) गृह्यते, तेनैन्द्रवायवोऽपि भवति । अत एव वायोर्द्विर्ग्रहणं तैत्तिरीया

* “हिंश् इति हिङ्गव्य”—इति (१.२.३.) आनखाग्रमोक्तम्, हिङ्गवो वङ्गवानान्, कन्दोर्गाणां तु “ङ्” इति हिङ्गारः—इति (७.११.७.) साध्यायनोक्तो याज्ञः । साक्षां साप्तमन्त्रिकत्वे पाञ्चमन्त्रिकत्वे च स एवाद्या भक्तिः (छा० उप० २.२.१ ; ८.१.०) । इहीपदिष्टी हिङ्गारस्तु उक्ताभ्यां भिन्नी मन्त्रात्मक एव । स चाद्यातन्मन्त्रोद्ये । तथाहि—‘ते हि यथैवेद्’ बहिष्यवमानेन क्षीयमाणाः सङ्ख्याः सर्पनीत्येव माससङ्ख्येयं सप्तपत्तिश्च हिङ्गव्यः—‘चोश् मदाश्मीश् पिवाग्मीश् दीवो वरुणः प्रजापतिः सनिताश्च मिहार्हद्वपते इति मिहार्हद्वपते इति’—इति १.१२.४, ५ ।

श्रीवन्ते—“सकदिन्द्राय मध्वतो वृक्षसि विर्वायवे”-इति (सं० १.४.७.४.) ७ । तत्र प्रथमभागस्यो वायव्यो वृक्षः, क्षेत्रीय-
शिवस्यैवमेव मध्ववान् मन्वस्यते ॥

द्वितीयं वृक्षं विधत्ते—“ऐन्द्रवायवं ग्रंसति, तेनैन्द्रवायवं
उक्त्ववान्”-इति । इन्द्राय वायुस्य मिलिता १ देवता यस्य वृक्षस्य
सोऽयम् ‘ऐन्द्रवायवः’,—“ऐन्द्रवायू इमि वृताः”-इत्यादिकः (सं०
१.२.४-६) ; तं ग्रंसित् । तच्छंसनेनैन्द्रवायवस्य वृक्षोत्तरभागः मध्व-
वान् भवति ॥

तृतीयं वृक्षं विधत्ते—“मैत्रावस्यं ग्रंसति, तेन मैत्रावस्यं
उक्त्ववान्”-इति । मित्रो वसवस्य मिलिता ३ देवता यस्य वृक्षस्य
सोऽयं ‘मैत्रावस्यः’,—“मित्रं कुवे पूतदधम्”-इत्यादिकः (सं० १.
२.७-८.) । तं ग्रंसतीत्यादिकं पूर्ववक्ष्येणम् ॥

चतुर्थं वृक्षं विधत्ते—“आश्विनं ग्रंसति, तेनाश्विन उक्त्व-
वान्”-इति । आश्विनौ मिलिता ५ देवता यस्य वृक्षस्य सोऽयम्
‘आश्विनः’,—“आश्विना यज्वरीरिषः”-इत्यादिकः (सं० १.२.१-२.) ॥

पञ्चमं वृक्षं विधत्ते—“ऐन्द्रं ग्रंसति, तेन वृक्षान्मन्विना
उक्त्ववन्तौ”-इति । इन्द्रो देवता यस्य वृक्षस्य सोऽयम् ‘ऐन्द्रः’,—
“इन्द्रा याहि विषभानो”-इत्यादिक ऐन्द्रस्यैवः (सं० १. २.
४-६.) । तेन वृक्षपञ्चमस्य पञ्चयोऽवधयोः मध्ववस्त्वम् ॥

षष्ठं वृक्षं विधत्ते—“वैश्वदेवं ग्रंसति, तेनापयस्य उक्त्ववान्”
-इति । “सोमामवर्ष्योऽधीतः”-इत्येषः (सं० १. २. ७-८.)
वैश्वदेवस्यैवः । तेनापयस्य वृक्षस्य यद्यपि मध्ववस्त्वं नास्ति, तथापि :

७ ‘वा वादी’-‘ऐन्द्रवायू’-इतीती मन्वी एकजिह्वमुवाच मध्वान्मैत्रावादी तै० सं० १.४.४ ।

१, ३, ५, ‘मिलिता’ च ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

विष्णोर्देवदेवताकृत्वात् 'विष्णुदेवम्' । एवं सर्वेषां देवस्य योरेक-
देवताकृत्वं द्रष्टव्यम् ॥

सप्तमं त्वचं विधत्ते—“सारस्वतं ग्रंसति”-इति । “पावका-
नः सरस्वती”-इत्यादिकः (सं० १.३.१०-१३.) सारस्वतस्तृचः ॥

अनु पूर्ववदत्रापि ग्रहस्य शस्त्रवत्त्वं कुतो नोपन्यस्यते ? इत्या-
शङ्क्याह—“न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति”-इति । आध्वर्यवमन्त्रकाण्डे
सारस्वतमन्त्रस्यापठित्वात्, ब्राह्मणे विध्यभावाच्च ग्रहाभावः । तर्हि
ग्रहोक्त्येऽस्मिन्स्य सारस्वतस्य त्वचस्य किमर्थं ग्रंसनं मान्नात-
मित्याशङ्क्याह—“वाक् तु सरस्वती, ये तु केच वाचा ग्रहा
गृह्यन्ते, ते ऽस्य सर्वं शस्तोक्त्याः”-इति । सरस्वती हि वाग्देवता,
ग्रहाणां च वाचा गृह्यमाणत्वात् सारस्वतत्वम्, तेन सर्वेऽपि ग्रहाः
'शस्तोक्त्याः' पठितशस्त्रा भवन्ति ॥

वेदनं प्रग्रंसति । “उक्थिनो भवन्ति य एवं वेद”-इति ।
तस्य वेदितुः सर्वे ग्रहाः शस्त्रवन्तो भवन्ति, ग्रहदेवतास्तुथ-
मीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयप्रश्निकायां प्रथमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे यत्प्रउगं मन्यान्या देवता
प्रउगे शस्यते ऽन्यदन्यदुक्तं प्रउगे क्रियते ऽन्यदन्य-

दद्यान्नाद्यं यज्ञेषु प्रियते य एव वेदैतन्न वै यज्ञ-
मानस्याध्यात्मतम मिवोक्तं यत् प्रउगं तस्मादेनेनै-
तदुपेक्ष्यतम मिवेत्याहुरेतेन ह्येनं होता संस्करोतीति
वायव्यं शंसति तस्मादाहुर्वायुः प्राणः प्राणो रेतो
रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति यद्वायव्यं
शंसति प्राण मेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रवायव्यं शंसति
यच्च वाव प्राणस्तदपानो यदैन्द्रवायव्यं शंसति प्राणा-
पानावेवास्य तत्संस्करोति मैवावरुणं शंसति तस्मा-
दाहुश्चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति
यमैवावरुणं शंसति चक्षुरेवास्य तत्संस्करोत्यश्विनं
शंसति तस्मात् कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रू-
षते नि वै ध्यायतीति यदाश्विनं शंसति श्रोत्र
मेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रं शंसति तस्मात् कुमारं
जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै गीवा अथो शिर-
क्षति यदैन्द्रं शंसति वीर्यं मेवास्य तत्संस्करोति
वैश्वदेवं शंसति तस्मात् कुमारो जातः पञ्चैव प्रच-
रति वैश्वदेवानि ह्यङ्गानि यदैश्वदेवं शंसत्यङ्गान्ये-
वास्य तत्संस्करोति सारस्वतं शंसति तस्मात् कुमारं
जातं जघन्या वागाविशति वाग्धि सरस्वती यत्
सारस्वतं शंसति वाच मेवास्य तत्संस्करोत्येष वै

जाते वासते सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः सर्वेभ्यः
उक्थेभ्यः सर्वेभ्यः प्रउगीभ्यः सर्वेभ्यः प्रउगीभ्यः
सर्वेभ्यः सवनेभ्यो य एवं वेद यस्य चैवविदुष एत-
न्नासन्ति ॥ २॥

विहितं प्रउगशस्त्रं प्रशंसति— “अथायं वा एतनावसन्
यत् प्रउग मन्वाग्या देवता प्रउगी शस्त्रते अन्यदन्यदुक्तं प्रउगी
क्रियते”—इति । यदेतत् प्रउगाश्वं शस्त्रं मस्ति, तदेतदुक्तं
योग्यस्वाश्वस्य साधनम् । अतस्तेनायं प्राप्नोति । यस्मादस्मिन्
शस्त्रे इत्येकं इत्येव देवता शस्त्रते,— प्रउगमदये केवली वायुः,
द्वितीयस्मिन्निन्द्रवायु, तृतीयस्मिन्निन्द्रवायुवशावित्त्वादिदेवताभेदः ;
यस्यैव देवता भिद्यन्ते, तथैवास्मिन् शस्त्रे ‘अन्यदन्यत् उक्तं’,—
“वायवायाहि”—“इन्द्रवायू”—इत्यादिकं परस्परविलक्षणं शस्त्राङ्गं
क्रियते; तस्मादोदनशाकसूपादिविलक्षणभक्ष्यभोग्यलक्षणोपसाध्या-
दवाच्यहेतुत्वं युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अन्यदन्यदस्मान्नायं शस्त्रेण क्रियते य एवं
वेद”—इति । ‘अन्यदन्यत्’ परस्परविलक्षणं मधुरास्वादिरूपम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रउगं प्रशंसति— “एतच्च हि यजमानस्या-
ध्याज्यतमं मित्रोक्तं यत् प्रउगं; तस्मादेनेनैतदुपिष्यतमं मित्रेत्याहु-
रिति न ह्येनं होता संस्मरोति”—इति । प्रउगाश्वं यन्मस्ति,
एतदेव यजमानस्य ‘अध्याज्यतमं मित्रं’ आत्मानं शरीरं मधिकृत्य
हन्ति इत्यध्याज्यं, शरीरसम्बन्धीत्यर्थः । पूर्वब्रह्मण्यजस्य यज-
मानशरीरमिष्यतिहेतुत्वाभिधानात् (१भा० ४७४५०) तदध्याज्यं,

शंसति, चक्षुरेवास्य तत् संस्करोति”-इति । अत्यन्तरे “चक्षु-
मैवावरुणः”-इति (तै० सं० ६.४.८.४ः) । मित्रावरुणसम्बद्धस्य
ग्रहस्य चक्षुःश्राभिधानात् तद्वोऽपि चक्षुःस्वरूप एव । तच्चक्षुः
अन्यस्मात् श्रोत्रादीन्द्रियात् प्रथमं सुत्यद्यते । अस्यार्थस्यागमगम्य-
त्वादाङ्गुरभिज्ञा इत्युक्तम् । एवंविधं चक्षुःस्वरूपेण मित्रावरुण-
तत्वेन यजमानचक्षुषः संस्कारः ॥

चतुर्थे विधि मनुष्य स्तौति— “शश्विनं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जानं संवदन्त, उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति ; यदा-
श्विनं शंसति, श्रोत्रं मेवास्य तत् संस्करोति”-इति । उत्पन्नं बालं
मुखं मेवेक्षमाणा मातृपित्रादयः परस्परं मेव माहुः,---नानाविधै-
रुपलालनैराङ्गतो बालकोऽस्त्रभ्युखं सवलोकयति, तस्मादयः भस्म-
दीयां वाचं श्रोतुं मिच्छन्ति, नैरस्त्येणवलोकनेन सा मेव
ध्यायतीति । तदेतन्मित्रावरुणानुग्रहकृतम् । तस्मात् तच्छंसनेन
श्रोत्रस्य संस्कारः ॥

पञ्चमे विधि मनुष्य स्तौति— “ऐन्दवं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जानं संवदन्तो, प्रतिधारयति वै श्रौवा अथो शिर इति ;
तदेन्दवं शंसति, वीर्यं मेवास्य तत् संस्करोति”-इति । दोलायां
ग्रयानं वाक्षं मेवेक्ष्य परस्परं मेव माहुः,---अथ मिदानीं ‘श्रौवाः
प्रतिधारयति’ उच्यते भादौ गलं मुक्कमयति, ततः शिर उन्नमय-
तीति । एतस्य व्यापारस्य वीर्यनिमित्तत्वाद्विन्दस्य न वीर्यप्रद-
त्वात् तदीयतत्वेन शक्तेः संस्कारः ॥

षष्ठे विधि मनुष्य स्तौति— “वैश्वदेवं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जानः पश्येव प्रचरन्ति ; वैश्वदेवानि ह्याङ्गानि ; यद्वैश्वदेवं
शंसत्यङ्गान्येवास्य तत् संस्करोति”-इति । उत्पन्नो बालः ‘पश्येव’

दर्शनश्रवणशौरोत्रमनादिक्रियाभ्यः पश्चादेव समर्थः सन् इत्याभ्यां
पादाभ्यां चेतस्ततः प्रचरति ; इत्यादीन्यङ्गानि च बहुदेवता-
कानि ; तस्मात् वैश्वदेवतत्वेनाङ्गसंस्कारः ॥

सप्तमं विधिं मनूय स्तौति—“सारस्वतं शंसति ; तस्मात्
कुम्भारं ज्ञातं जघन्या वागाविशति ; वाग्धि मरस्वती, यत् सार-
स्वतं शंसति वाच मेवाश्व तत् संस्कारोति” इति । ऋगुपाद-
प्रवाभावस्थायया जडं वक्तुमारभते, ‘प्रतो’ जघन्या वाक् इत्यु-
च्यते । वाचः मरस्वतीरूपत्वात् तदीयतत्वेन तस्याः संस्कारः ॥

वेदितारं मनूयतातारं च प्रशंसति—“एष वै जातो जायते
सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः सर्वेभ्य उक्थेभ्यः सर्वेभ्य ऋन्दीभ्यः सर्वेभ्यः
प्रउगेश्यः सर्वेभ्यः मवनन्थो य एवं वेद, यस्य चैवंविदुष एतच्छं-
सन्ति” इति । ‘यः’ ज्ञाता यथोक्तप्रकारेण वेद, एष एव पूर्वं
स्मरान्पितृभ्यः जातोऽपि पुनर्देवतादिभ्यो जातो भवति । यथो-
क्तानि विदुषो ‘यस्य’ यजमानस्य ज्ञाता ‘एतत्’ प्रउगं शंसति,
सोऽपि यजमानो देवतादिभ्यः पुनर्जायते । देवता वाय्नादयः ।
उक्थानि ऋज्यप्रउगादीनि । ऋन्दींसि गायत्रादीनि । प्रउगानि
तदन्यथास्तृचाः । मवनानि क्षीणि प्रमिहानि । एतेभ्यः सर्वेभ्यः
पुनरुत्पत्तिः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्राणानां वा एतदुक्तं यत्पुत्रं सप्त देवताः
 शंसति सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव तत्प्राणान्
 दधाति किं स यजमानस्य पापभद्रं माद्रियेतेति ह
 स्नाह यो ऽस्य होता स्यादित्यत्रैवैनं यथा कामयेत
 तथा कुर्याद् यं कामयेत प्राणेनैनं व्यर्हयानीति
 वायव्यं मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव
 तल्लुब्धं * प्राणेनैवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत
 प्राणापानाभ्यामेनं तद् व्यर्हयानीत्येन्द्रवायव्यं मस्य
 लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं प्राणा-
 पानाभ्यामेवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत चक्षुषेन
 व्यर्हयानीति सैचावरुणं मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं
 वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं चक्षुषेनैवैनं तद् व्यर्हयति
 यं कामयेत श्रोत्रेणैनं व्यर्हयानीत्याश्विनं मस्य
 लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं
 श्रोत्रेणैवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत वीर्येणैनं
 व्यर्हयानीत्येन्द्रं मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्
 तेनैव तल्लुब्धं वीर्येणैवैनं तद् व्यर्हयति यं काम-
 येताङ्गेरेन व्यर्हयानीति वैश्वदेवं मस्य लुब्धं शंसे-

दृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं मङ्गैरेवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत वाचैनं व्यर्हयानीति सारस्वत मस्य लुब्धं शसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं वाचैवेनं तद् व्यर्हयति य मु कामयेत सर्वैरेन मङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयानीत्येतदेवास्य यथापूर्वं मृजु-
ऋष्टं शंसेत्सर्वैरेवैनं तदङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयति सर्वैरङ्गैः सर्वेणात्मना समृद्धाते य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रउगशस्त्रं प्रशंसति— “प्राणानां वा एतदुक्तं यत् प्रउगं; सप्त देवताः शंसति,— सप्त वै शीर्षेण प्राणाः शीर्षेण तत् प्राणान् दधाति”—इति । शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्त्तिप्राणानां पूर्वीक्तभरतृचगतवायुादिदेवतानां च सञ्ज्ञासाभ्यात् शस्त्रस्य प्राण-
रूपत्वम्. तेन यजमानस्य शिरसि प्राणधारणं भवति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां प्रउगशस्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शयति— “किं स यजमानस्य पापभद्रं माद्रियेनेति ह आह, योऽस्य होता स्यादित्य-
त्तेनैव यथा कामयेत तथा कुर्यात्”—इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘यः’ होता स्यात्, स तस्य ‘पापभद्रं किं माद्रियेत’ पापं मनिष्ट-
फलं, भद्रं मिष्टफलं, तादृशं फलं किं सम्पादयितुं समर्थः ? इति प्रश्नः । अत्रैव जम्बुनि ‘एनं’ यजमानं प्रति यथा होता कामयेत,
तथा कर्तुं शक्नोति इत्युत्तरम् ॥

तच्च प्रथमतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत प्राणेनैव व्यर्हयानीति, वायव्यं मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं प्राणेनैवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । ‘यं’

यजमान सुदिश्ये होता कामयेत । कथं मिति, तदुच्यते—‘एनं’ यजमानं प्राणेन ‘व्यर्हयानीति’ तद्वियुक्तं करवाणीति । एवं कामयमानो होता ‘अस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘वायव्यं’ तृचं ‘लुब्धं’ व्यामूढं यथा भवति तथा ‘शंसेत्’ स्तम्भयेत्, न पठेदित्यर्थः । ‘लुभ विमोहने’ इति धातुः (तु० २५) । व्यामोहप्रकार उच्यते— एका ज्वं वा तदीय मेतं पदं वा ‘वातीयात्’ स्तम्भयेत्, न पठेदित्यर्थः । तावता ‘तत्’ तृचस्वरूपं ‘लुब्धं’ व्यामूढं भवति ; तथा सति प्राणरूपत्वेन पूर्वनिरूपितस्य वायोः क्रोधात् ‘एनं’ यजमानं प्राणेन वियोजयति ॥

द्वितीयतृचनिमित्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत प्राणापानाभ्यां मेतं तद् व्यर्हयानीत्यैन्द्रवायव्यस्य लुब्धं शंसेद्वचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तन्लुब्धं प्राणापानाभ्यां मेतं तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

तृतीयतृचनिमित्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत चक्षुषेण व्यर्हयानीति, मैत्रावरुणस्य लुब्धं शंसेद्वचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तन्लुब्धं चक्षुषेणैव तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत श्रोत्रेण व्यर्हयानीत्याश्विनस्य लुब्धं शंसेद्वचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तन्लुब्धं श्रोत्रेणैव तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत वीर्येण व्यर्हयानीत्यैन्द्रस्य लुब्धं शंसेद्वचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तन्लुब्धं वीर्येणैव तद् व्यर्हयति”— इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

षष्ठतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेताङ्गैरेण व्यर्हयानीति, वैश्वदेवस्य लुब्धं शंसेद्वचं वा पदं वातीयात्,

तेनैव तल्लुब्धं मङ्गरेवैनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

सप्तमतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति—“यं कामयेत वाचैनं व्यर्हयानीति, सारस्वतस्य लुब्धं शंसिष्टं वा पदं वाती-
यात्, तेनैव तल्लुब्धं वाचैवैनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

अथास्य शस्त्रस्योत्पलसामर्थ्यं दर्शयति—“यं मु कामयेत सर्वेन मङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयानीत्येतदेवास्त्रं यथापूर्वं मृजु-
कृतं शंसितुं,—सर्वेरेवैनं तदङ्गैः सर्वेणात्मना समर्हयति”—इति ।
पूर्वाक्तानि प्राणादीनि, सर्वाण्यङ्गानि, सम्पूर्णो देहः, सर्वं आत्मा,
तत्समृद्धिकामो होता ‘मस्य’ यजमानस्य सम्बन्धि ‘तत्’ एव
प्रथमशस्त्रं ‘यथापूर्वं’ युगैः समोपे पारायणक्रमेण पठितं, तथैव
‘मृजुकृतं’ कस्यचिदयवस्यान्यथात्वाभावाद्भुजं, तथा कृतं
सम्पादितं कृत्वा शंसितुं । ततः काम्यमानसमृद्धिः सिध्यति ॥

वेदने प्रशंसति — “सर्वैरङ्गैः सर्वेणात्मना समृद्धयते य एवं
वेद” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदाध्याप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुयथा वाव स्तोत्र मेव शस्त्र 'माग्नेयीषु
 सामगा * स्तुवते वायव्यया होता प्रतिपद्यते कथ
 मस्याग्नेय्यो ऽनुशस्ता भवन्तीत्यग्नेर्वा एताः सर्वा-
 स्तन्वो यदेता देवताः स यदग्निः प्रवानिव दहति
 तदस्य वायव्यं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यद् द्वैध
 मिव कृत्वा दहति द्वौ वा इन्द्रवायू तदस्यैन्द्रवायवं
 रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्च हृष्यति नि च
 हृष्यति तदस्य मैत्रावरुणं रूपं तदस्य तेनानुशंसति
 स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं तं यद्
 घोरसंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते तदस्य मैत्रं
 रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेन द्वाभ्यां वाहुभ्यां
 द्वाभ्या मरणीभ्यां मन्यन्ति द्वौ वा अश्विनौ तदस्या-
 श्विनं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्चैर्घोषः स्तन-
 यन् वववा कुर्वन्निव दहति यस्माद् भूतानि विजन्ते
 तदस्यैन्द्रं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेन मेकं
 सन्तं बहुधा विहरन्ति तदस्य वैश्वदेवं रूपं तदस्य
 तेनानुशंसत्यथ यत्स्फूर्जयन् वाच मिव वदन् दहति
 तदस्य सारस्वतं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्येव मु

हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन तृचेनैवैता-
भिर्देवताभिः स्तोत्रियो ऽनुशस्तो भवति विप्रवेभिः†
सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना पिबा मिचस्य धाम-
भिरिति वैश्वदेव मुक्यं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति
यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रशस्त्रयोः देवतावैलक्षण्यरूपमाक्षेपमुत्थापयति—
“तदाहुर्यथा वाच स्तोत्रमेवं शस्त्रमाग्नेयीषु सामगा सुवते,
वायव्यया स्तोता प्रतिपद्यते, कथमस्याग्नेय्योऽनुशस्ता भवन्तीति”—
इति । सामगानां शान्ताज्यस्तोत्राणि, तत्र ऋच आग्नेय्य आन्नाताः ;
“अग्न आ याहि” इत्यादिषु (उ० आ० १.१.४-७.) सामगैराज्य-
स्तोत्रपाठाय † । होता तु “वायवा याहि”—इत्यनया (सं० १.२.१.)
वायव्यया प्रउगशस्त्रं प्रारभते । अतो ऽनेन विलक्षणदेवताकेन
शस्त्रेणाग्नेय्य ऋचः कथमनुशस्ता भवन्ति ? अनुकूलशंसनाभावे
“सुत भनु शंसति”—इति (ता० ब्रा० ८. ८. १०.) § शाखास्तरं
विरुध्यतेति आक्षेपः ॥

तस्योत्तरं दर्शयति— “अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वी यदेता
देवताः” इति । अस्य तृचेषु (१-१५५०) या एता वाय्वादयो
देवताः प्रतीयन्ते, ताः सर्वा अग्नेरेव शरीरभूताः ; अतोऽग्नि-
विषयमेव वृत्सं शस्त्रं सम्पद्यत इति । स्तोत्रगता आग्नेय्यः
ऋचो ऽनुशस्ता भवन्ति ॥

† स्तोत्राभिः, क, ग, घ ।

† ‘विप्रवेभिः’ इ ।

‡ ता० ब्रा० २. ४. ६, ७. २, ११. २. ३ ।

§ १ भा० ४५३ पृ० ‘४’ इत्यस्य ।

ध्मिः प्रथमतृचप्रतिपादिताया वायुदेवतायाः स्वरूपं दर्शयति— “स यदग्निः प्रवानिव दहति, तदस्य वायव्यं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ‘प्रवानिव’ प्रकर्षवानिव सन्नाधिकज्वालाया दहत्यग्निरिति यदस्ति, तत्प्रकर्षात्मकं वायुसम्बन्धि रूपम् ; वायुना ज्वालाधिक्योदयात् । अतोऽस्य प्रलग्नशस्त्रस्य सम्बन्धिना तेन वायुरूपेणैव होता तदग्निरूपं अनुशंसति ॥

द्वितीयतृचप्रतिपादिताया इन्द्रवायुदेवतायाः सारूप्यं दर्शयति— “अथ यद् वैध मित्रं कृत्वा दहति, द्वौ वा इन्द्रवायू तदस्यैन्द्रवायवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ज्वालाद्वयं मित्रं कृत्वा यदा दहति, तदा द्वित्वसाम्यात् तज्ज्वालाद्वयं मिन्द्रवायुसम्बन्धि रूपं भवति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीयतृचे सारूप्यं दर्शयति— “अथ यदुच्च हृथति, नि च हृथति, तदस्य मित्रावरुणं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ज्वलतोऽग्नेरौघवत्यम् ‘उहर्षः’, ज्वालाशान्त्या नाचत्वः ‘निहर्षः’ ; तदुभयं मित्रावरुणसम्बन्धि रूपम् ; — मित्रं दृष्टवतो तृपेणोच्चतत्वात् तन्मित्ररूपम् ; वरुणसम्बन्धिनीना मया नोचगामित्वात् एतद् वरुणस्य रूपम् । तदीयतृचेनाग्निरनुशंसो भवति । तद्वैय युक्त्यन्तरं भाह— “स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं, तं यद् घोरं संस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्वोपासते, तदस्य मित्रं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । सोऽग्निः ‘घोरसंस्पर्शः’ उष्णसंस्पर्शः इति यदस्ति, तदस्यास्तेर्वरुणसम्बन्धि रूपम् ; वरुणस्योद्यत्वात् । घोरसंस्पर्शं सन्तं स्पष्टं मशक्यं मपि तं मग्निं शीतार्ताः प्राणिनो ‘मित्रकृत्वा’ मित्रस्य कृतिः कार्यं समीपे ऽवस्थानं तेनैव एनम्

उपासते' शीतपरिहाराय हृत्सी उदरं पृष्ठं च वज्रिसमीपे प्रता-
पयन्तो वज्रिं भवन्ते 'तत्' एतत्प्रेषणम् 'अस्य' अग्नेः मित्रसम्बन्धि
रूपम् । ततोऽस्याग्नेः सम्बन्धिना 'तेन' मैत्रावरुणरूपेणायं होता
वज्रिं मनुशंसति ॥

चतुर्थतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यदेनं द्वाभ्यां वाङ्मयां
द्वाभ्यां मरणीभ्यां मयन्ति, द्वौ वा अश्विनौ, तदस्याश्विनं रूपं,
तदस्य तेनानुशंसति"—इति । अश्विनोर्द्वित्वावस्तद्वयेनारब्धवयेन
च मयनम् 'अथ' अग्नेः आश्विनं रूपम् ॥

पञ्चमतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यदुक्षैर्घोषं स्तनयन्
वववा कुर्वन्निष दहति, यस्माद् भूतानि विजन्ते, तदस्यैन्द्रं रूपं,
तदस्य तेनानुशंसति"—इति । 'स्तनयन्' ध्वनिं कुर्वन् । स एव
ध्वनिः विभिर्बकारैरनुक्रियते । यत् ईदृशात् ध्वनिसञ्चितादग्नेः
रूपात् 'भूतानि' प्राणिनो 'विजन्ते' विभ्यति, 'तत्' भयकारणं
ध्वनिसञ्चितं मिन्द्रस्य सङ्गामार्थं मास्फोटनं कुर्वतः शत्रुभय-
कारिणी रूपम् ॥

षष्ठतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यदेनं मेकं सन्तं बहुधा
विहरन्ति, तदस्य वैश्वदेवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति"—इति ।
अग्नेराहवनीयादिस्थानेषु आग्नीध्रादिधिष्णीषु च बहुधा विहरणं
यदस्ति, तद्विश्वेषां देवानां रूपम् ; तेषां मपि बहुत्वात् ॥

सप्तमतृचे सारूप्यं दर्शयति— "अथ यत् स्फूर्जयन् वाचं मिव
वदन् दहति, तदस्य सारस्वतं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति"—इति ।
यथा जनो वाचं वदति, तथैवाग्निः 'स्फूर्जयति' ईषद्विष्टिद्य
त्रिलक्षणीञ्चारणं मिव शब्दं करोति । तदेतद्वागुच्चारणसदृशं
ध्वनिकरणं सरस्वतीसम्बद्धरूपम् ॥

इत्य मन्त्रेर्वाद्यादिदेवतानां च साहस्यद्वाराऽनुशंसनं मुपपाद्योप-
संहरति— “एव सु हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन तृचे-
नैवेताभिर्देवताभिः स्तोत्रियो ऽनुशस्तो भवति”—इति । ‘एव सु ह’
अनेनैषोक्तप्रकारेण “वायवा याहि”—इत्येतया वायुदेवताकयैवर्चा
शस्त्रं प्रारभमाणस्य होतुः तेन तेनोक्ततृचेनैव प्रतिपादिताभिर्वायु-
दिभिः देवताभिरग्निसदृशीभिः ‘स्तोत्रियः’ स्तोत्रसम्बन्धितृचो
“अग्न आ याहि”—इत्यादिकः (उ० आ० १.१.४-७.) आग्नेय्यो-
ऽपि ‘अनुशस्तो भवति’ तस्यानुकूल्यं यथा भवति तथा प्रउग-
णस्य मनुष्ठितं भवति इत्यर्थः ॥

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते— “विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण
वायुना पित्रा मित्रस्य धामभिरिति (सं० १.१४.१०.) वैश्वदेव
मुक्थं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति”—
इति । हे अग्ने ! ‘विश्वेभिः’ सर्वैः देवैः सह, विशेषतः इन्द्रेण
वायुना च सह, तथा मित्रस्य ‘धामभिः’ स्थानैर्युक्तः सन् ‘सोम्यं
मधु’ सोमसम्बन्धिनं मधुरं रसं पिब । विश्वेभिरित्यादिना सेय
सृक् वैश्वदेवी, तथा ‘यजति’ तां याज्यां पठेत् * । कदा पठे-
दिति तदुच्यते—‘वैश्वदेवं’ बहुदेवताकम् ‘उक्थं’ शस्त्रं प्रउग-
नामकं शस्त्वा पश्चात्पठेत् । तथा सति स्वस्वभागं मजतिक्रम्य सर्वा
देवतास्तर्पयति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

* आ० आ० १.०.१० । ‘याज्यानां शस्त्राणि’—इति च तत्रैव तदुत्तरम् (५.१०.११.) ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवपात्रं वा एतद्यद् वषट्कारो वषट् करोति
देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयत्यनुवषट् करोति तद्य-
थादो ऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्त्येव
मेवैतद्देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट्
करोतीमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्यन्थ कक्षा-
त्पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति पूर्वस्मिन् वषट् कुर्वन्तीति यदेव
सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति तेन धिष्यन्
ग्रीणात्यसंस्थितान्त्वोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्वेषां नानु-
वषट् करोति को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति
यद्वाव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति तेनैव
संस्थितान्त्वोमान् भक्षयन्ति स उ एव सोमस्य
स्विष्टकृद्भागो वषट् करोति ॥ ५ ॥

अथ श्रद्धयाज्यान्ते पठनीयं वषट्कारं विधत्ते— “देवपात्रं
वा एतद्यद् वषट् करोति, देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयति”—इति।
“वौषट्”—इति मन्त्रो वषट्कारः । स च ‘देवपात्र’ देवानां पान-
साधनम् ; तस्माद् ‘वषट् (करोति)’ कुर्यात्, वौषट्त्वैवं पठेत्* ।
तथा सति देवानां मुचितेनैव पानसाधनेन सर्वा देवतास्तर्पयतीति ॥

ततः उह्वं पठनीयं अनुवषट्कारं विधत्ते— “अनुवषट् करोति,
तद्यथादो ऽश्वान्वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्त्येव मेवैतद्

देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट् करोति—इति ।
 “सोमस्याग्ने वीहि”-इत्ययं मन्त्रोऽनुवषट्कारः*, तं पठेत् । ‘तत्’
 तत्र लोके ‘अदः’ किञ्चिदिदं निदर्शनं मस्ति ; कथं मिति, तदु-
 च्यते— यथा मनुष्याः स्वकीयान्श्वान्वा स्वकीयान् गाः वा ‘पुन-
 रभ्याकारं’ पौनःपुन्येन तृणोदकादिभिरभिसुखीकृत्य ‘तर्पयन्ति’
 कण्डूयन्नेन प्रियशब्देन वा लालयित्वा यत्रेष्टघासं प्रयच्छन्ति,
 एव मेवैतेन अनुवषट्कारेण पुनःपुनर्देवता अभिसुखीकृत्य यज-
 मानो हविषा तर्पयति ॥

अनुवषट्कारप्रशंसार्थं चोद्य मुञ्जावयति— “इमानिवाग्नी-
 नृपामत इत्याहुर्विष्णुगानथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति पूर्वस्मिन्
 वषट् कुर्वन्तीति ?”—इति । सोममध्यवर्त्तिषु विष्णोषु आग्नीध्रा-
 यमयो मे विहिताः, तानग्नीन् ऋत्विजः समीपे स्थित्वा
 ‘उपासत एव’ सेवन्त एव केवलम् ;— न तु तेषु जुह्वति, नापि
 वषट् कुर्वन्ति । ‘पूर्वस्मिन्नेव’ उत्तरवेदिस्थितेऽग्नीं ऋत्विजो जुह्वति,
 तत्रैव वषट् कुर्वन्ति च । अप्येवं सति विष्णुगगतानां मग्नीनां
 प्रीतिर्नास्ति । कस्मादेवं वैषम्यं क्रियते ? इति चोद्यवादिन आहुः ।
 तन्नोत्तरं दर्शयति — “यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति,
 तेन विष्णुगान् प्रीणाति”—इति । हे अग्ने ! इति जात्याकारे-
 ष्वाग्निं मन्त्रोध्य ‘सोमस्य’ सोमरसं ‘वीहि’ पिब, ‘इति’ अनेन
 मन्त्रेण हीता अनुवषट् करोति, इति यदस्ति, तेन ‘विष्णुगान्’
 अग्नीन् हीता तर्पयति । तस्मात् न वैषम्यम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसितुं पुनश्चोद्यद्वयं मुञ्जावयति— “असं
 स्थितान्सोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्वेषां नानुवषट् करोति, को नु

* “सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः”—इति आध० त्रौ० ५.१२६ । १भा० १६२४० द्र० ।

सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति”—इति । ‘येषां’ द्विदेवत्यग्रहाणां मध्ये होता नानुवषट् करोति, ते द्विदेवत्याः सोमाः ‘असंस्थिताः’ असमाप्ताः ; देवतार्थहोमस्यासमाप्तां कथं मृत्विजः ‘तान्’ द्विदेवत्यान् भक्षयन्ति ? इत्येके चोद्य माहुः । दर्शपूर्णमासादिषु स्विष्टकृद्भागेन ततः पूर्वेषां हविषां संस्कारो भवति, ततः सोमस्यापि संस्काराय को नाम स्विष्टकृद्भागः ? इति द्वितीयं चोद्यम् । तदोत्तरं माहुः—“यद्वाव सोमस्यान्वो वीहीत्यनुवषट् करोति, तेनैव संस्थितान्सोमान् भक्षयन्ति, स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागो वषट् करोति”—इति । मय्ये सोमस्येति जातिमात्रं सुद्दिश्य अनुवषट् करोति इति यदेवास्ति, तेनैवानुवषट्काररहिता द्विदेवत्यादयः सर्वे सोमाः ‘संस्थिताः’ समाप्ताः ; तस्मात् संस्थितानेव द्विदेवत्यान् ऋत्विजो भक्षयन्ति । ‘स उ’ स एव, यथोक्तोऽनुवषट्कार एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागः ; अतोऽनुवषट् करोति । उक्तस्य सर्वस्य प्रयोजनस्य सिद्धार्थं अनुवषट् कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

वज्रो वा एष यद्वषट्कारो यं द्विष्यात्तं ध्यायेद्
वषट्कारिण्यं स्तस्मिन्नेव तं वज्रं मास्यापयति षाळति

वषट् करोति षड् वा ऋतव ऋतून्नेव तत्कल्पयत्यृतून्
 प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वं मनु प्रतिति-
 तिष्ठति यदिदं किञ्च प्रतितिष्ठति य एवं वेद तदु
 ह स्माह हिरण्यदन् वेद एतानि वा एतेन षट् प्रति-
 ष्ठापयति द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्तरिक्षं पृथिव्यां
 पृथिव्यम्स्त्रापः सत्ये सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्मा तपसीत्येता
 एव तत्प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वं मनु प्रतिति-
 तिष्ठति यदिदं किञ्च प्रतितिष्ठति य एवं वेद
 वीषड्भक्ति वषट् करोत्यसौ वाव वावृतवः षष्ठे त मेव
 तदृतुध्वाद्धात्यृतुषु प्रतिष्ठापयति यादृगिव वै देवेभ्यः
 करोति तादृगिवास्मै देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

अथ वषट्कार माश्रित्यैव अभिचारप्रयोग उच्यते—“वज्रो
 वा एष यद्वषट्कारो यं द्विधात् तं ध्यायेद् वषट्कारिणस्तस्मिन्नेव
 वज्रं भास्यापयति”—इति । वषट्कारस्य वज्ररूपत्वात् तत्काल
 ध्यानं हेतुं वज्रप्रहारो भवति ॥

अथ “वीषट्”—इत्यस्य वषट्कारस्य उत्तरभागं प्रशंसति—
 षड्भक्ति वषट् करोति, षड् वा ऋतव ऋतून्नेव तत् कल्पयत्यृतून्
 प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वं मनु प्रतितिष्ठति यदिदं
 किञ्च” इति । षड्भक्त्यनेन मन्त्रभागेन वसन्तादि षडृतुमन्त्राया
 बुद्धिस्थत्वात् ‘ऋतून् कल्पयति’ सास्त्रप्रयोजनसमर्थान् करोति ।
 तावता ऋतवो व्याकुलता मन्तरेण प्रतितिष्ठन्ति । तत्प्रतिष्ठाम् ‘अनु’

स्वावरजङ्गमरूपं जगत् सर्वं स्वस्वभागे प्रतितिष्ठति भवति ॥ वेदं प्रशंसति — “प्रतितिष्ठति य एवं वेद”-इति ॥

प्रामाणिकपुरुषवचनोदाहरणेन दृढयति — “तद् ह आह हिरण्यदन् वेद एतानि वा एतेन षट् प्रतिष्ठापयति,—क्षौरन्तरिक्षे प्रतितिष्ठाता, अन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यप्स्वापः सत्ये, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसोत्येता एव तत् प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वं मनु प्रतितिष्ठति यदिदं किञ्च ; प्रतितिष्ठति य एवं वेद”-इति । हिरण्यमया दन्ता यस्यासी ‘हिरण्यदन्’, विदस्य पुत्रो ‘वेदः’ ; तादृशो मुनिः ‘तद् ह’ तदेव वचन माह स्व । किं वचनम् ? इति, तदुच्यते—‘एतानि’ द्युलोकादीनि ब्रह्मान्तानि षट् स्थानानि यानि सन्ति, तान्येव ‘एतेन’ वषट्कारेण होता प्रतिष्ठापयति । तत्र द्युलोकस्याधस्तादन्तरिक्षं, तस्मात् अन्तरिक्षे द्युलोक आश्रितः । तच्चान्तरिक्षं पृथिव्या आश्रितम् । पृथिवी चाधोवर्त्तिनीष्वप्सु आश्रिता । ‘आपः सत्ये’ ; जनेषु सत्यवादिषु ससु यथाकालं हृष्टिसम्भवात् । सत्यं ‘ब्रह्मणि’ वेदे प्रतितिष्ठतम् ; ईदृश माचरणं सत्यमिति वेदेनैवावगमात् । वेदः ‘तपसि’ वषट्कारमन्यानुष्ठानरूपे प्रतितिष्ठतः ; वेदस्यानुष्ठानप्रतिपादनार्थत्वात् । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘एताः’ द्युलोकादय एव ‘तत्’ तेन वषट्कारेण यदा परस्परं प्रतितिष्ठाता भवन्ति, तदानीं प्रतिष्ठारूपास्ताः पृथिव्याद्याः एकैकत्र प्रतितिष्ठाताः सतीः ‘अनु’ पश्चाद् ‘यदिदं किञ्च’ जगदस्ति, तत् सर्वं प्रतितिष्ठति । य एवं वेदिता, स च प्रतितिष्ठति ॥

अथ वषट्कारमन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागयुभौ प्रशंसति — “वैष-

* ‘पङ्क, वल्लुनि’ च ।

किति* वषट् करोत्यसौ वाव वावतवः षष्ठे त मेव तद्वत्तुषादधातु-
तुषु प्रतिष्ठापयति ; यादृगिव वै देवेभ्यः करोति, तादृगिवास्मै
देवाः कुर्वन्ति”-इति । मन्त्रे पूर्वभागो ‘वी’-शब्दो निपातत्वाद्
“वी गतिप्रजन०”-इत्यादिधातुजत्वाद् † गमनस्वभाव मादित्य
मभिधत्ते । तदेतदभिप्रेत्य ‘असौ वाव वौ’-इत्युक्तम् । वसन्ताद्याः
‘वृहतवः’ सञ्ज्ञावशात् ‘षट्’-इत्यभिधीयते । तन्मन्त्रपाठेन ‘एत मेव’
‘वी’ शब्दाभिधेय मादित्यं षट्-शब्दाभिधेयेषु ऋतुष्वदधाति । न
केवल माधानमात्रं किन्तु तेषु ऋतुषु ‘प्रतिष्ठापयति’ स्वर्ग्येणाव-
स्थापयति । एवं सत्यसौ होता देवेभ्यो यादृश मेव प्रयोजनं करोति,
तादृश मेव प्रतिष्ठाकूपं प्रयोजनम् ‘अस्मै’ होत्रे, तद्वारेण यजमानाय
देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

त्रयो वै वषट्कारा^१ वज्रो धामच्छदितः^२ स
य मेवोच्चैर्बलि वषट् करोति^३ स वज्रस्तं तं प्रहरति^४

* “वीऽपकिति वषट्कारः”-इति आश० श्री० १.५.१५ । “वृहिस्रव्यश्रीवज्रोवषडा-
वह्ना सादेः”-इति (पा० ८.१.८१.) वृत्तिः ।

† ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकात्यसन्नत्वाद्भिषु’-इति धा० पा० ऊटा० पृ० २८ ।

स्तत् प्रेषाणां प्रेषत्वम्”-इति । ज्योतिष्टोमाख्यो ‘यज्ञः’ यदा केनचिन्निमित्तेन देवेभ्य उदकामत्, तदा ‘तम्’ उक्तान्तं यज्ञं ‘प्रेषैः’ “होता यज्ञदग्निं समिधा”-इत्येवमाद्यैः (तै० ब्रा० ३. ६.२.१-१२.) प्रेषमन्त्रैस्तस्य यज्ञस्य ‘प्रेषम्’ आह्वानम् ‘ऐच्छन्’; यस्मादेवं तस्मात् ‘प्रेषम्’ आह्वानं कुर्वन्तोभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रेषनाम सम्पन्नम् ॥

अथ पुरोरुचः प्रशंसति— “तं पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्; यत् पुरोरुग्भिः प्रारोचयंस्तत् पुरोरुचां पुरोरुक्कम्”-इति । “वायुर-
येगाः”-इत्याद्याः सम पुरोरुचः (वा० स० १०.३१-३७.) ; प्रउग-
लवानां भमानां प्रारोचनहेतुत्वात् । तथाविधाभिः पुरोरुग्भिः
तं पूज्य माहूतं यज्ञं देवाः ‘प्रारोचयन्’ तस्य यज्ञस्य रुचि
भूत्पादितवन्तः । अतः पुरोरुचनहेतुत्वात् पुरोरुगिति नाम
सम्पन्नम् ॥

वेदेः प्रशंसा भावः— “तं वेद्या मन्वविन्दन्; यद्वेद्या मन्व-
विन्दंस्तद्देवेदित्वम्” इति । ‘तं’ प्ररोचितं यज्ञं नामिकां ‘वेद्याम्’
‘मन्वविन्दन्’ अनुकूलत्वेनोपलभ्यवन्तः । वेदस्य लाभस्य
स्थानत्वाद् वेदिरिति नाम सम्पन्नम् ॥

* ‘यज्ञादग्नं प्रयाजाः । तेषां प्रेषा । ७-१०-११ । यन्मन्त्रैर्विहितो भेदावकणः प्रेषति ;
प्रेषेति तारम् । होता यज्ञस्याग्नीभिः प्रेषनविद्वाभिः’-इति आश्र० श्रौ० ३.२.१-५ ।

† “वायुरयेगा यज्ञमर्गिनि भमाना पुरोरुचां तस्यान्तस्था उपविष्टात् लघं लघं शंसत ।
नादग्नं यज्ञैः दग्धेति समारूपाः” इति आश्र० श्रौ० ५.१०.४, ५ । तृथार्थं पृ० ४-४५०८० ।

‡ ‘विन्दन् लाभं-अभ्यस्य यदायैः (५२) ‘उपविष्टात् उतिविदिना कृदिना क्रीडिभ्यश्च’-इति
(इत्या० ४.१.२०) दप सिति भावः । “अपरेणाप्रवनीयं वेदिं खनति”-इत्यारभ्य “वेदि
कर्मणं यथाकम्”-इति पान्त कात्या० श्रौ० ३.६.१-३५ ३० ।

यहप्रथंसा माह— “तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्यत ; यद्वित्तं ग्रहै-
र्व्यगृह्यत, तद्गृहाणां ग्रहत्वम्”—इति । ‘वित्तं’ लब्धं ‘तं’ यज्ञं
‘ग्रहैः’ उपांशवन्तर्यामादिभिः ‘व्यगृह्यत’ विशेषेण स्वीकृतवन्तः ।
तस्मात् ग्रहणस्य स्वीकारस्य हेतुत्वात् ग्रहनाम सम्यक्त्वम् ॥

निविदां प्रशंसा माह— “तं वित्त्वा निविद्वित्यवेदयन् ;
यद्वित्त्वा निविद्वित्यवेदयंस्तन्निविदां निविद्वित्त्वम्”—इति । ‘तं’ यज्ञं
‘वित्त्वा’ लब्ध्वा तं देवाः परैर्भ्यो देवेभ्यो ‘निविद्वि’ पूर्वीकृत्वादश
पदादिरूपाभिः १ ‘न्यवेदयन्’ कथितवन्तः । तस्मात् निवेदनस्य
प्रबोधनार्थकथनस्य हेतुत्वात् निविद्वानाम सम्यक्त्वम् ॥

अथ प्रैषकर्तुः प्रह्वत्वगुणविधानार्थं प्रसीति— “महद्वाव
नष्टैवभ्यस्यं वेच्छति, यतरो वाव तयोर्ज्याय इवाभीच्छति, स एव
तयोः साधीय इच्छति”—इति । नष्टं वस्तु प्रयत्नेन तत्र तन्मान्नि-
च्छतीति ‘नष्टैषी’, तादृशः । पुरुषो द्विषिः ;—तत्र कश्चिद्
‘महद्वाव’ नष्टाहस्तुनोऽधिक भव अभौच्छति, नष्टादल्पं वा अन्यः
कश्चिदिच्छति ; तयोर्मध्ये ‘यतरो वाव’ य एव पुरुषो ‘ज्याय इव’
महदेवेच्छति ; “ ३’ पुरुषः ‘तयोः’ मध्ये ‘साधीयः’ अत्यन्तं
साधु वस्तु इच्छति ; अन्यं कामयमानस्तु न तथेत्यर्थः ; अस्त्वेवं
लौकिक न्यायः, किं प्रकृतं ? इत्याशङ्क्याह— “य उ एव प्रैषान्
वर्षीयसो वर्षीयसो वेद, स उ एव तान् साधीयो वेद ; नष्टैषं ह्येत
द्यत् प्रैषाः”—इति । ‘य उ एव’ वस्तु प्रैषमन्त्रात् ‘वर्षीयसः—वर्षी-
यसः अतिप्रह्वान् वेद ; सर्वेषु प्रैषमन्त्रेषु प्रह्वत्वार्थं वीसा प्रयुक्ता ।

३ पू० २५० ८ ।

१ १भा० ४२५ ३० ३० ।

१ १भा० ४२५ ३० ‘१’ द्रष्टव्यम् । ‘यच्छी निविदः शस्त्रान्’—इति चण्डिकादशखण्ड
वशात् । ‘पदैसाप्रीति निविदः’—इति हि वा० से० १९ २३ ।

वीक्षा । 'तं' वषट्कारं प्रजापते पशवस्य सेवने ; तस्मात्तादृक्कामेन धाम ऋषट्कारः प्रयोक्तव्यः ॥

रिक्तस्य स्वरूपं दर्शयति— “अथ येनैव षळवराप्नोति, स रिक्तः”—इति । षट्शब्दो वषट्कार मभिधत्ते ; भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशेन व्यवहारात् । 'येनैव' उच्चारणेन 'षळवराप्नोति' वषट्कारावरोधं समृद्धभावं प्राप्नोति ; नीचोच्चारणेन हि वषट्कारस्य समृद्धभावः । 'मः' तद्योच्चारितो वषट्कारो 'रिक्तः'—इत्युच्यते ; उच्चध्वनियोग्यस्य तदभावे शून्यप्रायत्वात् ॥ त मेतं रिक्तं निन्दति— “रिणक्त्यात्मानं रिणक्ति यजमानं पापीयान् वषट्कर्त्ता भवति, पापीयान् यस्मै वषट् करोति ; तस्मात् तस्माशाप्तेयात्”—इति । रिक्ताख्यो वषट्कारः प्रयुज्यमानः सन् होतुगत्मानं 'रिणक्ति' रिक्तीकरोति, समृद्धिहीनं दरिद्रं करोतीत्यर्थः । तथा यजमान मपि 'रिणक्ति' अतस्तेन वषट्कर्त्ता होता पापीयान् भवति' अत्यन्तनरकसाधनपापेन युक्तो भवति । 'यस्मै' यजमानाय वषट् करोति, सोऽपि पापीयान् भवति । तस्मात् कारणात् 'तस्य' रिक्तस्य वषट्कारस्य आशां 'नेयात्' न प्राप्नुयात्, इच्छा मपि न कुर्यात्, किमु तद्वियोग मित्यर्थः ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां वषट्कारस्येष्टानिष्टफलप्राप्तिसामर्थ्यं दर्शयति— “किं न यजमानस्य पापभद्रं माद्रियेतति ह स्माह योऽस्य हंता स्यादित्यतैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्यात्”—इति । तदेतद् वाक्यं “प्राणानां वा एतदुक्तम्”—इत्यस्मिन् खण्डे (१२४०) प्रउग-विषयं यथा व्याख्यातम्, तथैवात्र वषट्कारविषयं व्याख्यातव्यं मिति ॥

अनिष्टफलसाधनत्वं दर्शयति— “यं कामयेत यथैवानोजानो

ऽभूत्, तथैवेजानः स्यादिति,—तथैवास्य ऋचं ब्रूयात् तथैवास्य वषट्
 कुर्यात्, सट्श मेवैनं तत् करोति”—इति । ‘अनीजानः’ अकृत-
 यज्ञः पुरुषः यथैव फलरहितो ऽभूत्, तथैवायम् ‘ईजानः’ कृत-
 यज्ञोऽपि फलरहितः स्यादिति ‘यं’ यजमानं होता कामयेत,
 ‘अस्य’ यजमानस्य येन स्वरेण याज्यां ब्रूयात्, तेनैव स्वरेण वषट्-
 कार मपि ब्रूयात् ; तथा सति ‘एनं’ कृतयज्ञं यज्ञरहितेन
 ‘सट्शं’ फलरहितं करोति ॥ अग्निष्टफलान्तरसाधनत्वं दर्शयति—
 “यं कामयेत पापीयान्स्यादित्युच्चैस्तृता मस्य ऋचं सुक्ता शनैस्तृतां
 वषट् कुर्यात्पापीयांस मेवैनं तत्करोति”—इति । ‘पापीयान्’
 दरिद्रो नरकयोग्यो वा यजमानः स्यादिति कामयमानो होता
 ऋचं मतिशयेनोच्चैरुच्चार्य वषट्कार मतिशयेन नीचैः ब्रूयात् ;
 तथा सति एनं यजमानं पापीयांस मेव करोति ॥

अथष्टफलसाधनत्वं दर्शयति—“यं कामयेत श्रेयान्स्यादिति,
 शनैस्तृता मस्य ऋचं सुक्ताश्चैस्तृतां वषट् कुर्याच्छ्रिय एवैनं
 तच्छ्रिया मादधाति”—इति । ‘श्रेयान्’ दरिद्रारहितः पापरहित-
 तश्च यजमानः स्यादिति कामयमानो होता ‘ऋचं’ याज्यां शनै-
 रुच्चार्य वषट्कार मतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत् * ; तच्च ‘श्रिये’ सम्पदर्थं
 मेव भवति । ‘तत्’ तेन प्रयोगेण ‘एनं’ यजमानं ‘श्रियान्’ ऐहि-
 कांमुष्णिकसम्पदि स्थापयति ॥

याज्यावषट्कारयोर्निरन्तर्यं विधत्ते—“सन्ततं ऋचा वषट्
 कृत्यं सन्तत्यै”—इति । ‘ऋचा’ याज्यया सह ‘सन्ततं’ निरन्तरं
 यथा भवति तथा ‘वषट् कृत्यं’ वषट्कार उच्चारणीयः । तच्च
 यजमानस्य श्रेयः सन्तत्यै सम्पाद्यते ॥

* “उच्चैस्तृता वा वषट्कारः”—अरि पा० १. २. ३५ ।

वेदनं प्रशंसति— “सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”--
इति । ‘सन्धीयते’ संयुज्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां^१ ध्यायेद्वषट्
करिष्यन्त्याज्ञादेव तद्देवतां प्रीणाति प्रत्यक्षाद् देवतां
यजति वज्रो वै वषट्कारः स एष प्रहृतो ऽशान्तो
दीदाय तस्य हैतस्य न सर्वं इव शान्तिं वेद^२ न
प्रतिष्ठां तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युस्तस्य हैषैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा वागित्येव तस्माद्वषट्कृत्य वषट्-
कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत् स एनं शान्तो न हिनस्ति
वषट्कार मा मां प्रमृजो माहं त्वां प्रमृजं बृहता
मन उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ
प्रतिष्ठां मा गमयेति वषट्कार मनुमन्त्रयेत् तदु ह
स्माह दीर्घं मेतत् सदप्रभोजः सह भोज इत्येव वषट्-
कार मनुमन्त्रयेत्तौजश्च ह वै सहस्र वषट्कारस्य प्रिय-

तमे तन्वौ^१ प्रियेणैवैनं तद्भाम्ना समर्चयति^२ प्रियेण
 धाम्ना समृध्यते य एवं वेद^३ वाक् च वै प्राणापानौ
 च वषट्कारस्त^४ एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति^५
 ताननुमन्त्रयेत् वागोजः सह ओजो मयि प्राणा-
 पानावित्यात्मन्वेव तद्भोता वाचं च प्राणापानौ च
 प्रतिष्ठापयति^६ सर्वायुः सर्वायुत्वाय^७ सर्वं मायुरेति य
 एवं वेद^८ ॥ ८ ॥

अथ होतुर्वषट्कारकाले देवताध्यानं विधत्ते— “यस्मै
 देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्^{*}; साक्षादेव
 तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”-इति । अर्धयुः
 यां देवतां मुद्दिश्य हविर्गृह्णाति, ‘तां’ देवता मयं होता ‘वषट्-
 करिष्यन्’ वषट्कारायोदुक्तः मन् ‘ध्यायेत्’ मनसा देवतायाः
 शास्त्रीयां देवतामूर्तिं मादौ कृत्वा सम्यगनुमन्त्राय पञ्चावषट्
 कुर्यादित्यर्थः । एवं सति ‘साक्षादेव’ प्रत्यक्षेणैव देवतां तर्पयति ।
 न केवलं तस्यैव देवतायाः साक्षात्कारः, किन्तु ‘प्रत्यक्षात्’
 ‘प्रत्यक्षेणैव’ तद्देवतां यजति’ यागकाले प्रत्यक्षेण पश्यतीत्यर्थः ॥

ननु देवता चक्षुषा न दृश्यते, कथं मस्याः प्रत्यक्षत्वमिति
 चेत्, नायं दोषः ; मानसप्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरो-
 वर्त्तिनो देवता चक्षुषा दृश्यते, तथैव चिन्त्यमानापि मनसा
 दृश्यत एव[†] ॥

* इदं मेव श्रुतिवचनं यथायदुक्तं निरुक्तं ; ८. १. ७. द्रष्टव्यम् ।

† दुर्गाचार्यकृता निरुक्तप्रतिषेद्धावेच्छनीया । ए० सी० सु० १ भा० ४८८ पृ० ।

होतुर्वषट्कारादूहं मनुमन्त्रं विधत्ते — “वक्षो वै वषट्-
कारः, स एव प्रहृतो ऽगान्तो दीदाय, तस्य हेतस्य न सर्व इव
शान्तिं वेद, न प्रतिष्ठां ; तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युस्तस्य हेतैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा वागित्येव ; तस्माद्वषट्कृत्य-वषट्कृत्य वागि-
त्यनुमन्त्रयेत ; स एनं शान्तो न हिनस्ति”-इति । वषट्कारस्य
वक्षत्व मसकदुक्तम् ‘स एषः’ वषट्कारात्मको वक्षः परस्योपरि
प्रहृतः सन् ‘अगान्तः’ उग्रः ‘दीदाय’ दीप्यते । ‘तस्य’ वक्षस्य
‘शान्तिम्’ उपशमप्रकारं ‘सर्व इव’ सर्वोऽपि पुरुषो न वेद । उप-
द्रवशान्तकृद् वषट्कारस्योपत्वपरिहारेण कचिदवस्थानं ‘प्रतिष्ठा’,
ता मपि सर्वो न वेद । ‘तस्मात्’ शान्तिप्रतिष्ठाविषयज्ञाना-
भावात् ‘एतर्हि अपि’ इदानीं मपि लोके मृत्युः ‘भूयानिव’ बहु-
भूत एव प्रवर्तते । ‘तस्य’ तादृशवषट्कारवक्षस्यैवैव वक्ष्यमाणा
‘शान्तिः’ शमनोपायः ; तथेया वक्ष्यमाणैव ‘प्रतिष्ठा’ परोपद्रव-
रहितावस्थितिः । वागित्येवेत्यनेन साभिधीयते । उपरिष्ठाद्वक्ष-
माणस्य मन्त्रस्य * स्मरणं सिद्धम् । वागोज इत्यादिको यो मन्त्रः,
स एव शमनोपायः ; न त्वन्यः कश्चिदस्ति । तस्माद् ‘वषट्कृत्य-
वषट्कृत्य’ यदा यदा वषट् करोति, तदा तदा वागिति मन्त्रेणानु-
मन्त्रयेत् । ‘सः’ वक्षस्तावता शान्त एव, न हिनस्ति । अयं
मेकः पक्षः ॥

पक्षान्तरं समिप्रेत्यान्वेन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते — “वषट्-
कार मा मां प्रमृच्छा, माह्वं त्वां प्रमृच्छं, वृहता मन उपह्वये,
व्यानं न शरीरं, प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ, प्रतिष्ठां मा गमयेति
वषट्कार मनुमन्त्रयेत्”-इति । हे ‘वषट्कार’ वक्षरूप ! ‘मां’

* कश्चिदत्र स्वर्ग उज्जिष्टाद (३५ ५० ७ पं०) व्याख्यासमानस्येति भावः ।

यजमानं 'मा प्रमृजः' प्रमृष्टं विनष्टं मा कार्षीः ; अहं मपि त्वा
'मा प्रमृजं' विनष्टं माकार्षम् । 'हृहता' प्रौढेन यज्ञेन 'मनः' त्वदीयं
'उपह्वये' अनुजानामि । तथा 'व्यानेन' व्यानादिवायुना सह
त्वदीयं शरीरं अनुजानामि । यतस्त्वं सर्वस्य प्राणिसङ्घस्य 'प्रतिष्ठा'
आश्रयोऽसि, तदर्थं त्वं मपि 'प्रतिष्ठां' स्थैर्येणावस्थितिं गच्छ ।
ततो मा मपि 'प्रतिष्ठां' स्थैर्येणावस्थितिं प्रापय । 'इति' अनेन
मन्त्रेणानुमन्त्रयेत ॥

तं मिमं द्वितीयं पक्षं निन्दित्वा मन्त्रान्तरं दर्शयति— "तदु
हं स्माह दीर्घं मेतत्सदप्रभोजः सह ओजः" इति । 'तदु हं' तत्रैव
अनुमन्त्रणे ब्रह्मवादी कश्चिदाहं स्म । किं माह ? इति, तदुच्यते—
'एतत्' पूर्वाह्णं, मन्त्रधाक्यं 'दीर्घं सत्' अपि वञ्चं शमाद्यन्तम्
'अप्रभु' न क्षमम् । कोऽसौ क्षमः ? इति, स उच्यते— 'ओजः सहः
ओजः' इति पदत्रयात्मको मन्त्रः * । मन्त्रार्थं तु श्रुतिरेव
व्याख्यास्यति ॥

तेन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते— "इत्येव वषट्कारं मनुमन्त्र-
येत" इति । एवकारः पूर्वमन्त्रव्याहृत्यर्थः ॥ मन्त्रपदयोरेयं दर्श-
यति— "ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमे तन्वी" इति ।
स्यष्टोऽर्थः ॥ अनेन मन्त्रेणोद्यत्त्वशान्तिं दर्शयति— "प्रियतमेन
तज्जान्ता समर्हयति" इति । प्रियतमयोः शरीरयोर्नामयज्ञणे
भूति वषट्कारस्योद्यत्त्वरूपः कोपो गच्छति, ततः 'एनं' वषट्कारम्
'प्रियेण धान्ता समर्हयति' सर्वभूतानां मनुपद्रवकारिणा प्रियेण

* एष एव प्रियशरीरव्याख्या मुपेता व्यवह्रियते ; तच्चकारानुपद मेव (२५. ५०. ४ पं०)

तथा च ऋक्:— "वागीजः सह ओजी मधि प्राणापानाविति वषट्कारः शुक्लीजाऽनुमन-
यते" इति आश्र० अं० १. ५. १७ ।

स्वरूपेण समृद्धं करोति । अत्र मन्त्रगतो द्वितीय ओजः-ग्रन्थः
आदरार्थं इत्यभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति—“प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद”—इति ॥

अथ प्रियशरीरहयवाचकाभ्यां पदाभ्यां सहित मादौ विहितं
मन्त्र मेष सिद्धान्तयति—“वाक् च वै प्राणापानौ च वषट्-
कारस्त एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति; ताननुमन्त्रयेत्—
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानावित्यात्मन्येव तद्धोता वाचं
च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति, सर्वायुः; सर्वायुत्वाय” इति ।
यद्यं वागस्ति, यो च प्राणापानौ स्तः, तच्च त्रयो वषट्कारस्वरू-
पम् । यदा यदा हंता वषट् करोति, तदा तदा वषट्कार-
रूपा होतृवाक्प्राणापानाः शरीरादुत्क्रामन्ति । अतस्तन्मा भूदिति
तांस्तीन्वागोजइत्यादिना प्राणापानावित्यन्तेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।
मन्त्रस्थाय मर्थः—‘ओजः’-‘सह’-इत्याभ्यां प्रियशरीराभ्या
मुपेत । हे वषट्कार ! त्वत्प्रसादान्मयि ‘ओजः’ बलं भवतु, तथा
वाक्प्राणापानाः सुखेन तिष्ठन्तु । अनेन मन्त्रेण होता स्वात्मन्येव
वाचं च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति । तावता स्वयं ‘सर्वायुः’
गतसंवत्सरपरिमितेनायुषा युक्तो भवति । एतच्च यजमानस्य
सर्वायुत्वाय सम्पद्यते । पूर्वञ्च (३३ पृ० ४ पं०) ‘वषट्कृत्य-
वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत्’-इति वषट्कारानुमन्त्रणयोरेक-
कर्तृकत्वं मुक्तम्, अत्र ‘आत्मन्येव तद्धोता’-इतिब्राह्मणे होट-
कर्तृकत्वं प्रतीयते; ततोऽनुमन्त्रणस्य यजमानकर्तृकत्वं मन्त्रै-
रुक्तं वाधित्वा होटकर्तृत्वं मेव द्रष्टव्यम् ॥

१ “ते च ओजः” इति ।

२ “इति होतृः”-इति मा० १० ओ० १, २, ३, ४ ।

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”-इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्तं^१ प्रेषैः प्रेष मैच्छन्^२
यत्प्रैषैः प्रेष मैच्छन्तत् प्रेषाणां प्रेषत्वं तं पुरोरुग्भिः
प्रारोचयन्त्यत्पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्तत्पुरोरुग्चां पुरो-
रुक्तं तं वेद्यामन्वविन्दन् यद्वेद्या मन्वविन्दन्तद्वेदे-
र्वेदित्वं^३ तं वित्तं ग्रहेर्ज्यगृह्णत^४ यद्वित्तं ग्रहेर्ज्यगृह्णत
तद् ग्रहाणां ग्रहतत्वं^५ तं विज्वा निविद्विर्न्यवेदयन् यद्
विज्वा निविद्विर्न्यवेदयन्तन्निविदां निविज्वा महद्वाव
नष्टेभ्यस्त्य वेच्छति^६ यतरो वाव तयोज्याय इवा-
भीर्कति^७ स एव तयोः माधीय इच्छति^८ य उ एव
प्रेषान्वर्षीयसो वर्षीयसो वेद स उ एव तान्त्साधीयो
वेद नष्टेभ्यं ह्यतद्यत्प्रेषास्तस्मात्पञ्चस्तिष्ठन् प्रेष्यति ॥९॥

अथ प्रेषादीनां प्रशंसां विवक्षुरादौ प्रेषान् प्रशंसति— “यज्ञो
वै देवेभ्य उदक्रामत् ; तं प्रैषैः प्रेष मैच्छन् ; यत् प्रैषैः प्रेष मैच्छ-

द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो ऽस्य स्तृत्वस्तस्यै स्तर्तवै
तस्मात्स भ्रातृव्यवता वषट् कृत्यो ऽथ यः समः
सन्ततो ऽनिर्हणस्त्रः स धामच्छत् तं तं प्रजाश्च पशव-
श्चानूपतिष्ठते तस्मात्स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्-
कृत्यो ऽथ येनैव षष्ठवराप्नोति स रिक्तो रिणक्ता-
त्मानं रिणक्ति यजमानं पापीयान्वषट्कर्त्ता भवति
पापीयान्यस्यै वषट् करोति तस्मात्तस्याशां नेयात्किं
स यजमानस्य पापभद्र माद्रियेतेति ह स्माह यो
ऽस्य होता स्यादित्येवैवेनं यथा कामयेत तथा
कुर्याद् यं कामयेत यथैवानौजानो ऽभूत्तथैवेजानः
स्यादिति यथैवास्य ऋचं ब्रूयात्तथैवास्य वषट् कुर्यात्स-
दृश मेवैनं तत्करोति यं कामयेत पापीयान्स्यादित्यु-
च्चैस्तरा मस्य ऋच मुक्ता शनैस्तरां वषट् कुर्यात्पापी-
यांस मेवैनं तत्करोति यं कामयेत श्रयान्स्यादिति
शनैस्तरा मस्य ऋच मुक्ताच्चैस्तरां वषट् कुर्याच्छ्रय-
एवैनं तच्छ्रिया मादधाति सन्तत मृचा वषट् कृत्यं
सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदे ॥ ७ ॥

अथ फलविशेषार्थं वषट्कारस्यावाप्तमेदानाह— ‘‘वयो वै
वषट्कारा वज्रो धामच्छद्रिक्तः’’ इति । ‘वज्रः’ इति प्रथमस्य
वषट्कारमेदस्य नामधेयम्, ‘धामच्छत्’ इति द्वितीयस्य, ‘रिक्तः’-
इति तृतीयस्य ॥

तेषां मध्ये वज्रस्य स्वरूपं दर्शयति — “स य मेवोच्चैर्बलिं वषट् करोति, स वज्रः इति । ‘सः’ होता य मेव मन्त्रं सुचैर्यथा भवति तथा, बलिं च यथा भवति तथा, वषट् करोति, ‘सः’ मन्त्ररूपो वषट्कारो ‘वज्रः’ इत्युच्यते । अचोच्चैः-शब्देन ध्वनेराधिक्यं सुच्यते, ‘बलि’-शब्देनाक्षरसाम्यम् ; तदुभययुक्तो वज्रः ॥ तस्य प्रयोगं विधत्ते — “तं-तं प्रहरति, द्विषतं भ्रातृव्याय वधं योऽस्य स्तृत्य-स्तस्मै स्तृतवै ; तस्मात् भ्रातृव्यवता वषट् कृत्यः”-इति । ‘यः’ द्वेषो यजमानस्य ‘स्तृत्यः’ हन्तव्यो भवति, ‘तस्मै स्तृतवै’ तं हन्तुं ‘द्विषते’ द्वेषं कुर्वते ‘भ्रातृव्याय’ शत्रवे ‘तं-तं’ वधं प्रहरति’ वध-शब्दो हननसाधनं वज्रं ब्रूते । यदा-यदा अपेक्षितस्तदा-तदेति विवक्षया तं तं मिति वीक्ष्य । यस्मात् प्रहरणहेतुर्वज्रः, तस्मात् ‘सः’ वज्रो ‘भ्रातृव्यवता’ यजमानेन वषट्काररूपेण प्रयोक्तव्यः । होतृप्रयोग एव यजमानप्रयोगः ; दक्षिण्या होतुः क्रीतत्वात् ॥

धामच्छट् स्वरूपं दर्शयति — “अथ यः समः सन्ततो ऽनिर्हर्णर्षः, स धामच्छट्”-इति । ‘यः’ वषट्कारः ‘समः’ पूर्वोक्तबलि-त्वादिदोषरहितो यथाश्रितस्तथैवोच्चारितः, ‘सन्ततः’ याज्या मह विच्छेदरहितः, निःशेषेण ह्वानं परित्यागो यस्य कृत्वाः, सा निर्हर्णः ; तथाविधा काचिद्व्याज्यारूपा यस्य वषट्कारस्य सोऽयं ‘निर्हर्णर्षः’, याज्यापाठहीन इत्यर्थः ; तद्वैलक्षण्यात् ‘अनिर्हर्णर्षः’, सम्पूर्णयाज्यापाठोपेत इत्यर्थः । कीदृशो वषट्कारो धामच्छट् ? इति, उच्यते — धाम यज्ञस्थानं, तत्र यथा रक्षांसि न प्रविशन्ति, तथा क्वादयति, स ‘धामच्छट्’ । तस्य प्रयोगं विधत्ते — “तं-तं प्रजाश्च पशवश्चानूपतिष्ठते, तस्मात् प्रजाकामेन पशुकामेन वषट् कृत्यः”-इति । प्रजाभिः पशुभिश्च अन्यथार्थं तं-तं मिति

प्रेषमन्त्राः कस्मात् प्रहृष्टाः ? इति चेत्, पुरोनुवाक्यानां सन्नि-
हितत्वात् ताभ्योऽधिका 'दीर्घाः' इत्यवगन्तव्यम् । 'स उ एव' दीर्घ-
त्वाभिन्न एव 'तान्' प्रेषमन्त्रान् 'साधोयो वेद' प्रतिशयेन सम्यक्
वेद । ननु लौकिकन्यायोदाहरणे नष्टवस्तुनोऽन्वेषणं सुदाहृतम्, इह
तु प्रेषमन्त्राणां मभिहितकृतत्वं लौकिकेनासङ्गतं मिति चेत्,
सङ्गतं भवितुम् ;—'हि' यस्मादो प्रेषाः सन्ति, ते 'नष्टेयन्' नष्टस्य
यज्ञस्यान्वेषणहेतवः ॥

पुरोनुवाक्याभ्यो दीर्घत्वेन प्रेषान् प्रशस्य तदुच्चारणकाले प्रहृष्टत्वं
विभ्रजे -- "तस्मात् प्रहृष्टिष्ठन् प्रेषति" इति । यस्मादति-
शयेन हृष्टाः प्रेषाः 'तस्मात्' तत्पाठकाले भवितव्यः 'प्रहृष्टः' विन-
येनैव किञ्चिदवदन्ति तास्तिष्ठन्नुपविष्टो मन्त्रान् पठेत् । यथा
लोकं पितृगुरुवादीन् दृष्ट्वा प्रहृष्टिष्ठति, तद्वत्, — यथा वा नष्ट-
वस्तुनोऽन्वेषणं प्रहृष्टत्वादिना गुप्तश्चरति ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविदन्त्यत्पुस्त-
दुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते तस्मात्पराञ्चो गर्भा

धीयन्ते पराञ्चः सम्भवन्ति यन्मध्यतो मध्यन्दिने
 धीयन्ते तस्मान्मध्ये गर्भा धृता यदन्ततस्तृतीयसवने
 धीयन्ते तस्मादमुतो ऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते
 प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद पेशा वा
 एत उक्त्यानां यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्त्यानां प्रातः-
 सवने धीयन्ते यथैव प्रवयणातः पेशः कुर्यात्तादृक्त-
 द्यन्मध्यतो मध्यन्दिने धीयन्ते यथैव मध्यतः पेशः
 कुर्यात्तादृक्तद्यदन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते यथैवात्र
 प्रज्जनतः पेशः कुर्यात्तादृक्तत्सर्वतो यज्ञस्य पेशमा
 शोभते य एवं वेद ॥ १० ॥

अथ निविदां सवनभेदेन स्थानभेदं विवक्षुः प्रातःरावने स्थान-
 विशेषं विधत्ते—“गर्भा वा एत उक्त्यानां यन्निविदस्तद् यत्
 पुरस्तादुक्त्यानां प्रातःसवने धीयन्ते, तस्मात् पराञ्चो गर्भा धीयन्ते,
 पराञ्चः सम्भवन्ति” इति । “अग्निर्देवेहः”—इत्यादयो निविदः
 भन्ति ॥ एतं निविदिशेषा उक्त्यानां शस्त्राणां ‘गर्भा वै’ गर्भ-
 स्थानीया एव । तथा सति प्रातःसवनप्रयोगे शस्त्राणां पुर-
 स्ताविविदो ‘धीयन्ते’ स्थाप्यन्ते, स्थापयेयुरित्यर्थः । यस्मात्
 गर्भस्थानीयानां पुरःस्थापनम्, तस्मात्त्रोक्तोऽपि गर्भाः ‘पराञ्चः’ स्त्री-
 शरीरे परं सुतृकृष्टं पुरोभागं मच्छन्तो गच्छन्तो ‘धीयन्ते’, धार्यन्ते
 प्रसवकालेऽपि ‘पराञ्चः’ पुरोभागं गच्छन्त उच्यन्ते ॥

माध्यन्दिनसर्पने स्थानविशेषं विधत्ते — “यन्मध्यतो मध्य-
न्दिने धीयन्ते, तस्मान्मध्ये गर्भा धृताः”-इति । यस्माच्छस्त्राणां
मध्ये निविदः प्रयुक्ताः, तस्मात् गर्भा उदरमध्ये धीयन्ते ॥

तृतीयसर्पने स्थानविशेषं विधत्ते — “यदन्ततस्तृतीयसर्पने
धीयन्ते, तस्मादन्ततोऽर्वाक्षो गर्भाः प्रजायन्ते प्रजात्ये”-इति ।
‘अन्ततः’ अस्वस्य अन्तिमे देशे एका सृचं शिष्टा निविदः पठि-
तव्याः । यस्मादेता अन्तिमदेशभागिन्यः, तस्माज्जोकेऽपि गर्भा
‘अन्ततः’ निवासस्थानास्मातुरुदरमध्यात् ‘अर्वाक्षः’ अधोभागगताः
प्रजायन्ते ; तस्य यजमानस्य प्रजननार्थं भवति ॥

चिदंनं प्रशंसति — “प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥

मानत्रये विहितं निविदां स्थानत्रयं प्रशंसति — “पेशा वा
प्रातः सकृदाणां यन्निविदस् ; तद्यत् पुरस्तादुक्त्यानां प्रातःसर्पने
धीयन्ते, यथैव प्रवयणतः पेशः कुर्यात् तादृक्तदु ; यन्मध्यतो मध्यन्दिने
धीयन्ते, यथैव मज्जतः पेशः कुर्यात् तादृक्तदु ; यदन्ततस्तृतीय
सर्पने धीयन्ते, यथैवाव प्रज्जनतः पेशः कुर्यात् तादृक्तदु” इति ।
पेशा अलङ्काराः । “वेज् तन्नुसन्ताने”-इति (स्वा० १००६)
धातोः पश्यन् दीर्घात्तिः । कुविन्दानां यत्प्राश्नं वस्त्रवयनम्, तत्
‘पवयणम्’ । लोके यथैव वाससां प्रवयणतः वयनप्राश्नं ‘पेशः’
अलङ्कारं कुर्यात् ; वर्णान्तरपितैस्तन्तुभिरलङ्कारः ; तथैव प्रातः-
सर्पने शस्त्राणां पुरतो निविदपठनं भवति । तच्च § वस्त्रस्थानी-
यानां मुक्त्यालो प्रथमभागे अलङ्काराय सम्पद्यते ॥ ; — शस्त्र-
मध्ये तन्पठनं, वस्त्रमध्ये वर्णान्तरालङ्कारमस्म । एवं ‘प्रज्जनः’

१ ‘वयश्चानिपान’ य

२ ‘कुविन्दस्य’ य ।

३ ‘वाससा, यः

४ ‘पेशः’ य ।

५ ‘अलङ्कारा सम्पद्यते’ य ।

वस्तुस्थान्तभागः ; तच्च यथा वर्णान्तरेणालङ्कारः, तादृशकथानां
मन्त्रे निवित्पठनम् ॥

वेदनं प्रशंसति-- "सर्वतो यज्ञस्य पञ्चसा शोभते य एवं
वेद" इति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं भाष्यवीथे वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

। अथ एकादशः खण्डः ।

सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तादृशत्वात्पुनस्तदु-
क्त्यानां प्रातःसवनं धीयन्ते मयता मयन्तिने इन्त-
र्यात्तृतीयसवनं आदित्यस्यैव तद्भूतं मनु पर्यावर्त्तन्ते
एकदा वै देवा यज्ञं समभरन्तस्त्वात्पक्षो निविदः
मयन्ते इति तद्देवा यज्ञं समभरन्तस्त्वादशतः सप्त
मयतस्त्वादशत्वं निविदांश्च दद्यादिति तदुक्तं
एव तदिति न निविदः पदे मतीयाद्यन्निविदः
पदे मतीयाद्यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्यादाज्ञस्य वै छिद्रं
तद्यज्ञमानां ऽनु पापीयान् भवति तस्मान्न निविदः
पदे मतीयान्न निविदः पदे विपविहरेद्यन्निविदः पदे

विपरिहरेन्मोहयेद्यज्ञं मुग्धो यजमानः स्यात्तस्मान्न
निविदः पदे विपरिहरेन्न निविदः पदे समस्येद्य-
न्निविदः पदे समस्येद्यज्ञस्य तदायुः संहरेत्यमायुको
यजमानः स्यात्तस्मान्न निविदः पदे समस्येत् प्रेदं ब्रह्म
प्रेदं क्षत्र मित्येते एव समस्येद् ब्रह्मक्षत्रयोः संश्रित्यै
तस्माद् ब्रह्म च क्षत्रं च संश्रिते न त्वचं न चतुर्क्षत्रं
मति मन्येत निविद्वान मेकैकं वै निविदः पदं मूक्तं
मूक्तं प्रति तस्मान्न त्वचं न चतुर्क्षत्रं मति मन्येत
निविद्वान्/निविदा ह्येव स्तोत्र मतिशस्त/ भवत्येकां
परिणिष्य तृतीयसवने निविदं दध्याद्यद् द्वे परि-
णिष्य दध्यात्प्रजननं तदपहन्याङ्गभैस्तत्प्रजा व्यर्जये-
त्तस्मादेका मेव परिणिष्य तृतीयसवने निविदं
दध्याङ्गं मूक्तेन निविदमति पश्यत यत्न मूक्तेन निविद
मति पश्यत न तत्पुनरुपनिवर्तेत दान्तुह मेव तदन्य-
त्तदेव तत्कन्दमं मूक्तमाहृत्य तस्मिन्निविदं दध्या-
न्मा प्रगाभ पथो वय मति पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति
पथो वा एष प्रैति यो यज्ञं मुह्यति मा यज्ञादिन्द्र
सोमिन इति यज्ञादेव तन्न प्रच्यवते मा तस्थुर्नो
अरातय इत्यरातीयत एव तदपहन्ति यो यज्ञस्य
प्रसाधनस्तन्तुदेवध्याततः त माहुतं नशीमहीति प्रजा

वै तनुः प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति मनोऽन्वाहुवा-
महे नाराशंसेन सोमेनेति मनसा वै यज्ञस्तायते
मनसा क्रियते सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः ॥११॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ निविदिष्ये बहु वक्तव्यं विवक्षुरादौ सूर्यसादृश्येन
निविदः प्रशंसति—“सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तद्यत्
पुरस्तादुक्तानां प्रातःसवने धीयन्ते, मध्यतो मध्यन्दिने ऽन्ततस्तृ-
तीयसवन आदित्यस्यैव तद् व्रत मनु पर्यावर्त्तन्ते”—इति । या
निविदः सन्ति, ता ‘एताः’ सूर्यसम्बन्धिन्य एव । यथा सूर्यः
पुरस्तादुदित्यथ मध्ये स्थित्वा पश्चादन्तेऽस्त मेति, एवं निविदोऽपि
पुरस्तात्स्थित्यन्ते च स्थाप्यन्ते; तस्मादादित्यस्यैव ‘व्रतम्’ आचरण
मनु निविदः पर्यावर्त्तन्ते ॥

तामां निविदां द्वादशपदरूपाणां एकैकस्मिन् पादेऽवसानं
विधत्ते—“पच्छो वै देवा यज्ञं समभरंस्तस्मात् पच्छो निविदः
शस्यन्ते” इति । देवाः पुरा यज्ञं ‘पच्छः’ पादशः ‘समभरत्’
एकैकभागक्रमेण सम्पादिवन्त इत्यर्थः । तस्मादेता निविदोऽपि
पादशः शंसनीयाः * ॥

निविदां शंसकाय ह्योत्रे ऽश्वदानं विधत्ते—“यहै तद्देवा
यज्ञं समभरंस्तस्मादश्वः समभवत् ; तस्मादश्वं निविदां शंस्ते
दद्यादिति,— तदु खलु वर मेव ददति”—इति । ‘यहै’ यस्मिन्नेव
देवे ‘तत्’ तदा देवा यज्ञं सम्पादितवन्तः, तस्माद् देशात्

* ‘निविदोऽपि पच्छः’ एकैकस्मिन् पादे ऽवसाय शंसनीयाः’ च ।

अथ उदन्तः । अत एवाभिज्ञा आहुः । किमाहु रिति, तदुच्यते—
निविदां शंसकायाश्च दद्यादिति, 'तद् खलु' तेनैवाश्वदानेन 'वर
मेव' श्रेष्ठ मेव वस्तु 'ददति' प्रयच्छन्ति ॥

द्वादशसु निवित्पदेषु कस्यापि पदस्यातिक्रमः निषेधति—“न
निविदः पद मतीयान्”—इति । एक मपि पदं न त्यजेदित्यर्थः ॥

विपत्तबाधपूर्वकं पूर्वपक्षं निगमयति—“यन्निविदः पद मती-
याद्, यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्याद् ; यज्ञस्य वै च्छिद्रं स्रवथजमानो
नु पापीयान् भवति ; तस्मान्न निविदः पद मतीयान्”—इति ।
पदस्य परित्यागे यज्ञस्य छिद्रं भवति । तच्च स्रवति । ततो
यजमानो निन्द्यो * भवति । तस्मान्निवित्पदं न परित्यजेत् ॥

पदानां विपर्यासं † निषेधति—“न निविदः पदे विपरि-
हरेद् ; यन्निविदः पदे विपरिहरेन्नोहयेद्यज्ञं, सुग्धो यजमानः
स्यात् ; तस्मान्न निविदः पदे विपरिहरेद्”—इति ॥ [विपरिहारो
विपर्यासः‡] निविदः सम्यग्धि यत् पदद्वयम्, तत् 'न विपरिहरेत्'
विपरीततया न पठेत् । तथा सत्ययं क्रीता 'यज्ञं मोहयेत्'
यज्ञं भ्रान्तिं जनयेत् । ततो यजमानोऽपि 'सुग्धः' भ्रान्तः
स्यात् । तस्माद्विपर्यासो न कर्त्तव्यः ॥

निवित्पदसंश्लेषणं § निषेधति—“न निविदः पदे समस्येद्,
यन्निविदः पदे समस्येद्यज्ञस्य तदायुः संहरेत्,— प्रमायुको यज-
मानः स्यात् ; तस्मान्न निविदः पदे समस्येत्”—इति । पदयोः
संश्लेषणे यज्ञस्यायुः संहृतं भवेत्, यज्ञो विनश्येदित्यर्थः । ततो
यजमानोऽपि म्रियेत । तस्मात्पदद्वयं न संश्लेषयेत् ॥

* 'दरिद्रो' घ ।

† 'व्युत्क्रमन्दासं' घ ।

‡ घ पुस्तके लते पदे न विदेति ।

§ 'पदयोः परस्परं श्रेष्ठं' घ ।

अनेन निषेधेन सर्वेषां पदानां परस्परविक्षेपणप्राप्ता मध्य-
मयोद्देश्योः पदयोः संक्षेपणं विधत्ते— “प्रेदं ब्रह्म, प्रदं च
मित्येत एव समस्येद्, ब्रह्मचतुर्योः संश्रित्यै ; तस्माद् ब्रह्म च
चतुर् च संश्रितं” इति । निवित्यदानां मध्ये ‘प्रेदं ब्रह्म’-इत्येकं
पदम्, ‘प्रेदं चतुर्म्’-इत्यपरं पदम् ; ते उभे एव संक्षेपयेत् ।
एवकार इतरसंक्षेपध्याष्ट्यर्थः । तदेतन्मेलनं ब्राह्मणचतुर्य-
जात्योः परस्परश्रयणाय भवति । तस्मादेव लोके जातिद्वयं
परस्परश्रितं तिष्ठति ; — ब्राह्मणो धर्मं प्रवर्त्तयति, चतुर्यस्तस्य
रक्षां करोति ॥

निवित्यदानां प्रक्षेपस्याश्रयभूते सूक्ते कश्चिन्नियमं विधत्ते— “न
द्वयं न चतुर्द्वयं न मन्वेत निविद्वान् मेकैकं वै निविदः पद-
मृचं सूक्तं प्रति ; तस्माच्च द्वयं न चतुर्द्वयं न मन्वेत, निविद्वानं
निविदा ह्येव स्तोत्र मतिशस्तं भवति” इति । तिस्र ऋचो यस्मिन्
सूक्ते तत् ‘द्वयम्’ ; चतस्र ऋचो यस्मिन् सूक्ते तत्तत्तत्तत्तत्तम् ।
तादृशं सुभयविधं सूक्तं मतिशस्तं ‘निविद्वानं’ निविदां पदानां
[धानं] प्रक्षेपं ‘न मन्वेत’ न चिन्तयेत् । एतदुक्तं भवति— त्रिचतु-
र्मात्रात् सूक्तादवाचीने सूक्ते निविदो न दध्यात्, किन्तु मृगस्यैव
दध्यादिति । ‘निविदः’ सम्बन्धि यत् ‘एकैकम्’ एव पदं तदेव
प्रत्युचं ; प्रतिसूक्तं च समर्थं भवति । यस्मादीदृशं सामर्थ्यं तस्मा-
दित्युक्तार्थोपसंस्कारः । अधिके सूक्ते निवित्यदेषु प्रक्षेपेषु निवि-
दैव स्तोत्रातिशंसनं कृतं भवति, न तु सूक्तम् ऋचं वापेक्षत
तदित्यर्थः § ॥

* ३ ५० : दृष्टव्यम् ।

† ‘प्रतिद्वयं’ च ।

+ एतदधिकं च-पुनरुक्तं ।

§ ‘द्वयं’ वापेक्षत प्रत्यर्थः च ।

तृतीयसवने विशेषं विधत्ते—“एकां परिशिष्य तृतीय-
सवने निविदं दध्यात्”—इति ॥ सूक्ते येय ऋगन्था, ता मवस्थाप्य
ततः पूर्वं मेव तृतीयसवने निविदः प्रक्षिपेत् ॥

विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षं सुपसंहरति—“यद् द्वे परिशिष्य
दध्यात्प्रजननं तदुपहन्त्याहर्भेस्तत् प्रजा व्यर्हयेत् ; तस्मादेका मेव
परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात्”—इति । यदि ‘द्वे’ ऋचौ
परिशिष्य ततः पुरा निविदं दध्यात्, तदानीं प्रजोत्पादनं *
विनाशयेत् ;—पुत्रादयः ‘प्रजाः गर्भैः व्यर्हयेत्’ वियुक्तान् कुर्यात् ।
प्रजननं सुपहन्त्यादित्यनेन यजमानस्य प्रजोत्पादनराहित्यं सूक्तम्,
प्रजा व्यर्हयेदित्यनेन पूर्वं सुत्पन्नानां पुत्रादीनां मपत्वरहित्यम् ।
तस्मादित्युपसंहारः ॥

अथ निविदज्ञानौघेन सूक्तेन निविदतिक्रमं निषेधति—“न
सूक्तेन निविदं मति पद्येत” इति । यत् सूक्तं निविदज्ञानाहं
निविदं मतिक्रामति, तेन सूक्तेन ‘न पदेयत्’ निविदप्रक्षेपं परि-
त्यज्य केवलं तत् सूक्तं न पठेत् इत्यर्थः ॥

प्रमादाद्विपक्षेपविस्मृतौ सत्यां पुनस्तसूक्ते निविदं प्रक्षिप्य
पाठो भ्रान्त्या प्रसक्तः, तं निषेधति—“येन सूक्तेन निविदं मति
पद्येत, न तत् पुनरुपनिवर्त्तेत, वास्तुह मेव तत्”—इति । निविदं
मतिक्रम्य परित्यज्य निविदप्रक्षेपयोग्येन ‘येन सूक्तेन’ ‘पदेयत्’
अनुष्ठानं प्राप्नुयात्, ‘तत्’ विस्मृतनिवित्कं सूक्तं ‘पुनर्नोपनिवर्त्तेत’
भूयां निविदं प्रक्षिप्य न पठेत् । तत्र हेतुरुच्यते—‘तत्’ विस्मृत-
निवित्कं सूक्तं ‘वास्तुह मेव’ वास्तुशब्देन निवित्स्थानं सूच्यते ;
तस्य स्थानस्य घातकं तत् सूक्तम्, ततः पुनःपाठस्य न योग्यत्वम् ॥

* ‘प्रजोत्पादनसाधनं’ न ।

का तर्हि तदानीं निविदो गतिरित्याशङ्काह — “अन्यत्तद्देवतं तच्छन्दसं सूक्तं माहृत्य तस्मिन्निविदं दध्यात्”-इति । पूर्वस्य निविदानीयस्य * सूक्तस्य देवता यादृशी, छन्दश्च यादृशं, तथा-विधाभ्यां देवताछन्दोभ्यां युक्तं मन्यत् [किञ्चित्] सूक्तं माहृत्य तस्मिन् सूक्ते निविदं प्रक्षिपेत् ॥

तत्र किञ्चिद्विशेषं विधत्ते — “मा प्र गाम पथो वयं मिति पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति”-इति । यस्मिन्माहृतं नूतने सूक्ते निवित् प्रक्षिप्यते, तस्य सूक्तस्य ‘पुरस्तात्’ तत्पाठात् पूर्वं “मा प्र गाम”-इति (सं० १०.५७.१.) सूक्तं शंसेत् । ‘वयं’ होतारः, ‘पथः’ शंसन-मार्गात् भ्रष्टः सक्तो ‘मा प्र गाम’ प्रभ्रंशं मा प्राप्रवाम इति तस्य पादस्यार्थः । मार्गभ्रंशदोषोऽस्माकं मा भूदित्यभिप्रायः ॥

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति — “पथो वा एष मैति, यो यज्ञे मुञ्चति, मा यज्ञादिन्द्र सोमिन इति; यज्ञादेव तत्र प्रच्यवते”-इति । “मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः” इति द्वितीयः पादः । तस्यायमर्थः — हे इन्द्र ! ‘सोमिनः’ सोमयुक्ताय यज्ञात् मा प्र गामेत्यनुवर्तते, — प्रभ्रंशं मा प्राप्रवामेति । ‘यः’ पुमान् यज्ञे ‘मुञ्चति’ आग्निं प्राप्नोति, एष पुमान् अवश्यं ‘पथः’ मैत्रेयं मार्गात् प्रभ्रंशल्येव । अतो “मा प्र गाम पथः”-इत्येतावता न पथार्थं किन्तु मार्गभ्रंशपरिहारदाढ्यार्थं मा यज्ञादित्यपि पठनीयम् । तत्पादपाठेनायं यज्ञाव प्रच्यवते । अथवा ‘पथो वा एषः’ इत्यर्थे वादः पूर्वपादशेषत्वेन व्याख्येयः ॥

तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे — “मां तस्थुर्नी अगतय इत्य-रातीयत एव तदपहन्ति”-इति । ‘नः’ अस्माकम् ‘अन्तर’ मध्ये

‘अरातयः’ शत्रवो ‘मा त्सुः’ मा तिष्ठन्तु । तत्पादपाठेन ‘अरा-
तीयतः’ शत्रुत्व मिच्छतः एव पुत्रघातं अपहन्ति ॥

तस्मिन्* सूक्ते द्वितीयं ऋचं मनुवदति— “यो यज्ञस्य प्रसा-
धनस्तन्तुर्देवेष्वाततः, त माहुतं नशीमहीति”—इति । ‘तः’
पुत्रो ‘यज्ञस्य प्रसाधनः’ कुलपारम्पर्येण यज्ञस्य प्रकर्षेण साधकः,
अत एव ‘तन्तुर्देवेष्वाततः’ दीर्घतन्तुरिव देवेषु विस्तारितः ; ‘तं’
तथाविधं पुत्रम् ‘आहुतम्’ आह्वानेन सम्पादितदेवतं ‘नशी-
महि’ अत्र निषेधार्थः कश्चिन्नकारोऽध्याहर्त्तव्यः, नैव नाशयाम
इत्यर्थः । अस्माभिः प्रमादे कृतेऽप्यस्मात्पुत्रस्य देवेषु प्रचारात्
प्रमादः समाधीयत इत्यर्थः ॥ अथ तन्तुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—
“प्रजा वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनोति”—इति । कुला-
चाराद्यविक्षेपहेतुत्वात् पुत्रादिरूपा † प्रजा तन्तुशब्देनोच्यते ‡ ।
तथा सत्यतत्पाठेन ‘प्रजा मेव’ पुत्रादिरूपा मेव ‘अस्मै’ यजमानाय
‘सन्तनोति’ अविच्छिन्नां करोति ॥

तृतीयस्या ऋचः पूर्वाह्णं मनुवदति— “मनो न्वाहुवामहे
नाराशंसिन सोमेनेति” इति । आप्यायिताश्चमसा नाराशंसाः ।
तत्सम्बन्धिना सोमेन ‘तु’ क्षिप्रं मेव ‘मनः’ अस्मदीयम् ‘आहुवा-
महे’ आह्वयामि । अस्याह्णस्य तात्पर्यं दर्शयति— “मनसा वै
यज्ञस्तायते मनसा क्रियते”—इति । सर्वो यज्ञो मनसैव ‘तायते’
विस्तार्यते ; मनःपूर्वकत्वादिन्द्रियान्तरप्रवृत्तेः । तस्मिंश्च प्रसारिते
यज्ञे यो यः कर्त्तव्यविशेषोऽस्ति §, स सर्वोऽपि ‘मनसा क्रियते’
तस्मात्मानस आह्वानं युक्तम् ॥

* ‘एतस्मिन्’ च ।

† ‘पुत्ररूपा’ न ।

‡ ‘तन्तुशब्देन विविचिता’ च । § ‘तस्मिंश्च प्रसारिते यो यज्ञः कर्त्तव्यविशेषोऽस्ति’ च ।

अस्य सूक्तस्य प्रथमतः पाठे प्रयोजनं दर्शयति — “सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः”-इति । “मा प्र गाम्”-इत्यादि-सूक्तस्योक्तिरेव निविदतिक्रमरूपस्य * प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तिः । अभ्यासोऽध्यायसमाख्यार्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हृदि निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तृण)

॥ द्वितीयः खण्डः ॥

—०—

॥ ॐ ॥ देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः छन्दश्छन्दसि
प्रतिष्ठाप्य मिति शोसावो मित्याह्वयते प्रातस्सवने
चाक्षरेण शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति
पञ्चाक्षरेण तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ऽष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्री मेव तत्पुरस्तात्प्रातस्सवने ऽचीकृपता मुक्यं
वाचीत्याह शस्त्वा चतुरक्षरं मो मुक्यशा इत्यध्वर्युः
चतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ऽष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्री मेव तदुभयतः प्रातस्सवने ऽचीकृपता
मध्वर्यो शोसावो मित्याह्वयते मध्यन्दिने षष्ठक्षरेण
शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण
तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते एकादशाक्षरा वै चिष्टुप्
चिष्टुभ मेव तत्पुरस्तान्मध्यन्दिने ऽचीकृपता मुक्यं
वाचीन्द्रायेत्याह शस्त्वा सप्ताक्षरं मो मुक्यशा
इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते एका-
दशाक्षरा वै त्रिष्टुप् चिष्टुभ मेव तदुभयतो मध्यन्दिने

ऽचीकृपता' मध्वर्यो शोशीसावो मित्याह्वयते तृतीय-
 सवने सप्ताक्षरेण शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रति
 गृणाति पञ्चाक्षरेण तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते
 द्वादशाक्षरा वै जगती' जगती मेव तत्पुरस्तात्तृतीय-
 सवने ऽचीकृपता' मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह
 शस्त्वैकादशाक्षरं मो मित्यध्वर्युरेकाक्षरं' तद् द्वाद-
 शाक्षरं सम्पद्यते द्वादशाक्षरा वै जगती' जगती मेव
 तदुभयतस्तृतीयसवने ऽचीकृपतां' तदेतद्विषिः पश्य-
 ब्रभ्यनूवाच यद् गायत्रे अधि गायत्र माहितं चैष्टुभाहा
 चैष्टुभं निरतक्षत यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य
 एतद्विदुस्ते अमृतत्वं मानश्रित्येतद्वै तच्छन्दश्छन्दसि
 प्रतिष्ठापयति कल्पयति देवविशो य एवं वेद॥१(१२)॥

एकादशे ऽथ प्रउगप्रशंसां ततो वषट्कार मनुसृतिं च ।

तत्कर्तुं रात्मन्यनुमन्त्रणं च ततो निवित्यैषविशेष माहुः ॥

अथाहावप्रतिगरादथो वक्तव्याः ; तत्र प्रातःसवने होतुराहाय
 मध्वर्योः प्रतिगरं च विधत्ते — “देवविशः कल्पयितव्या इत्याहु-
 श्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठाप्य मिति, शोसावो मित्याह्वयते प्रातस्सवने
 त्र्यक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण,
 तद्दशाक्षरं सम्पद्यते,—ऽष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्री मेव तत् पुर-
 स्तात् प्रातस्सवने ऽचीकृपताम्”-इति । ‘देवविशः’ देवानां
 सम्बन्धिन्यः प्रजाः सैन्यरूपाः ‘कल्पयितव्याः’ सम्पादनीयाः इति

ब्रह्मवादिन आहुः* । तत्कथं सम्पादनीयम् ? इति, तदुच्यते—एवं
 छन्दोऽन्यस्मिन् छन्दसि प्रतिष्ठापनीयम् ; तथा सति देवविश्वः
 सम्पद्यते इति ब्रह्मवादिना अभिप्रायः । तस्मात् तत्सम्पादनाय
 होता प्रातस्सवने “शोसावोम्”—इति मन्त्रेण अध्वर्युं माह्वयति ।
 तस्याय मर्थः—हे अध्वर्यो ! ‘शोसावः’ शंसनं कुर्वतः, ‘ॐ’-इत्यङ्-
 गार्थः, त्वया अनुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं चाक्षरो मन्त्रः ।
 ततोऽध्वर्युः “शंसा मोदैवोम्”—इति पञ्चाक्षरेण ‘प्रतिष्ठयाति’
 प्रत्युत्तरं ब्रूयात् । तस्याय मर्थः—हे होतः ! त्वं शंस, तत्र ‘मो-
 दैव’ हर्ष एवास्माकं मतोऽनुज्ञा दत्तेति । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वा
 अष्टाक्षरं सम्पद्यते, गायत्री चाष्टाक्षरा, तेन प्रातस्सवने ‘पुरस्तात्’
 आदौ हावपि मिलित्वा गायत्री मेव ‘अचीकृपता’ कल्पित-
 वन्ती ॥ शस्त्रादुत्तरकालीनीं हाव्यां पठनीयौ मन्त्रौ विधत्ते—
 “उक्थं वाचोत्याह शस्त्रा चतुरक्षरम्, ओ सुक्थशा इत्यध्व-
 यचतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सम्पद्यते,—ऽष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्री
 मेव तदुभयतः प्रातस्सवने ऽचीकृपताम्”—इति । होता शस्त्रं
 पठित्वा “उक्थं वाचि”—इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । मदीयायां
 वाचि उक्थं सम्भ्रम मिति तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युः “ओ सुक्थशाः”
 —इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । ‘ॐ’-इत्यङ्गीकारे । ‘उक्थशाः’ त्वं
 शस्त्रशंसी भवसीत्यर्थः । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वा अष्टाक्षरं सम्प-
 द्यते । ‘उभयतः’ शंसनात् पुरस्तात् पश्चाच्च ; शेषं पूर्ववत्+ ॥

माध्यन्दिनसवनेऽपि तद्वन्मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते— “अध्वर्यो
 शोसावो मित्याह्वयते मध्यन्दिने षष्ठक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्वा-

* ‘सम्पादनीया इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादिन आहुः’ च ।

+ आश्व० शी० ५. ८. १ ; ५ ; १०. २२ ; ८. ८ ।

अर्थः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते,—एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ मेव तत् पुरस्तात्तन्मिन्दिने ऽचीकृपताम्; उक्तं वाचोन्द्रायेत्याह शस्वा सप्ताक्षरम्, ओ मुक्त्यशा इत्यध्वर्युस्तुरक्षरं, तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते,—एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभ मेव तदुभयतो मध्यन्दिने ऽचीकृपताम्—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् * ॥

तृतीयसवने मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते — “अध्वर्यो शोशीसावो मित्युक्तं तत् तृतीयसवने सप्ताक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते,—द्वादशाक्षरा वै जगती, जगती मेव तत्पुरस्तात्तृतीयसवने ऽचीकृपताम्; उक्तं वाचोन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्वैकादशाक्षरम्, ओ मित्यध्वर्युरेकाक्षरं, तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते,—द्वादशाक्षरा वै जगती, जगती मेव तदुभयतस्तृतीयसवने ऽचीकृपताम्—इति । “शोशीसावोम्”—इति दिर्भावम्कान्दशः । माध्यन्दिनसवने केवल मित्द्वयं मेव वाच्युक्तं सम्पन्न मित्युक्तम्, अत्र त्विन्द्रार्थं मितरदेवार्थं चेति विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥

उक्तमर्थं मन्त्रसंवादेन दृढयति — “तदेतद्विः पश्यन्नभ्यनूवाच”—इति । ‘तदेतद्’ ब्राह्मणोक्तं सर्वम् ‘ऋषिः’ मन्त्रद्रष्टा दिव्यज्ञानेन पश्यन् मन्त्रवाक्येनाभितो ऽनुवचनं कृतवान् ॥ त मेतं मन्त्रं दर्शयति — “यद् गायत्रे अग्नि गायत्र माहितं त्रेष्टुभावा त्रेष्टुभं निरतक्षत । यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वमानुः”—इति (सं० १. १६४. २१.) । शंसनात्पूर्वकालीने मन्त्र-

* आश्व० शी० ५. १४. १; ८. ५; १०. १४; ८. ८ ।

† आश्व० शी० ५. १८. ४; ८. ५; १८. ११; ८. ८ ।

इयाकञ्चै 'गायत्रे' छन्दसि, तदुत्तरकालीनमन्त्रइयाकञ्चै 'वाधिर्यं'
छन्दः 'अध्याहितं' सम्पादित मिति 'यत्' अस्ति, अथवा पूर्व-
कालीनामन्त्रइयाकञ्चै 'वैष्टुभात्' उत्तरकालीनमन्त्रइयाकञ्चै
'वैष्टुभं' 'निरतस्त' निष्पन्न मिति यदस्ति, अथवा 'जगत्'
आगतं छन्दः पूर्वकालीनं 'जगति' उत्तरकालीने आगते छन्दसि
'आहितं' सम्पादितम् ; इत्येतत् त्रिविधं 'पदं' यदस्ति, 'तत्'
पदं 'य इत्' य एव अनुष्ठानतारो 'विदुः' जानन्ति, 'ते' अनुष्ठानतारो
'अमृतत्वं मानशुः' देवत्वं प्राप्तवन्तः *॥ अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं
यति—“एतद्वै तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयति”—इति । 'एतद्'
ऋषिप्रोक्तं मन्त्रवाक्यं मुत्तरकालीने 'छन्दसि' 'तत्' पूर्वकालीनं
'छन्दः' 'प्रतिष्ठापयति' तद्व्याख्यत मित्येवं प्रतिपादयति ॥

उक्तार्थवेदनं प्रयंसति—“कल्पयति देवविशो य एवं वेद”—इति ।
वेदिता 'देवविशः' देवसम्बन्धिनोः प्रजाः सैन्यरूपाः सम्पादयति ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

१ आपतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि
व्यभजत् स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्त्वये

* अक्संहिताभाष्ये ऐतन्मन्त्रस्य व्याख्यानानि दृष्टव्यानि (१. १६४. १५.) ।

ऽभजत् त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने जगतीं
 विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने ऽथास्य यत्
 खं छन्द आसीदनुष्टुप् ता मुदन्त मभ्युदौहृदृक्षा-
 वाकीया मभि सैन मब्रवीदनुष्टुप् त्वं न्वेव देवानां
 पापिष्ठोऽसि यस्य तेऽहं खं छन्दोऽस्मि यां मोदन्त
 मभ्युदौहीरृक्षावाकीया मभीति तदजानात्स खं
 सोम माहरत्स खे सोमेऽयं मुख मभि पर्याहरदनुष्टुभं
 तस्मादनुष्टुबयिया मुख्या युज्यते सर्वेषां सवनानां
 मयियो मुख्यो भवति श्रेष्ठता मश्रुते य एवं वेद खे
 वै स तत्सोमे ऽकल्पयत्तस्माद्य च क्व च यजमानवशो
 भवति कल्पत एव यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
 यत्रैवं विद्वान् यजमानो वशी यजते ॥ २ (१३) ॥

अथ अनुष्टुभो मुख्यत्वेन प्रशंसां कर्तुं माख्यायिका माह ---
 “प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत्,—सः
 गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवने, भजत् त्रिष्टुभमिन्द्राय
 रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने, जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीय-
 सवने”—इति । पुरा ‘प्रजापतिः’ सर्वं जगत् सृष्ट्वा सवनत्रयात्मकं
 ‘यज्ञं’ गायत्र्यादीनि ‘छन्दांसि’ च देवतार्थं ‘भागधेयानि’ भाग-
 विशेषरूपाणि कृत्वा ‘व्यभजत्’ विभक्तवान् । केन प्रकारेणेति, स—
 उच्यते—यज्ञे यत् प्रातस्सवनं मस्ति, तस्मिन् ‘गायत्री मेव’
 अग्न्यर्थं मष्टवसुदेवतार्थं च विभक्तवान्, मध्यन्दिनसवने त्रिष्टुभ

मिन्द्रार्थं मेकादशसुद्वयार्थं च विभक्तवान्, तृतीयसुक्तीं चतुर्थी
विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यश्च विभक्तवान् । एवं सत्यमुदुवन्ता
परिशिष्टा ; तस्या वृत्तान्त माह—“अथास्र यत् स्रं ह्रन्
आसीदनुष्टुप्, ता मुदन्त मभ्युदौहृदच्छावाकीया मभि सेन मन्न-
वीदनुष्टुप्,—त्वं खेव देवानां पापिष्ठोऽसि यस्य ते ऽहं स्वं ह्रन्दो-
ऽस्मि, यां मोदन्त मभ्युदौहृदच्छावाकीया मभौति ; तदजानात् ;
स स्वं सोम माहरत्, स स्वं सोमोऽयं सुख मभि पर्याहरदनुष्टुभं ;
तस्मादनुष्टुबधिया * सुस्था युज्यते सर्वेषां सवनानाम्”—इति ।
अथान्यादीनां वस्त्रादीनां च ह्रन्दोविभागानन्तरम् ‘अस्र’ प्रजापतेः
स्वभूत मनुष्टुबास्यं यच्छन्द आसीत्, ‘ताम्’ अनुष्टुभम् ‘उदन्त
मभि’ यज्ञस्य कश्चित्प्रान्तदेश मभिलक्ष्य ‘उदौहृत्’ अपसारित-
वान् । कुत्र देश ? इति, तदुच्यते—‘अच्छावाकीया मभि’—
इति । अच्छावाक ! वदस्व इत्येव मध्यर्युक्तीतो ऽच्छावाको यां
ब्रूते, सेय मृगच्छावाकीया ; ता मभिलक्ष्य उदूढवान्, अनु-
ष्टुभ मच्छावाकीयां कृतवानित्यर्थः । तेन कुपिता ‘सा’ अनुष्टुबेव
‘एनं’ प्रजापति मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! ‘त्वं तु एव’ त्व मेव खलु
एको देवानां मध्ये पापिष्ठोऽसि, ‘यस्य’ प्रजापतेस्तवाहं ह्रन्दो-
ऽस्मि । अग्निवस्त्रादयः पूर्वं ह्रन्दोरहिताः, तादृशेभ्योऽपि ह्रन्दांसि
दत्तवानसि ; अहं तु पूर्वं मेव त्वदीयाम्, तादृशीं मां त्वत्तोऽप-
सार्याच्छावाकीया मभिलक्ष्य उदूढवानसि । अतो मनुष्टुबया
तव पापिष्ठत्वं मित्यनुष्टुभो ऽभिप्रायः । ‘तत्’ सर्वं मनुष्टुभा प्रोक्तं
मुपासन्नरूपं प्रजापतिर्ज्ञातवान् । ज्ञात्वा च तदुपासन्नपरि-
हारार्थं स्वकीयं सोमयाग माहरत् । स तु तस्मिन् सोमयागे

‘अग्ने’ श्रेष्ठं प्रारम्भरूपं यत् सुखं मस्ति, तदभिलक्ष्य अनुष्टुभं ‘पर्याहरत्’, तत्र नीतवानित्यर्थः । ‘तस्मादु’ तस्मादेव कारणात् इयं अनुष्टुप् ‘अग्रिया’ श्रेष्ठा सती सर्वेषां सवनानां ‘मुख्या’ मुखे भवा प्रारम्भकालीना प्रयुज्यते ॥

एतद्देदनं प्रशंसति—“अग्रियोऽमुख्यो भवति, श्रेष्ठता मश्नुते य एवं वेद”—इति । वेदिता स्वकीयज्ञातीनां मध्ये ‘अग्रियः’ अग्रे भवो ऽग्रः श्रेष्ठः, ‘मुख्यः’ व्यवहारनिर्वाहकः, ‘श्रेष्ठता’ विद्या-वृत्तादिगुणैः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति ॥

प्रजापतिव्यायेन यजमानस्यापि [सवनोपयागादङ्ग] आदावनु-ष्टुप्प्रयोगं दर्शयति—“स्वे वै स तत् सोमे ऽकल्पयत्; तस्मा-द्यत्र क्व च यजमानवशो भवति, कल्पत एव यज्ञोऽपि”—इति । यस्मात् ‘सः’ प्रजापतिः स्वकर्तृके एव सोमयागे ‘तत्’ सवनेषु अनुष्टुभो मुख्यता मकल्पयत्, तस्मादिदानीं मपि ‘यत्र कापि’ यागे यज्ञो यजमानवशो भवति, स यज्ञोऽपि ‘कल्पत एव’ अवैकल्येनानुष्ठास्यामीत्यभिप्रेत्यानुष्टुभः सवनानां मार्गो प्रयोगे सति यज्ञस्य यजमानवशत्वम्, तत्र यज्ञो वैकल्यरहितो भवतीत्यर्थः ॥

उक्तं वाक्यार्थं मेव वाक्यान्तरेण स्पष्टीकरोति—“तस्यै जन-तायै कल्पते यत्तैवं विद्वान् यजमानो वशी यजत”—इति । ‘यत्र’ यस्यां जनतायाम् †, ‘एवम्’ अनुष्टुभो महिमानं विद्वान् यज-मानः ‘वशी’ स्ववशो भूत्वा, तस्मिन्ननुष्टुभः प्रयोगे सावधानो

* ‘अग्रियो’ घ, टी० घ ।

† नास्त्येतत्पदं क पुस्तके ; अस्ति लिङ् ‘अवशम्’—इति ।

‡ ‘जमसभायाम्’ ग ।

॥ तृतीयपञ्चिका । २ । २ ॥

५२

भूत्वा यजते, 'तस्यै जनतायै' तस्या जनतायाः * 'कल्पते' यज्ञः
प्रयोजनसमर्थो भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१२) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अग्निर्वै देवानां होतासीत्तं मृत्युर्वह्निष्वपमाने
ऽसीदत्सोऽनुष्टुभाज्यं प्रत्यपद्यत् मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्
त माज्ये ऽसीदत् स प्रउगेण प्रत्यपद्यत् मृत्यु मेव
तत्पर्यक्रामत् तं माध्यन्दिने पवमाने ऽसीदत्सोऽनु-
ष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत् मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्तं
माध्यन्दिने बृहतीषु नाशक्रोत्सत् प्राणा वै बृहत्यः
प्राणानेव तन्नाशक्रोद् व्यवेत् तस्मान्माध्यन्दिने होता
बृहतीषु स्तोत्रियेणैव प्रतिपद्यते प्राणा वै बृहत्यः
प्राणानेव तदभि प्रतिपद्यते तं तृतीयपवमाने
ऽसीदत्सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत् मृत्यु मेव
तत्पर्यक्रामत् तं यज्ञायज्ञीये ऽसीदत्स वैश्वानरीये-
णाम्निमाकृतं प्रत्यपद्यत् मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामद् यज्ञो

वै वैश्वानरीयं^१ प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं^२ वज्जेणैव तत्प्रति-
ष्ठाया मृतं नुदते^३ स सर्वान् पाशान्त्वान् स्याणू-
न्मृत्योरतिमुच्य^४ स्वस्थेवोदमुच्यत^५ स्वस्थेव होतो-
न्मुच्यते^६ सर्वायुः सर्वायुत्वाय^७ सर्वं मायुरेति य एवं
वेद^८ ॥ ३ (१४) ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणानुष्टुभो महिमानं दर्शयितुं माध्या-
यिका माह—“अग्निर्वै देवानां होतासीत्, तं मृत्युर्वह्निष्पव-
माने ऽसीदत्, सोऽनुष्टुभाज्यं प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्,
त माज्ये ऽसीदत्, स प्रउगीण प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्”
इति । पुरा कदाचित्, देवानां यागे अग्निरेव होता अभूत्, ‘तम्’
अग्निं होतारं मृत्युः ‘असीदत्’ हन्तुं प्राप्तवान् । कस्मिन् काले ?
इति, तदुच्यते— बह्निष्पवमानाख्ये स्तोत्रे प्रातस्सवनसम्बन्धिनि
“उपास्मै गायता नरः”—इत्याद्यगायत्र्यण्येन सामगैः स्तूयमाने
सति * । सोऽयं मन्त्रेर्मृत्युप्राप्तिकालः । तदानीं मग्निः मृत्युं परि-
हर्तुम् अनुष्टुप्कन्दस्तया “प्र वो देवायानये”—इत्येतयर्चा आज्य-
शस्त्रं † प्रारब्धवान् । ‘तत्’ तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण सोऽग्निस्तदानीं
मेव मृत्युं ‘पर्यक्रामत्’ अतिक्रान्तवान् । ततः “अग्न आ याहि”—
इत्याद्यगायत्र्यण्येनाख्यस्तोत्रे ‡ (उ० आ० १. १. ४-७.) सामगैः
स्तूयमाने सति § ‘तम्’ अग्निं मृत्युः ‘असीदत्’ प्राप्तवान् । तदा

* १ भा० ४५२ पृ० ‘†’ द्रष्टव्यम् । ता० ब्रा० ७. १. ८० आ० १.१.१-२ ।

† १ भा० ४५४, ४६८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

‡ १ भा० ४४८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

§ ‘ततोऽग्निना होता आज्यशस्त्रं शस्त्रमाप्तौ सति’ न

‘सः’ अग्निः मृत्युः परिहर्तुं “वायवा याहि”-इत्यादिकेन सप्त-
द्वयात्मकेन प्रउगशस्त्रेण * अनुष्ठानं ‘प्रत्यपद्यत’ प्रारब्धवान् । ‘तत्’
तेन प्रउगप्रयोगेण तदानीं निव मृत्यु मतिक्रान्तवान् ॥

इत्थं प्रातस्सवने ऽनुष्ठानं मृत्युपरिहारहेतुत्वेन प्रशस्य माध्य-
न्दिनसवनेऽपि तथा प्रशंसति— “तं माध्यन्दिने पवमाने ऽसौदत्,
सोऽनुष्ठुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत, मृत्यु निव तत्पर्यक्रामत्, तं
माध्यन्दिने ब्रह्मतीषु नाशक्योत् सत्तुं,—प्राणा वै ब्रह्मत्वः, प्राणानिव
तन्नाशक्योद् व्यवेतुं; तस्मात्माध्यन्दिने होता ब्रह्मतीषु स्तोत्रियेष्वेव
प्रतिपद्यते,—प्राणा वै ब्रह्मत्वः, प्राणानिव तदभिप्रतिपद्यते”-इति ।
प्रातस्सवनान्निराकृतो मृत्युः सामगैः “उच्चा ते जात मन्त्रसः”-
इत्यादिके (उ० आ० १.१.८-१०.) माध्यन्दिनपवमानस्तीत्रे †
गीयमाने सति, तस्मिन् काले ‘तम्’ अग्निं होतारम् ‘असौदत्’
प्राप्तवान् । तदानीं ‘सः’ अग्निर्होता मृत्युपरिहाराय अनुष्ठुप्-
छन्दस्क्या “आ त्वा रथम्”-इत्येतायर्चा (सं० ८.१८.१.) मरुत्वतीयं
शस्त्रं ‡ ‘प्रत्यपद्यत’ प्रारब्धवान् । ‘तत्’ तेनानुष्ठुप्-प्रयोगेण
तदानीं निव मृत्यु मतिक्रान्तवान् । माध्यन्दिनपवमानान्निराकृतो
मृत्युर्माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनि मरुत्वतीयशस्त्रे शस्यमाने सति,
शंसितार मग्निं होतारं प्राप्तगामीति विचार्य तत्र ब्रह्मतीष्वन्त्र-
स्त्रासु ऋक्षु गीयमानासु § ‘तम्’ अग्निं ‘सत्तुं’ प्राप्तुं नाशक्योत् ।

* १-१५ प्र० ८८५ म ।

† एतावता वाच माध्यन्दिनं सवनं पश्ये, विभिन्न इन्द्राग्निः पञ्चभिन्न सामभिः ;
यन्माध्यन्दिनेन पवमानेन मृद्वन्ति, माध्यन्दिन निव तं सवनं पावयन्ति”-इत्यादि
ता० ब्रा० ७. ३- ८. ३ ।

‡ तच्च शस्त्रं मृपरिहृत् चतुर्धादिषु षट्सु स्त्रोत्रेषु आवाह्यते ।

§ ‘विद्यमानासु’ घ ।

तत्र हेतुर्न्यते,— बृहतीच्छन्दस्का ऋचः प्राणस्वरूपा एव; 'तत्' तेन कारणेन प्राणानेव 'व्यवैतु' वियोजयितुं मृत्युर्नाशक्रीत् । प्राणाभिमानिभिर्बृहतीभिः प्राणानां रक्षितत्वात् । बृहत्यश्च मरु-
त्वतीयशस्त्रानन्तरभाविनिष्केशश्च ॥ बहवो विद्यन्ते । ताश्च सर्व-
स्मिन्नेव माध्यन्दिने सवने मृत्युप्रवेशं निवारयन्ति । यस्मादेवं
बृहत्यो मृत्युप्रवेशं निवारयितुं समर्थाः, तस्मात् माध्यन्दिन-
प्रयोगे होता बृहतीच्छन्दस्कासु ऋचु स्तोत्रियेणैव त्वचेन शस्त्रं
प्रारभेत । यस्मिंस्तृचे सामगैः स्तोत्रं गीतम्, सोऽयं त्वचस्तोत्रियः;
तेन त्वचेन प्रारम्भे सति तत्रत्यानां बृहतीनां प्राणरूपत्वात् प्राणा-
नेवाभिलक्ष्य शस्त्रप्रारम्भं कृतवान् भवति १ ॥

अथ तृतीयसवने मृत्युपरिहारेणानुष्टुभं प्रशंसति— “तं
तृतीयपवमाने ऽसीदत्, सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत्, मृत्यु मेव
तत्पर्यङ्कामत्”-इति । त्रिषु पवमानेषु बहिष्यवमानः प्रथमः,
माध्यन्दिनपवमानो द्वितीयः, आर्भवपवमानस्तृतीयः । माध्य-
न्दिनसवने प्रवेष्टुं मशक्तो मृत्युः “स्वादियया मदियया”-इत्ये-
तस्मिन् (उ० आ० १.१.१५.) आर्भवाख्ये तृतीयपवमानस्तोत्रे ॥
तृतीयसवनगते सामगैर्गीयमाने सति 'तम्' अग्निं होतारं मृत्यु-
रसीदत् । 'सः' अप्यग्निस्तं वारयितुं मनुष्टुप्-छन्दस्कया “तत्सवितु-
र्वृणीमहे”-इत्येतयर्चा (सं० ५. ८२. १.) वैश्वदेवाख्यं शस्त्रं ॥

१ परजादिष्वेव दशमादिषु चतुःखण्डेषु निष्केशश्च नाम शस्त्रम् ।

२ इहैवानुपदं (१ ख०) ईतद्व्यक्तीभविष्यति ।

३ “साध्या वै नाम देवा आसन् ०—० स्वादियया मदिययेति प्रकीर्तित तृतीयसवनस्य
सन्दर्भाय”-इत्यादि ता० ब्रा० ८. ४. ५ ।

४ एतन्मन्त्रागोपसमसाष्टमसप्तशोरास्तेति ।

प्रारभत ; तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण तदानीं मेव मृतुग मतिक्रान्तवान् ।
इत्यनुष्टुप् सवनचये शस्ता ॥

अथ यज्ञायज्ञीयाख्यं साम, वैज्ञानरीयं सूक्तं च प्रशंसति—
“तं यज्ञायज्ञीयेऽसीदक्ष वैज्ञानरीयेणाग्निमारुतं प्रत्यपद्यत, मृतुग
मेव तत्पर्यक्रामद्,—वज्रो वै वैज्ञानरीयं, प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं,—
वज्रेणैव तत्प्रतिष्ठाया मृतुगं नुदते ; स सर्वान् पाशांस्त्वान्
स्थाणून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्तेऽवोदमुच्यत,—स्वस्तेऽव होतोऽमुच्यते
सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । “यज्ञा यज्ञा वो अग्नये”-इत्याद्या
मृचि (उ० आ० १.१.२०.) उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्* । तन्नाम-
साध्ये तन्नामके स्तोत्रे† सामगैर्गीयमाने सति तृतीयपवमानाग्नि-
राकृतो मृतुगः ‘तम्’ अग्निं होतारं प्राप्तवान् । ‘सः’ अपि अग्निः
होता मृतुगपरिहाराय “वैज्ञानराय पृथुपाजसे”-इत्यादिना वैज्ञा-
नरीयेण सूक्तेन आग्निमारुताख्यः‡ ग्रहं प्रारब्धवान् । तेन सूक्त-
प्रयोगेण तदानीं मेव मृतुग मतिक्रान्तवान् । तच्च वैज्ञानरीयं सूक्तं
वज्रस्वरूपम्, यज्ञायज्ञीयस्तोत्रं तु प्रतिष्ठायाः समाप्तेर्हंतुः । तस्मान्
सूक्तरूपेण वज्रेणैव प्रतिष्ठाया यज्ञसमाप्तेर्मृतुग मग्निर्निराकुर्वते ।
‘सः’ तादृशोऽग्निः ‘सर्वान् पाशान्’ मृतुगसम्बन्धिवन्धनरज्जुरूपान्,
तथा मृत्योः सम्बन्धिनः ‘सर्वान्’ स्थाणून् काष्ठोपलक्षितगदाध्यायु-
धानि, ‘मृत्याः’ सकाशात् ‘अतिमुच्य’ निवार्य ‘स्वस्तेऽव’ क्षेमेणैव
स्वयं मृतुगमकाशादुत्सृक्तोऽभूत् । अग्निवन्धनानुषोऽपि होता तेनैव
प्रकारेण अनुतिष्ठन् सर्वेणायुषा युक्तः क्षेमेणैव मृत्योर्दुःसुच्यते ॥

* ऊ० गा० १.१.१५ ।

† “देवा य० — ० ते देवा यज्ञायज्ञीय नपश्यंसीषा यज्ञायज्ञा वा अयय इति”-इत्यादि-
ता० ब्रा० ८. ६, ७ ।

‡ एतदुत्तराध्यायीषु नवमादिषु विष्णुः॥३॥ द्रष्टव्यम् ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

अथ सर्वमः शोऽयः पूर्वोऽर्हस्यः सर्वमः शोऽयः विधिरचेयः
शोऽयं होतृप्रयोगो ॥ यजमानस्य सर्वमुक्ताय सन्नाहये ॥

वेदनं प्रथमं सति—“सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमन्मायसाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

॥ ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ १ (१४) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृचं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः
परावतो ऽगच्छत् परमा मेव परावत मगच्छदनुष्टुप्
वै परमा परावद्वाग्वा अनुष्टुप् स वाचं प्रविश्या-
शयत्सं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वैच्छंस्तं पूर्व्वेद्युः
पितरो ऽविन्दन्नुत्तरं महर्देवास्तस्मात्पूर्व्वेद्युः पितृभ्यः
क्रियत् उत्तरं महर्देवान् यजन्ते ते ऽब्रुवन्नभिषुण्वामैव
तथा वा वनं चाशिष्ठं मागमिष्यतीति तथेति ते ऽभ्य-
षुत्वंस्तं चा त्वा रथं यथोतय इत्येवैनं मावर्तयन्निदं
वसो सुतं मभ्य इत्येवैभ्यः सुतकौर्त्वा माविरभवदिन्द्र
नेदीय एदिहीत्येवैनं मध्यं प्रापादयन्तागतन्द्रेण यज्ञेन
यज्ञते सेन्ध्रेण यज्ञेन रात्रौति य एवं वेद ॥ ४ (१५) ॥

अथ मन्वन्तृतीयमन्त्रं मारम्यते, तत्राथ सप्तमोऽङ्कः—

“प्रतिपदनुचरावन् प्रमाथो हरिनिहवोऽथ सप्तमोऽङ्कः ।

ध्रुवविधिविहितयोस्तथाय धाम्ना वितत मन्त्रं मन्वन्तृतीयमन्त्रं—
—इति । तत्र “आ त्वा रथम्”—इति (सं० ८. ६८. १-३.) मन्वन्तृतीयमन्त्रं
प्रतिपदनुष्टुप्, तां प्रशंसितुं माह— “इन्द्रो वै इत्तं इत्ता नास्तु-
षीति मन्त्रमानः पराः परावतो ऽगच्छत् ; स परमा मेव परावत
मगच्छदनुष्टुप् वै परमा परावद् ; वाग्वा अनुष्टुप् ; स वाचं प्रवि-
श्याश्रयत्, तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वेच्छन् पूर्वेंदुः पितरो
ऽविन्दन्नुत्तरं महर्हेवास्तस्मात् पूर्वेंदुः पिबन्धः क्रियत, उत्तरं मह-
र्देवान् यजन्ते”—इति । इन्द्रः पुरा वृषणामानं सधुरं * इत्ता
‘नास्तुषि’ नाहं हंसितवान् अस्मि इति मन्त्रमानः तद्वीर्यजीवन
माशङ्क्य तस्माद्भोतः ‘पराः परावतः’ अभ्यधिका दूरभूमौ रग-
च्छत् । ‘सः’ अर्थं तावताम्यसन्नुष्टः ‘परमा मेव’ अभ्यधिका मेव
‘परावतं’ दूरभूमिं पुनरप्यगच्छत् । अधिकाभ्यो दूरभूमिभ्यो
ऽत्यन्तं अधिकं दूरभूमिः वेति चेत्, खैर्यं सुच्यते—‘अनुष्टुप् वै
परमा परावत्’ अत्यधिका दूरभूमिः ; तस्मात् अनुष्टुभिः प्रविष्टक
चक्षुषा द्रष्टुं, मयस्यत्वात् । अनुष्टुप् च वाक्स्वरूपा । ततः स
इन्द्रो वाचं प्रविश्य तत्र श्रयणं कृतवान् । ‘तम्’ इन्द्रं सर्वाणि
भूतानि सर्वेषु देशेषु ‘विभज्यान्वेच्छन्’ तं मन्वेष्टुं, मेव एकस्मिन्
देशे गतः, अन्यो देशान्तरं मिलेतादृशो विभाग इत्यर्थः । ‘तम्’
अन्विष्यमाणं मिन्द्रं पितरो यागहोनाः† पूर्वेंदुः ‘अविन्दन्’ अन्व-
भन्त, देवान् ‘उत्तरं महः’ उत्तरस्मिन् अहन्वविन्दन् । यस्मादेवं
तस्माद्भोकोऽपि पूर्वेंदुः अमावास्यायां पिबन्धः आहं क्रियति,

‘उत्तर मङ्गः’ उत्तरस्मिन्नह्नि प्रतिपद्दिने दर्शपूर्णमासयागा-
दिना देवान् यजन्ते । इन्द्रस्य रक्षकत्वात् प्रशस्तानुष्टुबिति
तात्पर्यार्थः ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत्तृचं* दर्शयति — “तेऽब्रुवन्नभि-
षुण्वामेव तथा वाव न आशिउ मागमिष्यतीति, तथेति ; तेऽभ्य-
षुण्वंस्त आ त्वा रथं यथोतय इत्येवैन मावर्त्तयन्निदं वसो सुत
मन्थ इत्येवैभ्यः सुतकीर्त्त्या माविरभवदिन्द्र नेदीय एदिहोत्येवैनं
मन्थं प्रापादयन्”-इति । इन्द्रलब्धावस्थिताः ‘ते’ देवाः परस्पर
मिदं मन्त्रवन्, — ‘अभिषुण्वामेव’ वयं सर्वथा सोमस्याभिषवं कर-
वामः, ‘तथा वाव’ तेनैव प्रकारेण ‘आशिउम्’ आशुतम मतिशीघ्रं
यथा भवति तथा ‘नः’ अस्मान् इन्द्र आगमिष्यतीति । तद्वचन
मङ्गीकृत्य ‘ते’ सर्वे ‘अभ्यषुण्वन्’ अभिषवं कृतवन्तः । तादृशा ‘ते’
देवाः “आ त्वा रथं यथोतये”-इत्यनेनैव मन्त्रेण (सं० ८.६८.१.)
त मिन्द्र मनुष्टुभः सकाशादभिषवदेशं ‘प्रत्यावर्त्तयन्’ अत्र किञ्चिदा-
वृत्तिवाचकम् “आ वर्त्तयामसि”-इति पदद्वयं श्रूयते, तस्मात्समर्थो-
दिन्द्रस्यावृत्तिरभूत् । “इदं वसो सुत मन्थः”-इति अस्मिन्
मन्त्रपादे (सं० ८.२.१.) ‘सुतकीर्त्त्याम्’ अभिषववाचिना सुत-
शब्देनैभ्यो देवेभ्य इन्द्रः ‘आविरभवत्’ प्रकटोऽभूत् । “इन्द्र
नेदीय एदिहि” इतिमन्त्रगतेन (सं० ८.५३.५) समीपागमन-
वाचिना ‘नेदीयः इहि’ इतिपदद्वयेन ‘एतम्’ इन्द्रं यागदेशमन्थं
प्रापितवन्तः । अनेनार्थवादेन तत्तन्मन्त्रविधिरुद्देश्यः । एतदेवाभि-
प्रेत्याश्वलायन आह — “मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेदध्वर्यो शोभावो
मिति माध्यन्दिने शस्त्रादिष्वह्नाव आ त्वा रथं यथोतय इदं

* ‘मस्मान्’ च ।

वसो सुत मन्त्र इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराभिन्द नेदीय
एदिहीतीन्द्रनिहवः प्रगाथः”-इति (५.१४.२-५.) । येन ह्येन
शस्त्रं प्रारभते, सोऽयं ह्यचः प्रतिपदुच्यते ; तदनन्तरभावी ह्यचोऽनु-
चरः । अत्र “आ त्वा रथम्”-“इदं वसो”-इत्येतादृशौ प्रतिपद-
नुचरौ द्रष्टव्यौ । तत ऊर्ध्वं मिन्द्रनिहवाख्यः “इन्द्र नेदीयः”-इति
प्रगाथः, ऋग्व्यात्मको द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति— “आगतेन्द्रेण यज्ञेन यजते, सेन्द्रेण यज्ञेन
राप्नोति य एवं वेद”-इति । आगत इन्द्रो यस्मिन् यज्ञे,
सोऽयं आगतेन्द्रः : वेदिता तादृशेन यज्ञेन यजते, तथेन्द्रसहितेन
यज्ञेन समृद्धो भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

इन्द्रं वै वृचं जघ्निवांसब्राह्मतेति मन्यमानाः
सर्वा देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः
प्राणा वै मरुतः स्वापयः प्राणा हैवेनं तं नाजहुस्तं-
स्मादिषो ऽच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यत आ स्वापे
स्वापिभिरित्यपि ह यद्येन्द्र मेवात ऊर्ध्वं इन्द्रः शस्यते

तच्च सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान्
प्रगाथः शस्यत^१ आ स्वापे स्वापिभिरिति ॥ ५ (१६) ॥

पूर्वोक्तं मिन्द्रं नेदीय इत्यादिकं प्रगाथं शंसितुः मास्त्रायिका
माह— “इन्द्रं वै वृचं जघ्निवासं नास्तृतेति मन्यमानाः सर्वा
देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः ;—प्राणा वै मरुतः
स्वापयः, प्राणा ह्येवैनं तं नाजहुस् ; तस्मादेषो ऽच्युतः स्वापिमान्
प्रगाथः शस्यत आ स्वापे स्वापिभिरिति”—इति । इन्द्रो यदा
वृत्तं हतवान्*, तदा तं मिन्द्रं सर्वा देवताः ‘अजहुः’ परित्यक्तवन्त्यः ।
कौटुश्यो देवताः ? ‘नास्तृतेति’ न हिंसितवानिन्द्र इति मन्य-
मानाः । वृचस्यातिग्रीढशरीरत्वात् प्रहारमात्रेणासौ न मृत
इति देवतानां भ्रान्तिः । इतरदेवताभिः परित्यक्तं ‘तम्’ इन्द्रं
‘मरुत एव नाजहुः’ न परित्यक्तवन्तः । तद्विशेषणं ‘स्वापयः’-
इति, सुषुप्तिकालेऽपि वर्त्तमाना इत्यर्थः । स्वापिशब्दायः श्रुत्यैव
प्रदर्श्यते—‘प्राणा वै’ देहमध्ये वर्त्तमानाः प्राणा एव ‘स्वापयो
मरुतः’ स्वापकालानुवर्त्तिनी वायवः । प्राणानां तत्कालानुवर्त्ति-
माथर्वणिकाः प्रश्नोत्तराभ्यां सामनन्ति—“भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे
कानि स्वपन्ति ? कान्यस्मिन् जाग्रति ?”—इति (प्र० उप०
४.१.) प्रश्नः । “प्राणान्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति”—इति
(प्र० उप० ४.३.) उत्तरम् । एवंविधा यस्मात् प्राणरूपा मरुत
एवैनं मिन्द्रं तदानीं न परित्यक्तवन्तः ‘तस्मात्’ कारणात् ‘एषः’
“इन्द्रं नेदीयः”—इत्यादिकः (सं० ८.५.३.५.) ‘स्वापिमान् प्रगाथः’
‘अच्युतः’ मरुत्वतीयशस्त्रे सर्वथाप्यपरित्यक्तः शस्यते । स्वापि-शब्दो

* “तनीपमात्रेण सुषुप्त्या भवति”—इति च निब० २.५.२ ।

यस्मिन् प्रगाथेऽस्ति, सोऽयं स्वापिमान्;—“आ स्वापे स्वापिभिः”—
इत्ययं पादो ऽस्मिन् प्रगाथे आम्नायते, तस्मादयं स्वापिमान् ॥

इत्थं मिन्द्रनिहवाख्यं प्रगाथं प्रशस्य पुनरपि प्रकारान्तरेण
तमेव प्रशंसति— “अपि ह यदौन्द्र मेवात ऊङ्” ऊन्दः शस्यते,
तत्र सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यते
आ स्वापे स्वापिभिरिति—इति । ‘अपि ह’ अपि च ‘अतः’ एतत्-
प्रगाथशंसनादूङ् मस्मिन्मरुत्वतीयशस्त्रे ‘यदौन्द्र मेव ऊन्दः’ इन्द्र-
सम्बन्धेन ऊन्दः-शब्दोपलक्षितो मन्त्रः शस्यते, ‘तत्र सर्वं’ तदपि
मन्त्रजातं मरुत्वतीयं शस्त्रं भवति । एष चेदित्यादिना तत्र युक्ति-
रुच्यते — “आ स्वापे स्वापिभिः” इतिपादोपेतत्वेन ‘स्वापिमान्’
एष प्रगाथः ‘अच्युतयेत्’ अपरित्यक्तयेत्, तदा मरुत्वतीयं भवति ;
स्वापिशब्दाध्यानां मरुतां प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । सोऽयं प्रगाथः
शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः * ॥ ५ ॥

इति श्रीभस्मायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१६) ॥

* यथायथं अपि प्रगाथः कविन् कथिन् शाकलशास्त्रीयसंहितापुस्तकेऽपि वाग्विस्तरात्-
गंतत्वेन दृश्यते, तथा मुद्रितस्य स्यात्संभूतमभेदः ; परं मेव शाकलशास्त्रीयोऽपि त्वयं वाक्शाल-
शास्त्रीयः । अनन्व शाकलसंहितायाख्यानं वेदार्थप्रकाशं न व्याख्यातं तथाप्रतिख्यं का-
मेतन् सायणाचार्येण ; तत्रवेदापुस्तकं ‘शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः’—इति ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ब्राह्मणस्य त्वं प्रगाथं शंसति बृहस्पतिपुरोहिता
 वै देवा अजयन् स्वर्गं लोकं व्यञ्चिंल्लोके ऽजयन्
 तथैवेतदजमानो बृहस्पतिपुरोहित एव जयति
 स्वर्गं लोकं व्यञ्चिंल्लोके जयते तौ वा एतौ प्रगाथा-
 वस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते तदाहुयन्न
 किञ्चनास्तुतं सत्युनरादायं शस्यते ऽथ कस्मादेतौ
 प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते इति
 पवमानोक्त्यं वा एतदन्मरुत्वतोर्यं षट्सु वा अत्र
 गायत्रीषु स्तुवते षट्सु बृहतीषु तिसृषु त्रिष्टुप्सु
 स वा एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमान-
 स्तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः
 पवमानो ऽनुशस्तो भवतीति ये एव गायत्र्या उत्तरं
 प्रतिपदो यो गायत्रो ऽनुचरस्ताभिरेवास्य गायत्रो-
 ऽनुशस्ता भवन्तोऽताभ्यामेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्यो
 ऽनुशस्ता भवन्ति तासु वा एतासु बृहतीषु सामगा
 रौरवयौधाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते तस्मादेतौ
 प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते तच्छस्त्रेण
 स्तोत्रमन्वेति ये एव त्रिष्टुभौ धाय्ये यत् त्रिष्टुभं
 निविद्वानं ताभिरेवास्य त्रिष्टुभो ऽनुशस्ता भवन्तोऽव

मुहास्यैष चिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽनुशस्तो भवति य एवं वेद ॥ ६ (१७) ॥

अथाग्निस्वरुत्वतीये शस्त्रे “प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः”—इत्यादिकं
प्रगाथं (सं० १.४०.५.) विधत्ते—“ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति”
—इति । इयोर्ऋचोः समूहः प्रगाथः । तथा चाश्वलायन आह—
“हृचः प्रतिपदनुचरा हृचाः प्रगाथाः”—इति (५.२४.७.) । ऋग्वेदस्य
मेवाशुष्ठानकाले हृचरूपेण प्रयज्यते, तस्मादयं प्रगाथ इत्युच्यते ॥

विहितं ब्राह्मणस्पत्यं प्रशंसति—“ब्रह्मस्पतिपुरोहिता वै देवा
अजयन्स्वर्गं लोकं व्यस्निंस्त्र्योके ऽजयन्त, तथैवैतद्यजमानो ब्रह्म-
स्पतिपुरोहित एव जयति स्वर्गं लोकं व्यस्निंस्त्र्योके जयते”—इति ।
योऽयं प्रगाथे ब्रह्मणस्पतिरास्नातः, सोऽयं ब्रह्मस्पतिः ; तस्य
ब्राह्मणजातिस्वामित्वात् । स च ब्रह्मस्पतिः पुरोहिता येषां देवानां
ते ‘ब्रह्मस्पतिपुरोहिताः’ । तथा च श्रुत्यन्तरे समास्नातम्—“ब्रह्म-
स्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्”—इति । पौरोहित्यसिद्ध्यर्थं मेव
चतुर्विंशतिरात्रनामकं सत्र मन्वतिष्ठत् । तदपि श्रुत्यन्तरे एवा-
स्नातम्—“ब्रह्मस्पतिरकामयत अन्धे देवा दधीरन् गच्छेयं
पुरोधामिति, स एतं चतुर्विंशतिरात्र मपश्यत्” इति (तै०
सं० ७. ४. १. १.) । तादृशा ब्रह्मस्पतिपुरोहिता देवा अनेन
प्रगाथेन स्वर्गं लोकं जित्वा भून्लोकेऽपि विजयं प्राप्ताः । तथैव
तत्पाठेनेदानीन्तनोऽपि यजमानो ‘ब्रह्मस्पतिपुरोहित एव’ ब्रह्म-
स्पत्यनुग्रहयुक्त एव सन् लोकद्वयं जयति ॥

* सा० सं० भा० अ० २४-३८ पृ० ३० ।

† “व्यस्निंस्त्र्योके देवा ब्रह्मस्पतिपुरोहिताः”—इति ब्रत० ब्रा० १२. ८. ३. २८ ।

अथ किञ्चिद्विधोऽयं सुज्ञायति— “तौ वा एतौ प्रगाथावसुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ; तदाहुर्यत्र किञ्चनासुतं सग् पुनरादायं शस्यते ; ऽथ कस्मादेतौ प्रगाथावसुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ? इति”—इति । समाज्जाते हि एव ऋचौ प्रप्रथनेन त्वचरूपतया सम्प्रदाते । प्रप्रथनप्रकार उच्यते—“प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः”—इत्येषा बृहती-च्छन्दस्का ; द्वादशाक्षरेण तृतीयपादेनाष्टाक्षरेष्वन्यैर्युक्ततया षट्-त्रिंशदक्षरसम्पन्नेः । सेयं ऋक् सक्तात् पठनीया, पुनरपि तत्रत्य मष्टाक्षरं चतुर्थपादं हिराक्त्राय षोडशाक्षरोऽर्द्धः सम्पादनीयः । उत्तरस्या ऋचि प्रथमपादो द्वादशाक्षरः, द्वितीयपादोऽष्टाक्षरः ; एतत् सर्वं मिलित्वा द्वितीया बृहती सम्पद्यते । तत्रत्य मन्त्रिम मष्टाक्षरं पादं हिराक्त्रस्य समाज्जाते उत्तरार्धे द्वादशाक्षरं प्रथमपाद मष्टाक्षरं उत्तरपादं च पठित्वा तृतीया बृहती सम्पादनीया । अथ सेयं प्रप्रथनप्रकारः “इन्द्र नेदीय एदिहि”—इत्यत्रापि प्रगाथे (३८ पृ०) योजनीयः । तावेतौ प्रगाथौ ‘पुनरादायं’ पुनः-पुनः पठितं सेयं पादं मादायं शस्येते । सामगैस्तु माध्यन्दिनपवमाने प्रगाथावेतावसुतौ * । तैरसुतयोः होवा शंसनं मयुक्तम् ; न ह्यन्यत्र कचिदपि सामगैरसुतं मन्त्रजातं पुनः-पुनरादायं शस्यमानं दृष्टम् । एवं सति कस्मात्कारणादसुतयोरत्र शंसनं मिति चोद्य-धादिनं आहुः ॥

एतद्विधोऽयं मवस्थाय परिहारं मनुजैव चोद्यान्तरं सुज्ञायति — “पवमानोक्तं वा एतद्यथावृत्ततीयं षट्सु वा अत्र गायत्रीषु सुवते, षट्सु बृहतीषु, तिसृषु त्रिष्टुप्सु, स वा एष त्रिच्छन्दाः, पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानस्तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो

* ‘प्रगाथावेतौ न सुतौ’ चे ।

माध्यन्दिनः पवमानो ऽनुश्रुतो भवतीति”-इति । महत्त्वतीयमर्थं यदस्ति, तत् ‘एतत्’ ‘पवमानोक्तं’ माध्यन्दिनपवमानसम्बन्धिं शब्दम् । ‘यच्च’ माध्यन्दिनपवमानशब्दे “उच्चा ते जातम्”-इत्यादिषु ‘षट्सु गायत्रीषु’ प्रथमं सुवते ॥ ततः “पुनानः सोम”-इत्यादिषु ‘षट्सु बृहतीषु’ सुवते १ । यद्यप्ययं दृष्टान्तः प्रमाणः, तथापि पूर्वोक्तन्यायेन प्रपञ्च्य (७२५० ५५०) तिस्रो बृहत्त्वः सम्पादनीयाः । तासु च रौरवसाम प्रागुक्तातव्यम्, तत उपरि यीथाज्यं साम गातव्यम् ; एवं सति तिस्रो बृहत्त्वः सामहयार्थं विरावर्धमानाः षट् सम्पद्यन्ते । तथा “म तु द्रव”-इत्यादिषु (७० आ० १.१.१०.१-३.) ‘त्रिष्टुप् त्रिष्टुप्सु’ सुवते ३ । एवं सति स एव

* कन्दोर्गाद्यर्थे ‘उच्चा ते जातम्’-इति, ‘स न इन्द्रात्’-इति, ‘एषा विश्वानि’-इति, ऋक्वैद्याथः समूहं संकटं लघु सक्तं साक्षात् भवति (७० आ० १.१.८.१-३.) । तत्र ‘गायत्रीमेव स्तुता’-इत्यादि ब्राह्मणशास्त्रात् (ता० ब्रा० ७.३.११.) अग्निष्टोमीयमाध्यन्दिनपवमाननियतत्वे ‘गायत्री’ नाम साम गातव्यं भवति । तत्सुखरूपम् गुह्यमुक्ता दृष्टाव्यप्रयोगादिदर्शनात् सावरं तव्यम्, प्रकाशितं च तन्मया सामसंघट्टे । तत्संघट्टे तद्व्याख्येयं तत्र माथित्यं ‘निधनवत्’ भवति-इत्यादिब्राह्मणशास्त्रात् (ता० ब्रा० ७.१.१३.) तदर्थं मेव ‘सामहतीयं’ नाम साम च गातव्यं भवति । तर्हि च ऊहयानयन्त्यादिनां साम । सदित्यं गायत्रीमेवोक्तं सामहयार्थं विरावर्धमानासाक्षात् एव ऋक्वैद्यः षट् सम्पद्यते ।

+ अस्ति कन्दोर्गाद्यर्थे ‘पुनानः सोम’-इति, ‘द्रवाम ऊधर्दिव्यम्’-इति, ऋग्वैद्याथः संकटं सक्तम् (७० आ० १.१.८.१, २.) । तत्र ‘एतद् बृहती मारभन्ते’-इत्यादिब्राह्मणशास्त्रात् (ता० ब्रा० ७.३.१४.) अग्निष्टोमीयमाध्यन्दिनपवमाननियतत्वे ‘रौरवं’ नाम साम गातव्यं भवति । श्रूयते च तद्वृत्तानि (१.१.२.) । ततश्च मेव दृष्टाव्यं दृष्टं माथित्यं ‘तव्यापि निधनवत्’-इत्यादिब्राह्मणशास्त्रात् (ता० ब्रा० ७.३.१७.) तदर्थं मेव ‘यीथाज्यं’ नाम साम च गातव्यं भवति । तर्हि च श्रूयते तथैव तत् उत्तरम् (७० आ० १.१.१.) ।

‡ ‘वीथनं’-नामन्ति शेषः । तत्र श्रूयते यीथाज्यानन्तरं मेव (७० आ० १.१.४.) । ‘निधनवत्’ भवति-इत्यादि च तद्व्याख्येयं ब्राह्मणम् (७.३.१३.) ।

माध्यन्दिनपवमानः 'त्रिष्टुप्' भवति * ; गायत्री वृहती-त्रिष्टु-
 ब्रूपाणां त्रयाणां ऋग्दसां सङ्गावात् । तथा स पवमानः पञ्चदश-
 स्तोमोपेतः । तस्य च स्तोमस्य प्रकारः ऋग्दोगब्राह्मणे एव मान्ना-
 यते— “पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः स एकया स एकया,
 पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्क-
 रोति स एकया स एकया स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० ३.४.१.) ।
 अस्याय मर्थः—तृचात्मक मेकं सूक्तं चिरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमा-
 वृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासो विधेयः, द्वितीयावृत्तौ मध्य-
 मायाः, तृतीयावृत्तौ चरमायाः । एवं प्रतिसाम सावृत्ताभिः
 पञ्चदशभिः ऋग्भिरुपेतत्वात्पञ्चदशस्तोम इति । एवं सत्यत्र चोद्य-
 वादिन आहुः,— हे होतः ! ते 'एषः' यथोक्तलक्षणः 'पवमानः'
 कथं भरुत्वतीयशस्त्रेणानुशस्तो भवति ? अनुशंसनं चान्याय्यम् ;
 “यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्”—इतिन्यायात् । अतो ऽत्र स्तोत्र-
 शस्त्रयोर्वैलक्षण्य मयुक्त मिति चोद्यान्तरम् ॥

तत्र द्वितीयस्य चोद्यस्य तावदुत्तरं दर्शयति—“य एव गायत्रीया
 उत्तरे प्रतिपदो यो गायत्री ऽनुचरस्ताभिरेवास्य गायत्रीऽनुशस्ता
 भवन्तेऽताभ्या मेवास्य प्रगाथाभ्यां वृहत्योऽनुशस्ता भवन्ति”—इति ।
 “आ त्वा रथम्”—इत्यस्मिन्नारुत्वतीयशस्त्रस्य (६५ पृ०) प्रतिपदूपे
 तृचे प्रथमा ऋगनुष्टुबेव, 'उत्तरे' प्रतिपदूपे हे ऋचौ गायत्री
 विदेते ; यस्मान्नः “इदं वसो सुत मन्त्रः”—इति (६६ पृ०) अनु-
 चरास्यसूचो गायत्रः ; 'ताभिरेव' पञ्चभिर्गायत्रीभिः 'अस्य' होतुः

* “माध्यन्दिनं मवर्त्तं पुण्ये त्रिभिश्च ऋग्दोभिः पञ्चभिश्च सामभिः”—इति ता० ब्रा०
 ७. १. २ । गायत्रीत्रिष्टुप् वृहतीभिर्ऋग्दोभिः, गायत्रीमहीयवरीरवयीषात्रीशमैश्च साम-
 भिरित्यर्थः ।

पवमानस्तोत्रगता गायत्रोऽनुशस्ता भवन्ति । “इन्द्र नेदीयः”-
इति (६६ पृ०) योऽयं मिन्द्रनिहवः प्रगाथः, यश्च “प्र नूनं ब्रह्मण-
स्यतिः”-इति (७१ पृ०) ब्राह्मणस्यत्यः प्रगाथः, ‘एताभ्याम्’ उक्त-
राभ्यां * पवमानस्तोत्रगताः ‘बृहत्त्यः’ अनुशस्ता भवन्ति ; प्रग्रथ-
नेन बृहतीसम्पादनस्योभयत्र समानत्वात् ॥ यत् त्रिष्टुभा मनुशंसनं
तदुपरिष्ठादभिधास्यते (१७ पं०) ॥

अथ प्रसङ्गात् प्रथमचोद्यस्यापि (७२ पृ० १ पं०) परिहारं दर्शयन्
पुनः पुनरादानस्यानुशंसनं दर्शयति— “तासु वा एतासु बृहतीषु
सामगा रौरवयौधाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते ; तस्मादेतौ प्रगाथा-
वस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते, तच्छब्देन स्तीच मन्वेति”-
इति । “पुनानः सोम”-इत्यस्मिन् प्रगाथे या बृहत्त्यः प्रग्रथनेन
सम्पादिताः, ‘तासु’ एतासु बृहतीषु रौरवाख्येन यौधाजयाख्येन च
साम्ना पुनः-पुनः पठित मेव पाद मादायादाय स्तुवते ; तस्मात्
‘एतौ’ इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथौ सामगैरस्तुतावपि सन्तौ
होत्वा पुनः पुनः पठित मेव पाद मादायादाय शस्येते । तथा च
सत्यग्रं होता स्वकीयेन शस्त्रेण स्तोत्रं मनुगच्छति ॥

इदानीं त्रिष्टुभा मनुशंसनं दर्शयति— “ये एव त्रिष्टुभौ
धाव्ये, यत् त्रैष्टुभं निविशानं, ताभिरेवास्य त्रिष्टुभोऽनुशस्ता भवन्ति”
इति । यथा सामिधेनीषु प्रक्षिप्यमाणानां † मृचां धाव्येति
सञ्ज्ञा ‡, एव मत्वापि । तथा मति “अग्निर्नन्ता भग इव क्षिती-
नाम्”-इत्येका (सं० ३.२०.४.) धाव्या, “त्वं सोम क्रतुभिः”-इत्य-
परा (सं० १.८१.२.), ‘ये एव’ त्रिष्टुपृक्कन्दस्के धाव्ये विद्येते, यश्च
त्रिष्टुपृक्कन्दस्कं “जनिष्ठा उग्रः”-इत्यादिकं (सं० १०.७३.१.)

‘निविज्ञानं’ सूक्तम्,—निवित्पदानि धीयन्ते निविद्यन्ते यस्मिन्
सूक्ते तत् निविज्ञानम् ; ‘ताभिरेव’ सूक्तगताभिर्ध्यासहिताभि-
स्त्रिष्टुभिः ‘अस्य’ होतुः स्तोत्रगताः ‘त्रिष्टुभः’ अनुशस्तो भवन्ति ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “एव मु हास्यैष त्रिष्टुभः पञ्च-
दशो माध्यन्दिनः प्रवमानो ऽनुशस्तो भवति य एवं वेद”-
इति ॥ ६ ॥ .

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१७) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

धाय्याः शंसति^१ धाय्याभिर्वै^२ प्रजापतिरिमां-
ल्लोकानधयद्यं^३ यं कामं मकामयत्^४ तथैवैतद्यजमानो
धाय्याभिरेवेमांल्लोकान् धयति^५ यं यं कामं कामयते
य एवं वेद^६ यदेव धाय्याः^७ यच्च यच्च वै देवा यज्ञस्य
च्छिद्रं^८ निरजानंस्तद् धाय्याभिरपिदधुस्तद् धाय्यानां
धाय्यात्वं^९ मच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं^{१०} भवति य एवं
वेद^{११} यद्वैव धाय्याः^{१२} सूमहै तद्यज्ञस्य यद्वाय्यास्तद्यथा
सूच्या वासः सन्दधदियादेव मेवैताभिर्यज्ञस्य^{१३} छिद्रं^{१४}
सन्दधदेति य एवं वेद^{१५} यद्वैव धाय्याः^{१६} तान्यु वा

एतान्युपसदा मेवोक्तानि यद् धाव्या अग्निर्नते-
 त्याग्नेयौ प्रथमोपसत्तस्या एतदुक्तं त्वं सोमकृतुभि-
 रिति सौम्या द्वितीयोपसत्तस्या एतदुक्तं पिन्वन्त्यप
 इति वैष्णवी तृतीयोपसत्तस्या एतदुक्तं यावन्तं इ
 वै सौम्येनाध्वरेणैष्टा लोकं जयति त मत एकैकयोप-
 सदा जयति य एवं वेद यश्चैवं विद्वान् धाव्याः
 शंसति तद्वैक आहुस्तान्वो मह इति शंसेदेतां वाव
 वयं भरतेषु शस्यमाना मभिव्यजानीम इति वदन्त
 स्तत्तन्नादृत्यं यदेतां शंसेदीश्वरः पर्जन्यो ऽवष्टीः*
 पिन्वन्त्यप इत्येव शंसेदृष्टिवनि पदं मरुत इति मारुत
 मत्वं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्यद्विनीतवत्तद्वि-
 क्रान्तवद्यद्विक्रान्तवत्तद्वैष्णवं वाजिन मितीन्द्रो वै
 वाजी तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि वृष्टिवनि
 मारुतं वैष्णवं मैन्द्रं सा वा एषा तृतीयसवनभाजना
 सती मध्यन्दिने शस्यते तस्माद्देदं भरतानां पशवः
 सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति सो
 जगतौ जागता हि पशव आत्मा यजमानस्य मध्य-
 न्दिनस्तद्यजमाने पशून् दधाति ॥ ७ (१८) ॥

मरुत्वतीयशस्ते प्रक्षेपणीया ऋचो विधत्ते— “धाव्याः शंसति”

* ‘ऽवष्टीः’ क, ख ।

—इति । “अग्निर्नैता” —इत्येका (सं० ३.२०.४.), “त्वं सोम क्रतुभिः”
इति द्वितीया (सं० १.८१.२.), पितृन्वपः” —इति तृतीया (सं०
१.६४.६.) ; ताः शंसेत् ॥

तासां प्रशंसा माह — “धाव्याभिर्वै प्रजापतिरिमांलोकान-
धयद् यं यं कामं सकामयत्” —इति । पुरा प्रजापतिर्यं यं लोकं
कामितवान्, तानिमान् लोकानुक्ताभिर्धाव्याभिः ‘अधयत्’ अपि-
बत् । लोकशब्देन जलम् । * * *

वेदनं प्रशंसति — “तथैवैतद्यजमानो धाव्याभिरेवेमांलोकान्
धयति यं यं कामं कामयते य एवं वेद यदेव धाव्याः” —इति । या
एवोक्ता धाव्याः सन्ति, ताभिर्वेदिता यजमानः कामितं लोकं
धयति ॥ अत्र धयत्याभिरिति ‘धाव्या’-शब्दनिर्वचनं मर्यादार्थितम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसा माह -- “यत्न यत्न वै देवा यज्ञस्य छिद्रं
निरजानंस्तद्वाव्याभिरपिदधुस्तद्वाव्यानां धाव्यात्वम्” —इति । यज्ञ-
सम्बन्धिनः यस्मिन्-यस्मिन्नङ्गे ‘छिद्रं’ वैकल्यं देवा निश्चातवन्तः,
‘तत्’ छिद्रं धाव्याभिः ‘अपिदधुः’ आच्छादितवन्तः ॥ तस्माद्धा-
व्याभिरिति व्युत्पत्त्या धाव्यात्वं सम्पन्नम् ॥

वेदनं प्रशंसति — “अच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं भवति य एवं
वेद यदेव धाव्याः” इति । ‘यदेव’ —इत्यत्र योऽयं मुकारः, सोऽयं
पूर्वेण फलेन समुच्चयार्थः ; — न केवलं पूर्वं फलं किं त्विदं मपो-
त्यर्थः । अत्र पूर्ववत् भुतिः प्रशंसाद्योतनार्था ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “सूमहै तद्यज्ञस्य यद्वाव्या-
स्तद्यथा सूच्या वासः सन्धधदियादेव मेवैताभिर्यज्ञस्य छिद्रं
सन्धधदेति य एवं वेद यदेव धाव्याः” इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “तान्यु वा एतान्युपसदा

मेवोक्तानि यथाऽऽद्याः ; अग्निर्नेतेत्याग्नेयी प्रथमोपसत्, तस्या एतदुक्तं ; त्वं सोमक्रतुभिरिति, सौम्या द्वितीयोपसत्, तस्या एतदुक्तं ; पिबन्त्यप इति, वैष्णवी तृतीयोपसत्, तस्या एतदुक्तम्” इति । उपसदा मर्थवादे अग्निरनीकं, सोमः शर्षं, विष्णुस्तेजन मिति प्रस्तुत्य अग्न्यादिदेवताकास्तिस् उपसदः समान्ताः ; अत्रापि ‘अग्निर्नेता’ इत्यादयस्तद्देवताका एव धाव्याः श्रुताः । एकैका धाव्या एकैकस्य उपसदः शस्त्रम् ॥

उक्तार्थवेदनं, तत्पूर्वकं शंसनं च प्रशंसति— “यावत्तं ह वै सौम्येनाध्वरेणैवा लोकां जयति, तं मत एकैकयोपसदा जयति,—य एवं वेद, यथैवं विद्वान् धाव्याः शंसति” इति । वेदिता शंसिता च एकैकधाव्यारूपयोपसदा कृत्स्नं सोमयागफलं प्राप्नोति । उपसदसम्बन्धिशस्त्रत्वेनाभिहितत्वादुपसत्त्वोपचारः ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं सुपन्यस्यति— “तद्वैक आहुस्ताम्यो मह इति शंसेदेतां वाव वयं भरतेषु शस्यमाना मभिव्यजानीम इति वदन्तः”—इति । ‘तव’ तत्रैव तृतीयधाव्याविषयं क्वचिदेव माहुः,— “‘ताम्यो महो मरुतः’—इत्येतां (सं० २. ३४. ११.) वैष्णवीं तृतीयां धाव्यां शंसेत्. न तु “पिबन्त्यपः”—इत्येताम् (७८ पृ०) । तत्रोपपत्तिं चैव माहुः,—विभक्तिं फल मिति भगो यज्ञः, तं भरं तन्वन्तीति ‘भरताः’ ऋत्विजः ; तेषु पूर्वकालीनेषु “ताम्यो महः”—इत्येता मेव शस्यमानां वयं मभिव्यजानीम इति स्नानुभव मितरेषा मये वदन्तस्त्वं पूर्वपक्षं माहुः ॥

तं निराचष्टं— “तत्तद्वाट्यम्”—इति । तद्विषयं तन्मत्तं नादरणीयम् । विपक्षे बाधकं दर्शयति— “यदेतां शंसेदीश्वरः

प्रज्ञयोऽवर्णः”-इति । ‘यत्’ यदि होता “तान्मो मङ्गः”-इति
‘एताम्’ कृत्वं शंसत्, तदाज्ञीं ‘पञ्चन्यः’ मेघः स्वस्वकासेषु ‘भवत्यै’
ईश्वरः वृष्टिरादित्यं कर्तुं समर्थो भवति,— वृष्टिर्न भवेत् ; वृष्टी,
नुरुपाणां पदानां तस्या मृच्यभावादित्यर्थः ॥

सिद्धान्तं दर्शयति— “पितृव्यप इतोव शंसेद्”-इति । इत्य-
मेव धाव्या, न तु “तान्मो मङ्गः”-इत्यादिकापि । अत्र विहितया
मृचि वृष्ट्यनुकूलपदसङ्ग्राहं दर्शयति— “वृष्टिबनि पदं, मरुत इति
मारुतम्, अत्यं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्,— यद्विनीतवत्,
तद्विक्रान्तवद्,—यद्विक्रान्तवत्, तद्वैष्णवं, वाजिन मितीन्द्रो वै
वाजी ; तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि,—वृष्टिबनि, मारुतं,
वैष्णवम्, ऐन्द्रम्” इति । अत्र “पितृव्यपः”-इति पदं श्रूयते,
तत् मेचनार्थम् ; ‘पिवि सेचने’-इत्यस्मात् (म्भा० ५८८) धातोर्बुत्-
त्वात् । ‘मरुतः’-इति मारुतं पदम्, तदपि वृष्ट्यनुकूलम् ;
पुरोवातस्य वृष्ट्यङ्गत्वात् । “अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजि .म्”
-इति द्वितीयपादे विनीतवत्पदं मस्ति ; ‘वि नयन्ति’ इत्यत्र
नयतिधातुजन्यत्वात् । तेन च विनयेन वृष्टिपातनं लक्ष्यते ।
किञ्च यद्विनीतवत्पदम्, तद्विक्रान्तवदित्यसु मर्थमाचष्टे ; धातूनां
मनेकार्थत्वात् । तथा सति यद्विक्रान्तवत्पदम्, तद् ‘वैष्णवं’
विष्णुमन्त्रम् ; “इदं विष्णुर्विचक्रमे”-इति (सं० १. २२. १७.)
श्रुत्यन्तरात् । तथा सति वैष्णव्यास्तृतीयस्या उपसदः सम्बन्धन
मपि भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नेव द्वितीयपादे ‘वाजिनम्’-इति

* अक्षेप्तीसुनि रूपम् (पा० २.४.८) ।

+ “पितृव्यपौ मरुतः सुदानवः पवी वृत्तवद् विदधेवाभुवः । अत्यं न मिहे वि
नयन्ति वाजिन सत्यं दुष्टानि क्षमयन्त मर्षितम् ॥”-इति (सं० १.१४.६.) एतस्या मृचि ।

बद्धं विष्यते, तत्रेन्द्रो वाजिशब्दार्थः ; इष्टिद्वारात्प्रदत्त्वेन वाजोऽथ
सूक्त्यासीति निर्वक्तुं शक्यत्वात् । उक्तेन प्रकारेण 'तस्मान्' एवै-
तस्मान् "पितृव्यपः"—इत्युचि चत्वारि पदानि दृष्टेरनुक्तानि,
—इष्टिवनि, मावतं, वैष्णवम्, ऐन्द्रं चेति * । तस्मादथ पूर्वोक्त-
दोषो नास्तीत्यर्थः ॥

पुनरप्येता मृचं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“सा वा एषा
तृतीयसवनभाजना सती मध्यन्दिने शस्यते ; तस्मादेदं भरतानां
पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति ; सो
जगती ; जागता इति पशवः, आत्मा यजमानस्य मध्यन्दिनस्तथाज-
माने पशुन् दधाति”—इति । येयं “पितृव्यपः”—इत्युगस्ति, सैवैव
'तृतीयसवनभाजना' जगतीच्छन्दस्कत्वाज्जागतस्य तृतीयसवनस्य
योग्या । तादृशी सती होत्रा मध्यन्दिने शस्यते । तस्मादेव कारणा-
दिदं लोके दृश्यते,— सायं काले गोष्ठे ब्रजे ये पशवस्तिष्ठन्ति, ते
'सायङ्गोष्ठाः', 'भरतानाम्' ऋत्विजां पशवस्तादृशाः सन्तो मध्य-
न्दिने 'सङ्गविनी' सङ्गवकालयोग्यां शालाम् 'मायन्ति' प्राप्नु-
वन्ति । अथ मर्थः— ये पशवः क्षीरं दुहन्ति, ते सायं गृह माग-
च्छन्ति ; ये तु न दुहन्ति, ते सायं ब्रजे एव निवसन्ति ;
उभयविधौ अपि ते मध्याह्नकाले घर्मकालोत्सन्नापनिवारणाय
निर्मितां सङ्गवकालयोग्यां शाला मागच्छन्ति ;—तदेतन्मध्याह्न-
पाठनिमित्तं मिति । किञ्च 'सो' सा पूर्वोक्ताभ्युगं जगतीच्छ-
न्दस्ता, पशवश्च जगतीच्छन्दसा सह प्रजायन्ते,— मध्यदेशादुत्पन्न-

* (१) 'इष्टिवनि' इष्टिप्रयजनकारि पितृव्यीति । (२) 'मावतं' मवत इति ।
(३) 'वैष्णवम्' विनयव्यतीति । (४) 'ऐन्द्रम्' वाजिनं मिति ।

त्वात् 'जागताः', मध्यन्दिनकालस्य यजमानस्याज्जाः । तथा सति
तस्मिन् काले जगतीपाठेन यजमानं पशून् सम्पादयति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१८) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति^१ पशवो वै मरुतः^२
पशवः प्रगाथः पशूनां मवरुह्यै^३ जनिष्ठा उग्रः सहसे
तुरायेति सूक्तं शंसति तद्वा एतद् यजमानजनन
मेव सूक्तं^४ यजमानं ह वा एतेन यज्ञाद्देवयोन्मै प्रज-
नयति तत्सञ्चयं भवति सं च जयति वि च जयत^५
एतद्गौरिवीतं^६ गौरिवीतिर्ह वै शाक्तो नेदिष्ठं स्वर्गस्य
लोकस्यागच्छत् स एतत्सूक्तं मपश्यत् तेन स्वर्गं
लोकं मजयत्तथैवैतद्यजमान एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं
जयति तस्माद्वाः शस्त्वाद्वाः^७ परिशिष्य मध्ये निविदं
दधाति स्वर्गस्य ह्येष लोकस्य रोहो यन्निवित् स्वर्गस्य

* १ आ० २०४ पृ० १९ पं० । ता० ब्रा० ६-१-१० ।

† "अग्निर्मेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पितृभ्यप इति धाव्याः"—इति आत्र० यौ० २-१४-१७ ।

हेतुलोकास्मात्क्रमणं यन्नित् ता माक्रममाण इव
 शंसेदुपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्वादिति
 नु स्वर्गकामस्यायाभिचरतो यः कामयेत' क्षत्रेण
 विशं हन्या मिति त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत्
 क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं क्षत्रेणैव तद्विशं हन्ति यः
 कामयेत' विशा क्षत्रं हन्या मिति त्रिस्तर्हि सूक्तेन
 निविदं विशंसेत् क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं विशैव
 तत् क्षत्रं हन्ति य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्य-
 वच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत
 एवेनं तद्विशः पर्यवच्छिनतीति न्वभिचरत' इतरथा
 त्वेव स्वर्गकामस्य वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्र मित्युत्त-
 मया परिदधाति प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः
 अप ध्वान्त मूर्णुहीति' येन तमसा प्रावृतो मन्येत
 तन्मनसा गच्छेदप हैवास्मात्तल्लुप्यते पूर्णि चक्षुरिति
 चक्षुषी मरीमृज्येताजरसं ह चक्षुष्मान् भवति य एवं
 वेद' सुमग्ध्यस्मान्निधयेव बहानिति पाशा वै निधा
 सुमग्ध्यस्मान् पाशानिव बहानित्येव तदाह ॥८(१६)॥

अथ प्रयाथास्तरं विधत्ते— “मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ;
 पशवो वै मरुतः, पशवः प्रगाथः, पशूना मवरुहैः”—इति । यस्मिन्
 प्रगाथे मरुतः शूयन्ते, सोऽयं मरुत्वतीयः प्रगाथः । “प्र व बुद्धाय

वृद्धते मरुतो ब्रह्मार्चत”-इत्येतस्मिन् प्रगाथे (सं० ८.८८.३.)
मरुतः श्रूयन्ते, तं मिमं शंसेत् * । पशूनां प्रावरणराहित्येऽपि
अरण्यसञ्चारकाले वायवो न तान् वाधन्ते, तत्सम्बन्धाभ्यस्ततां
पशुत्वम्, प्रगाथस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुत्वम् ; अतः स प्रगाथः
पशुप्राप्त्यै भवति ॥

अथ निविद्वानीयं सूक्तं विधत्ते—“जनिठा उग्रः सहसे तुरा-
येति सूक्तं शंसति ; तद्वा एतद्यजमानजनन मेव सूक्तं, यजमानं
ह वा एतेन यज्ञाद् देवयोन्मै प्रजनयति”—इति । होता “जनिठा
उग्रः”—इत्यादि (सं० १०.७३.१.) सूक्तं शंसेत् । ‘तदेतत्’ सूक्तं ‘यज-
मानजनन मेव’ । कथं मिति, तदुच्यते—‘एतेन’ सूक्तेन होता
‘यज्ञात्’ अनुष्ठेयमानात् ‘देवयोन्मै’ देवलोकस्थानार्थं यजमानं
प्रजनयति । तस्माद् यजमानजननत्वम् ॥

तेन रूपेण प्रशस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तत्सञ्जयं
भवति ; सं च जयति, वि च जयते”—इति । यस्मादेतेन सूक्तेन
संयुज्यापि † शत्रून् यजमानो जयति, विजुज्यापि जयते ; तस्मात्
सूक्तं ‘सञ्जयम्’ । समोचोनो जगो येन सूक्तेनेति समासः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“एतद्गौरिवीतं ; गौरि-
वीतिर्ह वै शाक्त्यो नेदिष्ठं स्वर्गस्य लोकस्यागच्छत्, स एतत् सूक्तं
मपश्यत् ; तेन स्वर्गं लोकं मजयत् ; तथैवैतद्यजमान एतेन सूक्तेन
स्वर्गं लोकं जयति”—इति । शक्तिनामकास्य महर्षेः कुले जातः
‘शाक्त्यः’, ‘गौरिवीतिः’ नाम, महर्षिः । स तु स्वर्गसमीपं गत्वा
* प्रवेष्टुं मग्नः सन्, तस्माधनत्वेनैतत् सूक्तं दृष्ट्वा, तेन स्वर्गं प्राविशत् ।

* प्र च इन्द्राय वृद्ध इति मरुत्वतीयः प्रगाथः—आव० श्रौ० ५.४.१८ ।

† ‘संयुज्यापि’ च ।

तस्मादेतत् सूक्तं महर्षिनाम्ना गीरिवीत मित्युच्यते (सं० १०.७३. १-११.) । यथा महर्षिस्तथा यजमानोऽप्येतेन सूक्तेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्येषस्य स्थानं विधत्ते — “तस्वाद्याः शस्वाद्याः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति”-इति । ‘तस्य’ सूक्तस्य सम्बन्धि-नोष्चक्षु भागद्वयं कृत्वा, द्वयोर्भागयोर्मध्ये “इन्द्रो मरुत्वान्”-इति (निवि० २.१.) एतां निविदं शंसेत् । नन्वस्मिन्नेकादशर्ष सूक्ते सप्तभागो न सम्भवतीति चेत्, तर्हि प्रथमभागे काश्चिदधिकं शस्वा तत ऊर्ध्वं प्रक्षिपेत्; “एकभूयसोः शस्वा”-इत्युक्तत्वात्* ॥

निविदं प्रशंसति—“स्वर्गस्य ह्येष लोकस्य रोहो यन्निवित्”-इति । रोहः आरोहणं, हेतुरित्यर्थः ॥ तत्र स्वरविशेषं विधत्ते—“स्वर्गस्य ह्येतल्लोकस्याक्रमणं यन्निवित्, ता माक्रममाण इव शंसे-दुपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्यादिति तु स्वर्गकामस्य”-इति । येयं निविदस्ति, तदेतत् ‘स्वर्गस्याक्रमणं’ सोपानस्थानीयम् । तस्माद्यथा लोके सोपानारोहणश्रमेण पुनः पुनः श्वासं करोति, तदनुकारिणं स्वरं कृत्वा तथैव पठेत् । एवं पाठे सति ‘अस्य’ यजमानस्य ‘यः’ पुमान् प्रियः स्यात्, स पुमानेन यजमानम् ‘उपैव’ समीप एव ‘निगृह्णीत’ स्वीकुर्यात् । ‘इति तु’ एष एव प्रयोगः, स्वर्गकामस्यावगत्यः । वक्ष्यमाणप्रयोगेण शाङ्क्यपरिहाराय स्वर्ग-कामस्येत्युक्तिः ॥

अभिचारप्रयोगः† विधत्ते—“अथाभिचरतः,— यः कामयेत

* जनिष्ठा उच्य इति । एकभूयसीः शस्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात् सर्वव-
आश्र० श्री० ५.१३.१८, २० । ‘एतां भूयसीषु मरुत्वा’ ग ।

† ‘प्रयोगान्तरं’ च ।

क्षत्रेण विशं हन्या मिति, त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत् ; क्षत्रं वै निविद्विट् सूक्तं, क्षत्रेणैव तद्विशं हन्ति”-इति । क्षत्रियजात्या वैश्यजातिर्बधं कामयमानो यजमानो निविदा सूक्तं ‘त्रिर्विशंसेत्’ । एतदुक्तं भवति—सूक्तस्थादौ मध्ये अन्ते च निविदं दध्यात्, तदिदं सूक्तविच्छेदपूर्वकं* शंसन मिति । निविदः क्षत्रियजातित्वं, सूक्तस्य वैश्यजातित्वं पूर्वं मेवास्मात् १ । अत उक्तशंसनेन क्षत्रियजात्या वैश्यजातिं हन्ति । सोऽय मेकीऽभिचारप्रकारः ॥

अथैतद्विपर्ययेणाभिचारं विधत्ते—“यः कामयेत विशा क्षत्रं हन्या मिति, त्रिस्तर्हि सूक्तेन निविदं विशंसेत् ; क्षत्रं वै निविद्विट् सूक्तं, विशेव तत् क्षत्रं हन्ति”-इति । निवित्पदानाम् (निवि० २.१-२०.) आदौ मध्ये अन्ते च सूक्तं पठेत्, तदेतत् निविद्विच्छेदपूर्वकं शंसनम् ॥

प्रकारान्तरेणाभिचारं विधत्ते—“य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्यवच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत एवेनं तद्विशः पर्यवच्छिनत्ति”-इति । ‘य उ’ यस्तु होता ‘एनं’ यजमानम् ‘उभयतः’ पूर्वोत्तरभागयोः सम्बन्धिनीः ‘विशः’ प्रजाः ‘पर्यवच्छिनदानी’ परितो विच्छिन्ना करवाणीति कामयेत,—स्वस्मात् पूर्वभावित्यः पितृपितृव्यमातुलादयो याः प्रजाः, स्वस्थोत्तरभावित्यः पुत्रजामात्रादयो याः प्रजाः, तासां सर्वासां मवच्छेदं करवाणीत्यर्थः । यद्वा ‘उभयतः’ मातृपक्षे पितृपक्षे च विश्वमात्मानां प्रजानाम् ‘अवच्छेदं’ विरोधं करवाणीत्येवं ‘यः’ होता यजमानं वेष्टि, स होता ‘निविदं सुभयतः’ निविदं आदावन्ते च ‘व्याह्वयीत’ विविधं माहाव्यं कुर्यात् ;—आदावपि “शीसा-

वीम्”—इत्येत माहावमन्त्रं पठेत्, अन्तेऽपि तथा पठेदित्यर्थः । तेषां सति ‘एनं’ यजमानं पूर्वापरभागयोर्मातृपक्षपितृपक्षयोश्च प्रजाभिः सहवच्छिनत्ति ॥

उक्तविधीना मसाङ्कर्याय निगमयति— “इति न्मभिचरत इतरथा त्वेव स्वर्गकामस्य”—इति । ‘इति तु’ “यः कामयेत, अत्रेव”—इत्यादुक्त एव प्रकारः ‘अभिचरतः’ द्रष्टव्यः । ‘इतरथा तु’ अनेक-
म्यकारं तु, पूर्वोक्तं मूलमध्ये निविद्यक्षेपकं, सोपानारोहण-
सदृशस्वरोपेतं ‘स्वर्गकामस्य’ द्रष्टव्यम् ॥

अन्तिमया सूक्तगतयर्चा (सं० १०.७३.११.) समाप्तिं विधत्ते—
“वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्र मित्युत्तमया परिदधाति”—इति ।
वेतेर्धातीर्गत्वर्थस्य ‘वयः’ इति रूपम् ; गमनकुशला इत्यर्थः ।
अत एव ‘सुपर्णाः’ पक्षिमदृशाः केचिद् ‘इन्द्र’ स्वर्गवासिनम्
‘उपसेदुः’ प्राप्तवन्तः । इति तस्य पादस्यार्थः । द्वितीयपादं सुबो-
धत्वाभिप्रायेण पठन्ति— “प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः”—इति ।
ग्रन्थतदर्थावधारणशक्तिर्मेधा, सा प्रिया येषां ऋषीणां ते ‘प्रिय-
मेधाः’, ‘ऋषयः’ अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः ‘नाधमानाः’ किञ्चित्
स्वकार्यं याचमानाः, “इन्द्र उपसेदुः”—इति पूर्वशान्वयः । तृतीय-
पादस्य पूर्वभाग मनीषा व्याचष्टे— “अप ध्वान्त मूर्धुहीति ; येन
तमसा प्रावृत्तो मन्येत, तन्ननसा गच्छेदप जैवास्मात् तज्जुष्यते”—
इति । हे इन्द्र । ‘ध्वान्तं’ तमः ‘अपोर्णुहि’ अपसारय । एत-
स्मिन् भागे पठिते सति तमो लुप्यते । होता येन तमसा ‘प्रावृत्तः’
आच्छादितोऽह मिति मन्येत, ‘तत्’ तमो ‘मनसा गच्छेत्’
ध्यायेत् । तमो हि बहुविधम्,—दृष्टिनिरोधकं मेको, मोहरूपं
द्वितीयम्, पापरूपं तृतीयम् । तेषां मध्ये येन क्लृप्तं बाधः,

तत् तमः एतद्भागपाठकाले विनष्ट मिति ध्यायेत् । तथा
‘तत्’ तमः ‘अस्मात्’ पुरुषाद् विनश्यत्येव । तस्य पादस्त्रीत्तरभागे
किञ्चिदनुष्ठानं विधत्ते — “पूर्हिं चक्षुरिति चक्षुषी मरीमृज्येत”-
इति । हे इन्द्र ! ‘चक्षुः पूर्हिं’ दृष्टिं पूरय । एतं भागं पठन् स्वेन
हस्तेन चक्षुषी ‘मरीमृज्येत’ पुनः-पुनः शोधयेत् ॥

वेदनं प्रशंसति — “आ जरसं ह चक्षुष्यान् भवति य एवं
वेद” इति । ‘आ जरसं’ जरासमाप्तिपर्यन्तम् ॥

चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे — “सुमुग्धस्मान्निधयेव बहानिति ;
पाशा वै निधा ; सुमुग्धस्मान् पाशादिव बहानित्येव तदाह”-
इति । हे इन्द्र ! ‘निधयेव’ पाशेनेव तमसा ‘बहान्’ अस्मान्
‘सुमुग्धि’ मोचय । अस्मिन् पादे ‘निधा’-शब्देन पाशबन्धनहेतवो
रज्जवो विवक्षिताः । अतो निधयेव बहानित्युक्ते ‘पाशादिव बहान्’-
इत्युक्तं भवति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१८) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृचं हनिष्यत्सर्वा देवता अब्रवीदनु
मोपतिष्ठध्वमुप माह्वयध्वमिति तथेति तं हनिष्यन्त

आद्रवन्सीऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हनीमान्
 भीषया इति तानभिप्राश्रसीत् तस्य श्वसयादीषमाणा
 विश्वे देवा अद्रवन्मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो
 जहि वीरयस्वेत्येवैन मेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त
 तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच वृत्रस्य त्वा श्वसयादी-
 षमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सस्त्रायः मरुद्भिरिन्द्र
 सख्यं ते अस्त्वधेमा विश्वाः पृतना जयासीति सो-
 ऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे मा ऽकामयन्त हन्ते-
 मानस्मिन्नकुथ आ भजा इति तानेतस्मिन्नकुथ आ
 भजदथ हैते तर्ह्युभे एव निष्क्रवत्ये उक्थे आसतु-
 मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति
 मरुत्वतीयं मूर्त्तं शंसति मरुत्वतीयां निविदं दधाति
 मरुतां सा भक्तिर्मरुत्वतीय मुक्थं शस्त्वा मरुत्व-
 तीयया यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ये
 त्वाहिहृत्ये मघवन्नवहुन्त्ये शाश्वरे हरियो ये गविष्टौ
 ये त्वा नूनं मनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो
 मरुद्भिरिति यत्र-यत्रैवैभिर्यजयत यत्र-यत्र वीर्यं
 मकरोत् तदेवैतत्समनुवेद्येन्द्रेणैनान्त्स सोमपीथान्
 करोति ॥ ८ (२०) ॥

अथ मरुत्वतीयं शस्त्रं तदस्ते पठनीयां याज्यां च प्रशंसित

मुपाख्यान माह— “इन्द्रो वै हवँ हनिष्यन्त्सर्वा देवता भद्रवीदनु
 मोप तिष्ठध्व मुप मा ह्वयध्व मिति ; तथेति ; तं हनिष्यन्त आद्र-
 वन्त्सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति, हन्तेमान् भीषया इति ;
 तानभि प्राश्वसौत् ; तस्य श्वसयादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्भरुतो
 जैनं नाजहुः ; प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैन मेतां वाचं
 वदन्त उपतिष्ठन्त”-इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो हवँ हन्तु मुद्यतः
 सर्वा अपि देवताः प्रत्येव मद्रवीत्,—‘अनु मोपतिष्ठध्वम्’ आनु-
 कूल्येन मां सेवध्वम्, ‘उप मा ह्वयध्वं’ वृचवधाय प्रहृत्तं माम् ‘उप-
 ह्वयध्वम्’ अनुजानीध्व मिति । ततोऽङ्गीकृत्य सर्वे देवाः ‘तं
 हवँ हन्तु मुद्यता आगच्छन् । तदा ‘सः’ हव्रो मां हन्तु मुद्यता
 आद्रवन्तीति ‘अवेत्’ स्वप्नसंज्ञातवान् । तत इदं विचारया-
 मास,—‘हन्त ! सम्यग् जातम् ; देवनिवारणोपायस्य प्रतिभातत्वात् ;
 —‘इमान्’ देवान् ‘भीषयै’ अहं भीतान् करवाणि । इति विचार्य
 ‘तान्’ देवान् ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्राश्वसौत्’ प्रश्वासं मकरोत् । ‘तस्य’
 हवस्य ‘श्वसयात्’ प्रश्वासात् ‘ईषमाणाः’ त्रिभ्यतः सर्वे देवाः पला-
 यन् मकुर्वन् । हव्रो हि स्वजन्मानन्तरं प्रतिदिनं सर्वासु दिक्षु शर-
 पातमाचदेशं प्राप्य वृत्तिं गतवान् । तथा चान्यत्र श्रूयते—“म इषु-
 मात् मिधुमात् विश्वडवर्हत, स इमांल्लोकानवृणोद्यदिमांल्लोकान-
 वृणोत्तद् हवस्य हवत्वम्”— इति (तै० सं० २.४.१२.२.) । तादृ-
 शस्य प्रौढशरीरस्य प्रश्वासः प्रलयकालीनवायुसमानः ; अतस्त-
 दीयप्रश्वासेन देवाः परमाणव इव दूरे अपसारिताः । तदानीं
 ‘मरुतः’ एव ‘एनम्’ इन्द्रं ‘नाजहुः’ न परित्यक्तवन्तः । हे इन्द्र !
 भगवन् ! हवँ वक्ष्येण ‘प्रहर’ तेन प्रहारेण ‘जहि’ मारय,
 ततो ‘वीरयस्व’ स्वकीयं वीरत्वं प्रकटय ; ‘इति’ अनेनैव

प्रकारेण 'एनम्' इदं प्रति 'एतां' तावत् वदन्तो मरुतस्तस्मिन्द
मसेवन्तः ॥

उक्तं मयं मन्त्रसंवादेन दृश्यति— "तदेतद्विधिः पञ्चसंख्यन्तु
वाच,—वृक्षस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अङ्गदुर्गे सखायः,
मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्वयेमा विश्वाः पृतना जयासीति"—
इति । कश्चिदपि दिव्यज्ञानेन 'तदेतद्' देवपलायनं पश्यन्, "वृक्षस्य
त्वा"—इत्यादिमन्त्रेषु प्रकटीचकार । हे इन्द्र ! तव सखायो विश्व
देवा ये सन्ति, ते सर्वे वृक्षस्य श्वसथात् पलायमानास्त्वां परित्यक्त-
वन्तः । तस्मादिदानीं 'ते' तव मरुद्भिः सह सख्यं मस्तु ; 'अथ' अन्-
न्तरिमिमाः सर्वा वृक्षसम्बन्धिनीः मेना जयासीति (सं० ८. ८६. ७.) ॥

अथ मरुता मिन्द्रकृत उपकारं दर्शयति— "सो ऽवेदिमे वै
क्लिम मे सचिवा इमे मा ऽकामयन्त, हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आ भजा
इति ; तानेतस्मिन्नुक्थ आ भजदथ जैते तर्ह्युभे एव निष्क्रेवत्ये
उक्थे आसतुः"—इति । 'सः' इन्द्रः स्वमनसा 'अवेत्' विचारितवान् ।
कथं मिति, तदुच्यते— 'इमे वै क्लिप्त' पुरतोऽवस्थिताः मरुत एव
'जे' मम 'सचिवा' सखायः । यस्मात् 'इमे' मरुतो 'मा' अकामयन्तः
मा अपेक्षितवन्तः, न तु मां परित्यज्य गताः ; तस्मादस्मत्सखित्वं
हन्त ! सम्यगेभिः कृतं मित्यञ्च दृष्टवानस्मि ; ततः 'इमान्' मरुतः
'अस्मिन्नुक्थे' माध्यन्दिनसवनगतयज्ञे 'आभजे' भागिनः कार-
वाणि ; 'इति' एवं मनसि विचार्य तथैवाकरोत् । 'अथ' अन्-
न्तरं 'तर्हि' तदा प्रभृति 'एते ह' मरुतो ऽवश्यं शस्त्रभागिनो
ऽभूवन्निति शेषः । ततः पूर्वं तु माध्यन्दिनसवने निष्क्रेवत्य-
नामके शस्त्रे केवलैस्ते देवताक्रे उभे आसतुः, न तु तत्र मरुतां
प्रवेश आसीत् । तस्मादिदानीं प्रवेश इन्द्रकृत उपकारः ॥

इन्द्रेण दत्तान् मरुतां भागान् प्रदर्शयति—“मरुत्वतीयं ग्रहं
गृह्णाति, मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति,
मरुत्वतीयां निविदं दधाति, मरुतां सा भक्तिः”—इति । मरुतो-
ऽस्य सन्तीति तैः सहितो मरुत्वान् तदीयं ग्रहं मध्ययुर्गृह्णाति ।
होता “प्र व इन्द्राय वृहते”—इत्येतं (सं० ८.८६.३.) मरुत्वतीयं
प्रगाथं शंसति, “जनिष्ठा उग्रः”—इत्यादिकं (सं० १०.७३.१.)
मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति, “इन्द्रो मरुत्वान्”—इत्यादिकं (निवि०
२.१.) मरुत्वतीयां निविदं सूक्ते प्रक्षिपति । ग्रहग्रहणादिसूक्त-
शंसनान्ता ‘सा’ सर्वा ‘मरुतां’ मरुत्सम्बन्धा ‘भक्तिः’ भागः ॥

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते—“मरुत्वतीयं मुक्यं शस्त्रं मरुत्व-
तीयया यजति, यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति”—इति ॥ तां
याज्यां दर्शयति—“ये त्वाहिहृत्ये मघवन्वर्द्धन्, ये शाखरे हरिवो
ये गविष्टौ, ये त्वा नूनं मनुमदन्ति विप्राः, पिबेन्द्र सोमं सगणो
मरुद्भिरिति”—इति । हे मघवन् इन्द्र ! ‘अहिहृत्ये’ वृत्रवधे ‘ये’
मरुतः त्वाम् ‘मघवन्’ वर्धितवन्तः । ‘अहि’ शब्दे वृत्रवाची ; ‘अहि
माचक्षते वृत्रम्’—इतिवररुचिवचनात्* । शाखरः कश्चिदसुरः, तत्
सम्बन्धो वधः ‘शाखरः’, तस्मिन् ये मरुतस्त्वां ‘मघवन्’ वर्धित-
वन्तः,— इत्यन्वयः । गवा मिष्टिरन्वेषणं ‘गविष्टिः’ । ‘बलः’
नाम कश्चिदसुरो गुहाया मासीत् † ; “इन्द्रो बलस्य बिलं मपो-
शीत्”—इतियुत्यन्तरात् (तै० सं० २. १. ५. १.) । तेन बलेन
गावोऽपहृताः, तासां गवा मन्वेषणे ये मरुतस्त्व। मघवन्, तथा
‘ये’ मरुतो ‘नूनम्’ अद्यापि ‘विप्राः’ ऋत्विजः भूत्वा त्वाम्,

* निघ० १.१०.२१ । निघ० २.५.२.३ ; १०.४.७ ।

† ‘गुहावासो’ च ।

‘अनुमदन्ति’ स्तोत्रैरनुदिनं हर्षयन्ति, चे इन्द्र ! तैर्मरुभिः सहित-
तक्ष्णं सगणो भूत्वा सोमं पिबेति याज्यामन्त्रार्थः (सं० १.४७.४.) ॥

एतां याज्यां प्रशंसति— “यत्र-यत्रैवैभिर्हजयत्, यत्र-यत्र
वीर्यं मकरोत्, तदेवैतत्समनुवेदान्देणैनात्सोमपौषान् करोति”
—इति । ‘यत्र-यत्रैव’ यस्मिन्-यस्मिन् वृक्षवधादिके स इन्द्रः
‘एभिः’ मरुद्भिर्विजयं प्राप्तः, प्राप्य च ‘यत्र-यत्र’ यस्मिन्-यस्मि-
न् अपि युष्मादौ ‘वीर्यं’ शौर्यं मकरोत्, ‘तदेवैतत्’ अस्मिन् मिन्द्राय
‘समनुवेद्य’ सम्यगनुक्रमेण विज्ञाप्येन्द्रेण सह ‘एतान्’ मरुतः सोम-
पानसहितान् करोति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ (२०) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृक्षं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्या-
ब्रवीत् प्रजापतिं सह मेतदसानि यत् त्वं महं महा-
नसानीति स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽहं मिति यदेवै-
तदवोच इत्यब्रवीत्ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्को
वै नाम प्रजापतिर्यन्महानिन्द्रोऽभवत् तन्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वं स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं स

उद्धरतेति यथाप्येतर्हीच्छति यो वै भवति यः श्रेष्ठता
मश्नुते स महान् भवति तं देवा अश्रुवन्तस्वय
मेव ब्रूयन्ते भविष्यतीति स एतं माहेन्द्रं ग्रह
मब्रूत माध्यन्दिनं सवनानां निष्केवल्य मुक्त्यानां
त्रिष्टुभं कन्दसां पृष्ठं साम्नां त मन्वा उद्धार मुद-
हरन्नुदन्ना उद्धारं हरन्ति य एवं वेद तं देवा
अश्रुवन्त्सर्वं वा अवोचथा अपि नोऽवास्त्विति स
नेत्यब्रवीत्कथं वोऽपि स्यादिति त मश्रुवन्नप्येव नोऽस्तु
मघवन्निति तानीक्षतैव ॥ १० (२१) ॥

अथ निष्केवल्याख्यं शस्त्रं विधातव्यम्; तस्य चायं सङ्ग्रहश्लोकः—

“स्तोत्रियद्यानुरूपं ध्याया प्रागाधिकं तथा ।

निविज्ञानीयसूक्तं च निष्केवल्यं प्रकीर्तितम्”—इति ।

तदर्थं मादावुपाख्यानं माह—“इन्द्रो वै वृत्तं हत्वा सर्वा
विजितीर्विजित्याब्रवीत्,— प्रजापति मह मेतदसानि, यत्त्वं महं
महानसानोति; स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽहं मिति; यदेवैतद-
वोच इत्यब्रवीत्; ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्को वै नाम
प्रजापतिर्यश्चानिन्द्रोऽभवत्, तन्माहेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्”—इति ।
इन्द्रः पुरा वृत्तं हत्वा सर्वाः ‘विजितीः’ जेतव्या भूमीर्विजित्य प्रजा-
पतिं मिदं मब्रवीत्,— हे प्रजापते! त्वं मिदानीं यदसि, एत-
दहं मतः परम् ‘असानि’ भवानि । किं तदिति वोषायां विप्रो-
धाकारेणोच्यते । अहं ‘महानसानि’ सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकः पूज्यो

भवानीति । ततः 'सः' प्रजापतिरिदं मन्त्रवीत्,— मद्भ्यो महस्व
त्वया स्वीकृते सति अनन्तरं महं को नाम भविष्यामीति । ततः
इन्द्र इदं मन्त्रवीत्— हे प्रजापते ! स्वात्मानं मुद्दिष्य निवेदनेन
क इति यदेवैतदवोचः, तदेव त्वं भवेति । तत आरभ्य 'कः' इत्ये-
तन्नामवान् प्रजापतिरभूत् । एतत्कशब्दवाच्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् ; अतः
एव श्रुत्यन्तरे प्रतिग्रहमन्त्रब्राह्मणे एव मान्यायते— “क इदं
कस्मा अदादित्याह, प्रजापतिर्वै कः, प्रजापतये ददाति”—इति
(तै० ब्रा० २.२.५.५.) । 'क' शब्दस्य सुखवाचित्वात् तेन प्रजा-
पतेर्व्यवहारे सति सुखो प्रजापतिरित्युक्तं भवति । प्रजापतिगतं
महत्त्वं स्वीकृत्येन्द्रो यस्मात् महान्भवत्, तस्मान्महेन्द्रं नाम सम्प्र-
क्षम् । श्रुत्यन्तरेऽप्येतद्व्याख्यातम्— “इन्द्रो ह्यत्र महन्, तं देवा
अब्रुवन्,— महान्वा अयं मभूद्यो ह्यत्र मवधीदिति ; तस्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वम्” इति (तै० सं० ६.५.५.३.) ॥

अयेन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्तं सत्कारविशेषं दर्शयति— “स महान्
भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं स उद्धारतेति ; यथाप्येतर्हीच्छति,
यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्नुते, स महान् भवति, तं देवा
अब्रुवन्,—स्वयं मेव ब्रूय यस्ते भविष्यतीति ; स एतं माहेन्द्रं यज्ञं
मब्रूत माध्यन्दिनं सवनानां, निष्कैवस्य मुक्त्यानां, निहृषं
हृष्टं, पुष्टं साक्षां ; तं सस्मा उद्धारं मुदहरन्”—इति । 'सः'
इन्द्रः, उक्तप्रकारेण महत्त्वं प्राप्य देवताः प्रत्येतदब्रवीत्,— हे
देवताः । 'उद्धारं' उक्तेर्निमित्तीकृत्य यः पूजाविशेषं उद्धारते,
सोऽयं सत्कार उद्धारः, न सत्कारभागं 'मे' मर्त्यम् 'उद्धारत' पृथ-
क्कुरुतेति । यद्येत्यादिना लौकिकदृष्टान्त उच्यते । 'यो वै भवति,
यः पुमान् भवति, ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यद्य 'श्रेष्ठतां' विद्याधारादि-

प्रयुक्तं वैशिष्ट्यं मनुते, 'सः' प्राप्तिश्रयो विशिष्टश्च सर्वेषां मध्ये
महान् भवति । स तादृशः पुरुषः 'एतच्छ्रपि' इदानीं मयि यथा
विशिष्टपूजारूपं भागं मिच्छति, तथा अयं मिन्द्रोऽपीत्यध्याहारः ।
'तम्' उद्धारिच्छावन्तं मिन्द्रं देवा इदं मनुवन्,—हे इन्द्र ! यत्
ते प्रियं भविष्यति, तत् स्वयं मेव ब्रूष्येति । ततः 'सः' इन्द्रो
ग्रहाणां मध्ये 'एतं' माहेन्द्रग्रहं मब्रूत, तथा सवनानां मध्ये
साध्यन्दिनं सवनम्, शस्त्राणां मध्ये निष्केवत्वं शस्त्रम्, कन्दसां
मध्ये त्रिष्टुभम्, साक्षां मध्ये 'वृष्ट' वृष्टस्तोत्रनिष्पादकं हृष्टद्रव्यन्तर-
वैरूपादिकम् । ततो देवाः 'अस्मे' इन्द्राय 'तं मुद्धारं' माहेन्द्रग्रहा-
दिकं यज्ञादुदहरन् । तदेतच्छास्त्रान्तरेऽप्यान्नातम्—“स एतं
माहेन्द्रं मुद्धारं मुदहरत वृत्तं हत्वान्यासु देशतास्वधिं यन्माहेन्द्रो
गृह्यत उद्धारं मेव तं यजमान उद्धारते ऽन्यासु प्रजास्वधि” इति
(तै० सं० ६.५.५.३, ४.) ॥

वेदनं प्रशंसति—“उदस्मा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद” इति ॥

उद्धारभागं दत्तवतां देवानां तस्मिन्नुद्धारं स्वापेक्षितभागप्रार्थनानां
दर्शयति—“तं देवा अभुवन्,—सर्वं वा अवोचया अपि नोऽत्रा-
स्त्विति ; स नेत्यब्रवीत्,—कथं वोऽपि स्यादिति ; तं मनुवन्नप्येव
नोऽस्तु भवन्निति ; तानीक्षतैव”—इति । उद्धारयुक्तं 'तम्'
इन्द्रम्, इतरे देवा इदं मनुवन्,—हे 'भगवन्' इन्द्र ! सर्वं मेव
यज्ञं स्वसम्बन्धित्वेनोक्तवानसि, अस्माकं मध्यतः सारो भागो-
ऽस्त्विति । ततः 'सः' इन्द्र एव मब्रवीत्,—अयं सारः सर्वोऽपि

* इदं तत्, रथन्तरम्, वेदपम्, वराजम्, शास्त्रम्, रैवतश्चेति षट् । ता० ब्रा० ७.६.७ ।
तै० ब्रा० १. २. २. ३ । “यत् वृष्टेऽयं उदधुस्तेन्द्रं सर्वाणि हि वृष्टानौद्रस्य निष्क्रेतव्यानि”—
इति च ता० ब्रा० ७.८.५ ।

मसीवापेक्षितः, युष्माकं मध्यत्र भागः कथं ज्ञात् ? आसीत्
युष्माकं भागः । इति निराकृतवन्तं तं मिन्द्रं देवाः प्रार्थयन्नामा इह
महवन्,— हे महवन् ! 'नः' अस्माकं मध्यस्त्रेण, सर्वथा भागो
ऽपेक्षित एवेति । ततः स इन्द्रः 'तान्' देवान् 'ईक्षते' अनुप-
दृष्ट्यावलोकितवानिव ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० (२१) ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

ते देवा अनुवर्गन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया
वायाता प्रासहा नामास्या मेवेक्ष्यामहा इति तथेति
तस्या मैच्छन्त सैनानब्रवीत् प्रातर्वः प्रति वक्ताप्नोति
तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते तस्माद् स्त्रानुरागं
पत्याविच्छन्ते तां प्रातरुपायन्त्येतदेव प्रत्यपद्यत
यद्वावान् पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः
अवेति प्रासहस्यतिस्तुविष्मानितीन्द्रो वै प्रासह-
स्यतिस्तुविष्मान् यदी मुस्मसि कर्त्तवे करत्तदिति
यदेवैतद्वोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत् ते देवा
अनुवर्त्तयन्त्या इहास्तु या नोऽस्मिन् न वै क मविह

दिति तथेति तस्या अप्यत्राकुर्वन्स्त्वादेषात्रापि शस्यते
 यद्वावान पुनतमं पुराषाळिति/सेना वा इन्द्रस्य
 प्रिया जाया ववाता प्रासहा नाम को नाम
 प्रजापतिः श्वशुरस्तद्यास्य कामे सेना जयेत् तस्या
 अर्द्धात्तिष्ठंस्तृण मुभयतः परिच्छिद्येतरां सेना मभ्यस्ये-
 त्प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति तद्यथैवादः स्तृषा श्वशु-
 राल्लज्जमाना निलीयमानैत्येव मेव सा सेना भज्य-
 माना निलीयमानैति यत्नैव विद्धांस्तृण मुभयतः परि-
 छिद्येतरां सेना मभ्यस्यति प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति
 तानिन्द्र उवाचापि वोऽत्रास्त्विति ते देवा अब्रुवन्
 विराड् याज्यास्तु निष्केवल्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा
 त्रयस्त्रिंशद्दे देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च देवता
 अक्षरभाजः करोत्यक्षर मक्षर मेव तद्देवता अनु प्र
 पिबन्ति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति यं कामये-
 तानायतनवान्त्स्यादित्यविराजास्य यजेद् गायत्र्या
 वा त्रिष्टुभा वान्येन वा छन्दसा वषट् कुर्यादनाय-
 तनवन्त मेवैनं तत्करोति यं कामयेतायतनवान्त्स्या-
 दिति विराजास्य यजेत् पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु
 स्वैत्येतायतनवन्त मेवैनं तत्करोति ॥ ११ (२२) ॥

अथ निष्कैवल्यायस्ते याज्यां विधातुं पूर्वोपाख्यानञ्च प्रसूति-
 —“ते देवा भवन्वियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासृजो
 नामास्या मेवेच्छामहा इति ; तथेति ; तस्या मेच्छन्त ; तेभान्-
 प्रवीत्, - प्रातर्कः प्रति वक्तास्मोति ; तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते ;
 तस्माद् स्त्रानुरात्रं पत्याविच्छन्ते ; तां प्रातरुपायगन्तैतदेव प्रत्य-
 पद्यत”-इति । ते देवा इन्द्रस्याभिप्रायं प्रजानन्तः परस्परं सिद्धं
 मन्वन्तः,— ‘इयं वै’ पुरतो दृश्यमानैव इन्द्रस्य प्रिया जाया ; सा
 ‘वावाता’ मध्यमजातोया । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियस्तत्रोत्तम-
 जातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावार्ति, अधमजातेः परिहृति-
 रिति । अतएवाश्वमेधे ऽश्वं प्रति राजस्त्रीणां कर्त्तव्यविशेष-
 एतैर्नामभिरास्नातः—“भूरिति महिषी, भुव इति वावाता, भुव-
 रिति परिहृतिः” इति (ते० जा० ३.८.४.५.) । तस्याश्च यावा-
 तायाः प्रागृहेति नाम ; राजप्रियत्वात् । तस्यैव मलात्कारेण सर्वं
 कार्यं कर्त्तुं गतेत्यर्थः । तस्मादेतस्या मेव निमित्तभुतायां सत्त्वां
 राजाभिप्रायं ज्ञातुं मिच्छामहे इति विचार्य, त मभिप्रायं सर्वे-
 ऽङ्गीकृत्य, ‘तस्यां’ वावातायां स्वाभीष्टं मेच्छन्त । ‘सा’ अपि वावाता
 ‘एभान्’ देवानिदं मन्वतीत्,— रात्रौ राजाभिप्रायं विचारयितुं
 शक्यत्वात् परेदुः प्रातःकाले ‘वः’ युष्माकं प्रत्युत्तरं ‘वक्तास्मि’
 वक्ष्यामोति । यस्मादेवं तस्माज्जोकेऽपि प्रियाः स्त्रियः सर्वं भव-
 गन्तव्यं हस्तान्तं पत्यावगन्तुं मिच्छन्ते । यस्माद्विपत्तावसरे
 सर्वं भवगन्तुं सशक्यं ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् प्रिया

“‘महती’ जाया उपकृष्टा भवन्ति, महिषी, वावाता, परिहृता, पाशगल्ली ;
 सप्त निष्कैवलीऽलंकाराः सिद्धमर्थैव सर्वथायः ताभिः सर्वाद्यानां प्रपद्यते, पूर्वोपा-
 ख्यानं यजमानो दक्षिणया पठति”- इति अत० जा० १३ १५ १. ८.

स्त्री 'अनुरात्र' रात्रिसमये विविक्तवेलायां पत्नी सर्वं भवगन्तुं
मिच्छते । देवासु प्रातःकाले वावाता सुपागच्छन् । 'सा' वावाता
'एतदेव' वक्ष्यमाणमन्तरूपं वाक्यं प्रत्युत्तरत्वेन प्राप्तवती ॥

तस्मिन् मन्त्रे (सं० १०.७४.६.) पादत्रयं पठति—“यद्वावान्
पुरुतमं पुराधाळा इवहेन्द्रो नामान्यप्राः, अचेति प्रासहस्यतिसु-
विष्मानिति”-इति । पुरातनानां पुरुषाणां मध्ये स विष्णुः 'पुरा-
धाट्' इन्द्रः । स च 'पुरुतमम्' अतिशयेन प्रभूतं 'यत्' उद्धारितरूपं
वम् 'वावान्' आदौ दौर्घ्यच्छान्दसः, 'ववान्' सस्यग् भेजे, लभवा-
नित्यर्थः । स च इवहेन्द्रः तस्मिन्नुद्धारि 'नामानि आ अप्राः' माहेन्द्र-
ग्रहो माध्यन्दिन मित्यादीनि स्वाभीष्टनामानि 'आ' समन्तात्
पूरितवान् । प्रकष्टं सहो बलं येषां ते प्रासहाः, तेषां पतिः
'प्रासहस्यति' इन्द्रः 'अचेति' अजानात्, देवानां मभीष्टं ज्ञात-
वान्, यटाक्षेणानुगृहीतवानित्यर्थः । स चेन्द्रः 'तुविष्मान्' बहु-
धनवान् ॥ अस्मिन् तृतीयपादे पदयोरप्रसिद्धत्वात् तदर्थं व्याचष्टे
—“इन्द्रो वै प्रासहस्यतिसुविष्मान्”-इति ॥

चतुर्थपादं मनूय व्याचष्टे—“यदौ सुश्रमसि कर्त्तव्ये करत्त-
दिति ; यदेवैतदवीचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत्”-इति । पाद-
त्रयोक्तं वावाताया वचनं श्रुत्वा देवाः परस्परं ब्रुवन्—“यदौम्
यदिदं मस्माकं मध्यं भागोऽस्त्वित्येतादृशं कार्यं 'कर्त्तव्ये' कर्तुम्
'उश्रमसि' वयं सर्वे कामयामहे, 'तत्' सर्वं 'करत्' इन्द्रः सस्यूर्णं
भकरोत् । अथवा चतुर्थपादोऽपि वावाताया एव वचनम् । हे
देवाः ! वयं सर्वे यदिदं कार्यं कर्त्तुं कामयामहे, 'तत्' शुष्मद्भाग-
प्रदानरूपं कार्यम् इन्द्रोऽकरोदिति* । इदं मेव द्वितीयं व्याख्यानं

* एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं संक्षिप्ताभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

यदेवैतदित्यादिब्राह्मणेन स्थोक्तम् । हे देवाः ! मया सह युष्मा-
भिरालोचितं कार्यं सिद्धः कृतवानित्येतन्नेव प्रकारेण तस्मिन्
मन्त्रे सा वावाता अववौत् ॥

उपाख्यानशेषं दर्शयति -- “ते देवा अववस्यन्त्या इहासु
या नोऽस्मिन् वै क भविददिति ; तथेति ; तस्या अप्यत्राकुर्वन्” --
इति । ते देवा वावाताया उत्तरं श्रुत्वा परस्परं मिदं मनुवन्, --
‘या’ वावाता ‘नः’ यस्मात् सुपकारिणी, ‘अस्मिन्’ निष्केवल्ये शब्दे
‘कम्’ अपि मन्त्रे ‘न ते भविदत्’ नैव लभ्यवती । अस्या अपि
वावाताया इह निष्केवल्ये शब्दे मन्त्रोऽस्ति, ‘इति’ एतदङ्गीकृत्य
तस्या अप्यत्र मन्त्रं मनुवन् ॥

इदानीं धार्यां विधत्ते -- “तस्मादेवावापि गच्छते, -- यद्वा-
वान् पुरुषं पुरुषाकृति” इति । यस्माद् वावातायाः मन्त्रः
कृतः, तस्मात् कारणात् “यद्वावान्” एवापि कृत्वा ‘अत्र’ निष्के-
वल्यमस्ति भावात्वेन ग्रहणीया --; अस्या कृत्वा यन्त्रीयेन्द्रस्य
जायोक्तात् (?) ॥

✓ प्रशंभावृद्धिस्तु कश्चित् (लौकिकः) प्रशंसं विधत्ते -- “मेना
वा इन्द्रस्य प्रिया जाता वावाता प्रासहा नाम ; की नाम प्रजा-
पतिः श्वशुरतथास्य कामे मेना जयेत्, तस्या अर्वात् तिष्ठन्तृण
सुभयतः परिच्छिद्येतरां मेना भक्ष्यन्तु, प्रासहे कस्वा पश्य-
तीति ; तद्यथेतादः स्त्रिया श्वशुराज्जमाना निलीयमानैत्येव मेव
सा मेना भक्ष्यमाना निलीयमानेति यत्रैवं विद्वांसृण सुभयतः
परिच्छिद्येतरां मेना भक्ष्यन्ति प्रासहे कस्वा पश्यतीति” इति ।

• “यद्वावानेति धार्या” इति पाठः १० १. ११. २१ ।

[दक्षिणादि पदं न पठति ।

पूर्वशास्त्रेन्द्रस्य प्रिया जाता वावाता प्रासङ्गा नामेति यैव सुक्ता,
 सेयं लोकव्यवहारे 'सेना वै' युद्धार्थोद्यतसेनारूपेण वर्तते * ;
 इन्द्रजायायाः सेनाभिमानित्वात् । तच्च शाखान्तरे समास्नातम्—
 "इन्द्राणी वै सेनाया देवता"—इति (तै० सं० २.२.५.१.) † ।
 'को नाम' क इत्यनेन नाम्ना युक्तः प्रजापतिः, तस्या इन्द्रजायायाः
 श्वशुरः ; प्रजापतेरिन्द्रोत्पादकत्वात् । तथा चान्यत्र श्रूयते—
 "प्रजापति मिन्द्र मङ्गजतानुजावरं देवानाम्"—इति ‡ । 'तत्'
 तथा सति 'अस्य' लौकिकस्य पुरुषस्य युद्धार्थिनो 'या' स्वकीया
 'सेना' जयतिविति कामो भवति, एतस्मिन् कामे सति स पुमान्
 तस्याः स्वकीयायाः सेनायाः 'अर्हान्तिष्ठन्' अर्द्धभागे मध्ये (पङ्क्तिः §)
 मूमाववस्थितः किञ्चित् दृष्ट्वा मादाय, मूलतोऽयतः 'उभ-
 यतः' परिक्षिद्य 'इतरां' परकीयां सेनाम् 'अभि' लक्ष्य 'अस्येत्'
 वाचवत् क्षिपेत् । तत्रायं मन्त्रः— "प्रासङ्गे कस्त्वा पश्यति"—
 इति । हे प्रासङ्गाख्ये ! इन्द्रजाये ! 'कः' प्रजापतिः, त्वदीयः
 श्वशुरः, 'त्वा' त्वां चक्षुषा पश्यति । अनेन मन्त्रेण दृष्टे क्षिप्ते
 सति परसेनाया भङ्गे दृष्टान्त उच्यते— 'तत्' तस्मिन् विवक्षितार्थे
 'यथैवाद्' निदर्शनं भवति, तथा कथयामः,— अनूचानामा
 मीशानां वा गृह्णेषु युवतिः स्नुषा स्वकीयं श्वशुरं दृष्ट्वा तस्मात्

* "सेना सेनाया समानातिवी"—इति निरु० २.५.२ ।

† "इन्द्राणी देवी सुमता सुपत्नी । उदङ्मन पतिपिथे जिगाय । वि० श्रदसा जघनं
 योजनानि । उपस्य इन्द्रो स्वाविरं विभर्ति ॥ सेना इ नाम प्राणिवी धनञ्जया । विप्रव्यथा
 अदितिः सत्यवज् । इन्द्राणी देवी प्रासङ्गा ददामा । सा नी देवी युद्धवा शर्म यच्छतु ॥"
 —इति ए सची तै० प्रा० २.४.२.० ।

‡ तै० सं० ६.६.११.२ ; ७.१.१०.२, १.३.४.१ ।

§ नाम्न्येतत् पदं न पभङ्गे ।

‘लज्जमाना’ लज्जां प्राप्नुवती ‘निलीयमाना’ बलावशुष्कनहंसा-
द्यङ्गसङ्कोचेन तिरोहितवसना गृहाभ्यन्तरं मागच्छति ; एव मेव
‘सा’ परकीया सेना अभिमन्त्रितद्वण्डरूपास्त्रप्रक्षेपेण ‘भज्यमाना’
सती तत्र-तत्तारण्यपर्वतादिषु ‘निलीयमाना’ तिरोहिता सती
स्वकीयं देशं मेति । कुत्राय मितरसेनाभङ्गः ? इत्याशङ्क्य
‘यत्नैवम्’ इत्यादिना पूर्वोक्तं एवार्थः स्पष्टीकृतः ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य पञ्कतं मनुसरति — “तानिन्द्र उवा-
चापि योऽत्रास्त्विति ; ते देवा अभवन्,— विराट् याज्यास्तु
निष्क्रेवत्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा” इति । वावाताया वचने-
नेन्द्रसमीपं प्रति द्वेष्वागतेषु ‘तान्’ देवानिन्द्र एव मुवाच,—
युष्माकं मध्यत्र निष्क्रेवत्येऽपेक्षितो भागोऽस्त्विति । ततो देवाः
त्रयस्त्रिंशदक्षरां विराट्कन्दस्तां “पिबा सोमम्”—इत्येतां (मं०
७.२२.१.) याज्यां प्रार्थिवन्तः ॥

तां याज्यां प्रगंसति— “त्रयस्त्रिंशद्दे देवा अष्टौ यमव एका-
दश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; देवता अक्षर-
भाजः करोत्यक्षरं मन्त्रं मेव तद्देवता अमुं प्र पिबन्ति, देवप्राप्तेष्वेव
तद्देवतास्तृप्यन्ति”—इति । एतद्वाक्यं पूर्ववैव व्याख्यातम्* । यद्य-
प्यस्या याज्यायाम्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि माक्षात् न दृश्यन्ते, तथापि
संयोगमात्रादिविभागेन मञ्ज्वा पूरणीया । ततो देवसाभ्याम्
प्रत्यक्षरं सेकैकदेवताद्वारिः सिध्यति ॥

अथाभिवारप्रयोगं विधत्ते— “यं कामयेतानायतनवान्स्वा-
दित्यविराजास्य यज्ञेद्वायव्या वा निष्टुभा वान्येन वा ऋग्वेदा वषट्
कुर्यादनायतनवन्तं मेघेन तत्करोति”—इति । आयतनं सामर्थ्यो

मृदादिरस्वासीति 'आयतनवान्' तद्विपरीतो यजमानोऽस्त्विति
कामयमानो होता विराडतिरिङ्गायत्रादिच्छन्दोयुक्तां याज्यां
पठित्वा तदन्तं वषट् कुर्यात् । तथा सत्यायतनहोत्रो यजमानो
भवति ॥

उक्तार्थव्यतिरेकं विधत्ते— “यं कामयेतायतनवान्स्त्रादिति
विराजास्य यजेत्,— पित्रा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतयाऽऽयतन-
वन्त मेवैनं तत्करोति”—इति * ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

एकादशः खण्डः ॥ ११ (२२) ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

ऋक् च वा इदं मये साम चास्तां सैव नाम
ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक् सामोपाव-
दन्मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत्साम
ज्यायान्वा अतो मम महिमेति ते द्वे भूत्वोपावदतां
ते न प्रति चन समवदत तास्त्रिस्रो भूत्वोपावदन्त-
त्तिसृभिः समभवदत्तिसृभिः समभवत्तस्मात्तिसृभिः
स्तुवन्ति तिसृभिरुद्गायन्ति तिसृभिर्हि साम सम्मितं

* “पित्रा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतया”-इति आश्व० श्रौ० ५.१५.२९ ।

तस्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः
 सह पतयो यद्वैतस्या चामस्य समभवतां तत्सामा-
 भवत्तत्साम्नः सामरवं सामन् भवति य एवं वेद यो
 वै भवति यः श्रेष्ठता मश्नुते स सामन् भवत्तत्सामन्य
 इति हि निन्दन्ति ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद्
 भूत्वा कल्पेता माहावस्य हिङ्गारस्य प्रस्तावस्य प्रथमा
 च ऋगुङ्गीथस्य मध्यमा च प्रतिहारस्योत्तमा च निधनं
 च वषट्कारस्य ते यत्पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा
 कल्पेतां तस्मादाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशव इति यदु
 विराजं दशिनी मभि समपद्येतां तस्मादाहुर्विराजि
 यज्ञो दशिन्यां प्रतिष्ठित इत्यात्मा वै स्तोत्रियः
 प्रजानुरूपः पत्नी धार्या पशवः प्रगाथो गृहाः सूक्तं
 स वा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च प्रजया च पशुभिश्च
 गृहेषु वसति य एवं वेद ॥ १२ (२३) ॥

“सुत मनु शंसति”-इति-(ता० ब्रा० ८.८.१०.)-विधिवत्तेन
 निष्क्रेवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रपूर्वकत्वात् बुद्धिस्तस्य (स्तोत्रियस्त्वैकस्य)
 साम्न आश्रयत्वेन त्वत्वं विधातुं साख्यायिका माह— “ऋक् च वा
 इदं मये साम चास्तां, सैव नाम ऋगासौदमो नाम साम, वा
 वा ऋक् सामोपावदन्मिथुनं सन्मवाव प्रजात्वा इति ; नैत्वाम्नी-
 क्षाम, व्यायात्वा अतो मम महिमेति ; ते हे भूत्वीपावदतां ;

ते न प्रति चन समवदत् ; तास्त्रिस्तो भूत्वोपावदंस्तस्त्रिस्तभिः
 समभवद्, यस्त्रिस्तभिः समभवत्तस्मात्त्रिस्तभिः सुवन्ति ; तिस्रभि-
 र्ब्रह्मायन्ति ; तिस्रभिर्हि साम सन्धितं ; तस्मादेकस्य बह्वो
 जाया भवन्ति, नैकस्यै बहवः सह पतयो यद्वैतस्मा चामश्च सम-
 भवतां, तस्मान्नामभवत्तस्मान्नः सामत्वम्—इति । यत् 'इदम्' इदानीं
 ऋगाश्रितं साम उभयमेलनरूपं मधीयते, तदिदम् 'अग्रे' मेलनात्
 पुरा ऋगक्षरपदरूपा पृथग्भूता, साम च गौतिरूपं पृथग्भूतम् ;—
 इत्येव हे अपि पृथगेवास्ताम् । तयोः परस्परमेलनयोग्यतां प्रदर्श-
 यितुं मेकस्मिन्नेव शास्त्रि अन्तर्भावः प्रदर्श्यते सामेति । साम्नो
 यदेतत्स्वेति पूर्वं मन्त्रं, तदेवैकं नाम, तन्नामवाच्या ऋगासीत् ;
 अम इत्येकं नाम, तद्वाच्यं सामासीत् । अतो मेलनयोग्यतायां
 सत्यां सैव ऋक्, साम प्रति 'उपावदत्' समीपं मागत्योक्तवतो ।
 आवा सुभे मिथुनं यथा भवति तथा सम्भवाव । तच्च सम्भवनं
 प्रजापत्यर्थं मिति । तदुक्तं साम निराकरोत् स्वाभिप्रायं चावदत्,
 — 'अतः' अस्मादृष्टहिंस्रो 'ज्यागान्' अभ्यधिको 'मम' साम्नो
 महिमा ; तस्मादिवादिषु विवाहस्य तुल्ययोरिति न्यायविरोध इति ।
 ततः साम्ना सह स्वस्य तुल्यत्वसिद्धयं तु 'ते' हे ऋचौ सम्भूयोपेत्य
 पूर्ववदुक्तवत्यौ । चनेत्यक्षरद्वयात्मको निपातोऽपिशब्दार्थः ॥ 'ते'
 हे ऋचौ 'प्रति' अपि साम 'न समवदत्' संवादं मन्त्रीकारं नाक-
 रोत् । पुनः 'ताः' ऋचस्त्रिस्तो भूत्वोपेत्य पूर्ववदुक्तवत्यः । तदानीं
 ताभिस्त्रिस्तभिः 'समभवत्' सम्भवनं संयोगं मकरोत् । यन्मातृसंयोगः
 सम्भूतः, तस्मान्नामयुक्ताभिस्त्रिस्तभिः ऋग्भिः सामगाः 'सुवन्ति'
 यज्ञे स्तोत्रं कुर्वन्ति । तस्यैव व्याख्यानं 'तिस्रभिर्ब्रह्मायन्ति'—इति ।

औद्गात्रं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव शास्त्रान्तरे श्रूयते—“एवं
साम ढचे क्रियते स्तोत्रियम्”—इति । यद्यपि ऋक्सामनामके ग्रन्थे
एकैकस्या ऋचि सामोत्पन्नम् तथाप्युत्तराख्ये ग्रन्थे शास्त्रातिषु ढचेषु
प्रयोगकाले साम गातव्यं भवति । तत्र प्रथमाया ऋचि योनिरूपाया
यत्सामोत्पन्नं ऋक्सामग्रन्थे समास्त्रातम् ‡, तद्वलोक्य तत्सा-
दृश्येन द्वितीयतृतीययोः ऋचोर्गानं समुद्गनीयम् ¶ । एतदपि
शास्त्रान्तरे विहितम्—“यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति” इति § ।
तस्मादौद्गात्रं कर्म तिसृभिः ऋग्भिर्निष्पद्यते । यस्मादास्त्रानोक्त-
प्रकारेण तिसृभिः ऋग्भिः ‘साम मन्त्रितं’ एकस्य साम मन्त्रिमा
तुल्यः संवृत्तः, तस्मादोक्तोऽपि ‘एकस्य’ पुरुषस्य सामस्थानीयस्य
बह्व्यो जाया ऋक्स्थानीया भवन्ति ; न तु विपर्ययेण एकस्याः
स्त्रियो ‘बह्व्यः’ पश्य परस्परैकमन्येन ‘मङ्ग’ वर्तमाना दृश्यन्ते ।
यस्माद्व्यङ्ग्यपदादिरूपा सत्यनन शब्देनाभिधेया, यमशब्देन सामा
भिविद्यं सत्यशब्दभयं सयुक्तं तत्सामाभवत्, तस्मादोक्तोभयान्वक-
वस्तुनः ‘सामं’ नाम सम्पन्नम् § ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति -- “सामन् भवति य एवं वेद”—इति ।
ऋक्सामयोरेकत्ववेदिता यः स सर्वरथार्थार्थैः सहगो भवति ॥

लौकिकवृत्तान्वादाद्वरणेनापि सामस्वकां प्रशंसति—“यो
वै भवति, यः श्रयता मश्रुतं, स सामन् भवत्यसामन्य इति हि

० वेद्यारम्भनामवृत्तार्थः ० नाम ऋक्सामं न वेदमिति च राणायनशास्त्राभ्युत्थम् ।

† तथाविधानागानि ‘ऊर्ध्व’ शब्दोद्देश्यानि । तादृशगानमसृष्टात्मकावेव हि नौ गातव्यम् ।

‡ योः पौर्वव्ययं वातश्च मिश्रितं न सोमामयाम् (जे० मु० २२१२ अधि० १२२०) ।

§ प. सी. मु. भा० १० पृ० दशमः एतदुदाहरणं बोद्धव्यम् ।

§ “सामं सुश्रितं स्वकाशनेनैवं यः भज इति कैदनाः”—इति शिव० ७, १, ६ ।

निन्दन्ति”-इति । ‘यः’ पुमान् ‘भवति’ ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च विद्यावृत्ताभ्यां श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, स सर्वोऽपि ‘सामन् भवति’ सर्वेषु स्वकीयत्वबुद्ध्या समदृष्टिर्भवति । अन्यथा सर्वे जनास्तम् ‘असा-
मन्यः’ पञ्चपातीति निन्दन्ति । अतः सामान्यरूपस्य लोके प्रश-
स्तत्वादप्यक्षरपाठस्य गानस्य चैकत्वेन सामत्वं प्रशस्तमित्यर्थः ॥

तन्वत्त्वेन सामत्वं प्रकृते निष्केवल्यशस्त्रे किं मायातमित्या-
शङ्क्य सामसादृश्येन शस्त्रप्रशंसां दर्शयति— “ते वै पञ्चान्यद्
भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेता माहावयश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा
च ऋगुद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्-
कारश्च”-इति । ‘ते वै’ ते एव वक्ष्यमाणा आहावादयः शस्त्रा-
वयवाः पञ्चसङ्ख्याकाः ‘अन्यत्’ पृथगेव शस्त्ररूपं भूत्वा वर्त्तन्ते;
तथा हिङ्गारादयः सामांशाः पञ्चसङ्ख्याकाः ‘अन्यत्’ पृथगेव साम-
स्वरूपं भूत्वा वर्त्तन्ते । तं च शस्त्रसामनी स्वावयवोपेतं उभे
‘कल्पेतां’ स्वव्यापारसमर्थं भवतः । ‘आहावः’ शीसावो मिति
मन्त्रः । स्तोत्रिये ढ्रचे ‘प्रथममध्यमोत्तमाः’ तिस्र ऋचः ।
याज्यान्ते पठितव्यो ‘वषट्कारः’ । तदेतत् पञ्चकं शस्त्रस्वरूपम् ।
उक्तावा पठितव्यः साम्ना आदौ “हिम्”-इत्येवं* शब्दो ‘हिङ्गारः’ ।
प्रस्तोत्रा गातव्यः सामावयवः ‘प्रस्तावः’ । उक्तावा गातव्यः
‘उद्गीथः’ । प्रतिहर्त्रा गातव्यः ‘प्रतिहारः’ । अन्ते सर्वैर्गातव्यो
भागो ‘निधनम्’ † । तदेतत् पञ्चकं स्तोत्रस्वरूपम् । अतः
सामसादृश्येन निष्केवल्यशस्त्रं प्रशस्तम् ॥

* ४५० ‘ॐ’ टीप्पनी दृष्टव्या ।

† “प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारीपद्मवनिषमनि भक्तयः । तस्याश्चविष्णुम्”-इति, “प्रतिहार-
हिङ्गाराभ्यां सामविष्णुम्”-इति, “अवसानं पूर्वं प्रस्तावः”-इत्यारभ्य “क्लृप्तं पदं साम-

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “ते यत् पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेतां, तस्मै दाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः इति” इति । यस्मात् सामशक्तयोक्तप्रकारेण प्रत्येकं पञ्चावयवत्वं सम्भवम्, ‘तस्मात्’ पञ्चानां पाङ्क्ता योगादयं यज्ञः पाङ्क्त इत्येवं ब्रह्मवादिन आहुः । तथा गवादिपशवोऽपि चतुर्भिः पादैर्मुखेन च योगात् पाङ्क्ताः । अतो यज्ञे पाङ्कत्वप्रसिद्धिसम्पादनात् पशुसाम्याच्च शस्त्रं प्रशस्तम् ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदु विराजं दग्धिनी मभि समपदेतां तस्मादाहुर्विराजि यज्ञो दग्धिन्यां प्रतिष्ठित इति”— इति । “दशाक्षरा विराट्”—इतिमुख्यन्तरात् ॥ दशाना मक्षराणां समूहो ‘दग्धिनी’ या विराडस्ति, ता मभि लक्ष्य पञ्चकद्वयात्मके शस्त्रसामनी ‘समपदेताम्’ सम्भवतः, विराट्सदृशे जाति इत्यर्थः । यदुभयगमादेव कारणात् सङ्ख्या विराट्मादृश्यम्, तस्मादभिज्ञा एव माहुः,— दशसङ्ख्योपेतायां शस्त्रसामरूपायां विराजि यज्ञः ‘प्रतिष्ठितः’ व्यवस्थित इति ॥

पुनरपि गृह्यस्य पशुपसादृश्येन शस्त्रं प्रशंसति— “आत्मा वै स्तोत्रियः, प्रजानुरूपः पन्नो धाव्या, पशवः पशायो, गृहाः स्तूतम्”— इति । येन तेन सामगाः स्तुवन्ति, सः ‘स्तोत्रियः’ तथो निष्कै-
वर्ण्यशस्त्रस्य प्रारम्भं शंसनीयः । स च ‘आत्मा वै’ गृह्यस्वर्गरीर-
स्थानीय एव । स्तोत्रियं तत्र मनु द्वितीयो यस्तृचः शस्यते, सो
ऽयम् ‘अनुरूपः’; स च ‘प्रजा’ पुत्रपौत्रादिस्थानीयः । येयं शस्त्रे
‘आत्मा’—इत्येतत् पञ्चविधपशुशब्दो द्रष्टव्यः । आत्मीयौपनिषद्भाष्ये च २४० १—२१ चत्वारः
समानोपाः ।

• ता० आर्ष ६.५.४ ; च ४.१३, अतः आ० १.१.१.१२ ; इहापि पूर्ववत् । एवं च नैव ।

प्रक्षेपणीया 'धाव्या', सा पत्नीस्थानीया । यः 'प्रगाथः', स पशु-
स्थानीयः । यं निविष्टानीयं 'सूक्तं' तद् गृहस्थानीयम् ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “स वा अस्मिंश्च लोके ऽसुष्मिंश्च प्रजया
च पशुभिश्च गृहेषु वसति य एवं वेद”—इति । पशुभिश्च सहित
इति शेषः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वादशः खण्डः ॥ १२ (२३) ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियस्तं मध्यमया
वाचा शंसत्यात्मान मेव तत्संस्कृतेऽनुरूपं शंसति
प्रजा वा अनुरूपः स उच्चैस्तरा मिवानुरूपः शंसत्यः
प्रजा मेव तच्छ्रेयसो मात्मनः कुरुते धाव्यां शंसति
पत्नी वै धाव्या सा नीचैस्तरा मिव धाव्या शंसत्यः
प्रतिवादिनी ह्यस्य गृहेषु पत्नी भवति यच्चैवं विद्वान्
नीचैस्तरां धाव्यां शंसति प्रगाथं शंसति स स्वर-

वत्था वाचा शंसत्यः पशवो वै स्वरः पशवः प्रगाथः
पशूना मवरुध्या इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति
सूक्तं शंसति तद्वा एतत् प्रिय मिन्द्रस्य सूक्तं निष्क्रे-
वत्यं हैरण्यस्तूप मेतेन वै सूक्तेन हिरण्यस्तूप आङ्गि-
रस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मज-
यदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
य एवं वेद गृहा वै प्रतिष्ठामूक्तं तत्प्रतिष्ठिततमया
वाचा शंसत्यं तस्माद्यद्यपि दूर इव पशून्लभते*
गृहानेवैनानाजिगमिपति गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठा ॥ १३ (२४) ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ निष्क्रेवत्यस्तभागाः स्वरविशेषाश्च वक्तव्याः ; तत्र प्रथम-
भागं विधत्ते -- “स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियः” इति ।
“अभि त्वा शूर नोनुमः” इत्यस्मिन् (३० आ० १.१.११.१, २.)
प्रगाथे त्वचं सम्पाद्य सामगाः सुवन्ति † । साऽयं स्तोत्रियस्तृचः,
त मादौ शंसित् । तस्य गृहस्थदेहस्वरूपत्वं पूर्व मेवोक्तम् ॥ तस्मिन्
स्तोत्रिये स्वरविशेषं विधत्ते -- “तं मध्यमया वाचा शंसत्यात्मान
मेव तत् संस्तुर्न”-इति । अत्युच्चत्व मतिनीचत्वञ्च यस्यां वाचि
नास्ति, सा ‘मध्यमा’ तया । यावता ‘वाचा’ ध्वनिना देवयजन-

* ‘पशून् लभते’ क, ‘पशून् लभते’ ग, घ, ‘पशून् लभते’ ङ ।

† ए. सी. सु. सा० सं० भा० अ० २०४० उप० ‘तथाहि’-इत्यादि दृष्टव्यम् ।

देशस्थाः मृगयन्ति, न तु वह्निर्देशस्थाः, तावन्तं ध्वनिं कुर्यात् ।
तेन 'आत्मानं मेव' देहं मेव संस्मरते ॥

तृचान्तरं विधत्ते — “अनुरूपं शंसति ; प्रजा वा अनुरूपः”-
इति । स्तोत्रियेण तृचेन सदृशस्तृचः ‘अनुरूपः’ * । स चात्र
“अभि त्वा पूर्वपीतये इन्द्र स्तोमेभिरायवः”-इत्येष प्रगाथः (उ०
आ० ७.३.१.१, २.) । उभयोः प्रगाथयोः † समानच्छन्दस्वात्
समानदेवताकत्वाच्चानुरूपत्वम् । तं मिमं तृचं शंसेत् । तस्य च
पुत्रादिप्रजास्थानीयस्य अनुरूपत्वमपेक्षितम् ; पितृपुत्रयोः कुल-
शीलादिना समानरूपत्वात् ॥ तस्य ध्वनिविशेषं विधत्ते — “स
उच्चैस्तरा मिवानुरूपः शंसत्व्यः ; प्रजा मेव तच्छ्रेयसी मातमनः
कुरुते”-इति । स्तोत्रियध्वनेरप्यधिकं ध्वनिं कुर्यात् । तथा सति
स्वस्मादाधिक्यं पुत्रादीं सम्पादितं भवति ॥

ततो यद्वावानित्येतस्याः (सं० १०.७४.६.) धाय्यायाः शंसनं
विधत्ते — “धाय्यां शंसति पत्नी वै धाय्या”-इति । पत्नीत्वं पूर्वं
मेवोक्तम् ॥ स्वरविशेषं विधत्ते — “सा नौच्चैस्तरा मिव धाय्या
शंसत्व्या”-इति । अत्यन्तनीचो ध्वनिः कर्तव्यः ॥ होतुरेतद्देदनं
प्रशंसति — “अप्रतिवादिनी ह्यस्य गृहेषु पत्नी भवति, यच्चैवं
विद्वान् नौच्चैस्तरां धाय्यां शंसति”-इति । पत्युः प्रतिकूलं वद-
तौति ‘प्रतिवादिनी’ तद्विपर्ययेण, अनुकूलवादिनी भवति ॥

* “पूर्वं तु चैव तद्रूपमपरेण रूपेणाशुवदति ; यत् पूर्व० रूपमपरेण रूपेणाशुवदति,
तदतद्रूपस्यातद्रूपत्वम् । अनुरूप एनं पुत्रो जायते य एवं वेद स्तोत्रीयातृरपी तृची भवतः
प्राणापानानां मवच्छेदः”-इति ता० ब्रा० ११.६.४-६ । मयमस्य स्तोत्रीयस्यैव सम्प्रज्ञानं
प्रतिपदिति ता० ब्रा० ६.६.१ ; १२.१.१. सा० भा० इष्टव्यम् ।

† ‘अभि त्वा मृग’-इति स्तोत्रीयस्य, ‘अभि त्वा पूर्वपीतये’-इत्यनुरूपस्य शेषार्थः ।

“पिबा सुतस्य रसिनः”—इत्येतं प्रगाथं (उ० भा० १. २. ११, १२.) विधत्ते—“प्रगाथं ग्रंसति”—इति ॥ तत्र स्वर-विशेषं विधत्ते—“स स्वरवत्या वाचा ग्रंस्तव्यः; पशवो वै स्वरः, पशवः प्रगाथः, पशूना मवरुध्वे”—इति । ‘स्वरवत्या’ स्वरबुक्त्या वाचेत्यर्थः । प्रगाथस्य पद्यत्वं पूर्वं सूक्तम्; स्वरस्य पद्यत्वं उच्चारण-साम्यात्,— चत्वारः स्वराः, पशवोऽपि चतुष्टयाः ॥

निविहानीयं पञ्चदशर्चं सूक्तं विधत्ते—“इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति सूक्तं ग्रंसति”—इति ॥ तदेतत्प्रग्रंसति—“तद्वा एतत् प्रिय मिन्द्रस्य सूक्तं निष्क्रेवस्यं हिरण्यस्तूप मेतेन वै सूक्तेन हिरण्यस्तूप अङ्गिरस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छस परमं लोकं मजयत्”—इति । यदेतत् ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्’—इति (सं० १. १३ १-१५.) निष्क्रेवस्यस्य सूक्तम्, तदेतदिन्द्रस्य प्रियम्; हिरण्यस्तूपनाम्ना मङ्गर्विणा दृष्टत्वाद् ‘हिरण्यस्तूपम्’ । तदेव ‘एतेन’ इत्यादिना स्पष्टीक्रियते । अङ्गिरसः पुत्रो हिरण्यस्तूपाख्यो मुनिरितेनैव सूक्तेनेन्द्रं सुत्वा तदोयं स्थानं प्राप्य ततोऽप्युत्तमं लोकं मजयत् ॥

वेदनं प्रग्रंसति—“उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद”—इति ॥

“सूक्ते अन्निविशेधं विधत्ते — “गृहा वै प्रतिष्ठामुक्तं, तत्प्रति-ष्ठिततमया वाचा ग्रंस्तव्यः; तस्माद्यद्यापि दूर इव पशून्मते, गृहानेवैनानाजिगमिषति; गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा”—इति । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि” इत्यस्मिन् सूक्ते गृहास्य समा-पनेनत्वस्थानात् तस्य प्रतिष्ठाकल्पम् । गृहा अपि स्थितिचेतु-त्वात् प्रतिष्ठाकृपाः; तथा सतीतसूक्तं ‘प्रतिष्ठिततमया’ द्रव्यविश-
११

स्मितत्वादिदोषरहितया आख्येण ध्वनिनोपेतया वाचा शंसेत् ।
 यस्माद् गृहस्थानीयस्य सूक्तस्य ध्वनिः प्रतिष्ठिततमः, तस्मात्तोके
 यद्यपि तृणभक्ष्यार्थं मरुस्थे गतान् दूरदेशे एवावस्थितान् पशून्
 दिवसे पुरुषो 'क्षभते' पश्यति, तथापि 'एनान्' पशून् सार्य काले
 गृहानेव 'आजिगमिषति' आनिनु मिक्षति ; यस्मात्पशूनां गृहाः
 'प्रतिष्ठा' सुखेनावस्थानु' स्थानम् । हिरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ (२४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।
 पुमर्थान्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमश्नेष्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुद्धभूपाससास्त्राज्यधुरभरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१४)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ॐ॥ सोमो वै राजामुष्मिंल्लोकं प्रासीत् तं देवाश्च
कृषयश्चाभ्यध्यायन् कथं मय मर्यादां सोमो राजा-
गच्छेदिति ते ऽश्वं कृन्दांसि यूयं न इमं सोमं
राजान माहरतेति तथेति ते सुपर्णा भूत्वोदपतन्ती
यत्सुपर्णा भूत्वोदपतन्तदेतत्सौपर्णं मिथ्याख्यानविद
आचक्षते कृन्दांसि वै तत्सोमं राजान मच्छाचरन्तानि
ह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव कृन्दास्या-
सन्त्या जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्वा पतित्वाहं
मध्वनो गत्वाश्राम्यत्वा परास्य नीयन् चराण्येकाचरा
भूत्वा दीक्षां च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत्तस्या-
त्तस्य वित्ता दीक्षां वित्तं तपो यस्य पशवः सन्ति
जागता हि पशवो जगती हि तानाहरदथ त्रिष्टुब्ध-
पतत्वा पतित्वा भूयोऽर्द्धादध्वनो गत्वाश्राम्यत्वा
परास्यैक मक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुन-
रभ्यवापतत्तस्यान्ध्यान्दिने दक्षिणा नीयन्ती त्रिष्टुभो
लोके त्रिष्टुभि ता आहरत् ॥ १ (२५) ॥

वक्तव्याहावप्रभेदं प्रतिगण्य भवानुबुधः शस्त्रमाणाः,
 सृत्वीः सन्तव्यातिक्रमण्य मथ मरुत्वविधानप्रशंसा ।
 तच्छेषा ये विशेषाः प्रतिपदनुचरप्रक्रमाः सप्तभागाः,
 निष्केवण्यं च शस्त्रं तदवयवकृताः स्तोत्रियाव्यास पञ्च ॥

अथ तृतीयसवनं वक्तुं मादावाख्यायिका माह— “सोमो वै
 राजामुष्मिंल्लोक आसीत्, तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् ; कथं मय
 भस्मान्सोमो राजा ऽऽगच्छेदिति ; ते ऽब्रुवन्कृन्दांसि यूयं न इमं
 सोमं राजान माह्वरतेति ; तथेति ; ते सुपर्णा भूत्वादपतंस्ते यक्षु-
 पर्णा भूत्वादपतंस्तदेतत्सौपर्णं मित्वाख्यानविद आचक्षते”-इति ।
 पुरा सोमवक्त्रो दुर्लोक एवासीत्, न त्वेतस्मिन् लोके । तदानीं सोम
 मभि लक्ष्य केन प्रकारेण सोमो न आगच्छेदिति देवा ऋषयश्च
 विचारितवन्तः । विचार्य गायत्र्यादौ नि कृन्दांसि प्रत्येव मब्रुवन्,—
 हे कृन्दांसि ! अस्मदर्थं सोम माह्वरतेति । तानि च तदङ्गीकृत्य ‘ते’
 लोकप्रसिद्धाः पक्षिणो भूत्वा दुर्लोकं प्रतुदपतन् । यस्मादेवं
 तस्मात् ‘एतत्’ सोमाह्वरणप्रतिपादकं ग्रन्थजातं ‘सौपर्णम्’ आख्यान
 मिति ‘आख्यानविदः’ पौराणिकाः कथयन्ति ॥

अथोत्पत्त्यु कृन्दःसु मध्ये जगतीवृत्तान्त माह— “कृन्दांसि
 वै तत्सोमं राजान मच्छाचरंस्तानि हि तर्हि चतुरक्षराणि चतु-
 रक्षराण्येव कृन्दांस्यासम्भा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्ता पति-
 त्वाहं मध्वनो गत्वान्नाभ्यक्ता परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा
 दीक्षाश्च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत्तस्मात्तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं
 तपो यस्य पशवः सन्ति ; जागता हि पशवो जगती हि ताना-
 ह्वरत्”-इति । गायत्र्यादिच्छृन्दांसि उत्पत्तने प्रवृत्तानि, तदानीं
 सोमम् ‘अच्छ’ प्राप्तुं दुर्लोके तत्र-तत्रावतरत् । ‘तानि’ च कृन्दांसि,

तस्मिन् काले चतुरश्रोपेतानि, यतः पुरा सर्वदा चतुरशरा-
ख्येवासन्,— न तु कस्यापि कन्दोऽन्तरेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथमं प्रवृत्ता सीमं
प्रत्युदपतत् । तत्र मार्गस्वार्थं गत्वा अथ श्रान्ता सती वसवधात्
तौष्यजराणि परित्यज्य स्वयं भेकाचरा भूत्वा सीमं माहृतुं
मयङ्गुवती सीमयागसम्बन्धिनीं 'दीक्षा' दीक्षणीवेष्ट्यादिकृपान्,
जीरपानादिकृपं 'तपः' च 'हरन्ती' तस्मान्नोक्तादानयन्ती पुनरेतं
लोकं मभि लक्ष्य 'अवापतत्' अधोमुखी समागता । यन्मादेवं
तस्मान्नोक्ते यस्य पुरुषस्य पश्यः सन्ति, तेन दीक्षा 'विप्ता' लब्धा
भवति, तपश्च लब्धं भवति । न च दीक्षानपसीः जगत्या समानी-
तयोः सतोः पशूनां तदुभयकारणत्वं कथं मिति गृह्यनीयम् ;
पशूनां जागतत्वेन जगतीद्वारा दीक्षासम्बन्धसम्भवात् । जागतत्वं
कथं मिति चेत्, जगत्या पशूनां मानीतत्वादिति द्रष्टव्यम् । यत
एव शास्त्रान्तरे जगतीं प्रकृत्यैव मानातम्— "सा पशुभिश्च दीक्षया
चागच्छन्तस्माज्जगती कन्दसां पशव्यतमा, तस्मान्पशुमन्तं दीक्षो-
पनमति"—इति (तै० सं० ६.१.६.२.) ॥

त्रिष्टुभो वृत्तान्त माह— "अथ त्रिष्टुदपतत्ता पतित्वा भूयो
ऽर्धादध्वनो गत्वात्राय्यन्ता परास्त्रेकं मन्तरं चाजरा भूत्वा दक्षिणा
हरन्ती पुनरभ्यवापतत्तस्मान्मध्यन्दिनं दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो
लोके त्रिष्टुभिश्च तां चाहरन्"—इति । सा त्रिष्टुप् दुर्गोक्ते भूयो
भूयः पतित्वापि मार्गस्वार्थादेव अत्राय्यदित्यन्वयः† । यन्मादेव

* त्रिष्टुप् । इति इति मन्त्रिच्छेदः ।

† 'तां'—इति क ।

‡ "अपतदित्यन्वयः"—इति च ।

दक्षिणाः सर्वा आनीतवती, तस्माच्चिदुमः स्वानि माध्विन्दनसपने
यजमानैर्दत्ताः सर्वा दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीयन्ते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (२५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ते देवा अमुवन् गायत्रीं त्वं न इमं सोमं
राजान माहुरेति सा तथेत्यब्रवीत्तां वै मा सर्वेण
स्वस्थयनेनानुमन्वयध्व मिति तथेति सोदपतत्तां
देवाः सर्वेण स्वस्थयनेनान्वमन्वयन्तं प्रेति चेति
चेत्येतद्वै सर्वं स्वस्थयनं यत् प्रेति चेति चेति तद्यो-
ऽस्य प्रियः स्यात् त मेतेनानुमन्वयेत प्रेति चेति चेति
स्वस्थेव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति सा पतिरवा
सोमपालान् भीषयित्वा पद्भ्यां च मुखेन च सोमं
राजानं समगृभ्णाद्यानि चेतरे हृन्दसौ अक्षराण्य-
जहितां तानि चोप समगृभ्णात्तस्या अनु विस्मृत्य
क्षत्रानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नख मच्छिदत्तच्छ-
त्यकोऽभवत्तस्मात् नख मिव यद्वश मस्त्रवत्सा वशा-
भवत् तस्मात्सा हविरिवाय यः शल्यो यदनीक

मासीत् स सर्पो निर्देश्यभवत् सप्त स्यो ज्ञानि
पर्णानि ते मन्यावला यानि स्नावानि ते गच्छन्पदा
यत्तेजनं सोऽन्वाहिः सो सा तथेष्टुरभवत् ॥ २ (२६) ॥

अथ गायत्रीवृत्तान्त माह— “ते देवा बहुवन् गायत्री,— त्वं
न इमं सोमं राजान माहरेति ; सा तथेष्टब्रवीत् ; ता वै मा
सर्वेष्वस्वस्त्ययनेनानुमन्त्रयध्व मिति ; तथेति ; सोऽपत्तं देवाः
सर्वेष्वस्वस्त्ययनेनानुमन्त्रयन्त,—प्रेति चेति चेति ; एतद्देवै
स्वस्त्ययनं यत् प्रेति चेति चेति ; तच्छोऽस्य प्रियः स्नात्, त भित्ते-
नानुमन्त्रयेत् प्रेति चेति चेति, स्वस्त्ययनं गच्छति स्नात् पुनरा-
गच्छति”—इति । जगतीतिष्ठुभ्योः सोमानयनसामर्थ्याभावं दृष्ट्वा
ते देवाः गायत्रीं प्रार्थितवन्तः । हे गायत्री । त्वं ‘नः’ अन्नदं
मिमं सोम माहरेति । ‘सा’ च गायत्री तथेष्टब्रवीत् देवान्
प्रत्येव ब्रवीत्,—हे देवाः ! यदा अहं सोमं मानेतुं गच्छामि,
तदानीं ता मेवं गच्छन्तीं मां यूयं सर्वेऽपि यथागच्छि सर्वेष्व
‘स्वस्त्ययनेन अनुमन्त्रयध्वं’ चेत्तत्प्रापयस्व स्वस्त्ययनम्, तदर्थं माघी-
र्वादरूपेण मन्त्रेण समानुमन्त्रयं कुरुतेति । एव सुज्ञा तथेति
देवैरङ्गीकृते सति ‘सा’ गायत्री दुःखोक्तं प्रत्युत्पन्नं मकरोत् ।
तदानीं देवाः स्वागतप्रकारेण सर्वेष्वपि चेत्तत्प्रापयस्व मन्त्रेण गायत्री
मनुमन्त्रितवन्तः । कोऽसौ मन्त्रः ? इति—‘प्र’-शब्द एको मन्त्रः,
‘आ’-शब्दो द्वितीयो मन्त्रः ; तदुभयप्रदर्शनार्थं मितिगच्छयन् ।
उभयसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । चेमेव सोमं प्राप्नुहि, पुनरपि
चेमेवागच्छेति । अथ माघीर्वादो मन्त्रद्वयकार्थः । एतदेव मन्त्र-
द्वयं सर्वं स्वस्त्ययनं ‘प्र’-इत्येकम्, ‘आ’-इति द्वितीयं यद्व मन्त्रः ;

इतोऽधिकं नान्यत् स्वस्वयम् भक्षि । यक्षादिद् मेव सर्वेष्वे-
प्रापकम्, तक्षादिदानौ मयि यः पुमान् ग्रामान्तरं जिगमिषुः
'अस्य' गृहस्वामिनः प्रियः स्वात् ; तं जिगमिषुं प्रेत्येतीति मन्त्र-
इयेनामुमन्त्रयेते ; तेनाशीर्वादप्रसादेनायं ज्ञेमेष्वेव गच्छति पुन-
रागच्छति च ॥

इत्थं प्रासङ्गिकं खौविकविधिं सुज्ञां प्रज्ञातं मेव गायत्री-
वृत्तान्तं मनुसरति—“सा पतित्वा सोमपाशान् भीषयित्वा
पद्भ्यां च सुखेन च सोमं राजानं समगृभ्वाद्, यानि चेतरे
हृन्दसौ अक्षराण्यजहितां तानि चोप समगृभ्वात्”—इति । ‘सा’
गायत्री ‘पतित्वा’ उत्पतनेन सोमं प्राप्य गन्धर्वान् स्वानभ्राजादीन्
सोमरक्षकान् चास्फोटनायुधप्रदर्शनादिना भीषयित्वा,— भीत्या
तेष्वपकृतेषु स्वयं पक्षिरूपा सती स्वकीयाभ्यां पद्भ्यां सुखेन च सोमं
सम्बग् गृह्णीतवती । स्वानभ्राजादीनां सोमपालकत्वं माध्वर्थवे
सोमप्रकरणे मन्त्र-तद्वाङ्माध्या मवगम्यते । “स्वान भ्राजाङ्गारे
वभारे इस्त सुहस्तं क्षयानवे ते वः सोमक्रयणास्तान्नक्षध्वम्”—इति
(तै० सं० १.२.७.) मन्त्रः, “स्वानभ्राजेत्याह्वैते वा असुषिंक्षोके
सोमं मरचन्”—इति (तै० सं० ६.१.१०.५.) ब्राह्मणम् । न केवलं
गायत्री सोमं मेव गृह्णीतवती, किन्तु ‘इतरे’ जगतीषिष्टुभाष्ये
हृन्दसौ ‘यानि’ चत्वार्यक्षराणि ‘अजहितां’ परित्यक्तवत्यौ, तानि
चोपेत्य सम्बग् गृह्णीतवती ॥

अथ तस्या गायत्र्या गन्धर्वेषु सङ्गं युवं यो वृत्तान्तस्तं दर्श-
यति—“तस्या अमुं विदुष्यं क्षयानुः सोमपालः सम्बल्य पदौ
नक्ष मच्छिदत् तच्छल्यकोऽभवत्, तस्मात् नक्ष मिव ; यद्वयं भस्त्र-
वत् सा वशाऽभवत्, तस्मात् इमिरिव ; अथ यः शस्त्रो यदनीक

आसीत् सप्री निर्देशभवत्; सङ्घः सजी; यानि पञ्चीनि ते
मन्त्रावसा; यानि आवाणि ते गणपदा; यत् निजर्न सोऽम्बाहि;
सो सा तथेपुरभवत्”-इति । खानभाजादिषु सोमरचनेषु यः
सप्तमो गन्धर्वः कृषातुनामकः, सोऽयं तस्या गायत्र्या चतु इतरी
सायं विसृज्य तदीयस्य वामपादस्यैकं नखं छिन्नवान् । तत्र नखं
‘शक्यक’ मर्कटशरीरपरिमितः शक्यकाख्यो यत्र आसीत् । यस्य
युगस्य पुच्छसमीपे बहवो रोमाः प्रादेशप्रमिताः तोक्षणाया लीङ-
मया उत्पद्यन्ते, स शक्यकः । यस्माद्धं नखादुत्पन्नस्योक्त
नखं मिव तोक्षणाशरीरोपीतः । तत्र छिन्ननखपादप्रदेशे यद् ‘वर्ग’
मेदोऽस्त्ववत्, सा ‘वर्ग’ मेध्या, काचिदजा अस्यादिपशुषु आसीत् ।
‘तस्मात्’ भायत्रया उत्पन्नत्वात् ‘सा’ वर्गा ‘हविरिव’ देवतादीन्
हविरिवासीत् । तत्र हविर्द्वा शक्यान्तरे श्रूयते— “एता मिव वर्गा
मादित्येभ्यः कामायास्तमेत” इति (मै० सं० २.१.२.३, ४) । अथ
नखच्छेदनाय गन्धर्वेण विसृष्टो वाणः, सोऽपि नखसङ्गृहणेन कुण्डि-
ताऽग्रे बहुधा भङ्गो भविष्यति । तस्य वाणस्य यः ‘शक्यः’
कृषायमनिर्मितो वाणाग्रे स्थापितः, तस्य न शक्यस्य यत्
‘पनीकं’ मुखं घटनेन कुण्डितं मामीत्, ‘मः’ अयं शक्यः, तदानीं-
कालको वाणभागी ‘निर्देशो’ दंशनासमर्थः सप्री भवत्;—
जलमध्ये सञ्चरती ङ्गुभास्यस्य भर्पस्य विपरकृतत्वाद् ईशान-
सामर्थ्यं नास्ति । तस्मात्कुण्डितायस्य लोहस्य योऽयं ‘सङ्घः’ वेगः,
तस्मात् ‘सङ्घः’ वाणवेगात् ‘स्वजः’ उभयतः शिराः सप्री भवत् ।
तस्य वाणस्य मूले यानि ‘पञ्चीनि’ कङ्कपत्राणि, ते ‘मन्त्रावसाः’
अभवन् । ये जीवविशेषाः वृक्षशाखाखनीकुखा चरन्त्यवन्ति,
ते मन्त्रावसाः । तस्मिन् वाणे यानि ‘आवाणि’ पञ्चमन्त्रावसाः

आहुविशेषाः, ते 'गण्डूपदाः' अभवन् । अक्षरादिस्थानेषु ये सर्पा
 जायन्ते, ते गण्डूपदाः । तस्मिन् वाणि यत् 'तेजसं' लोहपत्रव्यति-
 रिक्तं काष्ठं, सः 'अन्वाहिरभवत्' दृष्टिरहितः सर्पोऽभूत् । 'तथा'
 तेनोक्तप्रकारेण 'इषुः' गन्धर्वेषु सुक्ती वाचः 'सो सा' अभवत् ।
 'उ'-शब्दः समुच्चयार्थः ; सा च सा चेत्युक्तं भवति । तथोक्ते सति
 तत्तज्जातिः निर्देशिसर्पादिरूपेत्युक्तार्थोपसंहारः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां त्रयोदशाध्याये
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

सा यद्वक्षिणेन पदा समगृभ्णात्तत्प्रातरुसवनं
 मभवत्तज्जायत्री स्त्र मायतनं मकुरुत तस्मात्तत्समृद्ध-
 तमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानां मयियो मुखो भवति'
 श्रेष्ठता मश्नुते य एवं वेदाथ यत्सव्येन पदा समगृभ्-
 णात्तन्माध्यन्दिनं सवनं मभवत्तद्विस्त्रंसत तद्विस्त्रस्तं
 नान्वाप्नोत्यूर्ध्वं सवनं ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तस्मिन्-
 स्त्रिष्टभं हृन्दसा मदधुरिन्द्रं देवतानां तेन तत्समा-
 वक्ष्यो मभवत्पूर्वेषु सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-

वह्नीर्वाभ्यां समावज्जामीभ्यां राप्नोति य एवं वेदाद्य
 यन्मुखेन समष्टभ्णात् तत्तृतीयसवन मभवत्तस्य
 पतन्ती रस मध्यसचीतरसं नान्वाप्नोत्पूर्वं सवनं ते
 देवाः प्राजिज्ञासन्त तत्पशुष्वपश्यंस्तदादाशिर मव-
 नयन्त्याज्येन पशुना चरन्ति तेन तत्समावहोर्ष
 मभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्यां सर्वैः सवनैः समावहोर्षैः
 समावज्जामीभी राप्नोति य एवं वेद ॥ ३ (३०) ॥

अथ तृतीयसवनार्थं सवनवयस्योत्पत्तिं दर्शयति—“सा यद्
 क्षिणेन पदा ममष्टभ्णात्तन्नातस्सवन मभवत्तत्रायत्री स्व मायतन
 मकरोत्; तस्मात्तत्समृद्धतमं मन्यन्ते सर्वेषां भवनानां; अप्रियो
 सुख्यो भवति, येऽता मय्युने य एवं वेदाद्य यत्क्षणेन पदा ससष्टभ्णात्
 आध्यन्दिनं सवन मभवत्तद्विस्त्रंसत, तद्विस्त्रंसं नान्वाप्नोत्पूर्वं सवनं;
 ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तस्मिंस्त्रिष्टुभं हृन्द्वा मदभुविन्द देवतानां;
 तेन तत्समावहोर्ष मभवत्पूर्वण सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-
 वहोर्षाभ्यां समावज्जामीभ्यां राप्नोति य एवं वेदाद्य यन्मुखेन सम-
 ष्टभ्णात् तत्तृतीयसवन मभवत्”-इति। ‘सा’ गायत्री सोम मान-
 यन्ती दक्षिणेन ‘पदा’ पादेन ‘यत्’ यावत् सोमस्य स्वरूपं गृहीत-
 वती, ‘तत्’ तावत् प्रातस्सवन मभवत्। तच्च प्रातस्सवनं ‘सा’
 गायत्री स्वकीयं स्नान मकरोत्। तस्मात् तत्सर्वेषां भवनानां मध्ये
 अतिशयेन समृद्ध मिति याज्ञिका मन्यन्ते; तच्च प्रयोगवाक्ये
 सज्ञावात्। यः ‘एवम्’ उक्ताय वेद, स स्वकीयानां मध्ये ‘मुखः’

नेष्टः सन् विद्यावृत्तादिरूपां 'वेततां' प्राप्नोति । अथ सा गायत्री वामपादेन 'यत्' सोमस्य स्वरूपं गृहीतवती, तन्माध्यन्दिनं सवनं विस्मृत्य मभूत् ; वामपादात् 'तत्' तत्र 'विस्मृतं' गच्छितं तत् माध्यन्दिनं सवनं पूर्वोक्तप्रातस्सवनानुगमनाय शक्तं नाभूत् । ते देवा विचार्य 'तस्मिन्' माध्यन्दिने सवने स्वामित्वेन इन्द्रसां मध्ये विष्टुभं देवतानां मध्ये इन्द्रं च स्थापितवन्तः । तेन 'तत्' माध्यन्दिनं सवनं प्रातस्सवनेन सह 'समावहीर्यं' तुल्यसामर्थ्यं मभूत् । उक्तार्थस्य वेदिता तुल्यसामर्थ्याभ्यां मत एव तुल्यजातिभ्यां सदृशं भवति । 'जामी'-शब्दो जातिवाची * ; तुल्यजातिभ्यां मित्यर्थः ॥

अथ गायत्री मुखेन यक्षोमस्वरूपं गृहीतवती, तत् तृतीयसवनं मभूत् । तस्मिन् सवने तु ऋजीषस्वरूपे निष्कारे सोमे आशिरादिवं विधत्ते— "तस्य पतन्तो रस मधयत्तद्वीतरसं नान्वाश्रोत्यूर्वं सवने ; ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशिरं सवनयन्त्याग्नेन पशुना चरन्ति, तेन तत्समावहोर्यं मभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्याम्"—इति । सा गायत्री मुखेन तृतीयसवनरूपं सोमं गृहीत्वा दुर्लभोक्तादधः पतन्तो 'तस्य' सोमस्य 'रस मधयत्' सारं पीतवती । तत् तृतीयसवनं 'वीतरसं' पीतसारं भूत्वा पूर्वोक्ते प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवने द्वे अनुगन्तुं नाशक्नोत् । ते देवाः तत्प्रतीकारं विचार्य तत्साधनं 'पशुषु अपश्यन्' पशुषु क्षीरं यदस्ति, यन्वाग्यं मस्ति, यदपि हृदयाद्यङ्गं मस्ति, तत्सर्वं सारम् । तस्माद्यत् पीतरसे सोमसम्बन्धिनि ऋजीषे 'आशिरं' क्षीरम् 'अवनयन्ति' सिञ्चन्ति याज्ञिकाः, तथा वाग्यपशुभ्यां 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति । तदानीं

* अतिरेकवाचिसमानजातौषाणां वाचकी 'जामि-शब्दः'—इत्यादि देवराजयजुःकृता निषद्युक्तिः (३.१.४६.) । निब० ३.१.५.६ ।

‘तेन’ अनुष्ठानेन ‘तत्’ द्वतीयसवनं पूर्वसवनाभ्यां तुल्यसामर्थ्यं
मभूत् । अथ मर्यः सर्वोऽपि शास्त्रान्तरे सङ्गृह्यान्नातः — “ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति,— कस्मात् सत्यात् गायत्री कनिष्ठा कन्दसाष्ट
सती यज्ञसुखं परीयायेति ; यदेवादः सोम मादरत्, तस्माद्यज्ञसुखं
पर्येत, तस्मात्तेजस्विनीतमा पद्मां हे सवने समष्टिज्ञानसुखेनैकं ;
यम्सुखेन समष्टिज्ञात्, तदधयत् ; तस्माद् हे सवने शुक्लवती
प्रातस्सवनं च माध्यन्दिनं च ; तस्मात् द्वतीयसवनं ऋजोष मभि-
पुबुहन्ति,— धीत मिव हि मन्यन्त आशिर मवनयति सद्यस्तथाय”
—इति (तै० सं० ६.१.६.३, ४.) ॥

वेदनं प्रशंसति — “सर्वैः सवनेः समावहीर्यैः समावज्जामीभौ-
राप्नोति य एवं वेद”-इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वतीयपञ्चिकायां द्वतीयाध्याये

द्वतीयः खण्डः ॥ ३ (२७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ते वा इमे इतरे कन्दसी' गायत्री मध्यवदेता'
विस्तं नावक्षराण्यनु पर्यागुरिति नेत्यब्रवीद्' गायत्री
यथाविस्त मेव न इति ते देवेषु प्रश्न मैतां' ते देवा
अब्रुवन् यथाविस्त मेव न इति तस्मादाप्येतर्हि विस्थां
व्याहुर्यथाविस्त मेव न इति ततो वा अष्टाक्षरा

गायत्राभवत्त्राक्षरा चिष्टुबेकाक्षरा जगती साष्टाक्षरा
 गायत्री प्रातस्सवन मुदयच्छन्नाशक्रोत् त्रिष्टुप् चक्षरा
 माध्यन्दिनं सवन मुदयन्तु तां गायत्राब्रवीदायान्यपि
 मेऽत्रास्त्विति सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै मैतैरष्टा-
 भिरक्षरैरुपसन्वेहीति तथेति ता मुप समदधादेतद्वै
 तद् गायत्रौ मध्यन्दिने यन्मरुत्वतीयस्योत्तरे प्रति-
 पदो यश्चानुचरः सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं
 सवन मुदयच्छन् नाशक्रोज्जगत्त्रेकाक्षरा तृतीयसवन
 मुदयन्तु ताङ्गायत्राब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्विति सा
 तथेत्यब्रवीज्जगती तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपस-
 न्वेहीति तथेति ता मुप समदधादेतद्वै तङ्गायत्रौ
 तृतीयसवने यद्वैश्वदेवस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः
 सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवन मुदयच्छन्तो
 वा षष्टाक्षरा गायत्राभवदेकादशाक्षरा चिष्टुप् द्वाद-
 शाक्षरा जगती सर्वैश्छन्दोभिः सवावद्गीर्गैः समा-
 वज्जामिभी राक्षोति य एवं वेदैकं वै सत् तत्त्रेधाभ-
 वत्तस्मादाहुर्दातव्यं मेवं विदुष इत्येकं हि सत्
 तत्त्रेधाभवत् ॥ ४ (२८) ॥

ननु पूर्वतः सर्वाणि छन्दांसि चतुरक्षराणीत्युक्तम् ; तेष्वपि
 त्रिष्टुभ एक मक्षरं गतम्, जगत्याश्च त्रीन्क्षराणि गतानि, तथा

सति सर्वश्रुत्यन्तरविरोधः ; तेषु च श्रुत्यन्तरेष्वष्टाक्षरा गायत्री,
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगतीति सर्वत्र श्रूयते; अनु-
ष्ठानं च तथैव क्रियते ; तत्कथं विरोधपरिहारः ? इत्याख्यायिकया
परिहारं दर्शयितुं मारभते - 'ते वा इमे इतरे कन्दसी गायत्री
सम्यवदेतां,-- वित्तञ्चावक्ष्याणमुपर्यागुरिति ; नैत्यब्रवीत्गायत्री
यथावित्त मेव न इति ; ते देवेषु प्रश्न मेतां ; ते देवा अभुवन्,--
यथावित्त मेव इति ; तस्माद्वाप्येतां विद्यां व्यादुर्ययावित्त मेव न
इति ; ततो वा अष्टाक्षरा गायत्राभवत्, त्र्यक्षरा त्रिष्टुप्त्र्यक्षरा
जगती' इति । ये त्रिष्टुब्जगती पुरा त्वकोयान्यक्षराणि परि-
त्यक्तवन्ति, ते एव इमे 'इतरे' गायत्रीव्यतिरिक्ते कन्दसी गायत्री
समि लक्ष्य मभागत्वं युक्तवन्ति,-- हे गायत्रि ! यत् त्वया
'वित्तं' लब्धम्, अधिकं मत्तरचतुष्टयम्, तदेतत् 'नो' त्रिष्टुब्जगती-
रत्वयोः ; तस्मात् तानि चत्वार्यक्षराणि 'अनुपर्यागुः' चावां
त्रिष्टुब्जगत्यावत् लब्धं पर्याप्तं आगच्छत्विति । गायत्री तयो-
र्वचनं नैति निराकृत्य तत्रैतां सुपपत्तिं मन्त्रवोत्,-- 'नः' अस्माकं
'यथावित्त मेव' लब्धं मनतिकर्म्यैव स्वामित्वं युक्तम् । यदसु येन
लब्धं तत् तथैवति शौकिकत्यायः । ते न्यायं निवेदितुं 'ते' त्रिष्टुब्-
जगती देवेषु प्रश्नम् 'मेतां' प्राप्नुताम् । हे देवाः ! कथं न्यायः ?
इति तयोः प्रश्नः । ते च देवा उत्तरं मेव मन्त्रवन् -- 'यः' युष्माकं
तिसृणां यथावित्त मेवाक्षरणीकारो युक्त इति । यस्माद् देवैरेव
मुक्तं 'तस्माद्' तत एव कारणादिदानो मपि 'विद्यां' कस्य चित्
पुरुषस्य द्रव्यलब्धौ सत्यां 'व्यादुः' विप्रतिपन्नं प्रति न्यायाभिप्राय एव
भाहुः,-- नः' अस्माकं सर्वेषां मपि लब्धं मनतिकर्म्यैव वस्तुस्वीकारो

युक्त इति । युष्मादौ जये सति परसेनायां प्रविश्य येन युक्तम्यते;
तेनैव तद् गृह्यत इति वक्तुं मभिप्रायः । देवैर्न्याये सिर्षीति
सति तद्गृहं गायत्री स्वकीयैः स्वभावसिद्धैश्चतुरक्षरैर्युङ्क्तव्यैश्चतुर-
क्षरैरपि स्वयं मष्टाक्षरा अभूत् । त्रिष्टुभः पूर्वं वर्त्तमानेषु चतुर्व्यं-
काक्षरस्य गतत्वात् त्र्यक्षरैव सा, तथा जगत्याश्चतुरक्षरैश्चक्षर-
त्रयस्य गतत्वादेकाक्षरैव सा अभवत् ॥

इदानीं त्रिष्टुभोऽक्षरत्रयादधिकानां मन्त्रराणां प्राप्तिप्रकारं
दर्शयति — “साष्टाक्षरा गायत्री प्रातस्सवनं मुदयच्छाशक्नोत्
त्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यन्दिनं सवनं मुदयन्तु; तां गायत्र्यब्रवीदा-
यान्यपि मेऽचास्त्विति ; सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै,— मैतै-
रष्टाभिरक्षरैरुपमन्थेहीति ; तथेति तां मुपसमदधाद् ; एतद्दे तन्नाम
यत्रैव माध्यन्दिने यश्चरत्वतीयस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः सैका-
दशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनं मुदयच्छत्”—इति । या इयं
मष्टाक्षरा गायत्री प्रातस्सवनम् ‘उदयच्छत्’ उद्यमनं निर्वाहं
तस्य प्रातस्सवनस्याकरोत् । या तु त्रिष्टुप्, सेयं ‘त्र्यक्षरा’ अक्षर-
त्रयमात्रेण युक्ता सती माध्यन्दिनं सवनम् ‘उदयन्तु’ निर्वाहं नाश-
क्नोत् । ‘ताम्’ अशक्तां त्रिष्टुभं दृष्ट्वा गायत्री एव मन्त्रवीत्,—
‘आयानि’ त्वत्तद्वायार्थं मङ्गं भागच्छानि ‘मे’ ममापि ‘अत्र’
अस्मिन् माध्यन्दिने सवने भागोऽस्त्विति । तद्वचनं मन्त्रोक्तस्य
सा त्रिष्टुबेव मन्त्रवीत् ‘तां वै’ तादृशीं गायत्रीम्,— त्र्यक्षरा मेव
‘मा’ मां स्वकीयैरेतैरष्टाभिरक्षरैः ‘उपसन्धेहि’ सामीप्येन सन्धानं
कुरु, प्रविशेत्त्वर्थः । तद्वचनं मन्त्रोक्तस्य सा गायत्री ‘तां’ त्रिष्टु-
भम् ‘उपसमदधात्’ स्वकीयैरष्टाभिरक्षरैः प्राविशत् । कोऽसौ
गायत्र्या लब्धो भाग इति, स उच्यते— ‘मन्त्रत्वतीयस्य’

जगत्स * 'उत्तरे प्रतिपदः' "आ त्वा रवम्"—इत्यस्मिन् प्रारम्भरूपे द्युचे प्रथमाया उत्तरे ये द्वे ऋक्षौ प्रतिपदौ प्रारम्भरूपे विद्येते †, यस्य "इदं वसो सुतम्"— इत्यनुचररूपसूचः ‡ ; तदेवैतद्वृक्षकं माध्यन्दिनमवने गायत्री त्रिष्टुभा दत्तम् ;— साद्य पञ्चर्षी गायत्री च्छन्दःकाः § । ततो गायत्रीप्रवेशात् 'सा' त्रिष्टुप् एकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनप्रयोगम् 'उदयच्छत्' निरवहत् ॥

अथ जगत्वाः स्वकीयादेकस्मादधरादधिकानां मन्त्राणां भातिप्रकारं दर्शयति— "नागक्रीज्जगत्केकाक्षरा तृतीयसवन-सूक्तम्", तां गायत्र्यात्रयीदायामपि संज्ञास्मिति ; सा तद्येत्स्व ज्वीज्जगती ; तां ये मैत्रेकादशभिरक्षरैरुपमण्ड्येति ; तथेति ; सा मुपममदधादेतद् तत्रायत्रौ तृतीयसवने यद्वैश्वदेवश्लोकरे प्रतिपदौ यथातत्परः ; सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवन-मुदयच्छत्" इति । वैश्वदेवश्लोकरे प्रतिपदमुचरावपरिष्टादुदाह-रित्येते ॥

उक्तमर्थं निगमयति - "ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्याभव-देकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती" इति ॥

वेदनं प्रशंसति -- 'सर्वैः कृत्वाभिः समावर्द्धीर्यः समावज्जा-मिमौ राधेति य एवं वेद'—इति ॥

* ३५-—२३ ५० ३ ॥ ४०० मन्त्र-विज्ञान-प्रयोग-विशेषः

† ५० ५० २ पं. 'विम' इत्यादि ११२ ४, '२' इत्येव 'प्रथमस्य' इत्यादि दृष्टव्यम् ।

‡ ५० ५० ३ पं. 'तदमन्त्रमात्रे' इत्यादि दृष्टव्यम् ।

§ ऋ. सू. ८.३.२, ३ इति ४, १२ १.२, ३ इति १।५५, इति पञ्च ।

* ॥ प्रथमादिषु त्रिष्टुप् वेदवेदव्यभिचाराणां ॥

गायत्रीं विशेषेण प्रशंसति—“एवं वै स तत् तेषामवस्तस्मा-
दाहृदांनञ् मेवं विदुष इत्येकं हि स तत् तेषामभवत्”—इति ।
‘तत्’ गायत्र्याः स्वरूपं पूर्वं चतुरक्षररूपेणैकं मेव, तत्पश्चादधि-
काक्षरचतुष्टयत्वसम्पादनेन स्वकीयानां मष्टाक्षराणां त्रिष्टुब्-
जगत्प्रोः प्रवेशेन च तेषां अभवत् । यस्मादोद्देश्यो गायत्र्या
महिमा, तस्मात् ‘एवं विदुषे’ गायत्रीमहिमानं ज्ञातवते पुरुषाय
लोके गोसुवर्णादिकं दातव्यम्,—‘इति’ एवं धर्मरहस्यविदः प्राहुः ।
यस्माद्गायत्रीस्वरूपं मेकं मेव सत् तेषामभवत्, तस्मात्तद्विदे दान
मुचितं मेवेत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

ते देवा अमुवन्नादित्यान् युष्माभिरिदं सवनं
मुदाच्छामेति तथेति तस्मादादित्यारम्भणं तृतीय-
सवनं मादित्यग्रहः पुरस्तात्तस्य यजत्यादित्यासो
अदितिर्मादयन्ता मिति महत्या रूपसमृद्धया महद्वै
तृतीयसवनस्य रूपं नानुवषट् करोति न भक्षयति
संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणा

आदित्या नेत्याणान्त्संस्थापयानीति त आदित्या
 अमुवन्तसवितारं त्वयेदं सह सवन मुदाच्छामेति
 तथेति तस्मात् सावित्री प्रतिपद भवति वैश्वदेवस्य
 सावित्र्यहः पुरस्तात्तस्य यजति दमूना देवः सविता
 वरेण्य इति महत्या रूपममृदया महद्वै तृतीय-
 भवनस्य रूपं नानुवषट् करोति न भक्षयति संस्था
 वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणः
 सविता नेत् प्राणं संस्थापयानीत्युभे वा एष एते
 सवने विपिवति यत् सविता प्रातस्सवनं च
 तृतीयसवनं च तद्यत्पिवत्सवित्रौ निविदः पदं
 पुरस्ताद् भजति महदपरिष्टाद्भयोरवेनं तत्सव-
 नयोरभजति प्रातस्सवनं च तृतीयसवनं च ब्रह्माः
 प्रातर्विद्ययाः शस्यन्त एका तृतीयसवने तस्मादृहीः
 पुमपस्य भूयांसः प्राणा यत्तावाञ्चो द्यावापृथिवीयं
 शंसति द्यावापृथिवी च प्रतिष्ठे इय मेवेह प्रतिष्ठा
 ऽस्माभुञ्च तद्यद् द्यावापृथिवीयं शंसति प्रतिष्ठयो
 नेवेनं तत् प्रतिष्ठापयति ॥ ५ (२८) ॥

एतत्तत् तृतीयसवनं सवनं यत्पितृ सोसाह्वरणकथा वर्णिता
 अथ तृतीयसवनं मुख्यं, तत् वैश्वदेवाग्निमाहृतयोः कृतिः
 सङ्गृह्यते --

आदित्यदेवे सवितुः पुनस्तुतिर्वाय्याष्टमिवैश्वदेविका ।

वैश्वानरीयं मरुतां च ग्रसनं स्वर्गात्वेदेस्य मिहान्निमास्ते ॥

तृतीयसवनस्यादावादित्यग्रहं विधत्ते— “ते देवा अनुवन्ता-
दित्यान्,— युष्माभिरिदं सवनं मुद्यच्छामेति ; तथेति ; तस्मा-
दादित्यारक्षणं, तृतीयसवनं मादित्यग्रहः पुरस्तात्तस्य—इति ।
तृतीयसवनं निर्वहन्त्या जगत्या अक्षररूपां मूर्तिं भवगतवन्तः ॥
'ते देवाः' 'आदित्यान्' द्वादशमञ्छाकान् प्रत्येव मनुवन्,— हे
आदित्याः ! युष्माभिः सहिता वयम् 'इदं' तृतीयं सवनम् 'उद्य-
च्छाम' निर्वहं करवामहे इति । आदित्याश्च तथेत्यङ्गीकृतवन्तः ।
यस्मादारभ्यो देवैरादित्यमाहित्यं प्रार्थितम्, तस्माद् 'आदित्या-
रक्षणं तृतीयसवनम्' आदित्यग्रहः 'आरभ्यते' सर्वेषां ग्रहाणां
मादौ यस्य सवनस्य, तदिदं मादित्यारक्षणम् । स एवार्थ आदित्य-
ग्रह इत्यादिना स्पष्टीक्रियते— 'तस्य' तृतीयसवनस्य 'पुरस्तात्'
आदौ आदित्यदेवताको ग्रहः कर्त्तव्यः ॥

तस्य ग्रहस्य याज्या विधत्ते— “यज्ञत्यादित्यासो अदिति-
मादयन्ता मिति महत्या रूपसमृद्ध्या,— महर्हं तृतीयसवनस्य
रूपम्”—इति । 'आदित्यासः' अदितिः पुत्रा आदित्याः ; ते च
तन्माता 'अदितिः' च 'मादयन्ताम्' ग्रहेणानेन तुष्यन्तु । 'इति'
यज्ञा (सं० ७. ५१, २.) याज्या महती ; “मदी हर्षे”—इत्यस्मा-
द्भातात्पत्वेन स ऋध्देन युक्ता । तस्या मादित्यानां मदितेश्च
हर्षवर्णनात् विवक्षितदेवताविषयत्वेन रूपसमृद्धा । तृतीयसवनस्य
स्वरूपम् 'महर्हं' हर्षोपेतं मेव ; तत्समाप्ती देवतानां यजमानानां
श्रुतिजां च हर्षोत्पत्तेः ॥

इतरग्रहव्यसक्तावनुवषट्कारभक्षी प्रतिषेधति—“नानुवषट् करोति, न भक्षयति, संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः, प्राणा आदित्या, नेत्राणां संस्थापयानीति”—इति । अनुवषट्कारभक्ष्योः ग्रहममाप्तिरूपत्वादादित्यानां च प्राणरूपत्वादादित्यग्रहं समापयन्नहं प्राणानिव समापितवान् भविष्यामीति भीत्या तत्त्वमाप्तिरूपावनुवषट्कारभक्षी न कुर्यात् । ‘नेत्’-इति परिभव्योक्तनार्थो निपातः ॥

अथ सावित्रं ग्रहं वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपदं च विधत्ते—“त आदित्या अश्रुवृक्षविनाशं त्वयेदं स्रजं सवनं मुच्यच्छामेति; तथेति; तस्मात्सावित्री प्रतिपदं भवति वैश्वदेवस्य, सावित्रग्रहः पुरस्तात्तस्य यजति, दम्भूना देवः सविता वरेण्य इति महत्या रूपसमृद्धया,—महद्देवै तृतीयसवनस्य रूपं; नानुवषट् करोति, न भक्षयति; संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः, संस्था भक्षः, प्राणः सविता नेत्राणां संस्थापयानीति”—इति । वैश्वदेवशस्त्रस्य “तत्त्ववितुर्वृणीमहे”—इत्येषा (सं० ५.८२.१.) सवितृदेवताका ‘प्रतिपत्’ प्रारम्भरूपा कर्त्तव्या * । “दम्भूना देवः”—इत्यादिका ग्रहस्य याज्या । सा च संहिताया मनास्तातत्वात्सूत्रकारिण पठिता । तस्यां च “अमदसेन मिष्टयः”—इति ‘मदि’धातुः प्रयुक्तः; तस्मादियं महती । अथ-तत्त्वं सादित्यग्रहवद् व्याख्येयम् ॥

अथ निवित्यद्वारा सावित्रग्रहं प्रशंसति—“उभे वा एष एते सवने विप्रवति यत्सविता,—प्रातःसवनं च तृतीयसवनं च; तद्यत् प्रिववत्सावित्रे निविदः पदं पुरस्ताद् भवति, महदुपरिष्ठादुभयो रवेनं तत्सवनयोरभजति, प्रातःसवने च तृतीयसवने च”—इति ।

ग्रहस्य देवता यः सवितास्ति, एष देवः प्रातस्सवने तृतीयसवने चेत्येते उभे अपि सवने 'विपिबति' विलक्षणत्वेन पिबति । तत्कथम् ? इति, तदेवोच्यते— वैश्वदेवशस्त्रे 'सवित्रे' सवितृ-देवताकाया निविदः पदं 'पिबवत्' पिबतिधातुयुक्तं 'पुरस्तात्' आदौ भवति, 'महत्पदं' मदिधातुयुक्तम् 'उपरिष्ठात्' अन्ते भवति । तेन 'प्रातस्सवने तृतीयसवने च' उभयोरपि सवनयोः 'एने' सवितारम् 'आभजति' भागिनं करोति । "सविता देवः सोमस्य पिबतु" इत्येतं (निवि० ४.१.) निविद आदौ प्रयुज्यमानं पदं 'पिबवत्पदं' ; तथान्ते प्रयुज्यमानं "सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत्"—इति (निवि० ४.१५.) 'महत्पदम्' अप्युदाहरणीयम् : तयोरुभयोः पदयोः सवनद्वयरूपयोः विलक्षणत्वात्पितुः पान मिति विलक्षण मिति च द्रष्टव्यम् । एवंविधसवितृदेवताकत्वात् प्रशस्तोऽयं ग्रह इत्यभिप्रायः । अथवा निवित्पदविधानार्थं मिदं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥

अथ तस्मिन्वैश्वदेवशस्त्रे "एकया च दशभिश्च स्वभूते"—इत्येतां वायुदेवताका सृचं विधत्ते— "बद्धाः प्रातर्वायव्याः शस्यन्ते, एका तृतीयसवने ; तस्माद्बद्धाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणा यच्चावाञ्चः"—इति । "वायुरयेगाः"—इत्याद्याः (आश्व० श्रौ० ५.५.३.) वायव्या ऋचो 'बद्धाः' प्रातस्सवने शस्यन्ते, तृतीयसवने तु एकैव पूर्वोदाहृताः ; तस्मात् प्रातस्सवने वायुदेवताकानां भूयस्त्वात् पुरुषस्यापि प्रातःसवनस्थानीये मुखे वर्त्तमानत्वात् 'ऊर्द्धाः' चक्षुर्ब्रौणादयः 'प्राणाः' भूयांसः, 'यच्च' ये केचित् 'अवाञ्चः' नाभेरवा-

चीने तृतीयसवनस्थानीये देशे वर्त्तमानाः पायुगुह्यादयो ऽवाप्तः
प्राणाः, अल्पीयांस इति शेषः ॥

तस्मिन्नेव वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिवीदेवताकं सूक्तं विधत्ते—
“द्यावापृथिवीयं शंसति, द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे,—इय मेवेह
प्रतिष्ठा ऽसावमुत्र ; तद्यद् द्यावापृथिवीयं शंसति, प्रतिष्ठयोरेवैनं
तत् प्रतिष्ठापयति”—इति । ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इय मेव’ भूमिः
‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः ; ‘असुत्र’ जन्मान्तरे ‘असावेव’ दुर्लोकः ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः । एवं द्यावापृथिव्यावेव प्रतिष्ठे यस्मात्, तस्मात् तृतीय-
सूक्तशंसनेन ‘एन’ यजमानं प्रतिष्ठारूपयोर्द्यावापृथिव्योरेवावस्था-
पयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्कायणान्वयविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२८.) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

आर्भवं शंसत्युभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ
मभ्यजयस्तेभ्यः प्रातस्सवने वाचि कल्पयिषंस्तानग्नि-
र्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत् तेभ्यो माध्यन्दिने सवने
वाचि कल्पयिषंस्तानिन्द्रो रुद्रैर्माध्यन्दिनात्सवना-
दनुदत् तेभ्यस्तृतीयसवने वाचि कल्पयिषंस्ताव
विष्णे देवा अनोनुद्यन्त नेह पास्यन्ति नेहेति स

प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमं ऽन्तेवासांस् त्व
 मेवैभिः सम्पिबस्वेति स तथेत्यब्रवीत्सविता तान्वै
 त्व मुभयतः परि पिबेति तान् प्रजापतिरुभयतः
 पर्यपिबत् ते एते धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते
 अभित आर्भवं सुरूपकृत्नु मूतये ऽयं वेनश्चोदयत्पृश्नि-
 गर्भा इति प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परि पिबेति
 तस्मादु श्रेष्ठी पाचे रोचयत्येव यं कामयते तं तेभ्यो
 वै देवा अपैवावीभत्सन्त मनुष्यगम्यात् त एतं धाय्ये
 अन्तरदधत् येभ्यो मातैवा पिव इति ॥ ६ (३०) ॥

“प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवीं ऋतावधा”-इत्येतत् द्यावापृथि-
 वीयं सूक्तं (सं० १.१५.१.) विधाय, “तत्तन्नयं सुव्रतम्” इत्ये-
 सत् (सं० १.११.१.) आर्भवं सूक्तं विधत्ते — “आर्भवं शंसति”-
 इति । ऋभुनामका देवा यस्मिन् सूक्ते सन्ति, तदिदम् ‘आर्भवम्’ ;
 तस्य सूक्तस्य प्रथमाया सृचि तृतीयपादे “तत्तन् पितृभ्या मृभवः”-
 इति तद्देवताकत्वं प्रतीयते ॥

अथ धाय्ये विधातु माख्यायिका माह — “ऋभवो वै देवेषु
 तपसा सोमपीथ मभ्यजयंस्तेभ्यः प्रातस्सवने वाचि कल्पयिषंस्तान-
 ग्निर्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत्, तेभ्यो माध्यन्दिने सवने वाचि
 कल्पयिषंस्तानिन्द्रो रुद्रेर्माध्यन्दिनास्सवनादनुदत्, तेभ्यस्तृतीय-
 सवने वाचि कल्पयिषंस्तान्विश्वे देवा अगोनुद्यन्त मेह पास्यन्ति
 जेहेति ; स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं, — तव वा इमेऽन्तेवासास्

मेवैभिः स्मिन्वसेति ; स तथेत्यब्रवीत्सविता,— तान्वै त्वं ऋभयतः
परि पिबेति ; तान् प्रजापतिऋभयतः पर्यपिबत्”—इति । देवेषु
सर्वेषु मध्ये ऋभुनामकाः केचन देवत्वं प्राप्ताः मनुष्यविशेषाः ॥ प्रजा-
पति मुहिष्य तपः कृत्वा तेन तपसा 'सोमपीथ मभ्यजयन्' सोम-
पानं मभिलष्य जितवन्तः, प्रजापतेः सकाशात् सम्भवन्त इत्यर्थः ।
स प्रजापतिरन्ये देवाश्च 'तेभ्यः' ऋभुभ्यः प्रातस्सवने वाचि 'कक्ष-
यिषन्' सोमपानं कक्षयितुं मैच्छन् । तदानीं प्रातस्सवनाभिमानो
'अग्निः' देवः सभृत्यैः 'वसुभिः' सह तस्मात् प्रातस्सवनात् तान्
ऋभून् 'अनुदत्' निराकरोत् । तथेन्द्रो रुद्रैः सह माध्यन्दिना-
स्सवनाच्चिराकरोत् । विश्वे देवास्तृतीयसवनात् 'अनोनुद्यन्त' अग्निं
निराकुर्वन् । निराकरणप्रकारः स च 'नेहेति'-वाक्येन पुनःपुन-
रुद्यते । 'इह' तृतीयसवने ऋभवो न पात्यन्ति । विश्वेषां देवानां
प्रत्येकं निराकरणवाक्येन सम्बधात् नेहेति पुनरुक्तम् । ततः
स प्रजापतिर्निराकृताऋभून् इष्ट्वा सवितारं मब्रवीत्,— हे सवितः !
तव 'इमे' ऋभवः 'अन्तेवासाः' समीपवासिनः शिष्याः, अतस्त्व
मेवैभिः सह सम्यक् पिबस्व । तथेत्यङ्गीकृत्य सविता प्रजापतिं मिदं
मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! त्वं 'तान्वै' तानेव ऋभून् 'ऋभयतः
पिब' तेषां मृभूणां सुभयोः पार्श्वयोः स्थित्वा त्वं मपि सोमपानं
कुरु । एवमुक्ताः प्रजापतिस्तथैवाकरोत् ॥

अथ धार्ये विधत्ते— "ते एतं धार्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये
शस्येते अभित आर्भवं ;—सुरूपकञ्च मूतये ऽगं वेनसोदयत् पृथि-

* "सुसुर्विभ्रा वाज इति सुधन्वन आशिरसस्य षंगः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथमीपत्ताधी
महुरभिगता भवन्ति, न मध्यमेन । तदेतदुभौच बहुवचनेन असस्य च संखनेन बहुभि
द्वयतयोः सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्युभव दृक्त्वम्"—इति निब० ११.२.४ ।

नर्मा इति ; प्रजापतिरेवैतांस्तुभयतः परि पिबति ; तस्मादु श्रेष्ठौ पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तम्”—इति । “सुरूपजन्तुम्”—इत्येका चाव्या (सं० १.४.६.), “अयं वेनः”—इति (सं० १०.१२३.१.) द्वितीया ; ते एते धाव्ये आर्मवस्तुतम् ‘अभितः शस्येते’—“सुरूप-जन्तुम्”—इत्येषा सूक्तात् पूर्वं शंसनीया, “अयं वेनः”—इत्येषा सूक्तात् पश्चात् शंसनीया । कीदृशी धाव्ये ? ‘अनिरुक्ते’ निःशेष-योक्तो देवो निरुक्तः, तादृशो ययोर्धाव्ययोः नास्ति, ते अनिरुक्ते ; न खल्वनयोः ऋचोरीदृशो देव इति सहसा निर्णेतुं शक्यते । प्रजापतेरपि जगत्पृष्ठेः पूर्वं मूर्त्तस्य निर्वक्तुं मशक्यत्वात्सोऽध्यनिरुक्तः । अतो योग्यत्वात् ते उभे प्रजापतिदेवताके । एतयोर्धाव्ययोः शंसने प्रजापतिरेव ‘एकान्’ ऋभून् उभयतः परि पिबति । यस्मात् प्रजा-पतिरनिर्वखादिदेवतानां मृशुषु रुच्यभावे सति पितृद्वारा बलात् रुचिं सुत्यादितवान्, ‘तस्मादु’ तस्मादेव कारणात् लोकेऽपि ‘श्रेष्ठौ’ कश्चित् धनपतिः ‘यं’ स्वकौयं भृत्य मितरैरनङ्गीकृत मिति सर्वेभ्यो रोचयितुं कामयते, ‘तं’ भृत्य माचारद्वीनं ‘पात्रे’ प्रति-पद्योग्यस्थाने बलात् सर्वेभ्यो रोचयत्येव ॥

अथापरं सृग्द्वयं विधत्ते—“तेभ्यो वै देवा अपेवाबीभक्षन्त मनुष्यगन्धात् ; त एते धाव्ये अन्तरदधत, येभ्यो मातैवा पिब इति”—इति । अग्निवखादयो ‘देवाः’, ‘तेभ्यः’ ऋभूभ्यः ‘अपेव’ स्वयं मपभता एव सन्तः ‘अबीभक्षन्त’ एवं मनसि बीभत्सां कृत-वन्तः । कस्मात्कारणादिति तदुच्यते—‘मनुष्यगन्धात्’—इति । एते मनुष्या अस्मत्पङ्क्तियोस्या न भवन्तीति शङ्कयेत्यर्थः । ‘ते एते’ वक्ष्यमाणे द्वे धाव्ये ‘अन्तरदधत’ ऋभूषा मन्यादीनां च मध्ये ‘अन्तर्धानं’ व्यवधानं मकुर्वत । के ते धाव्ये इत्युच्यते—“येभ्यो

साला मनुमती"-इत्येका (सं० १०.६३.३.), "यथा विभो विष्णो
देवाय"-इत्यपरा (सं० ४.५०.६.), "अयं वेनः"-इत्येतस्मात्पूर्वं
मेतदुभयं शंसेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

वैश्वदेवं शंसति यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवं
तद्यथान्तरं जनता एवं सूक्तानि यथारण्वान्येवं
धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याह्वयते तस्मात्तान्वर-
ण्यानि सन्त्यनरण्यानि मृगैश्च वयोभिश्चेति ॥ अथाह
यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं तस्य यथावान्तरं सङ्गा-
न्येवं सूक्तानि यथा पर्वाण्येवं धाव्यास्तदुभयतो
धाव्यां पर्याह्वयते तस्मात्पुरुषस्य पर्वाणि शिथिराणि
सन्ति दृढाणि ब्रह्मणा हि तानि धृतानि मूलं
वा एतद्वृक्षस्य यद्वाय्याश्च याज्याश्च तद्वदन्या अन्यथा
धाव्याश्च याज्याश्च कुर्युर्गमूलमेव तद्यज्ञं कुर्यु-
स्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः प्राञ्चजन्यं वा एत-

दुक्त्यं यद्वैश्व देव सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानां मुख्यं
 देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां
 चैतेषां वा एतत्पञ्चजनानां मुख्यं सर्व एनं पञ्चजना
 विदुरैनं पश्चिन्यै जनतायै हविनो गच्छन्ति य एवं
 वेद सर्वदेवस्यो वा एष होता यो वैश्वदेवं शंसति
 सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन्त्वर्वास्वेव तद्विष्णु रसं
 दधाति यस्या मस्य दिशि द्वेष्ट्यः स्यान्न तां ध्यायेदनु-
 ष्ठायेवास्य तद्वीर्यं आदत्ते ऽदितिद्वीरिदितिरन्तरिक्ष
 मिल्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिरियं द्यौरिय
 मन्तरिक्षं मदितिर्माता स पिता स पुत्र इतीयं
 वै मातेयं पितेयं पुत्रो विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना
 इत्यस्यां वै विश्वे देवा अस्यां पञ्चजना अदिति-
 र्जात मदितिर्जनित्व मितीयं वै जात मियं जनित्व
 द्विः पच्छः परिदधाति चतुष्पादा वै पशवः पशूना
 मवरुहो सकृदवर्चशः प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो
 वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्वि
 प्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति सदैव पञ्च-
 जनीयया परिदध्यात् तदुपस्पृशन् भूमिं परिदध्यात्
 तद्व्यास्या मेव यज्ञं सम्भरति तस्या मेवेनं तदन्ततः
 प्रतिष्ठापयति विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति

वैश्वदेव मुक्यं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति यथाभागं
तद्देवताः प्रीणाति ॥ ७ (३१) ॥

अथ विश्वेदेवादेवताकम् “आ नो भद्रा”-इत्येतत्पूर्वम् (सं० १.
८८. १.) विधत्ते — “वैश्वदेवं शंसति”-इति ॥

लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसन् आह्वयं * विधत्ते — “यथा वै प्रजा
एवं वैश्वदेवं ; तद्यथान्तरं जनता एवं सूक्तानि, यथारण्यान्येवं
धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याह्वयते ; तस्मात्तान्यरण्यानि सन्त्यन-
रण्यानि मृगैश्च वयोभिधेति ह स्माह”-इति । लोके यथा प्रजा;
एव मत्र ‘वैश्वदेवं’ शस्त्वम् ; प्रजाशब्देन तन्निवासस्थानं राज्यं सुप-
लब्धते, राज्यसदृशं शस्त्व मित्यर्थः । ‘तत्’ तत्र प्रजाशब्देन राज्ये
विवक्षिते, ‘अन्तरम्’ अन्यन्तरे ‘जनताः’ जनसमूहा यथा तिष्ठन्ति,
एवं तस्मिन् शस्त्वे सूक्तानि तिष्ठन्ति ; यथा अरण्यानि राज्ये क्वचित्
क्वचिद् भवन्ति, एव मस्मिन् शस्त्वे धाव्याः क्वचित् प्रक्षिप्यन्ते ।
तथा सत्यरण्यस्थानीयां धाव्या सुभयतः पर्याह्वयते । “श्रीसावोम्”-
इत्येव मन्त्रः ‘पर्याह्वयः’ । तस्या धाव्यायाः पार्श्वयोः यस्मात् पाठः,
तस्मात् लोकेऽपि बहुवचसश्चोर्णानि स्थानानि स्वभावतोऽरण्यानि
मनुश्रूयन्तानि सन्त्यपि मृगैश्च पक्षिभिश्च सङ्क्षौर्णत्वाद् ‘अनरण्यानि’
अशून्यानि एवेति कश्चिदभिन्न आह स्म ॥

एव मेकेन दृष्टान्तेन पर्याह्वयं प्रशस्त्वं पुनरप्यन्येन प्रशंसति—
“यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं ; तस्म यथावीन्तरमङ्गान्येवं सूक्तानि,
यथा पर्वाण्येवं धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याह्वयते ; तस्मात्पुरुषश्च

* ‘श्रीसावो मितावैराहूय तूष्णींशंसं शंसिदुपांष्टु समणव मन्त्रमन्त्रेण आह्वयः’-
इति आश्व० श्रौ० ५, ८, १ । ‘आह्वय आह्वयानम्’-इति निष० ५, ४, ८ ।

पर्वाणि शिथिराणि सन्ति, दृढाणि ब्रह्मण्य हि तानि हुतानि^१
—इति । लोके यथा पुरुषो हस्तपादादिमान् मनुष्यदेहः, तद्वदिदं
वैश्वदेवशस्त्रम् । ‘तस्य’ शरीरस्य ‘अवान्तरम्’ अभ्यन्तरप्रदेशम्
‘अङ्गानि’ अवयवा यथा वर्तन्ते, एवं शस्त्रस्याभ्यन्तरे सूक्तानि
निविष्टानि । यथा तेषां अवयवानां सन्धयः, एव मेता धाव्याः शस्त्रे
तिष्ठन्ति । तथा सति धाव्या उभयपार्श्वपर्वाणि ‘शिथिराणि’
पूर्वं शिथिलानि सन्धपि पश्चात्पक्षेन धारितानि दृढानि सम्प-
द्यते । “ब्रह्म वा आह्वावः”—इतिः श्रुतत्वादाह्वारूपेण ब्रह्मणैव
धाव्यारूपाणि पर्वाणि हुतानि भवन्ति ॥

अथ धाव्यानां शस्त्रधाव्यानां च प्रकृती विकृती चान्यत्वं
निराकृत्यैकरूपत्वं विधत्ते—“मूलं वा एतद्वज्रस्य यथाव्याख्य-
याव्याख्य; तद्यदन्धा अन्या धाव्याश्च याव्याश्च कुर्युर्गन्मूलं मेव तद्यच्च’
कुर्युस्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः”—इति । धाव्यानां शस्त्रधाव्यानां
हस्तमूलवज्रमूलता । तत् प्रकृतिगताः परित्यज्य विकृतावन्य-
स्त्रीकारे यज्ञरूपो हस्त उन्मूलितः स्यात् ; तस्मात् प्रकृती याः
सन्ति, ता एव विकृतावितुप्रभयज्ञ ‘समान्य एव’ एकविधा एव
कर्तव्याः ॥

वैश्वदेवशस्त्रं अवयवशः प्रशस्त्रं समुदायाकारेण प्रशंसति—
“पाञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद्वैश्वदेवं ; सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानां
मुक्तं,—देवमनुष्याणां गन्धर्वीप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चैतिषां
वा एतत्पञ्चजनानां मुक्तं ; सर्व एनं पञ्चजना विदुः”—इति । यद्वैश्व-
देवशामकम् ‘उक्तं’ शस्त्रं सन्ति, तदेतत् ‘पाञ्चजन्यं वै’ पञ्च-
विधानां जनानां सम्बन्धि एव । स एवार्थः सर्वेषां भित्वादिना

अष्टीक्रियते,—ये पञ्चविधा जनाः सन्ति, तेषां सर्वेषां भवेत् सञ्चयः
एतच्छब्दम् । पञ्चविधास्य भवेत् मनुष्यादिगोच्यते,— पञ्चविधादि-
देवगण एको वर्गः, ब्रह्मचरिणादिमनुष्यगणो द्वितीयो वर्गः,
गन्धर्वाणां मन्थरणां वर्गस्तृतीयः, सर्पाणां वर्गचतुर्थः, पितृणां
वर्गः पञ्चमः * । एतेषां पञ्चविधानां जनानां तुष्टिहेतुत्वात् तदीय
मेतच्छब्दम् । ‘एनं’ वैश्वदेवग्रस्तस्य शंसितारं होतारं सर्वे पञ्चजनाः
‘विदुः’ जानन्ति, तेष्वस्य कीर्तिः प्रसरतीत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति— “एनं पश्चिन्ये जनतायै हविर्नो गच्छन्ति
य एवं वेद”—इति । ‘जनानां’ देवमनुष्याणां समूहो ‘जनता’, सा
च पञ्चसङ्ख्योपेतत्वात् ‘पश्चिनो’ तस्यै, तन्नीत्यर्थं ‘हविर्नः’ होतुं
कुशलाः पुरुषाः ‘एनं’ वेदितारं मागच्छन्ति ॥

अथ शंसनपूर्वकाले दिग्ध्यानं विधत्ते— “सर्वदेवत्यो वा एव
होता यो वैश्वदेवं शंसति, सर्वा दिशो ध्यायेच्छसिचक्रवर्त्तस्ते
तद्विष्णु रमं दधाति”—इति । ‘यः’ होता ‘वैश्वदेवं’ शस्यं शंसति,
एव. ‘सर्वदेवत्यो वै’ सर्वा देवता अस्वेति, तत्परितीषहेतुरित्यर्थः ।
अतः सोऽयं शंसितुं मद्युक्तः सर्वा दिशो मनसा ध्यायेत्, तेन
शंसनेन सर्वास्त्वेव तद्विष्णु रमं दधाति ॥

तत्र दिग्ध्यानं विधत्ते— “यस्या मस्य दिशि हेमः स्यात् तं
ध्यायेदनुहायैवास्य तदीर्यं मादते”—इति । ‘अस्य’ होतुः ‘हेमः’
शत्रुर्यस्यां दिशि वसति, तां भिक्षां दिशं न ध्यायेत् । तथा सति
‘अनुहायैव’ हेमस्य पृष्ठतो गत्वैव तदीर्यं वीर्यं सर्वं स्वीकरोति ॥

ग्रस्तस्य परिधानीया मृचं विधत्ते— “अदितिर्गौरदिति-

* “गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा ब्रह्मर्षीत्येके, अन्तरा वर्षा निपादाः पञ्चमः दक्षीण-
मन्थरः”—इति च नि० ३ २.३ ।

रन्तरिक्षं मित्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिरियं क्षीरिः
 मन्तरिक्षम्”-इति । अखण्डितत्वाददीनत्वाद्वा * भूमिरेवादिति-
 रित्युच्यते । सेयं भूमिरेव दुःखोक्तरूपान्तरिक्षरूपा च ; अस्यां भूमौ
 कर्म कृत्वा तत्तत्कामप्राप्तिं सम्पादयितुं शक्यत्वात् । द्वितीयपाद
 मनूय व्याचष्टे— “अदितिर्माता स पिता स पुत्र इतीयं वै
 स्मतेयं पितेयं पुत्रः”-इति । येय मदितिर्भूमिः, सैव माता,
 सोऽदितिरूप एव पिता, सोऽदितिरूप एव पुत्रः । ‘इयं वा’-
 इत्यादिनोक्तार्थप्रसिद्धिरुच्यते ; सत्यां भूमौ मातापितृपुत्रादिभि-
 र्व्यवस्थातुं शक्यत्वात् तेषां मदितिरूपत्वं प्रसिद्धं मित्यर्थः । तृतीय-
 पाद मनूय व्याचष्टे— “विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना इत्यस्यां वै
 विश्वे देवा अस्यां पञ्चजनाः”-इति । विश्वेषां देवानां भूमौ मनुष्यैः
 पूज्यमानत्वात्, पञ्चजनानां च देवमनुष्यादीनां भूमाववस्थानाद-
 दितिस्तत्तद्रूपत्वम् । चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— “अदितिर्जात
 मदितिर्जनित्वं मितेयं वै जातं मियं जनित्वम्”-इति (सं० १.
 ८८. १०.) । ‘जातम्’ पूर्वं सुत्यन्नम् प्राणिरूपम्, ‘जनित्वम्’
 इतः परं सुत्यत्स्यमानं प्राणिरूपम् ; तयोक्तभयोर्भूमौ सम्भवाददिते-
 स्तत्तद्रूपत्वम् ॥

परिधानीयाया अस्या ऋचः शंसने प्रकारविशेषं विधत्ते—
 “द्विः पञ्चः परिदधाति, चतुष्पादा वै पशवः पशूनां भवकृद्वा ;
 सक्तदर्शश्चः प्रतिष्ठाया एव ; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो
 यजमान इव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति”-इति ।
 “त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमां मन्वाह”-इतिविधेः सार्वत्रिकत्वादस्याः

* “अदितिरदीना”-इत्यादि निरु० ४.४.१०. अपि ११.३.२, ३८.१० ।

† १भा० २१.४०.४ प० (तै० सं० १.५.७.१०.) ।

परिधानीयायास्त्रिरावृत्तिः प्राप्ता, तत्र द्वयोरावृत्तौः 'पञ्चः' शंसेत्, एकैकस्मिन् पादे ऽवसायावसाय शंसनं कुर्यात् । तत्र पादानां चतुष्टयेन पञ्चसाम्यात्पञ्चप्राप्तिर्भवति । किं च पुरुषोऽयं 'हिप्रतिष्ठः' पादद्वयोपेतः, पञ्चवच्चतुष्पादाः ; तथा सत्युभयविध-शंसनेन द्विपादं यजमान मेव चतुष्पादु पञ्चषु प्रतिष्ठापयति ॥

परिधानकाले भूमिस्पर्शं विधत्ते -- "सदैव पञ्चजनीयया परि-दध्यात्तदुपसृशन् भूमिं परिदध्यात्तदस्या मेव यज्ञं सम्भरति तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति" - इति । 'सदैव' सर्वेष्वपि यज्ञप्रयोगेषु 'पञ्चजनीयया' "विश्वे देवा अदितिः पञ्चजनाः" - इत्युक्तत्वादियस्य 'पञ्चजनीयया' तथा 'परिधानं' समापनं यदा कुर्यात्, तदानीं भूमिं उपसृशन् परिदध्यात् । तथा सति 'यस्या मेव' भूमौ 'यज्ञं सम्भरति' अनुष्ठानं यज्ञसाधनानि सम्पादयति, 'तस्या मेव' भूमौ 'एनं' यज्ञम् अनेनोपसृशनेनान्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

शक्तयाज्ञां विधत्ते -- "विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इति विश्वदेव मुक्तं गत्वा विश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः शोणति" इति । विश्वदेवशस्त्रग्रंथनादूर्ध्वं "विश्वे देवाः शृणुत" - इत्येतां विश्वदेवीं (मं० ६. ५२. १३,) याज्ञां पठेत् । तस्यां "चे अन्तरिक्षे य उप द्यविष्ठाः" - इत्यादिना भिन्नवर्गाणां देवगणानां समिधानात् तासां देवतानां स्वस्वभागं मनतिक्रम्य प्रीतिं करोति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

पितरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३१) ॥

आग्नेयी प्रथमा घृतयाज्या सौमी सौम्ययाज्या
 वैष्णवी घृतयाज्या त्वं सोम पितृभिः संविदान इति
 सौम्यस्य पितृमत्या यजति धन्ति वा एतत्सोमं
 यदभिषुखन्ति तस्यैता मनुस्तरणी कुर्वन्ति यत्सौम्यः
 पितृभ्यो वा अनुस्तरणी तस्मात्सौम्यस्य पितृमत्या
 यजत्यवधिषुवा एतत्सोमं यदभ्यसुषवः सदेनं पुनः
 सन्भावयन्ति पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेणोपसदां किं
 वै तद्रूपं यदेता देवता अग्निः सोमो विष्णुरिति
 प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वं कन्दोगेभ्यो ऽवेत्तेत तं
 हैके पूर्वं कन्दोगेभ्यो हरन्ति तत्तथा न कुर्यात्
 वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति इ स्माह
 तेनैव रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तव्यं पूर्वं ऽवेत्तेताथैनं
 कन्दोगेभ्यो हरन्ति ॥ ८ (३२) ॥

अथ घृतयागसौम्ययागयोर्याज्यां विधत्ते— “आग्नेयी प्रथमा
 घृतयाज्या, सौमी सौम्ययाज्या, वैष्णवी घृतयाज्या, त्वं सोम
 पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य पितृमत्या यजति” इति ।

सौम्यचरोः लभयतो घृतमाध्वी कं यागौ अनुष्ठेयौ ; तत्राग्निदेव-
 ताका विष्णुदेवताका चेति हे याज्ये । “घृतहवनी घृतपृष्ठो

अग्निः”—इत्याग्नेयौ प्रथमा याज्या (आश्व० श्रौ० ५, १८, ३), “उरु
विष्णो विक्रमस्व”—इति (आश्व० श्रौ० ५, १८, ३) वैष्णवी
द्वितीया घृतयाज्या ; अस्ति सोमदेवताकश्चरः, तस्य “त्वे सोमः”—
इति (सं० ८, ४८, १३) सौमी याज्या ; तत्र “पितृभिः संविदानः”—
इति श्रुतत्वादियं पितृमती ; तां याज्यां सौम्यचरौ पठेत् । तस्य
चरोः पुरस्तादान्ते याज्याया घृतधागः, उपरिष्ठाद्वैष्णव्या याज्याया
घृतधागः ॥ तद्याज्यादय माभ्यलायनेन पठितम् (श्रौ० ५, १८, ३) ॥

सौमी याज्यां प्रशंसति—“घ्नन्ति वा एतस्मिन् यदभिषुष्वन्ति,
तस्यैता मनुस्तरणीं कुर्वन्ति,—यस्मैः पितृभ्यो वा यदनुस्तरणीं ;
तस्मात्सौम्यस्य पितृमत्या यजति”—इति । ऋत्विजः सोम मभि-
षुष्वन्तीति यदस्ति, सोऽयं सोमस्य वध एव । तत्र यः सौम्यचर-
र् १, एतां सौम्यचरूपां तस्य घृतस्य सोमस्य “अनुस्तरणीं”
कु १ । घृतस्य दीक्षितस्य दहनकाले काश्चिद् दृष्टां वा हत्वा
दे वावयवेपु गोरवयवानवस्थाप्य दहते । सेवं गौः मृतं दीक्षित
म घृतत्वादिसितत्वादनुस्तरणीत्युच्यते १ । यस्मात्ता पितृभ्यो
यं १, तस्मात् “पितृमत्या” याज्याया “सौम्यस्य” धागस्य
हविर्यजेत् ॥

१ “ते घृतयाज्या मुपाभूयतः पण्डितानि”—इति आश्व० श्रौ० ५, १८, ३ ।

२ “अनुस्तरणीं वा मनुः विक्रमः कश्चरः सोमो वाही यस्मानुसकालयति । अगु
वज्रा वपा मृत्विजः धिरो मुखं पञ्चादये दत्तं यमं पति मोर्नर्वायम् (अ० सं० १०, १६, ७)
इति—इति आश्व० श्रौ० ४, २, ३ । “अनुस्तरणीं चेत् पयात् कर्णं साहस्य दसकोर्द्वयो ।
वस्त्रं वदामि”ति आमुकम् । न वाग्विस्तारदात् । वपया मुखं सवकायाधिरादीपयन्ति”
—इति च आश्व० श्रौ० २५, ७, ३४-३७ । “कर्णप्रदेशस्य पयादागे ‘वाहनम्’ प्रहारं कर्णो
मारयित्वा तस्या कुक्षिगोत्रकौ घृतस्य सप्तयोर्मिद्वयो”—इत्यादि च तत्राख्यानं कर्णार्थाः
स्तम् । आश्व० श्रौ० ३, १० । “तस्मात् पुत्रपायः पुत्रपायानुसंगी क्रियते”—इति अ० सं० १७, १७ ।

घृतयागसहितं सौम्यं चरुं सङ्गृह्य प्रशंसति— “अवधिपूर्वा
एतत्सोमं यदभ्यसुषवुस्तदेनं पुनः सम्भावयन्ति”—इति । ‘अभ्य-
सुषवुः’ अभितः सोमं सुतवन्त इति यदस्ति, एतेन सोमम् ‘अव-
धिपूर्वं’ ऋत्विजो हतवन्त एव । तस्मात् ‘एनं’ व्यथितं सोमं घृत-
चरुभ्यां व्यथापरिहाराय सम्भावयन्ति ॥

सङ्गृह्य प्रशस्तदेवताद्वारा पुनर्विस्तरेण प्रशंसां दर्शयति—
“पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेणोपसदां किल वै तद्रूपं यदेता
देवताः,— अग्निः सोमो विष्णुरिति”—इति । योऽयं हतः सोमः,
तं सोमं उपसदां रूपेण सम्पादितेन पुनराप्याययन्ति । अग्निः
सोमो विष्णुरिति या एतास्तिस्त्रो देवताः, तदेतदुपसदा मेव
स्वरूपम् ; तत्राप्येतस्य देवतान्नयस्य विद्यमानत्वात् ॥

‘अथ होतुराज्यावेक्षणं विधत्ते— “प्रतिगृह्य सौम्यं नं ता
पूर्वं कन्दोर्गन्धो ऽवेक्षेत”—इति । हुतशेषं ‘सौम्यं’ चरु मध ॥
दत्तं होता प्रतिगृह्य चरुमध्ये मित्रे बहुले घृते ‘कन्दो’
उद्गातव्यः स्वयं पूर्वभावी सन् स्वकीयां देहच्छायां मवेक्षेत ।

अथ पूर्वपक्षं सुस्थाप्य दूषयति — “तं चैकं पूर्वं कन्दोर्गं
हरन्ति, तत्तथा न कुर्याद् ; वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षय-
तीति ह आह ; तेनैव रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तव्यं पूर्वावेक्षेताथैनं
कन्दोर्गन्धो हरन्ति”—इति । केवलयाज्ञिकात् होतुराज्यावेक्षणात्
पूर्वं मेव ‘तं’ घृतयुक्तं सौम्यं चरुं कन्दोर्गन्धः समर्पयन्ति, ‘तत्’
समर्पणं तथा न कुर्यात् ; ऋविःशेषभक्षणेषु ‘वषट्कर्त्ता’ होता
‘प्रथमः’ पूर्वभावी सन् ‘सर्वभक्षान्’ ऋविःशेषान् भक्षयति ; ‘इति’

“तस्मात्” अतएव लोके ‘पुद्गल-पुद्गल’ सर्वस्य कृताय ‘अनुसारणी’ क्रियते वैतरणी-
ननुपारिका गीः दीयते”—इति तु तत्र सा० भा० ।

एवमभिज्ञो महर्षिराह स । 'तस्मात्' कारणात् 'तेनैव रूपेण'
भक्षणेनैव भवेन्नष्टेऽपि,— एतेनैव प्रथमो भूत्वावेक्षेत, अनन्तरमेव
'एनं' सौम्यं चक्षुः कन्दोर्गोभ्यः समर्पयेयुः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३२) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यव्यायद्विव मित्यन्य
आहुषस मित्यन्ये ता मृशयो भूत्वा रोहितं भूता
मभ्यैत् तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः करोतीति ते
त मैच्छन् य एन मारिष्यत्येत मन्योऽन्यस्मिन्नाविन्द-
स्तेषां या एव घोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा सम-
भरंस्ताः सम्भृता एष देवो ऽभवत्तदस्यैतद् भूतवज्रात्
भवति वै स योऽस्यै तदेवं नाम वेदं तं देवा अभवन्नयं
वै प्रजापतिरकृत मकरिमं विध्येति स तथेत्यब्रवीत्स
वै वो वरं वृणा इति वृणीष्येति स एत मेव वरमव-
शीत पशूना माधिपत्यं तदस्यैतत्पशुमन्नाम पशुमान्
भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेदं त मभ्यायत्माविध्यत्स

विह ऊर्ध्वं उदप्रपत' त मेतं मृग इत्याचक्षते य उ
 एव मृगव्याधः स उ एव स' था रोहिता रोहिणी'
 यो एवेषुस्त्रिकाण्डा सो एवेषुस्त्रिकाण्डा तद्वा इदं
 प्रजापते रेतः सित्त मधावत्तत्सरोऽभवत्ते देवा अब्रु-
 वन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति यद्ब्रुवन् मेदं प्रजा-
 पते रेतो दुषदिति तन्मादुष मभवत्तन्मादुषस्य
 मादुषत्वं मादुषं ह वै नामैतद्यन्मानुषं तन्मादुषं
 सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया ब्रूव
 हि देवाः ॥ ६ (३३) ॥

अथाग्निमारुतं यस्त्वं वक्तव्यम्, तदर्थं मादौ उपाख्यानमाह—
 “प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं मभ्यध्यायद्, दिवं मित्यन्य आहुरुषस
 मित्यन्ये; तां नृशो भूत्वा रोहितं भूता मभ्यैत्; तं देवा
 अपश्यन्नक्षतं वै प्रजापतिः करोतीति; ते तं मेच्छन्, य एन
 मारिष्यत्येतं मन्योऽन्यस्मिन्नाविन्दस्तेषां या एव घोरतमास्तस्य
 आसंस्ता एकधा समभरंस्ताः सम्भृता एष देवोऽभवत्तदस्यै तद्
 भूतवशाम्”—इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः स्त्रिकीयां दुहितरं
 मभि लक्ष्य भार्यात्वेन ध्यानं मकरोत् । तस्यां दुहितरं महर्षीणां
 मतमेदं आसीत्,— ‘अन्ये’ केचन महर्षयः ‘दिवं’ दुर्लोकदेवतां
 ध्यातवानित्याहुः; अपरे तु महर्षयः ‘उषसं’ उषःकालदेवतां
 ध्यातवानित्याहुः । ‘ऋषयः’ मृगविशेषः । तथा चाभिधानकार
 आह— “गोकार्षेयैषतैश्वर्यैरोहिताधमरो मृगाः”—इति (अम०
 २, ५, १०.) । स प्रजापतिः तस्याविष्टः ऋषो भूत्, सा च दुहिता

‘रोहितं भूता’ रोहितं प्राप्ता, चतुर्मती जातिवर्धः । तादृशीं तां
दुहितरम् ‘अभ्यैत्’ अभिगतवान्, मिथुनधर्मी प्राप्तवानित्यर्थः । ‘तं’
दुहितृगामिनं प्रजापतिं देवाः परस्परं मिदं मन्त्रवन्,— अयं प्रजा-
पतिः ‘अकृतं वै’ अकर्तव्यं मेव निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य,
यः पुरुषः ‘एनं’ प्रजापतिम् ‘आरिष्यति’ आर्प्तिं प्रापयितुं चमः;
तादृशं पुरुषम् ‘ऐच्छन्’ अन्वेषणं कृतवन्तः ; कृत्वा चान्योऽन्यस्मिन्
तेषां मध्ये ‘तं’ प्रजापतिवातकं ‘न अविन्दन्’ नालभन्त,— त्वं
हन्तुं शक्नोषि, त्वं हन्तुं मिति परस्परं पृष्ट्वा एकैकस्य शक्तिराहित्यं
निश्चितवन्तः । सर्वेषु देवेषु या एव काञ्चित् ‘घोरतमाः तन्वः’
अख्युषाणि शरीराणि आसन्, ताः सर्वाः ‘एकधा समभरन्’
मेलयित्वैकं मेव शरीरं कृतवन्तः । ‘ताः’ घोरतमाः तन्वः ‘सम्भृताः’
एकत्वेन सम्मादिताः सत्यः ‘एष देवो ऽभवत्’ एष इति हस्तेन
प्रदर्श्य रुद्रोऽभिधीयते । ‘तत्’ तस्मादेव कारणात् ‘अस्य’ रुद्रस्य
‘एतत्’ लोकप्रसिद्धम् ‘भूतवत्’ भूतशब्दोपेतं नाम सम्पन्नम् ।
भूतपतिरिति भूतवन्नाम । तच्च तस्य भवत्यर्थानुगमादुक्तम् ।
एतन्नामवेदनं प्रशंसति— “भवति वै योऽस्यैतदेवं नाम वेद”—
इति । वेदिता ‘भवति वै’ भूतिमानेव सम्पद्यते ॥

अथ तेन रुद्रेण सह देवानां संवादं दर्शयति— “तं देवा
अनुवक्तुं वै प्रजापतिरुक्तं मकारिमं विध्येति ; स तथेत्यब्रवीत् ;
स वै त्री वरं वृणा इति ; तथोष्येति ; स एतं मे वरं महस्योत,—
पशूना माधिपत्यं ; तदस्यैतत्पशुमन्नाम”—इति । ‘तं’ रुद्रं देवा
एव मन्त्रवन्,— हे रुद्र ! अयं प्रजापतिः ‘अकृतं अकः’ निषिद्धा-
चरणं कृतवान्, तस्मादिमं ‘विध्य’ वागेन प्रहरति । ‘सः’ रुद्रः
तदङ्गीकृत्य उल्लोचत्वेन पशूना माधिपत्यं कृतवान् । तस्मा-

त्कारणात् 'अस्य' रुद्रस्य 'एतत्' लोकप्रसिद्धं, पशुपतिरित्येतादृशं
पशुशब्दोपेतं नाम सम्पन्नम् । तदेतन् प्रशंसति— "पशुमान्
भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद"—इति ॥

अथ रुद्रप्रजापत्योर्वृत्तात् दर्शयति— "त मभ्यायत्वाविध्यत् ;
स विद्ध ऊर्ध्वं उदप्रपत ; त मेतं मृग इत्याचक्षते ; य उ एव
मृगव्याधः, स उ एव स ; या रोहिता रोहिणी ; यो एषुस्त्रि-
काण्डा, सो एषुस्त्रिकाण्डा"—इति । स रुद्रः 'अभ्यायत्य' वाण-
युक्तं धनुर्भित आकृत्य 'तं' प्रजापतिम् 'अविध्यत्' । ऋश्यमृगरूपः
स प्रजापतिः विद्धः सन् ऊर्ध्वमुत्तः 'उदप्रपत' प्रकर्षेण उत्पतन
मकरोत् । 'त मेतम्' उत्पतित मृश्यमृगरूपं प्रजापति माकाशे
दृष्ट्वा सर्वे एव एतं जनाः 'मृग इत्याचक्षते' रोहिण्यार्द्रयोः-
नक्षत्रयोर्मध्येऽवस्थितं मृगशीर्ष-नक्षत्रं कथयन्ति, नक्षत्ररूपेण
निष्पन्न इत्यर्थः । 'य उ एव' यस्तु रुद्रः 'मृगव्याधः' मृगघाती,
'सः' रुद्रः आकाशे दृश्यमानः 'स उ एव' लोकप्रसिद्धो मृग-
व्याध आसीत् । 'या' दुहिता 'रोहिन्' रक्तवर्णा मृगी, 'सा' इय
माकाशे 'रोहिणी' नक्षत्र मभूत् । 'या एव' या तु रुद्रेण
प्रेरिता 'इषुः त्रिकाण्डा' अनौकं शस्त्रस्तेजन मित्यवयवतयो-
पेता, 'मा उ एव' सैव लोकप्रसिद्धा काण्डत्रयोपेता 'इषु' वाणो
ऽभवत् ॥

अथ मनुष्योत्पत्तिं दर्शयति— "तद्वा इदं प्रजापते रेतः सिक्तं
मध्रावक्षत्सरोऽभवत्, ते देवा अभ्रुवन्,— मेदं प्रजापते रेतो दुष-
दिति ; यदभ्रुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तस्मादुष मभ-
वत्समादुषस्य मादुषत्वं ; मादुषं ह वै नासैतद्यस्मानुषं ; तस्मादुषं
सस्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः"—

इति । भृगरूपेण प्रजापतिना यद् रेतो मृत्वां चित्तं, तदेतदिति-
बहुत्वाद्भूमौ पतितं सत् प्रताडरूपेणाभावत् । तच्च कचिन्निर्गदेमे
अवस्थाय प्रौढं सरो ऽभूत् । ते देवा एव मनुवन्,— प्रजापतेरिदं
रेतो 'मा दुषत्' दुष्ट मस्पृश्यं मा भूदिति । यस्मादुषदित्यनुवन्
तस्मादोषरहितस्य रेतसो 'मादुष मिति' नाम सम्पन्नम् । जनास्तु
दकारस्थाने नकारं प्रक्षिप्य 'मानुष मिति' ब्राह्मणक्षत्रियादि-
शरीरम् आचक्षते । तद्वन्तुतो दैवाचारेण दोषरहितत्वान्मादुष
मेव । तथा सति मादुषनामयोग्य मपि तच्छरीरं परोक्षेण नाम्ना
व्यवहर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्य वण्णव्यत्ययेन मानुष मित्वाचक्षते ।
यस्मात्लोके देववत्पूज्या उक्तमाः पुरुषाः 'परोक्षप्रिया इव हि' प्रत्यक्षे
मादुषिष्ठनिर्मिते देवदमादिनाम्नि न प्रीतिं कुर्वन्ति, किन्तु
'उपाधायः', 'आचार्यः', 'स्वामी'— इत्यादिके मातापित्रादीना
मल्लुपत्वेन परोक्षे नाम्नि प्रीतिं कुर्वन्ति, तस्मात्परोक्षत्वाय नकार-
प्रक्षेपो युज्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ (३३) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदग्निना पर्यादधुस्तग्मरुतो धून्वस्तदग्निर्न
प्राच्यावयत्तदग्निना वैश्वानरेण पर्यादधुस्तग्मरुतो

धून्वंस्तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्तस्य यद्रेतसः
 प्रथमं मुददीप्यत् तदसावादित्यो ऽभवद्यद् द्वितीयं
 मासीत्तद् भृगुरभवत्तं वरुणो न्यगृह्णीत तस्मात् स
 भृगुर्वारुणिरयं यत्तृतीयं मदीदेदिव त आदित्या अभ-
 वन् ये ऽङ्गारा आसंस्ते ऽङ्गिरसो ऽभवन् यदङ्गाराः
 पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवद्यानि
 परिक्षाणान्यासंस्ते कृष्णाः पशवो ऽभवन् या लोहिनी
 मृत्तिकाः ते रोहिता अथ यज्ञमासीत्तत्परुष्यं व्यसर्पद्
 गौरो गवय ऋश्य उग्रो गर्हभ इति ये चैते ऽरुणाः
 पशवस्ते च तान्वा एष देवो ऽभ्यवदत् मम वा इदं
 मम वै वास्तुह मिति त मेतथर्चां निरवादयन्त येषां
 रौद्री शस्यत् आ ते पितर्मरुतां सुम्न मेतु मा नः
 सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः त्वं नो वीरो अर्बति क्षमेथा
 इति ब्रूयान्नाभि न इत्यनभिमारुको ह्येष देवः प्रजा
 भवति प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयान्न रुद्रे-
 त्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यैतद् खलु शं नः करतीत्येव
 शंसेच्छ मिति प्रतिपद्यते सर्वस्मा एव शान्त्यै नृभ्यो
 नारिभ्यो गव इति पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्यः
 सर्वस्मा एव शान्त्यै सो ऽनिगता रौद्री शान्ता
 सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वं मायुरेति य एव वेद

सो गायत्री ब्रह्म वै गायत्री^१ ब्रह्मणैवैनं तं नम-
स्यति ॥ १० (३४) ॥

अथादित्यादिदेवतोत्पत्तिं दर्शयति— “तदग्निना पथ्याद-
धुस्तम्भरतो ऽधून्वस्तदग्निर्न प्राच्यावयत्तदग्निना वैश्वानरेण पथ्या-
दधुस्तम्भरतो ऽधून्वस्तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् ; तस्य यद्रेतसः
प्रथमं सुददीप्यत्, तदसावादित्यो ऽभवद् ; यद् द्वितीयं मासीत्,
तद्गुरभवत् ; तं वरुणो न्यग्यज्जीत ; तस्मात् स भृगुर्वारुणिरथ
यत्तृतीयं मदीदेदिव, त आदित्या अभवन् ; ये ऽङ्गारा आमंस्ते ऽङ्गि-
रसोऽभवन् ; यदङ्गाराः पुनरवशास्ता उददीप्यन्त, तद् ब्रह्मस्यति-
रभवत्”—इति । प्रजापतः सम्बन्धि यत् रेतो देवैर्दीपरहितं कृतम्,
‘तत्’ रेतो देवा अग्निना ‘पथ्यादधुः’ परितो वेष्टितवन्तः, सरोरूपे-
णावस्थितस्य रेतसो दाह्येन द्रवीभावं निवारयितुं परितोऽग्निं प्रज्वा-
लितवन्त इत्यर्थः । यदाग्निः प्रज्वलितः, तदा ‘मरुतः’ वायवः ‘तद्’
रेतः ‘अधून्वन्’ शोषणाय वायुसंयुक्तं मकुर्वन् । सोऽग्निः ‘तत्’ रेतो
‘न प्राच्यावयत्’ द्रवीभावात् प्रच्युतं नाकरोत्, द्रवबाहुभ्यात्
पिण्डाकारं कर्तुं नाशकरोदित्यर्थः । ‘वैश्वानरः’ नाम कश्चिदग्नि-
विशेषः प्राणिना सुदरं प्रविश्यान्नपानादिकं पाचयति । तथा
च भगवतोक्तम् — “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देष्टुमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” इति (भग० गी० १५,
१४.) । तेन वैश्वानरनामकेनाग्निविशेषेण ‘तद्’ रेतः पूर्ववत्
‘पथ्यादधुः’ देवैरग्नीं परिक्षिप्तं सति मरुतस्तद्रेतः पूर्ववदधून्वन् ।
सोऽयं वैश्वानरो ऽग्निः ‘तत्’ रेतो द्रवीभावात्प्रच्युतं मकरोत् ।
पिण्डीभूतस्य रेतसो यत्रयमं पिण्डरूपं ‘उददीप्यत्’ उद्दीप्तं भभूत्,

‘तत्’ रूपम् ‘असौ’ दिवि दृश्यमान आदित्योऽभवत् । द्वितीयं यत्पिण्डरूप मासीत्, तत् ऋषिर्भृगुरभवत् । ‘तं’ भृगुं वरुणो ‘न्यगृहीत’ निगृह्य स्वपुत्रत्वेन स्वीकृतवान् । तस्मात्स भृगुर्वारुणिरित्युच्यते । वरुणस्यापत्यं ‘वारुणिः’ । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीया आमनन्ति—“भृगुर्वं वारुणिः, वरुणं पितरं सुपससार”-इति (आ० ८.१. = उप० २.१.) । ‘अथ’ अनन्तरं तृतीयपिण्डरूपम् ‘अदीदेदिव’ अतिशयेन दीप्तं मेवासीत्, ते ‘आदित्याः’ अदितेः पुत्रा देवविशेषाः अभवन् । पूर्वं मादित्यशब्देन मण्डलवर्त्तो सूर्य उक्ताः, अत्र अदितेः पुत्रा इतरे देवा उच्यन्ते । ‘ये’ रेतःपिण्डा दग्धाः सन्तो ऽङ्गारा अभवन्, ‘तं’ सर्वे अङ्गिरोनामका ऋषयोऽभवन् । पुनरपि तत्र ‘यदङ्गाराः’ ये केचिदङ्गाराः ‘अवशान्ताः’ शक्तिरहिताः सन्तः ‘उददीप्यन्त’ उत्कर्षेण दीप्ताः, ‘तत्’ सर्वं ब्रह्मस्यतिरभूत् ॥

अथ पशुसृष्टिं दर्शयति—“यानि परिचात्थान्यासंस्ते कृणाः पशवोऽभवन् ; या लोहिनी सृत्तिका, ते रोहिताः ; अथ यङ्गस्मासीत्, तत्परुषं व्यसर्पद्,— गौरो गवयः ऋश्य उष्ट्रो गर्हभ इति ; ये चैतैः कृणाः पशवस्ते च”-इति । अङ्गारेषु शान्तेषु ‘यानि’ कृण्वर्णान्यासन् काष्ठानि, ते कृण्वर्णाः पशवोऽभवन् । अग्निदाहेन भूमौ या ‘लोहिनी’ रक्तवर्णा सृत्तिका तिष्ठति, ‘ते’ ‘रोहिताः’ रक्तवर्णाः पशवोऽभवन् । अद्यानिस्थानि यङ्गस्मासीत्, तत् ‘परुषं’ पुरुषशरीरजातं भूत्वा ‘व्यसर्पत्’ विविध मरण्यादावगच्छत् । किम्पुरुष मिति तदेवोच्यते । ‘गौरो गवयः ऋश्यः’— इत्येते ऽरण्यमृगाः, उष्ट्रगर्हभौ प्रसिद्धौ । एवमादिकं पुरुषशरीरम् । ये चैते ऋष्याः पशवः, ते च व्यसर्पन्त ॥

एव सुपाख्यानानिभिमामृतशस्त्रस्योपोहात् ममिधाय तस्मिन्
शस्त्रे शंसनीया मेका मृचं विधत्ते—“ताम्बा एव देवो ऽभ्यवदत्,
मम वा इदं, मम वै वास्तुह मिति ; त मेतयर्चा निरवादयन्त ;
यैषा रौद्री शस्यते”—इति । ‘ताम्बै’ तानेव पशून् सर्वानभि लब्ध
‘एषः’ रुद्रो देवः ‘इदं’ सर्वं ममैवेत्यब्रवीत् । तत्रोपपत्तिं चोक्तवान्—
‘वास्तुह’ वास्तौ यज्ञभूमौ ह्रीनं यद् द्रव्य मस्ति, तत्सर्वं ममेति ।
श्रुत्यन्तरेऽपि प्रमिदम् । तथाच तैत्तिरीया रुद्रवाक्यं समामनन्ति—
“यद्यज्ञवास्तौ ह्योयते, मम वै तत्”—इति (सं० ३.१.८.५.) ।
‘तं’ रुद्रं सर्वान् पशूनभिगच्छन्तम् ‘एतया’ वक्ष्यमाणयर्चा ‘निर-
वादयन्त’ निरपेक्ष मकुर्वन्त । तथा तुष्टो रुद्रः पशुपेक्षां परि-
त्यजति । का सा ऋगिति, सोच्यते— यैषा ‘रौद्री’ रुद्रदेवताका
शस्यते, सावगन्तव्या ॥

तस्या ऋचः पादत्रयं पठति—“आ ते पितॄर्मरुतां सुक्
मेतु, मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः, त्वं नो वीरो भवति
क्षमेथाः”—इति (सं० २.३३.१.) । मरुतां देवानां पितः ! हे
रुद्र ! ‘ते’ तव ‘सुक्’ सुखम् ‘एतु’ आगच्छतु । ‘नः’ अस्मान्
‘सूर्यस्य सन्दृशः’ सूर्यावलोकनात् ‘मा युयोथाः’ मा वियोजय,
दृष्टियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । तृतीयपादस्य “त्वं नो वीरः”—इति अत्र-
त्यपाठः, “अभि नो वीरः” इति शाखान्तरपाठः * । तथोर्मध्ये
स्वपाठं विधाय शाखान्तरपाठं निषेधति—“इति ब्रूयान्नाभि
न इत्यनभिमारुको ह्येष देवः प्रजा भवति”—इति । ‘इति’ अनेन

* “आ ते पितॄर्मरुतां सुक् मेतु मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः । अभि नो वीरो
भवति क्षमेत म जायेमहि रुद्र प्रजाभि !”—इत्येव पाठो दृश्यते मुद्रितशाखासंहितायाम्
(२.३३.१.) । आच० बी० २. ८. १ । अग्नवि० १. ३० ।

पूर्वोक्तेन प्रकारेण “त्वं नो वीरः”—इति पाठ मेव शंसनकाले
 ब्रूयात्, ‘अभि नः’—इति पाठं न ब्रूयात् । “त्वं नो वीरः”—इति
 पाठे सति ‘एष देवः प्रजा अभिममारुको भवति’ । ‘अभिमारुकः’
 “अभि नः”—इति पाठान्तरे ऽभिषब्दस्य विद्यमानत्वात् पुत्रादिकाः
 प्रजाः ‘अभि’ लब्ध नाशयिष्यामोति रुद्रो ‘मारुकः’; “त्वं नः”—इति
 पाठे तु न तथेत्यर्थः * ॥ चतुर्थपादेऽपि स्वाभिमतपाठविधिपूर्वकं
 पाठान्तरं विधत्ते — “प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयात्
 रुद्रेत्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यै”—इति । हे रुद्रिय ! रुद्रसम्बन्धि-
 भृत्य ! त्वदनुज्ञया वयं ‘प्रजाभिः प्र जायेमहि’ पुत्रपौत्रादिरूपेणो-
 त्पदेमहि । अस्मिन् पादे रुद्रियेत्येत मेव पाठं ब्रूयात्, न तु
 रुद्रेति पाठम् । ‘एतस्यैव’ रुद्रस्य नाम्न उग्रत्वं परिहाराय रुद्रि-
 देतिपाठादरः ॥

“आ ते पितः”—इत्यस्या ऋचः स्थाने काश्चिदन्या सृचं विधत्ते
 —“तदु खलु शं नः करतीत्येव शंसेच्छ मिति प्रतिपद्यते, सर्वस्मा
 एव शान्त्यै; नृभ्यो नाग्भ्यो गव इति, पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्थः,
 सर्वस्मा एव शान्त्यै”—इति । ‘तदु खलु तत्रैव पूर्वा सृचं परित्यज्य
 तस्या एव स्थाने “शं नः करत्येवतः”—इत्येता सृच शसेत् (सं० १.
 ४३. ६.) । तथा सति को लाभ इति, तदुच्यते— तस्या ऋच
 आदौ यत् ‘शम्’, ‘इति’ अनेन पदेन ‘प्रतिपद्यते’ प्रारम्भः क्रियते;
 तस्य पदस्य शान्तिवाचकत्वात् ‘सर्वस्मै’ सर्वस्यापि स्वकीयस्य
 वस्तुनः शान्तिर्भवति । सर्वस्मा इत्यस्य व्याख्यानं नृभ्य इत्यादि ।
 तस्यापि व्याख्यानं पुमांस इत्यादि । सर्वस्मा एव शान्त्या इत्युप-
 संहारः ॥

* ‘अभित’—इति च सुदितब्राह्मणपाठः, ऐतरेयब्राह्मणित्तु ‘अभेधा’—इत्यापि श्रयम् ।

प्रकारान्तरेण ता सृचं प्रशंसति— “सो ऽनिरुक्ता रौद्री शान्ता, सर्वायुः सर्वायुत्वाय”—इति । ‘सो’ साप्यृक् ‘अनिरुक्ता’ रुद्रवाचक-पदाभावादसृष्टदेवताका । तत एव ‘रौद्री’ रुद्रदेवताका सत्यपि घोरार्थवाचकरुद्रपदाभावादयं ‘शान्ता’ । तां शंसन् होता सर्वायु-र्भवति । तच्च यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति । पुन-रपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “सो गायत्री ; ब्रह्म वै गायत्री,— ब्रह्मणैवैनं त नमस्यति”—इति । ‘सो’ सा च ऋक् गायत्री-च्छन्दस्का ; गायत्री च ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिरेव ; उभयोः प्रजा-पतिमुखजत्वान् । अतो ‘ब्रह्मणैव’ ब्राह्मणेनैव ‘एनं’ रुद्रं नम-स्करोति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० (३४) ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते वैश्वानरो वा एतद्वेतः सिक्तं प्राच्यावयत्तस्माद्वैश्वानरीयेणाग्नि-मारुतं प्रतिपद्यते ऽनवानं प्रथमं ऋक् शंसत्वाग्नीन्वा एषोऽर्चीष्यशान्तान् प्रसीदन्नेति य आग्निमारुतं

शंसति प्राणेनैव तदग्नींस्तरत्नधीयन्नुपहृत्यादन्यं
विवक्तार मिच्छेत् सैव तत्सेतुं कृत्वा तरति तच्छान्-
दान्निमारुतेन व्युच्च मेष्टव्यो विवक्ता मारुतं शंसति
मारुतो ह वा एतद्रेतः सितं धून्वन्तः प्राच्यावयंस्त-
च्छान्मारुतं शंसति यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो
द्रविणोदा इति मध्ये योनिं चानुरूपञ्च शंसति तद्य-
न्मध्ये योनिं चानुरूपञ्च शंसति तच्छान्मध्ये योनि-
धृता यद् द्वे सूक्ते शस्त्वा शंसति प्रतिष्ठयोरेव तदु-
परिष्ठात् प्रजननं दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद ॥ ११ (३५) ॥

अथ “वैश्वानराय पृथु पाजसे विपः”—इत्यनेन (३,३.१—११.)
सूक्तेनाग्निमारुतस्य शस्त्रस्य प्रारम्भं विधत्ते—“वैश्वानरीयेणाग्नि-
मारुतं प्रतिपद्यते,—वैश्वानरो वा एतद् रेतः सितं प्राच्यावयत् ;
तस्माद्वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते”—इति । रेतसः प्राच्या-
वनं काठिण्यापादनम् ॥

तस्मिन् वैश्वानरीयसूक्ते कश्चिद्विशेषं विधत्ते—“अनवानं
प्रथमं ऋक् शंसत्याम्नीन्वा एषोर्चीन्शान्तान् प्रसीदन्नेति ; य
आग्निमारुतं शंसति, प्राणेनैव तदग्नींस्तरति”—इति । ‘अन-
वान’-शब्देनोच्छ्वासनिश्वासावुच्येते ; तौ यथा न भवतस्तथा प्रथमा
ऋक् शंसत्या । तथा सति सर्वान् ‘अम्नीन्वा’ ज्वासारूपानम्नीन्वा
‘एषः’ होता ‘शान्तान्’ कृत्वा ‘प्रसीदन्’ प्रसादं कुर्वन् ‘एति’
गच्छति । यः पुमान् अग्निमारुतं शस्त्रं शंसति, तस्य प्रसाद-

हेतुत्वं कथं मिति, तदुच्यते— उच्छ्वासनिश्वासानिरोधादनवान्
ः शंसन् प्राणवायुनैव ताननीन् 'तरति' उलङ्घयति, अग्निकृत
मपद्रवं शमयतीत्यर्थः ॥

शंसनकाले प्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपस्य अपराधस्य प्रती-
कारं दर्शयति— “अधीयन्नुपहत्यादन्यं विवक्तारं मिच्छेत्त मेव
तस्मैतुं कृत्वा तरति”—इति । ‘अधीयन्’ अधीयान्, शंसनं कुर्वन्
होता यदि ‘उपहत्यात्’ उपघातं वर्णलोपं कुर्यात्, तदानीम्
‘अन्य’ कश्चित् पुरुषं ‘विवक्तारं’ विविच्य वक्तुं समर्थम् ‘इच्छेत्’
समीपे ऽवस्थापयेत् । तदानीं ‘त मेव’ पुरुषं मपराधतरणोपायं
मेतुं कृत्वा ‘तम्’ अपराधं मुक्तयति ॥ अयं पक्षो ऽनुकल्पः ;
सुख्यं तु पक्षं दर्शयति— “तस्मादाग्निमारुते न व्युच्य मेष्टव्यो
विवक्ता”—इति । यथाप्रशार्दं कृत्वा विवक्तृपुरुषमप्यादनं न
मुच्यते, ‘तस्मात्’ ‘आग्निमारुते’ शब्दे ‘न व्युच्यम्’ न पश्चाद्भि-
वक्तव्यं, किन्तु प्रथमं मेव विविच्य वक्तुं समर्थो होता ‘गृष्टव्यः’
प्रयत्नं न सम्पादनायः ॥

अथ “प्रत्वज्जसः प्रत्वजसः”—प्रत्वजस्रुद्धवताकां सूक्तं (सं० १,
८०१ ६.) विधत्ते— ‘मारुते’ शंसति ; मरुतो ह वा एतद् वितः
मिते धून्वन्ताः प्राच्यावयंस्तन्नाग्निमारुते शंसति” इति । मरुतां
धून्वन्तं प्रजापतिर्गतः शोषणं पृथं भवोक्तम् (१५५, ५०) ॥

अथ प्रगाथदयं विधत्ते— “यजायज्ञा यो अमये, देवो वी
द्रविणोदा इति, मध्ये योनिं चानुरुपं च शंसति; तदाग्नेमध्ये योनिं

॥ “अथ यथितम् । अन्यथ सांप्रदायिकम् । तस्यायां पक्षे अगावान् पश्यः शब्दा
सन्तु । अथैवम् इति वा । मन्त्रान् मुनिमन्त्रं चानुरूपं—इति आश्व० श्रौ० ५, २०, १-५ ।
‘०१’ ‘अथम्’ क, ग, घ ।

चानुरूपञ्च शंसति, तस्मात्मध्ये योनिर्धृता”-इति । “यज्ञायज्ञा वः”-इत्येकः प्रगाथः (उ० आ० १.१.२०.१, २.), “देवो वः”-इति द्वितीयः (उ० आ० १.१.२०.१, २.) । यत्र प्रथमे प्रगाथे वचः मस्यदार्तं, सोऽयं स्तोत्रियः ; तस्मिन् वचे सामगैः स्तूयमानत्वात् । अत एवामी द्वयोर्मध्ये प्रथमभावित्वाद् ‘योनिः’-इत्युच्यते । द्वितीय-प्रगाथे मभुत्पन्नस्तृचोऽनुरूपः * । यादृशः स्तोत्रियः, तादृशत्वम् अनुरूपत्वम् । तदेतदुभयं शस्त्रस्य मध्ये शंसनीयम् ; न तु शस्त्रा-क्षरेष्विव श्लोत्रियानुरूपयोरादीं शंसनीयम् । तथा सति यस्मा-दत्र सूक्तमध्ये योनिरनुरूपस्य च शंसनं, तस्मात्प्रोक्तोऽपि नारीणां शरीरमध्ये योनिर्धृता ॥

शस्त्रमध्ये तयोः स्थानविशेषं दर्शयति— “यदु द्वे सूक्ते शस्त्रा शंसति, प्रतिद्वयोरेव तदुपरिष्ठाप्यजननं दधति प्रजात्ये”-इति । ‘यदु’ यस्मादेव कारणाद् वैश्वानरीयं मारुतं चेति ‘द्वे सूक्ते’ शस्त्रा पञ्चादेतां स्तोत्रियानुरूपो शंसति, तस्मात् कारणाद् द्वित्वमङ्गी-पेतयोः ‘प्रतिद्वयोः’ स्थितिहेतुः पादयोरेव ‘उपरिष्ठान्’ उप-देष्टुं ‘प्रजननं’ प्रजोत्पादकं मिन्द्रियं दधति । तत्र ‘प्रजात्ये’ प्रजोत्पादनाय भस्मदाने ॥

वेदनं शंसति — “प्र जायते प्रजया पशुभिर्ग एवं वेद”-इति ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

एकादशः खण्डः ॥ ११ (३५) ॥

* “यज्ञायज्ञा”-इति प्रगाथो भोविद्यानुरूपः-इति कण्वस्यास्वानुरी-पादिषेडं व्याख्यानं
मिति श्रीयत् पात्र० पृ० ५. २०. ३ द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

जातवेदस्यं शंसति प्रजापतिः प्रजा असृजत
ताः सृष्टाः पराच्य एवायन्न व्यावर्तन्त ता अग्निना
पर्यगच्छन्ता अग्निमुपावर्तन्त त मेवाद्याप्युपाहृताः
सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अग्नेनाविद मिति यदब्रवी-
ज्जाता वै प्रजा अग्नेनाविद मिति तज्जातवेदस्य
सभवत्तज्जातवेदसो जातवेदस्यं ता अग्निना परि-
गता निरुद्धाः शोचत्यो दीध्यत्योऽतिष्ठन्ता अद्भिरभ्य-
षिञ्चत्तस्मादपरिष्टाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्ठीयं शंसति
तस्मान्तस्मयतेव शंसन्त्यं ता अद्भिरभिषिच्य निजा
स्यैवामन्यत तासु वा अहिना बुध्न्येन परोक्षात्तेजो
ऽदधादेष ह वा अहिर्बुध्न्यो यदग्निगार्हपत्योऽग्नि-
नैवासु तद्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति तस्मादा-
हुर्जुह्वदेवानुह्वतो वसीयानिति ॥ १२ (३६) ॥

अथ “प्र तव्यसीम्”-इत्येतज्जातवेदोदेवताकं सूत्रं (सं० १.
१४२. १ द.) विधत्ते— “जातवेदस्यं शंसति”-इति * । तदे-
तत् प्रशंसति— “प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टाः पराच्य
एवायन्, न व्यावर्तन्त ; ता अग्निना पर्यगच्छत्, ता अग्निमुपा-
वर्तन्त ; त मेवाद्याप्युपाहृताः ; सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अग्नेना-
विद मिति ; यदब्रवीज्जाता वै प्रजा अग्नेनाविद मिति, तज्जात-

वेदस्य मभवत् तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्”-इति । पुरा प्रजा-
पतिना सृष्टाः प्रजाः प्रजापतिं पृष्ठतः कृत्वा पराङ्मुखत्वेनैवा-
गच्छन्, न पुनरावृत्ताः । तदानीं प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः अग्निना
‘पर्यगच्छत्’ परितोऽग्निप्राकारं कृतवान् । अतः ‘ताः’ प्रजाः
दूषणं ममकार अग्निं मुपेत्य पुनरावर्तन्त । यस्मादेवं तस्मा-
द्व्यापि शीतार्चाः प्रजाः ‘त भव’ अग्निम् ‘उपावृत्ताः’ परितो
गच्छन्त्योऽपि अग्निं दृष्ट्वा समीपे कृत्वा भवितुं मावचन्ते । ततः
‘मः’ त्रुयः प्रजापतिरिव मयवीत्, - ‘जाताः’ उत्पन्ना याः प्रजास्ताः
सर्वाः अहम् ‘अर्चन’ अग्निना ‘अविदं’ लब्धवानस्मि, ज्ञातवान-
स्मीति वा । यथाज्ञाता अविदं मननं नुक्तवान्, तस्मादग्नि-
संस्थानि सृष्टं जातवेदस्य मभवत् ; - जातवेदसोऽग्नेरपि ज्ञातान्
वेत्तव्यं मिति व्युत्पत्त्या नवमं सम्पन्नम् ॥

“आपो हि ष्टा मयीभुवः”-इत्यादिकं त्वत्त्वं (सं० १०, ६,
१-३) विधत्ते-“ताः प्राग्भूता परिगता निरुद्धाः शोचन्त्यो
दीधत्योऽतिहस्ता अद्भिभ्यपिभुवः तस्मादुपगृष्टाजातवेदस्यस्यापी-
हिष्ठोयं शंसति”-इति । अग्निना ‘परिगता’ परितो वेष्टिताः,
‘निरुद्धाः’ मत्तु मगृह्णाः, ‘शोचन्त्यः’ शीतं प्राप्नुवन्त्यः, ‘दीधत्यः’
दीपमानाः, ‘ताः’ प्रजाः तत्रैवातिष्ठन् । प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः
मन्त्रावपिज्ञाराय अद्भिरभ्यपिभुवत् । यस्मादेवम् तस्माज्जातवेद-
स्याभ्युपगृष्टोपगृष्टादापोहिष्ठेऽष्टादिकं त्वत्त्वं शंसते ॥

तत्र कश्चिद्विशेषं विधत्ते-“तस्मात्तच्छमयतेव शंसत्यै” ; ता
अद्भिरभिधाय निजा स्वैवामन्यत” इति । यस्मादापोहिष्ठोयं
तापगमनकारणम्, ‘तस्मात्’ ‘तच्छमयतेव’ हीना शंसनीयम्,--

यथा वज्रं शंसयति पुरुषः, शनैः शनैः क्रमेण जलं सिञ्चति, एव
मनेनापि शनैः शंसनं कर्तव्यम् । ततः स प्रजापतिः 'ताः' प्रजा
अग्निरभिधिष्य 'निजा एव' स्वकीया एव 'स्या' ताः प्रजा इत्य-
मन्यत । 'स्य' शब्दस्तच्छब्दपर्यायः ; एकवचनान्तोऽपि बहुवच-
नान्तत्वेन परिणमयितव्यः ; तथा सति ताः प्रजाः इत्युक्तं भवति ।
तस्माच्छनैः शंसनेन शन्यस्य स्वकीयत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः । यद्वा 'ता
अग्निः'—इत्याद्यर्थवाद उत्तरशेषत्वेन योजनीयः ॥

“उत नोऽहिर्बुध्नः”—इत्यस्या ऋचः (सं. ६.५०.१४.) शंसनं
तद्देवतासुतिहारणोन्नयति—“तासु वा अहिना बुध्नान् परो-
क्षात्तेजो ऽदधादेष ह वा अहिर्बुध्नो यदग्निगार्हपत्यो ऽग्निर्नैवामु
तद्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति ; तस्मादाहुर्जुह्वते राजुह्वतो
यसीयानिति” इति । ‘तासु’ अभिप्रकाशार्थं स्वकीयत्वेन सूक्ततासु
प्रजासु, प्रजापतिः ‘अहिना बुध्नान्’ अहिबुध्नाशब्दद्वयनामकाग्नि-
विशेषेण ॥ ‘परोक्षात्’ परोक्षरूपेण तेजोऽदधात् प्रजानां मन्ताप-
भोक्त्वास्त ता यथा नाग्निविशेषं पश्यन्ति, तथा तास्वग्निविशेष-
सम्बन्धि तेजः स्थापितवान् । यो गार्हपत्योऽग्निरस्ति, एष एव
अहिशब्देन बुध्नाशब्देनाभिहितः ; अतस्तदीयायाः शंसनं सति
गार्हपत्येनैवाग्निना प्रजासु परोक्षत्वेन तेजः स्थापयति । यस्मा-

॥ ‘परोक्षे’ति उच्यते तिस्रो विग्रहाः सन् । ऽपत्यमन्ताभोक्त्वाप्राप्तशिरःशक्तः । इदमादि
प्रति प्रतीकं साधनम्—इति आशयः श्री० १. २० ६ ।

॥ “अहिरन्नात्, एतन्नात्वेत्यत् (मध्य १) इति, “बुध्ना. बुध्नान्नात्वेत्यत् तन्नि-
वामात् (विद्वाद्भिः)”—इति व निरु० २.३ २, १० ३.७ । ‘अहिरामो बुध्नाशब्द बुध्नाः’—
इति सं० भा० (अ० सं० ७.३४.१७) तद्वैवर्तिकादयोऽपि ब्रूयन्ति । अहिरामो बुध्नाः—
परम् “उत नोऽहिर्बुध्नः”—इति वा तु निरुक्तं इत्यनेनाभिनवेशमाश्रये एव भिन्नसर्व-
भोक्ता दृश्यते (१२.३.१५) ।

दानेयं तेजोऽपिञ्चितं, तस्मात् 'असृष्टतः' होमरहितान् पुरुषात्
'सृष्टदेव' होमं कुर्वन्नेव * पुरुषो 'वधीयान्' अत्यन्तं श्रेष्ठ इत्येवं
जना आहुः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
द्वादशः खण्डः ॥ १२ (३६) ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं गृहपतिं तस्मा-
दनूची पत्नी गार्हपत्य मास्ते तदाहू राकां पूर्वां
शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेय मिति तत्तन्नादृत्य देवाना मेव
पत्नीः पूर्वाः शंसे देष ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति
यदग्निर्गार्हपत्या ऽग्निर्नैवामु तद् गार्हपत्येन पत्नीषु
प्रत्यक्षाद् रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद तस्मात्समानोदर्याः स्वसान्यो-
दर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति राकां शंसति
राका ह वा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति यैषा
शिघ्रेऽधि† पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते य एवं वेद पावी-

* 'कुर्याण एव' य ।

† "शिघ्रेऽधि"—इति भाष्यसम्मतः पाठः ।

रवीं शंसति वाग्वै सरस्वती पावीरवी वाच्येव तद्वाचं
 दधाति तदाहुर्यामी पूर्वा शंसेत् पित्रांश्च ॥ इति
 यामी मेव पूर्वा शंसेदिमं यम प्रस्तर मा हि सीदति
 रात्रो वै पूर्वपेयं तस्माद्यामी मेव पूर्वा शंसेन्मातली
 कथ्यैर्यमो अङ्गिरोभिगिति काव्याना मनूचीं शंसत्य-
 वरेणैव वै देवान् काव्याः परेणैव पितृस्तस्मात्का-
 व्याना मनूचीं शंसत्यदीरता मवर उत्परास इति
 पित्राः शंसत्यन्मध्यमाः पितरः सोम्यास इति ये
 चैवावमा ये च परमा ये च मध्यमास्तान्त्वर्जाननन्त-
 रायं प्रीणात्याहं पितृन्सुविदवाञ्च अविस्मीति
 द्वितीयां शंसति वह्निषदो ये स्वधया सुतस्येत्येतद्
 वा एषां प्रियं धाम यद् वह्निषद् इति प्रियेणैवेनस्त-
 धाम्ना समर्हयति प्रियेण धाम्ना समृद्धाते य एवं
 वेदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति नमस्कारवती
 मन्तनः शंसति तस्मादन्ततः पितृभ्यो नमस्क्रियते
 तदाहुर्याह्वां पित्राः शंसेत् अयाहावांश्च इति
 व्याहाव मेव शंसदमंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्व-
 संस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति यो व्याहावं
 शंसति तस्माद् व्याहाव मेव शंसत्यम् ॥ १३ (३७)

अथ “देवानां पत्नी रुशतीरवन्तु नः”—इत्यृग्व्यं देवपत्नी-
देवताकं विधत्ते—“देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं गृहपतिं;
तस्मादनूचो पत्नी गार्हपत्य मास्ते”—इति । “देवानां पत्नीः”—
इत्यनेन देवतावाचकेन शब्देन तत्प्रतिपादकं अृग्व्यं* विवक्षितम्
(५.४१.७, ८.) । ततश्च ‘गृहपति मग्निम् अनूचीः’ शंसेत् ।
गृहपतिरग्निरित्येताभ्यां शब्दाभ्यां तत्प्रतिपादिका “उत नोऽहि-
र्बुध्नः” इति ऋग् विवक्षिता (१६५ पृ०) । तदपेक्षया देव-
पत्नीनामकस्य मन्त्रजातस्य पञ्चाङ्गावित् मन्त्रकत्वम् ; अतः पूर्वा-
ज्ञाया ऋचः पश्चात् शंसेदित्यर्थः । यस्मादत्रैवं ‘तस्माद्’ यज्ञ-
शालायां पत्नी गार्हपत्यम् ‘अनूचो आस्ते’ पश्चादवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं सुत्यापयति—“तदाहूँ राकां पूर्वां
शंसेज्जामि वै पूर्वपय मिति”—इति । सम्पूर्णचन्द्रमण्डलयुक्ता
पौर्णमासी राका ; तदभिमानिदेवतायाः प्रतिपादिका ऋगग्निं
‘राका’-इत्याच्यते । तां राकां ‘पूर्वा’ देवपत्नीभ्यः पूर्वभाविनीं
शंसेत् ॥^१ । सेयं राका देवानां ‘जामि’ नाम भगिनी ; तस्मात्
तस्या एव ‘पूर्वपयं’ प्रयमतः सोमपानं युक्तं मिति पूर्वपक्षः ॥ तं
निराकृत्य देवपत्नीनाम् एव पूर्वत्वं दर्शयति—“तत्तत्रादृत्य”,
देवानां मेव पत्नीः पूर्वाः शंसेदेष ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति,
यदग्निगार्हपत्योऽग्निनैवासु तन्नार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद्रेतो
दधाति प्रजाल्ये”—इति । राकायाः पूर्वत्वं मनादरणीयम्, देव-
पत्नीनां मेव पूर्वत्वं युक्तम् ; गार्हपत्योऽग्निः पत्नीष्वेव रेतः
स्थापयति, न तु भगिन्याम् । तस्मात् पत्नीनां पूर्वशंसनेन प्रत्यक्ष

* “देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति ३—इति आश्रयं अं० ५.२०.८ ।

१. राजायाः शंसनविध्यादिकं सनुपदे वक्ष्यति (१६८ पृ०) ।

मेव पत्नीषु गार्हपत्यमुखेन रेतः स्थापयति ; तच्च 'प्रजात्यै'
सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"—इति ॥

लौकिकोदाहरणेन पत्नीनां पूर्वभावित्वम् भगिन्याः पश्चा-
द्भावित्वं चोपपादयति— "तस्मात् समानोदर्याः स्वसान्योदर्यायै
जायाया अनुजोविनी जीवति"—इति । पुरुषाणा मेकोदरजापि
भगिनी परस्मै दीयते, भिन्नोदरजापि जाया स्वार्थं स्वीक्रियते ;
तथा सति परस्मै दत्तापि भगिनी यदा कदाचिद् भातृगृह
मागत्य तज्जाया मनुष्य्य अन्नपानाभ्यां जीवन्ती सती 'जीवति'
किञ्चित्कालं भवति ३८ ॥

"राका जग्मुः" इति ऋग्वेदं विधत्ते - "राकां शंसति ;
राका जग्मुः एतां पुरुषस्य मेवनीं सीव्यति,—यैषा शिश्रोऽधि"—
इति । देवतावाचिराकाशध्वेन तदभिधायिनी ऋगभिधीयते
(सं० २.३२.४.), तां शंसितु । पुरुषस्य 'शिश्रोऽधि' शिश्रस्योपरि
स्थिता, गृहवनाश्रयणीतः व्याप्ता येषा 'मेवनी' एतच्छब्दाभिधेया
उपस्थगिता अस्ति, 'एतां' शिरां राकास्या देवता 'सीव्यति'
वृद्धयवां करोति ; तस्मान् तदीया मृत्वं शंसेत ३९ ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्रजां गोस्य पुता जायन्ते य एवं वेद"—इति ॥

"पावीरवी कन्या" इत्येता मृत्वं (सं० ६.४८.७.) विधत्ते—
"पावीरवीं शंसति ; वाग्वं सरस्वती पावीरवी, वाग्वेव तद्वाचं
दधाति"—इति । यद्यं वागभिमानिनो 'सरस्वती' देवता, सैव

३८ "गृहविशेषः" ॥ १३ ॥

१. जायन्त्यादयेन तत् ऋग्वेदं विधत्ते, 'राकां जग्मुः इति वेद'—इति (४. २०.६.), ऋग्वेद-
प्रसंगे उक्तं भाष्यं 'राका गृहं तसि ऋग्वेदं विधत्ते'—इति, तदतद विचार्यै सुधीभिः ।

‘पावस्य’ शोधनस्य हेतुत्वात् ‘पावीरवी’ ; तत्पाठेन ‘वाचि एव’
देवतायां मन्त्ररूपां ‘वाचं’ स्थापयति ॥

अत्र विचार सवतारयति— “तदाहुयीमीं पूर्वां शंसिस्तु
पितॄणां इति”-इति । “इमं यम प्रस्तारम्”-इत्येषा (सं० १०.१४.४.)
यमदेवताकत्वाद् ‘यामी’ ; ‘उदीरता मवरः’-इत्येषा पितृदेवता-
कत्वान् ‘पितरा’ । उभयोः पौर्वपर्यकारणस्यानिश्चयाद्विचारः ;
तदर्थं भूतिः । तत्र निर्णयं दर्शयति— “यामी मेव पूर्वा
शंसिद्— इमं यम प्रस्तार मा हि सोदिति ; राज्ञो वै पूर्वपथं
तस्माद्यामी मेव पूर्वा शंसिद्”-इति । यमी हि राजा ; “यमः
पितॄणां राजा”-इति युत्यन्तरात् ३ ; राज्ञश्च प्रथमं पानं युक्तम् ॥

पूर्वोक्तवाक्याः अत्रां यामीं विधत्ते — “मातली कर्ज्यसो
अङ्गिगेमिरिति काश्यानाः भनूचीं शंसत्ववरेणैव वै देवान्
काश्याः परेणैव पितॄंस्तस्मात्काश्यानां भनूचीं शंसति”-इति ।
“कर्ज्यैः”-इति श्रुतत्वादियं ‘काश्यानाम्’ ऋक् (सं० १०.१४.३.) ;
या न पूर्वोक्ता मव मनु पथाद् गच्छतीति भनूचीं ; तां तथैव
शंसिद् । ‘काश्याः’ देवानां स्मृतारः कविदधमजार्तिविशेषाः,
पितृभ्योऽभ्युन्नतजगतेभ्यः ; एतदेव देवान् अवरेण, पितॄन् परेण—
इत्युच्यते । अत एव पूर्वं मुक्तायां याम्याः, वक्ष्यमाणायाः पितराश्च
मध्ये अङ्गिरसं युक्तम् ॥

अथ तिसृः पितृदेवताका ऋचो विधत्ते — ‘उदीरता मवर
उत्पत्तम इति (सं० १०.१५.१.) पितॄणां शंसत्युत्पत्तमः पितरः
सोऽस्मां इति”-इति । पादवशं व्याचष्टे— “ये देवानमा ये च
पुत्रमा न य मधमास्तान्स्वर्गमन्तरायं प्रीणाति”-इति । ‘अवरे’

* ‘उदीरता मवरः’ इति श्रुतिः पितॄणां मवरः इति तैत्तिरीयसंहितायां (सं० ५. १. ५. ३.)

निकृष्टाः पितरः 'उदीरताम्' उत्कर्षेण गच्छन्तु; 'पराशः' उत्कृष्टाः पितरः उदीरताम्; तथा 'मध्यमाः' निकृष्टोत्कृष्टमध्यः वर्त्तिनः पितरः उदीरताम् । ते त्रिविधाः पितरः 'सोम्यासः' सोमयोग्याः 'इति' एतस्य पादद्वयस्य पाठेन त्रिविधानपि पितॄन् 'मन्तरायं' कस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथा तर्पयति ॥

विहितासु तिसृष्वक्षु प्रथमाया उदाहृतत्वादनन्तरभाविनी द्वितीया मृचं दर्शयति— "आहं पितॄन्सुविदन्नाए भविस्तीति (सं० १०, १५, ३.) द्वितीयां शंसति"—इति । तस्या मृचस्तृतीयः पाद मनस्य व्याचष्टे— "बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्येत्येतच्च वा एषां प्रियं धाम, यद् बर्हिषद इति प्रियेणैवैनांस्तुष्टान्ना समर्पयति"—इति । बर्हिषिर्दमे सौदन्ति उपविशन्तीति 'बर्हिषदः' पितरः । अत्र "बर्हिषदः"—इति यदुच्यते 'एतच्च वै' एतदेव बर्हिषदाम् 'एषां' पितॄणां प्रियं स्थानम्; तस्मादेतत्पदपाठेन 'एनान्' पितॄन् प्रियेणैव 'धाम्ना' स्थानेन समृद्धान् करोति ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्रियेण धाम्ना समृद्धाते य एवं वेद"—इति ॥

तृतीया मृचं दर्शयति— 'इदं पित्रभ्यो नमो अस्वदेति नमस्कारवती मन्ततः शंसति; तस्मादन्ततः पित्रभ्यो नमस्क्रियते"—इति । अस्या मृचि "नमो अस्तु"—इतिश्रूयमाणत्वादियं 'नमस्कारवती' (सं० १०, १५, २.); ता मीतां तिसृणां पित्राणां मन्ते शंसितुं । यस्मादेवं तस्मात् आह्वयान्ते "नमो वः पितरः"—इत्यादिना (वा० सं० २०, ३२.) पित्रभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

एतासु पितरासु कश्चिद्विशेषं विचार्य निर्णयं दर्शयति— "तदाहुर्व्याह्वानं पित्राः शंसेत् अथाह्वाँश् इति ? व्याह्वाँश् मेव शंसेदसंस्थितं वै पित्रयज्ञस्य साध्यसंस्थितं वा एष पित्रयज्ञं संस्था-

पयति यो व्याहावं शंसति ; तस्मात् व्याहाव मेव शंसत्वम्”-
इति । “शंसामोम्”-इति मन्त्र आहावः ; अनेन मन्त्रेण प्रत्युचं
‘व्याहावं’ विशेषेणाहूयाहूय किं तिस्रः पितॄणाः शंसेत्, आहो-
स्विद् ‘अव्याहावं’ पृथक्-पृथगाहावमन्त्रं विना शंसेदिति विचारं
ब्रह्मवादिन आहुः । अत्र ‘पितॄणाः शंसति’-इत्येकैव विधिना
विहितत्वात् पृथक्-पृथगाहावो नास्तीति पक्षः प्रतिभाति ; पुन-
रपि “द्वितीयां शंसति”, “नमस्कारयतीं शंसति” इति पृथग्विधि-
दर्शनात् प्रत्येक माहावः कर्त्तव्य इत्यपि प्रतिभाति । विचा-
रार्थं झुतिद्वयम् । तत्र पृथक् पृथक् आहाव एव सिद्धान्तः ।
तत्रैव सुपपत्तिः,— पितृयज्ञस्य सम्बन्धि यदङ्गम् ‘अमंस्थितम्’
एव वर्त्तते, असमाप्तं तिष्ठति ; तदङ्गं ‘साधु’ समाप्तं कर्त्तव्यम् ।
‘यः’ होता पृथक् पृथगाहावं कृत्वा शंसति, ‘एषः’ होता पूर्वम्
‘अमंस्थितम्’ असमाप्तं पितृयज्ञं संस्थापयति । तस्मात् पृथगा-
हावमन्त्रं पठित्वैव शंसत्वम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

द्वयोदशः खण्डः ॥ १३ (३७) ॥

॥ अथ चतुर्दशः खण्डः ॥

स्वादुष्किन्मायं मधुमाँ ऽउताय मितीन्द्रस्यैन्द्रीर-
नुपानीयाः शंसत्येताभिर्वा इन्द्रसृतीयसवन मन्वपि-

वत्तदनुपानीयाना मनुपानीयात्वं माद्यन्तीव वै तर्हि
 देवता यदेता होता शंसति तस्मादेतासु मद्ब्रह्मति-
 गीर्थं ययोरोजसा स्कमिता रजासीति वैष्णवारुणो
 मृचं शंसति विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति वरुणः
 स्विष्टं तयोरुभयोरेव शान्त्यै विष्णोर्नु कं वीर्याणि
 प्र वोच मिति वैष्णवीं शंसति यथा वै मत्स्य मेवं
 यज्ञस्य विष्णुस्तद्यथा दुष्कृष्टं दुर्मतीकृतं सुकृष्टं सु-
 मतीकृतं कुर्वन्नियादेव मेवैतद्यज्ञस्य दुष्टतं दुःशस्तं
 सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन्नेति यदेतां होता शंसति तन्तु
 तन्वनृजसो भानुमन्विहीति प्राजापत्यां शंसति प्रजा
 वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति ज्योतिष्मन्तः
 पथो रज धिया कृतानिति देवयाना वै ज्योतिष्मन्तः
 पन्थानस्तानेवास्मा एतद्वितनोत्यनुल्बणं वयत जोगुवा
 मपो मनुर्भव जनया देव्यं जन मित्येवेनं तन्मनोः
 प्रजया सन्तनोति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य
 एवं वेदै वा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया
 परि दधातीयं वा इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सत्या
 चर्षणीधृदनर्वतीयं वै सत्या चर्षणीधृदनर्वा त्वं राजा
 जनुषां धेह्यश्चे इतीयं वै राजा जनुषा मधिश्रवो
 माहिनं यज्जरिच इतीयं वै माहिनं यज्ञश्रवो यज-

मानो जरिता यजमानायैवेता माशिव माशास्ते
तदुपस्पृशन् भूमिं परि दध्यात्तद्यस्या मेव यज्ञं सम्भ-
रति तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयत्यग्नं मरुहिः
शुभयद्विर्द्विभिरित्याग्निमारुत मुक्थं शस्त्वाग्नि-
मारुत्या यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति
प्रीणाति ॥ १४ (३८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतस्र ऋचो विधत्ते—“स्वादुष्किलायं मधुसौ ऽउताय
मितीन्द्रस्यैन्द्रीरनुपानीयाः शंसत्येताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवन मन्व-
पिबत्तदनुपानीयाना मनुपानीयात्वम्”—इति । “स्वादुष्किलायम्”
—इत्यादिका ऋचः (सं० ६, ४७, १-४) ‘ऐन्द्राः’ इन्द्रदेवता-
कत्वात् ; “पपिवांस मिन्द्रम्”—इतीन्द्रः तृतीयपादे श्रूयते । तान्
‘इन्द्रस्यानुपानीयाः’ भोजनादूर्ध्वं यत्पानं, तत्पश्चाद्वावित्वादनुपानम्;
तत्स्थानीया एता ऋचः ; ताः शंसेत् । कथं मिवासा मनुपा-
नीयात्वम् ? इति तदुच्यते—अथ मिन्द्रः तृतीयसवनम् ‘अनु-
पश्चाद् ‘एताभिः’ ऋग्भिः शंस्यमानः सन् सोम मपिबत्, तस्मा-
दनुपानीयेति नाम सम्पन्नम् ॥

एतच्छंसनकालेऽर्ध्वयोः प्रतिगरमन्त्रे विशेषं विधत्ते—“माश्व-
न्तीव वै तर्हि देवता यदेता ज्योता शंसति ; तस्मादेतासु मदप्रति-
गीर्यम्”—इति । तस्मिन्ननुपानीयाना ऋचां शंसनकाले ज्योतुः
शंसनं शुक्ला देवताः सर्वाः ‘माश्वन्ति इव वै’ सर्वथा ज्ञान्त्येव ;

‘तथात्’ कारणात् ‘एतासु’ ऋषु शस्यमानासु अव्यय्या ‘महत्
प्रतिगौर्यम्’ मदिधातुयुक्तं प्रतिगरणं पठनीयम् । “मदा मोदेव”-
इत्ययं मदिधातुयुक्तः प्रतिगरणमन्तः * ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “ययोरोजसा स्तमिता रजांसि विष्णु-
वारुणी मृचं शंसति ; विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति, वरुणः स्त्रिष्टं ;
तयोरुभयोरेव शास्त्वै”-इति । विष्णुर्वरुणश्च मिलित्वा देवता
यस्या ऋचः, सा ‘वैष्णुवारुणी’ ; तां शंसदित्यर्थः । तस्यास्यतुर्थ-
पादे “विष्णुरगम्बरुणा”-इतिश्रवणात् वैष्णुवारुणीत्वम् । सा चाग्न-
त्वायनेन पठिता (५, २०, ६,) १ । ‘दुरिष्टम्’ अङ्गविकलं यद-
नुष्ठितम्, तद्विष्णुः ‘पाति’ वैकल्यं निवारयतीत्यर्थः । ‘स्त्रिष्टं’
साकल्येन यदङ्गं अनुष्ठितम्, तद्वरुणः ‘पाति’ तस्य फलप्रतिबन्धं
निवारयतीत्यर्थः । तस्मादियं मृक् ‘तयोः उभयोः’ विष्णुवरुणयोरिव
‘शास्त्वै’ प्रोत्थे सम्पद्यते ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “विष्णोर्मुं कं वीर्याणि प्र वोच मिति
वैष्णवीं शंसति ; यथा वै मत्स्यं मेवं यज्ञस्य विष्णुस्तद्यथा दुष्कृष्टं
दुर्मतीकृतं सुकृष्टं समतीकृतं कुर्वन्वियादेयं मेवैतद्यज्ञस्य दुष्टं
दुःशस्तं सुष्टुतं सुशस्तं कुर्यन्निति, यदेतां ज्ञोता शंसति”-
इति । “विष्णोः”-इतिश्रूयमाणत्वादिभ्यं ‘वैष्णवी’ (सं० १.१५४.१.) ।
बुद्धौ सम्यक्त्वेन प्रतिभातं कार्यम् ‘मत्स्यम्’ ; अयं दृष्टान्तः,
विष्णुर्दाष्टीन्तिकः । यथा मत्स्यं कार्यं लोके फलपर्यवसायि भवति,

* “स्वादोऽन्वयाय मिति अतस्मै मत्स्यं आह्वानं मदा मोदेव मोदा मोदेवो भिन्नास्तौ
मनिगरी”-इति आहः श्रौ० ५, २०, ६ ।

१ “ययोरोजसा स्तमिता रजांसि गौर्यभिर्जितसा ऋचिषा ।

या पतेते अवतीता सद्योभिर्वैष्णुरगम् वरुणा पूर्वदूतो ॥”-इति ।

तथा विश्वारपि फलपर्यवसायी इत्यर्थः । उक्तयोः दृष्टान्त-दार्ष्टान्ति-
कयोः तात्पर्यं तदर्थेत्यादिनां प्रपञ्चाते । यथा लोके 'दुष्कृष्टं' कर्षकैः
सख्यस्थानं दोषयुक्तं यथा भवति तथा कर्षणं कृतम्, यत्किञ्चिद्राज-
कार्ये समाल्लैः 'दुर्मतीकृतं' दुष्टं मतं मन्यथा चिन्तितम्, पूर्वं तत्कार्यं
मदुर्मतं सन् पश्चाद् बुद्धिप्रसादात् दुर्मतं सम्पादितम् ; तत्र कश्चिद्
बुद्धिमान् कर्षकः कष्टस्थाने दुष्टस्य दण्डादेरपनयनेन 'मुक्तं' कुर्वन्
'इयात्' कर्षकस्य पृष्ठतो गच्छेत्, राजकार्यं मपि दुर्बुद्धिनामाख्येन
दुर्मतीकृतं कार्यत्सुबुद्धिरमाल्यः सुमतीकुर्वन् गच्छेत् । यथैतदुभयं
लोके, एवमेवास्मिन् कर्मणि यज्ञस्य सम्बन्धि यत् स्तोत्रं मज्जु-
श्लैरुद्गाह्यभिर्दोषमार्जितं कृतम्, यदपि होतृभिः शब्दं दोषसञ्चितम्
पठितम् ; तदुभयं मपि विश्वः क्रमेण सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन् 'एति'
गच्छति, तत्रत्यदोषं परिहरतीत्यर्थः । 'यद्' यदा वैष्णवो मेतां
होता शंसति, तदा तदुभयसमाधानं मिति द्रष्टव्यम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते — "तन्तुं तन्वन् प्रजसो भानु मन्विहोति प्राजा-
पत्यां शंसति ; प्रजा वै तन्तुः, प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति" —
इति । अस्या मृचि काचिदपि देवताः साक्षादाचकशब्देन नोक्ता,
तस्माद्विद्य मन्विहोति (सं० १०. ५३. ६.) ; तादृश्याश्च प्रजापति-
देवताः तद्देवताकत्वं पूर्वं मेव निरूपितम् ; ता मेतां 'प्राजापत्या'
शंसन् । हे प्रजापते ! 'तन्तुं तन्वन्', पुत्रपौत्रादिसन्ततिं विस्तार-
यन् 'गजसः' रस्त्रनामकस्य जगतः 'भानुं' भासकं मादित्यम्
'मन्विहि' अनुगच्छ । आदित्यो हि पुनः पुनः सञ्चरन् अहो-
रात्रनिर्वासं करोति, तत्कालानुसारैरेव त्वं मपि सन्तानवृद्धिं
कुर्वित्यर्थः । अस्मिन् पादे 'तन्तुं'-शब्देन पुत्रपौत्रादिः प्रजा विव-

क्षिता ; तन्मुदत् विस्तार्यमाणत्वात् । तस्मादेतत्पादपाठेन 'अस्मै'
यजमानाय प्रजा मेव 'सन्तनोति' अविच्छिन्नां करोति ॥ द्वितीय-
पाद मनुष्य व्याचष्टे— "ज्योतिषतः पथो रक्ष धिया कृतानिति,—
देवयाना वै ज्योतिषतः पन्थानस्तानेवास्मा एतद्दि तनोति"—इति ।
हे प्रजापते ! 'धिया कृतान्' यागाद्यनुष्ठानबुद्ध्या सम्पादितान्
'ज्योतिषतः' प्रकाशयुक्तान् 'पथः' स्वर्गमार्गान् 'रक्ष' विघ्नपरि-
हारेण पालय । अत्र 'ज्योतिषत्-पथि'-शब्दाभ्यां देवयानमार्गा
विधत्ताः । देवा येषु मार्गेषु यान्ति गच्छन्ति, ते 'देवयानाः' ।
'सर्वेषां देवानां तेजस्वित्वात्तन्मार्गेषु न कदाप्यन्धकारोऽस्ति ।
तस्मादेतत्पादपाठेन 'अस्मै' यजमानाय 'तान्' एव मार्गान् हीता
विस्तारयति ॥ उत्तरार्धे मनुष्य व्याचष्टे— "अनुलक्षणं वयत जोगुवा
मपो मनुभवं जनया दैव्यं जन मिलेवैनं तन्मनोः प्रजया सन्त-
नोति प्रजात्यै"—इति । पुनः पुनः कर्मसु गच्छेति प्रवर्त्तन्त इति
अनुष्ठानशैलाः 'जोगु' शब्देनोच्यन्ते । तादृशानां 'जोगुवाम्'
अस्मत्कृततावुत्पन्नानां पुत्रादीनाम् 'अपः' अनुष्ठीयमान मेतत् कर्म
'अनुलक्षणम्' अनतिरिक्तं 'वयत' हे प्रजापते ! 'वय' निर्वह ।
ब्रह्मवचनं पूजार्थम् । 'मनुभवं' त्वमेव मनुष्योत्पादनार्थं मनुष्यो
भव । ततो 'दैव्यं' देवनाराधनयोग्यं 'जनं' पुत्रादिरूपं मनुष्यं
'जनय' उत्पादय । 'तत्' तेनार्हपाठेन 'एनं' यजमानं 'मनोः'
सम्बन्धिन्या 'प्रजया' मनुष्यरूपया 'सन्तनोति' संयोजयति । तच्च
'प्रजात्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनाय सम्पाद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"—इति ॥

ऋगन्तरेण शस्त्रसमाप्तिं विधत्ते— "एवा न इन्द्रो मघवा
विष्णोस्तुत्तमया परि दधातीयं वा इन्द्रो मघवा विरप्सो"—इति ।

सोऽयं मिश्रीऽस्ति, सोऽयं 'नः एव' अस्मदर्थं भव, करोत्विति द्वितीय-
 पादेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । औदृश इन्द्रः ? 'मघवा' धनवान्,
 तथा 'विरपुशी' "रभ रामस्त्रे"—इत्यस्मादातोक्त्यन्योऽयं शब्दः, विशे-
 वेण रामस्यवान्, सर्वदोदृक्त इत्यर्थः । अनयर्षा (सं० ४.१७.२०.)
 'उत्तमया' शस्त्रापेक्षया अन्तिमया परिधानं कुर्यात् । उदा-
 हृते प्रथमपादे इन्द्रादिशब्दैः सर्वैरपि 'इयं वै' भूमिरेवोपलक्ष्यते ;
 अनया भूमिस्पर्शनस्य विधास्यमानत्वात् ॥ प्रथमपादं व्याख्याय
 द्वितीयपादं मनूय वाचष्टे— "करत्सत्या चर्षणीष्टदन्वतीयं वै
 सत्या चर्षणीष्टदन्वती"—इति । 'चर्षणी'—शब्दो मनुष्यवाची, तां
 धारयति पोषयतीति 'चर्षणीष्टत्' इन्द्रः । सोऽयम् 'अनर्वा' रथं
 परिलज्जं यागभूमावुपविष्टत्वादखरहितः । तादृशः सन् 'सत्या'
 फलप्रदानस्यावश्यज्जत्वेन सत्यानि कर्माणि 'करत्' करोतु, विघ्न-
 परिहारेण सम्पादयतु । अस्मिन्नपि पादे सत्यादिपदैः पूर्ववदियं
 भूमिरेवोपलक्षणीया ॥ तृतीयपादं मनूय आचष्टे— "त्वं राजा
 जनुषां धेनुषी इतीयं वै राजा जनुषाम्"—इति । 'जनुषां' जना-
 नाम् 'अस्मे' प्रस्माकं अस्मिन्नां हे इन्द्र ! त्वं राजा भूत्वा 'धेनु'
 वक्ष्यमाणं ममोष्टं सम्पादय । अस्मिन्नपि पादे 'राजा जनुषाम्'—इति
 पदद्वयेन पूर्ववदियं भूमिरेवोपलक्षणीया ॥ चतुर्थं पादं मनूय
 आचष्टे— "अधि यवो माहिनं यज्जरित इतीयं वै माहिनं यज्ज
 यवो यजमानो जरिता यजमानायैवंता माशिष माशास्ते"—इति ।
 'जरिते' स्तोते यजमानाय 'यत्' प्रसिद्धं 'माहिनं' मज्जित्वं 'यव'
 कोर्षि' च 'अधि' धेहीतिपूर्वेष्वन्वयः ; हे इन्द्र ! ममाधिक्येन
 सम्पादयेद्यथेः । अस्मिन्नपि पादे 'माहिनम्'—इत्यनेनयं भूमिरे-
 वोपलक्षणीया । यच्छब्दो नपुंसकलिङ्गो य इति पुंलिङ्गत्वेन परि-

यमयिष्ये; तेन यो 'यज्ञः' इति प्रसिद्धं यज्ञं माचष्टे, सोऽपि इयं वे भूमिरेव । कोर्त्तिवाचिना 'अवः'-शब्देनापि भूमिरेवोपलक्ष्यते । यजमानो 'जरिह'-शब्देनाभिधेयः । एतत्पादचतुष्टयपाठेन होता यजमानार्थं मेव आशासनीयं सर्वं प्रार्थयते ॥

परिधानकाले होतुर्भूमिस्पर्शनं विधत्ते—“तदुपस्थान् भूमिं परि दध्यात्तयस्या मेव यज्ञं सञ्चरति, तस्या मेवेन तदन्ततः प्रतिष्ठापयति”—इति । 'तत्' तदा शस्त्रसमाप्तिकाले भूमिं स्पृशन्नेव 'परि दध्यात्' समापयेत् । 'तत्' तेन स्पर्शनेनानेन यस्या मेव भूमौ यज्ञं मनुष्ठातुं भाधनं 'सञ्चरति' सम्पादयति । तस्या मेव भूमौ 'एनं' यज्ञं 'तदन्ततः' तत्समाप्तिपर्यन्तं प्रतिष्ठापयति ॥

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते—“अग्ने मरुद्भिः शुभयङ्किर्दृक्कभिरि-
त्याग्निमारुतं सुकथं शस्त्राग्निमारुत्या यजति, यथाभागं तद्देवताः
प्रीणाति प्रीणाति”—इति । अग्निमारुतस्य यस्य 'उकथस्य' शस्त्रस्य
देवता, तत् 'आग्निमारुतं सुकथम्', पूर्वोक्तप्रकारेण शस्त्रा अत
ऊर्द्धम् “अग्ने मरुद्भिः”—इत्येतया 'आग्निमारुत्या यजेत' । आग्नि-
मारुतीं याज्यां (सं० ५. ६०. ८.) पठेदित्यर्थः ॥ तथा सति

कै “अथ मरुद्भिः शुभयङ्किर्दृक्कभिरि- याज्या । इत्यन्तोऽग्निष्टोमीऽग्निष्टोमः”—इति
आश्व० श्रौ० ५. २०. ८ । अतुक्तं साधु “तस्य ज्योतिष्टोमस्य सप्तसंख्येऽपेतस्याग्निष्टोमः, उकथः,
षोडश्यान्तगावयन्तेतायतसः संख्याः अत्रानुक्रमेण वक्तव्ये”—इति (१ भा० २. ४०. १ पं०),
तत्र प्रथमसंख्यादुपस्थाग्निष्टोमस्य होवाणां सप्तसंख्या एवैव समाप्ताः ; अत्र । तत्र ब्राह्मणे होवा-
य्ये वाज्यातानि, आश्वयं शान्तं तु शतपथार्थं दत्तं वर्तते । तत्र शतपथे तृतीयचतुर्थांश्च कात्यायना
मैकाहाहीनसप्तत्रयसक्तनसोमयागप्रकृतिसंख्योऽयं अग्निष्टोमीऽभिहितः । तथा कातीय-
श्रौतसूत्रेऽपि “वसन्तोऽग्निष्टोमः (७. १. ४.)”—इत्यत्र “एष प्रथमः सोमः (१०. २. २५.)”
—इत्यन्तः द्रष्टव्यः । एवं सामब्राह्मणे यदाग्निष्टोमः पठ्यते तदा तत्र “दत्तापतिरकामयत
(ता० भा० ६. १. १.)”—इत्यादिभिः अग्निष्टोमीयानि जीतावाणि सिद्धितानि ।

तस्मिन् ब्रह्मे प्रतिपादिता यावन्त्यो देवताः सन्ति, ताः सर्वा-
स्तत्तद्भागं मनतिक्रम्य तर्पयति ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ (३८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोऽतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरवृक्षपालसाम्बाज्यधरम्बरमाधवाचार्यदेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तव)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ॐ॥ देवा वा असुरैर्युद्धमुप प्रायन् विजयाय तानग्नि-
नान्विकामयतैतुं * तं देवा अभवन्नपि त्व मेघ्यस्माकं
वै त्व मेकोऽसीति स नास्तुतोऽन्वेष्यामीत्यब्रवीत्स्तुत
नु मेति तथेति तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्त्यास्तुवंस्तान्
स्तुतोऽनु प्रैत्वं त्रिश्रेणिर्भूत्वा वानीकोऽसुरान् युद्ध
मुप प्रायद् विजयाय त्रिश्रेणिरिति छन्दांस्तेव
श्रेणीरकुर्वत् चानीक इति सवनान्येवानानीकानि
तानसम्भाव्यं पराभावयत् ततो वै † देवा अभवन्
परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो
भवति य एवं वेद सा वा एषा गायत्री यद्-
ग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री चतुर्विंशति-
रग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि तद्वै यदिदमाहुः सुधायां
ह वै वाजी सुहितो दधातीति गायत्री वै तन्न ह
वै गायत्री क्षमा रमत ऊर्द्धा ह वा एषा यजमान
मादाय स्वरेतीत्यग्निष्टोमो वै तन्न ह वा अग्निष्टोमः

क्षमा रमत ऊर्ही ह वा एष यजमान मादाय खरैति
स वा एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्ह-
मासो वै संवत्सरश्चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुत-
शस्त्राणि तं यथा समुद्रं स्त्रोत्या एवं सर्वे यज्ञक्रतवो
ऽपि यन्ति ॥ १ (३६) ॥

तयोदये सोमकथा प्रकीर्त्तिता,
राजक्रयार्था सवनान्वितापि ।
स्याहैश्वदेवश्च मरुतत्वीयं
तत्तद्विशेषा उदिताः क्रमेण ॥

अथ पूर्वाध्यायेषुक्तोऽग्निष्टोमः, सर्वयज्ञक्रतूनां प्रकृतित्वेन श्रूयते ।
तदर्थं सुपाख्यानं माह— “देवा वा असुरैर्युद्धं सुप प्रायन्विजयाय ;
तानग्निर्नान्विक्रामयतैतुं ; तं देवा अनुवक्ष्यन् त्व मेक्षास्त्राकं वै त्व
मेकोऽमीति ; स नास्तुतोऽन्वेष्टामीत्यब्रवीत्,— स्तुतं तु मेति ;
तथेति ; तं ते समुत्क्रभ्योपनिवृत्त्यास्तुवंस्तान् स्तुतोऽनू प्रैत्”—इति ।
देवाः स्वतिजयार्थं मसरैः राह युद्धम् ‘उप प्रायन्’ उपक्रान्तवन्तः ।
तदाग्नौ मग्निः ‘तान्’ देवान् ‘अनु’ पश्चात् ‘एतुम्’ आगन्तुं नाका-
मयत । अग्निं मिच्छारहितं देवा एव मब्रुवन्,— हे अग्ने !
त्व मपि ‘एहि’ आगच्छ, अस्त्राकं मेव मध्ये ‘त्व मेकोऽमि’, न
त्वन्मत्तोऽन्य इति । ततः ‘सः’ अग्निरेव मब्रवीत्,— युष्माभि-
रस्तुतः सब्रह्मं ‘नान्वेष्टामि’ युष्माकं पृष्ठतो न गमिष्यामि,—
तस्मात् ‘मा’ माम् ‘तु’ क्षिप्रं मेव ‘स्तुत’ स्तोतं शुरुतेति । देवा-
स्तथेत्यङ्गीकृत्य ‘समुत्क्रभ्य’ उदयाय ‘उपनिवृत्त्य’ अग्नेरभिमुखत्वेन

निष्पत्तिं कृत्वा 'तम्' अग्निं मनुवन् । सोऽप्यग्निः सुतः सन्
'तम्' द्वेवान् 'अनु' सृज्य 'मैत्' युवार्थं प्रकर्षेणागच्छत् ॥

अनेर्युक्प्रकारं दर्शयति — "स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्रयनीको ऽसु-
रान् युव सुप प्रायद् विजयाय ;— त्रिश्रेणिरिति कृन्दांस्तेव
श्रेणीरकुरुत, त्रयनीक इति सवनान्येवानौकानि, तानसम्भाष्य
पराभावयत् ; ततो वै देवा अभवन् परासुरा"—इति । 'सः' अग्निः
विजयाय 'त्रिश्रेणिः' सोमपानपङ्क्तित्रययुक्तः, 'त्रयनीकः' त्रिभि-
रनीकैः सेनापतिरूपैः सेनामुखैर्युक्तो ऽसुरान् भति युवम् 'उप' एव
'प्रायद्' तत्समोपं प्रकर्षेण गतवान् । त्रिश्रेणिरिति यदुक्तं, तत्र
गायत्री-त्रिश्रेण-त्रयनीकरूपाणि कृन्दांस्तेव तिस्रः श्रेणीरकुरुत ।
त्रयनीक इति यदुक्तं, तत्र प्रातस्सवन-माध्यन्दिनसवन-द्वितीयमव-
सान्येव त्रीण्यनीकानि सेनामुखान्यकुरुत । ततः 'तान्' असुरान्
पुनः शत्रुश्रेणो यथा न सम्भाव्यते तथा 'परा भावयन्' पराभूतान्
अकरोत् । ततो युवाद् देवा विजयिनो ऽभवन्, असुराः पराभूताः ॥

वेदनं प्रशंसति— "भवत्यात्मना परास्य द्विपन् पाप्मा आहव्यो
भवति य एवं वेद"—इति ॥

एव अग्निः कृन्दस्तय-सवनत्रययुक्तो ऽग्निष्टोमरूपो ऽभव-
दित्येकेन प्रकारेणाग्निष्टोमं सुत्वा पुनरपि प्रकारान्तरेण स्वीति
— "सा वा एषा गायत्रीय यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री
चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि"—इति । योऽयं पूर्वोक्तो-
ऽग्निष्टोमोऽस्ति, 'सा वा एषा गायत्रीय' अग्निष्टोमगायत्रीः
सङ्ख्यासाध्यात्— गायत्रीगतेषु अक्षरेषु या सङ्ख्या, सैवाग्निष्टोम-
गतेषु स्तोत्रशस्त्रेषु । तथा,— बहिष्यवमानः, माध्यन्दिनपवमानः,
आर्भयपवमानः, इति त्रीणि पवमानस्तोत्राणि ; अत्वार्यान्ध-

स्तोत्राणि ; चत्वारि दृष्टस्तोत्राणि ; एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रम् ;
एव मेतानि द्वादश सम्भ्रानि । शस्त्राण्यपि तावन्त्येव,— आन्ध-
प्रसंगे, निर्वन्धवन्त्ये, मरुत्वतीये, वैश्वदेवाग्निमारुते इति होतुः
शस्त्राणि षट् ; तथा अहोत्रकाणां मपि * षट् । एवं स्तोत्रशस्त्र-
भङ्गयामिष्टोमस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

प्रकारान्तरेण गायत्रीमास्यं सम्पाद्य स्तौति— “तद्वै यदिद-
माहुः सुधायां ह वै वाजो मुह्यितो दधातीति, गायत्री वै तन्न ह
वै गायत्री क्षमा रमत, ऊर्द्धां ह वा एषा यजमान मादाय स्वरे-
तौत्यग्निष्टोमो वै तन्न ह वा अग्निष्टोमः क्षमा रमत, ऊर्द्धां ह वा
एष यजमान मादाय स्वरेति”—इति । ‘तद्वै’ तत्रैव यज्ञसभायां
वेदवादिनो ‘यदिदं’ वचनमाहुः । किं वचनमिति, तदुच्यते—
मुष्ट, धोयते मुह्यतिनो यस्यां दिवि सा यीः ‘सुधा’ ; तस्या मेव
‘वाजो’ वाजोऽस्य सोमरूपं तदस्मिन्नस्तीत्यग्निष्टोम उच्यते । स च
‘मुह्यितः’ साद्रुष्येनानुष्ठितः ‘दधाति’ सुधाशब्दवाच्यायां दिवि
यजमानं स्थापयति ; ‘इति’ यद्वेदवादिनां वचनं, तद् ‘गायत्री वै’
गायत्रीसास्य मभिप्रेत्यैवोक्तमित्यर्थः । ‘न ह वै’ इत्यादिना तदेव
स्पष्टीक्रियते । क्षमेति सप्तम्यर्थो विवक्षितः ; क्षमायां भूमौ
गायत्र्याख्या देवता ‘न ह वै रमते’ नैव क्रीडति, किन्त्वेषा गायत्री
‘ऊर्द्धां ह वै’ ऊर्द्धगामिन्येव भूत्वानुष्ठितवन्तं यजमान मादाय
‘स्वरेति’ स्वर्गं प्राप्नोति । ‘इति’ एवम्पकारेण येयं गायत्री
वर्णिता, ‘तन्’ गायत्रीरूपो ऽग्निष्टोम एव ; तयोः समत्वात् ।

* यज्ञागारो मेघावकपादयः । तत्राहि— “तदिदं मानुषं होतारं प्रहृषीते ऽहोता
रैव पुरायेतद्धि होता”—इति शत० ब्रा० १. ४. १. १३ ।

अग्निष्टोमोऽपि चमायां न रमते, किन्त्वनुष्ठितं अर्हमासौ सर्वेषां
यजमानां मादाय स्वर्गं माप्नोति ॥

इत्थं गायत्रीसाम्येन सुत्वा संवत्सरसाम्येन स्तौति— “स वा
एष संवत्सर एष यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्हमासो वै संवत्सरश्चतु-
र्विंशतिरग्निष्टोमस्य सुतशस्त्राणि”—इति । योऽयं मग्निष्टोमः,
स एष संवत्सर एव ; अर्हमाससंख्यायाः स्तौत्रशस्त्रसंख्यायाश्च
समानत्वात् ॥

समुद्रसाम्येन प्रशंसति— “तं यथा समुद्रं स्तौत्या एवं सर्वे
यज्ञक्रतवोऽपि यन्ति”—इति । ‘स्तौत्याः’ प्रवाहरूपा नद्यो यथा
लोके समुद्रं प्राप्नुवन्ति, तथैवोक्थ्यषोडशतिरात्राहीनसत्ररूपाः
सर्वे क्रतवो विकृतिरूपाः प्रकृतिरूपं मग्निष्टोमम् ‘अपि यन्ति’
प्राप्नुवन्ति । अग्निष्टोमात् प्राचीना इष्टिपशुबन्धादयोऽपि तं
मग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति । तथा सति सर्वशब्दो मुख्यार्थः सम्बध्यते,
न तु सङ्कोचः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (२८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

दीक्षणीयेष्टिस्त्यते^१ तां सेवानुयाः काञ्चेष्ट्यस्ताः^२
सर्वा अग्निष्टोमं मपि यन्तीळा मुपह्वयत^३ इळाविधा

त्रै पाकयज्ञा इळा मेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वे
 ऽग्निष्टोम मपि यन्ति सायं प्रातरग्निहोचं जुह्वति
 सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति स्वाहाकारेणाग्निहोचं
 जुह्वति स्वाहाकारेण व्रतं प्रयच्छन्ति स्वाहाकार
 मेवान्वग्निहोत्र मग्निष्टोम मयेति पञ्चदश प्रायणीये
 सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश दर्शपूर्णमासयोः प्रायणीय
 मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोम मपीतः सोमं राजानं
 क्रीणन्त्यौषधो वै सोमो राजौषधिभिस्तं भिषज्यन्ति
 यं भिषज्यन्ति सोम मेव राजानं क्रीयमाणं मनुयानि
 कानि च भेषजानि तानि सर्वाण्यग्निष्टोम मपि
 यन्त्यग्नि मातिथ्ये मन्यन्त्यग्निं चातुर्मास्येष्वतिथ्य
 मेवानु चातुर्मासान्यग्निष्टोम मपि यन्ति पयसा
 प्रवर्यं चरन्ति पयसा दाक्षायणयज्ञे प्रवर्यं मेवानु
 दाक्षायणयज्ञोऽग्निष्टोम मपेति पशुरुपवसथे भवति
 त मेवानु ये के च पशुवन्वास्ते सर्वेऽग्निष्टोम मपि
 यन्तीळादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरन्ति
 दध्ना दधिधर्मं दधिधर्मं मेवान्विळादधो ऽग्निष्टोम
 मपेति ॥ २ (४०) ॥

अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञानां मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
 “दोक्षणेयेष्टि स्वायते, ता मेवानु याः काशेष्टयस्ताः सर्वा अनि-

ष्टोम मपि यन्ति”-इति । अग्निष्टोमस्य प्रारम्भे येयं दीक्षणीयेष्टिः
‘तायते’ विस्तार्यते, ‘ता मनु’ तत्सादृश्येन वेदीक्षाः सर्वा अपी-
ष्टयः अग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति । अत्र विकृतिरूपा एवेष्टयो विवक्षिताः ;
प्रकृतिरूपयोर्दर्शपूर्णमासयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

दीक्षणीयेष्टिगतचोदकप्राप्तेऽपि पञ्चानामाष्टोमप्राप्तिं दर्शयति - “इळा सुपञ्चयत, इळाविधा वै
पाकयज्ञा, इळा मेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वेऽग्निष्टोमः मपि
यन्ति”-इति । पाकयज्ञाश्च समसङ्ख्याकाः,--हुतः, प्रहुतः, आहुतः,
शूलगवः, बलिहरणम्, प्रत्यवरोहणम्, अष्टकाहोम इति । सोऽयं
सूत्रान्वरकारस्य पक्षः ; आश्वलायनसु हुतादींस्त्रीनेव पाकयज्ञा-
नाह ॥ ते च पाकयज्ञा ‘इळाविधाः’ इळासदृशाः ; “इळा
खलु वै पाकयज्ञः”-इति (तै० सं० १, ७, ३, १.) श्रुत्यन्तरात् ।
ततो दीक्षणीयेष्टौ इडोपहानेन तत्सदृशाः पाकयज्ञाः सर्वेऽप्यग्नि-
ष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निहोत्रस्य प्राप्तिं दर्शयति - “सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहति,
सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति, स्वाहाकारेणाग्निहोत्रं जुहति, स्वाहा-
कारेण व्रतं प्र यच्छन्ति स्वाहाकार मेवान्वग्निहोत्र मग्निष्टोम
मध्येति”-इति । यथा प्रतिदिनं कालद्वयेऽग्निहोत्रहोमः, तथा
दीक्षितस्य कालद्वये क्षीरपानरूपं व्रतदानम् । “अग्निर्होति
र्होतिरग्निः स्वाहा”-इति यथा स्वाहाकारेणाग्निहोत्रहोमः,
तथा “ते नः पान्तु, ते नो ऽवन्तु, तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा”-इति

* “तयः पाकयज्ञाः,—हुता अग्री इत्यभामा वनयो प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि
हुताः”-इति अथ० २० १, १ । सपु० सं० १, ८६ ।

स्वाहाकारेण दीक्षितो व्रतप्रदानं माचरति । अतो व्रतगतस्वाहा-
कारं मेवानुसृत्याग्निहोत्रस्याग्निष्टोमप्राप्तिः ॥

अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिसादृश्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोम-
प्राप्तिं दर्शयति— “पञ्चदश प्रायणीये सामिधेनौरन्वाह, पञ्चदश
दर्शपूर्णमासयोः प्रायणीयं मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोमं मपीतः”
—इति । प्रायणीयकर्मणि वाय्यारहितत्वात्सामिधेन्यश्चोदकप्राप्तः
पञ्चदशैव । तथा प्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोरपि ॥

अग्निष्टोमगतसोमद्वारा लौकिकानां मपि सर्वेषां मोषधीनां
मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “सोमं राजानं क्रौण्ठ्यौषधो वे
सोमो राजौषधिभिस्तं भिषज्यन्ति यं भिषज्यन्ति, सोमं मेव
राजानं क्रौयमाणं मनु यानि कानि च भेषजानि, तानि सर्व-
ण्यग्निष्टोमं मपि यन्ति”—इति । लोके ‘यं’ व्याधिग्रस्तं चिकि-
त्सकाः ‘भिषज्यन्ति’ चिकित्सन्ते, ‘तं’ पुरुषम् ‘औषधिभिः’ अमृत-
वस्त्रादिभिश्चिकित्सन्ते । सोमस्याप्यौषधत्वात्तमनु सर्व्वाण्यप्यौष-
धान्यग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निष्टोमगतातिथ्यकर्मद्वारा चातुर्मास्ययागानां तत्प्राप्तिं दर्श-
यति— “अग्निं मातिथ्ये मन्थन्त्यग्निं चातुर्मास्येष्वतिथ्यं मेवानु
चातुर्मास्यान्यग्निष्टोमं मपि यन्ति”—इति । आतिथ्याया मन्थि-
मन्थनं विहितम्, चातुर्मास्यपर्वस्वपि मन्थनं विहितम् ; उभयत्र
मन्थनधर्मसाध्यादातिथ्यासदृशानि चातुर्मास्यान्यग्निष्टोमं ‘यन्ति’
प्राप्नुवन्ति ॥

प्रवर्ग्यसाध्येन दाक्षायण्यज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “पयसा
प्रवर्ग्यं चरन्ति, पयसा दाक्षायण्यज्ञे, प्रवर्ग्ये मेवानु दाक्षायण-
यज्ञोऽग्निष्टोमं मप्येति”—इति । दर्शपूर्णमासयोरिव गुणविकृतिरूपः

कश्चिदाद्यायणाख्यो यज्ञः । तथा च शास्त्रान्तरे दर्शपूर्णमास-
सन्निधौ श्रूयते—“दाद्यायणयज्ञेन स्वर्गकामो यज्जेत”—इति * ।
तस्य च प्रवर्ग्यस्य च क्षीरद्रव्यसाम्येन प्रवर्ग्यसदृशो दाद्यायण-
यज्ञोऽप्यग्निष्टोम इति ॥

पशुबन्धानां अग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—“पशुरपवसथे भवति;
त मेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वे ऽग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति ।
सुत्यादिवसात् पूर्वं दिवस उपवसथाख्यः । तस्मिन्मन्त्रोमीयः
पशुरनुष्ठीयते । तद्विकृतिरूपा वेदोक्ताः सर्वे पशुबन्धाः । पशु-
द्रव्यसाम्यादमन्त्रोमीयसदृशाः सर्वे पशुबन्धा अप्यग्निष्टोमं यन्ति ॥

इडादधनामकस्य यज्ञान्तरस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
“इडादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरन्ति ; दध्ना दधिवर्मे दधि-
धर्म मेवात्विडादधो ऽग्निष्टोम मय्येति”—इति । दर्शपूर्णमास-
विकृतिरूप एव कश्चिदिडादधनामको यज्ञोऽस्ति । अतएवा-
पस्तुर्वा दर्शपूर्णमाससन्निधावेव माह—“एतेनेकादधः सार्यसेनि-
यज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (आप० श्रौ०
३, १७, १२,) * । “दधिवर्मेनामकस्तु अग्निष्टोमगतः कश्चिद्

*, † दाद्यायणेन दृष्टो यज्ञो दाद्यायणयज्ञः । स च शतपथशास्त्रे “प्राजिं वा एते
भारानि, ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते”—इत्याद्यभिधाय (११, १, २, १०,) तत्सन्निधावेव
“दद्या दाद्यायणयज्ञो न्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यज्जेत”—इत्याद्यायात इति दर्शपूर्ण-
मासतो नान्यत्कर्मति सिद्धान्तितं कार्त्तयमुच्यते “युक्ताविधानं वा सन्निधितस्य पञ्चनान्याम्”—
इति (श्रौ० ४, ४, २,) । “विंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यज्जेत ; पञ्चदश दाद्या-
यणयज्ञौ”—इत्यादि च पार्थक्यं द्रष्टव्यम् (कात्या० श्रौ० ४, २, ४७, ४८,) । दाद्यायण-
यज्ञेन स्वर्गकामः—इत्यारम्भ “सन्निधौ दाद्यायणयज्ञः”—इत्यन्त आपसामन्त्रोपपत्त्यैव-
मर्थकः (श्रौ० ६, १७, ४-११,) । इतः नान्यत्र मितं तथोक्तम् “एतेनेकादधः सार्यसेनियज्ञो
वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (१२ सू०) ।

दधियागः ; तेन माध्यन्दिनं वरन्ति ; इळादधोऽपि दधिद्रव्यकः ।
अतस्तयोक्तमयोर्दधिद्रव्येण साम्यम् । दधिघर्मसदृश इळादधोऽपि
अग्निष्टोम मेति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (४०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

इति नु पुरस्तादथोपरिष्ठात् पञ्चदशोक्त्यस्य
स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि स मासो मासधा संव-
त्सरो विहितः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः
संवत्सर मेवानूक्त्योऽग्निष्टोम मपेत्त्युक्त्य मपि यन्तं
मनु वाजपेयोऽपेत्त्युक्त्यो हि स भवति द्वादश-
रात्रेः पर्यायाः सर्वे पञ्चदशास्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य
त्रिंशदेकविंशं षोडशिसाम चिहत्सन्धिः सा त्रिंशत्स
मासस्त्रिंशन्मासस्य रात्रयो मासधा संवत्सरो विहितः
संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः संवत्सर मेवा-
न्यतिरात्रोऽग्निष्टोम मपेत्त्यतिरात्र मपि यन्तं मन्व-
तोर्यामोऽपेत्त्यतिरात्रो हि स भवत्येतद्वै ये च पुर-

स्ताद्यो चोपरिष्टाद्यन्तक्रतवस्ते' सर्वेऽग्निष्टोम मपि
यन्ति तस्य संस्तुतस्य नदतिशतं स्तोत्रियाः सा या
नवतिस्ते दश' त्रिवृतोऽथ या नवतिस्ते दश'थ या
दश तासा मेका स्तोत्रियोदेति' त्रिवृत्परि शिष्यते'
सोऽसावेकविंशोऽध्याहितस्तपति' विषुवान्वा एष
स्तोमाना' दश वा एतस्मादर्वाञ्चस्त्रिवृतो दश
पराञ्चो मध्य एष एकविंश' उभयतोऽध्याहितस्तपति
तथासौ स्तोत्रियोदेति' सैतस्त्रिन्धूऋहा स यज-
मानस्तद् दैवं चक्रं सहो बलं मभ्रुते ह वै दैवं चक्रं
सहो बलं मेतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकता
मभ्रुते य एवं वेद' ॥ ३ (४१) ॥

क्रत्वन्तराणां मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “इति न पुरस्ता-
दष्टोपरिष्ठात् पञ्चदशोक्त्यस्य स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणि ; स
मासो मासधा संवत्सरो विहितः ; संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्नि-
ष्टोमः संवत्सर मेवानूक्त्याऽग्निष्टोम मध्यत्युक्त्यं मपि यन्त मनु
वाजपेयो ऽप्यत्युक्त्यो हि स भवति”—इति । ‘इति न’ पूर्व
खण्डोक्तेर्नैव प्रकारेण ‘पुरस्तात्’ अग्निष्टोमात् प्राचीनस्य कर्मजात-
स्याग्निष्टोमप्रवेगः, उक्ता इति शेषः । ‘अथ’ अनन्तर सुपरिष्ठाद्
अग्निष्टोमादितरेषां क्रतूनां प्रवेग उच्यते । तत्र योऽयम् ‘उक्त्यः’

❦ ज्योतिष्टोमसंख्याविशेषाणां मिति यावत् । तदाहापसम्बन्धः— “उक्त्यः ऋग्वेद-
रात्रोऽपौर्यामयापिष्टोमस्य गुणविकाराः”—इति (यो १३, १, १ ।

क्रतुः, तस्य पञ्चदशसङ्ख्याकानि स्तोत्राणि ; अग्निष्टोमस्त्रिंशति-
 त्वासदीयानि द्वादश स्तोत्राण्यतिदिशन्ते, तत ऊर्ध्वं त्रीणि
 उक्थसङ्ख्याकानि स्तोत्राणि च, एवं पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शस्त्रे-
 ष्वप्ययं न्यायो योज्यः । तानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च मिश्रित्वा
 मासगतां रात्रिसङ्ख्यां प्राप्नुवन्ति । अतः सोऽयं स्तोत्रशस्त्रसमूहो
 मासः सम्पद्यते । 'मासधा' मासप्रकारेण मासाद्व्या संवत्सरो
 'विहितः' सम्पादितो भवति । स च संवत्सरो वैश्वानराग्निरूपः ;
 गर्भे प्रविष्टस्य पुरुषस्य संवत्सरमात्रेण वैश्वानराख्यसौदर्यानिः
 पाटवसम्भवात् । अग्निश्चाग्निष्टोमस्वरूपः ; पूर्वोक्त्या रीत्या श्रेणि-
 त्रयरूपेणानोक्तत्रयरूपेण चाग्निरेवाग्निष्टोमरूपेणाविर्भूतत्वात् ।
 एवं सति स उक्थ्याख्यः क्रतुः स्तोत्रशस्त्रादिपरम्परया संवत्सर
 मेवानु प्रविश्य तद्द्वाराग्निष्टोमं प्रविशति । तं प्रविशन्त मुक्थ्य
 मनु वाजपेयाख्योऽपि क्रतुरग्निष्टोम मपि 'एति' प्राप्नोति । 'ए-
 त्ति' वाजपेयोऽत्युक्त्यो भवति ; उक्थ्याख्यं क्रतु मतिक्रम्य वत्त-
 मानत्वात् । उक्थे यानि पञ्चदश स्तोत्राणि, तत ऊर्ध्वं वाज-
 पेये स्तोत्रद्वयम्, सोऽयं मुक्थ्यातिक्रमः । तस्मादुक्थ्यद्वारा वाज-
 पेयस्य तत्प्राप्तिः ॥

अथातिरात्रातोऽर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमप्रवेशं दर्शयति—
 "द्वादशरात्रेः पर्यायाः सर्वे पञ्चदशास्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य त्रिंशदेक-
 विंशं षोडशिसाम त्रिवृत्तन्धिः, सा त्रिंशत् मासस्त्रिंशत्मासस्य
 रात्रयो ममाधा संवत्सरो विहितः । संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्नि-
 रग्निष्टोमः संवत्सर मेवान्वतिरात्रोऽग्निष्टोम मप्येत्यतिरात्र मपि
 यन्त मन्वतोऽर्यामो ऽप्येत्यतिरात्रो हि स भवति"—इति । अतिरात्र-
 यागे द्वादशसङ्ख्याका रात्रेः पर्यायाः । ते चापस्तम्बेनैवं स्पष्टी-

कृताः— “अतिरात्रश्चेत् षोडशचमसानुचयं स्वयोदशश्चमस-
गणेश्वो* राजान मति रचयति । षोडशिना प्रचर्य रात्रिपर्यायैः
प्रचरति । द्वादशचमसमुख्यः प्रथमो गणो मैत्रावरुणचमसमुख्यो
द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसिचमसमुख्यस्तृतीयोऽक्षावाकचमसमुख्यश्च-
तुर्थः । ०—० प्रथमाभ्यां गणाभ्या मध्यं चरति, उत्तराभ्यां प्रति-
प्रस्थाता, एष प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च”-
इति (श्रौ० १४. ३. ८-१६.) । अस्याय मर्थः । अतिरात्राच्छं
कृतं यदानुतिष्ठति, तदानीं चोदकप्राप्तं सर्वं मनुष्याय अनन्तरं
सायं काले षोडशचमसम्बन्धिनश्चमसान् पूरयित्वा तत ऊर्ध्वं
त्रयोदशचमसगणपर्याप्तं सोमं मवस्थाप्य षोडशचमसप्रचारं कृत्वा
तत ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायैः प्रचरेत् । तेषु पर्यायेषु च द्वादशचमसं मादिं
हत्वा यश्चमसगणः प्रवर्त्तते, सोऽयं प्रथमः । मैत्रावरुणचमसस्या-
दित्वे द्वितीयश्चमसगणो भवति । ब्राह्मणाच्छंसिचमसस्यादित्वे
तृतीयश्चमसगणो भवति । अक्षावाकचमसस्यादित्वे चतुर्थश्च-
मसगणो भवति । तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथमद्वितीयाभ्यां गणाभ्या
मध्यं चरन्तिष्ठेत्, तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रतिप्रस्थातानुतिष्ठेत् । एवं
गणचतुष्टयानुष्ठानं मेकः पर्यायो भवति । पुनरपि द्वितीय-
तृतीयपर्यायो तथैवानुष्ठेयौ । तेषु पर्यायेषु द्वादश गणाः सम्प्र-
व्यन्ते । एतत्सर्वं मभिप्रेत्य ‘द्वादशरात्रेः पर्यायाः’ इत्युक्तम् ।

‘ते सर्वे’ अपि प्रजाः ‘पञ्चदशाः’ तदीयस्तोत्रेषु दृष्टगतानां
मृचा मावृत्तिविशेषेण पञ्चदशस्तोमस्य सामगैः सम्पादितत्वात्ते
पञ्चदशस्तोमयुक्ता द्वादश पर्यायाः सन्ति । तेषु ‘द्वौ द्वौ’ पर्यायौ
‘सम्पद्य’ मिलित्वा पञ्चदशसंख्यायां द्विराष्टस्या त्रिंशत्संख्यायां ते

* “षोडशचमसं सुप्रथमं त्रयोदशचमसगणेश्वो”-इति ग, च ।

सर्वे पर्यवस्यन्ति । किञ्च षोडशिक्षोत्रे यत्सामास्ति, तदेकविंशं भवति ; तदीयद्वचगतानां सृचा माहत्तया सामगैरेकविंशतिस्तीम-
सम्पादनात् (ता० ब्रा० २.१४-१७) । योऽयं मतिरात्रस्यान्ते 'सन्धिः'
एतन्नामकं स्तोत्रम्, तत्र त्रिवृत् स्तोमः सामगैः पठ्यते * । तस्य
च स्तोमस्य त्रिषु ढचेष्वावृत्तिरहितेषु निष्पन्नत्वादृचां नवत्वं
सम्पद्यते । एकविंशतिसङ्ख्या नवमङ्का च मिलित्वा त्रिंशत्सङ्ख्या
भवति । अनया त्रिंशत्सङ्ख्या वा पूर्वोक्तत्रिंशत्सङ्ख्या वा मास-
रात्रिसास्यान्नासः सम्पद्यते । मासधेत्वादि पूर्ववद्योजनीयम्
(१८२५० ६००) । एवं सति संवत्सरद्वारातिरात्रोऽग्निष्टोमं प्रवि-
शति ; प्रविशन्त मतिरात्रं मनु तद्वारेणाप्तोर्यामोऽपि प्रविशति । स
ह्यतिरात्रं मतिलक्ष्णं स्तोत्राधिक्येन वर्त्तमानत्वात् 'अत्यतिरात्रः' ।
एकोनविंशत् स्तोत्राण्यतिरात्रे, आप्तोर्यामे तु त्रयस्त्रिंशदित्या-
धिक्यम् ; अतोऽतिरात्रद्वारा आप्तोर्यामस्याग्निष्टोमे प्रवेशः ॥

उक्तं सर्वयज्ञक्रत्वन्तर्भावमुपसंहरति— "एतद्वै ये च पुरस्ताद्
ये चोपरिष्टाद्यज्ञक्रतवस्ते सर्वेऽग्निष्टोमं भविष्यन्ति" इति ।
'एतद्वै' एतेनैवोक्तप्रकारेणाग्निष्टोमस्य पूर्वभाविन इष्ट्यग्निहोत्रा-
दयो ये यज्ञक्रतवः, ये चोत्तरभाविन उक्थ्यवाजपेयादयो यज्ञ-
क्रतवः ; ते सर्वेऽग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रकारान्तरेणाग्निष्टोमं प्रशंसति— "तस्य संस्तुतस्य
नवतिशतं स्तोत्रियाः ; सा या नवतिस्ते दश विहतो ऽथ या
नवतिस्ते दशाथ या दश, तासां मेका स्तोत्रियोदेति, त्रिह-
त्परि शिष्यते ; सोऽसावेकविंशोऽध्याह्नितस्तपति, विपुवान्वा एष
स्तोमानां दश वा एतस्मादर्वाक्षस्त्रिवृतो दश पराक्षो मध्य एष

एकविंश उभयतो ऽध्वाहितस्तपति ; तथासौ स्तोत्रियोदेति,
सैतस्मिन्नध्वूढहा, स यजमानस्तद् देवं चतुर्ं सप्तो बलम्”-इति ।
‘तस्य’ अग्निष्टोमस्योद्गाहभिः संस्तुतस्य ‘स्तोत्रियाः’ स्तोत्रसम्ब-
न्धिन्य ऋचो नवत्यधिकं शतं सम्पद्यते ॥

कथं मिति चेत्, तदुच्यते — “प्रातस्सवने बह्विष्यमानाख्य
मेकं यत् स्तोत्रम्, तस्य त्रिद्वत् स्तोमः क्रियते । त्रिद्वत्तथा-
हत्तिरहितत्वाद्विद्यमानेषु त्रिषु त्रयेषु विद्यमाना नवर्चः स्तोत्रिया
भवन्ति । तत ऊर्ध्वं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । तेष्वेकैकस्मिन्विद्य-
मानानां तिसृणां सृचा माहुर्निविशेषेण पञ्चदशः स्तोमः सम्पाद-
नीयः । तथा सत्यैकैकस्मिन् स्तोत्रे पञ्चदशर्च इत्येवं चतुर्षु स्तोत्रेषु
भिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते । तदेवं प्रातस्सवने एकोनसप्ततिः ।
माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानाख्य मेकं स्तोत्रम्, तस्यापि
पञ्चदशस्तोमयुक्तत्वात् स्तोत्रियाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । चत्वारि
ष्टस्तोत्राणि । तेषु सप्तदशस्तोमे कृते सत्यष्टषष्टिसंज्ञाकाः
स्तोत्रिया भवन्ति । उभयं भिलित्वा माध्यन्दिनसवने त्र्यशौतिः
सम्पद्यते । तृतीयसवने आर्भवपवमानस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमीपेत-
त्वात् तस्मिन् सप्तदशर्चः । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमी-
पेतत्वात् तत्रैकविंशतिः । भिलित्वा तृतीयसवने ऽष्टाविंशत् । एवं
सवनत्रये भिलित्वा नवत्यधिकशतसंज्ञाकाः स्तोत्रिया भवन्ति ॥

तत्र या नवतिः, ते दशसंज्ञाकास्मिहत्-स्तोमाः सम्पद्यन्ते ।
एकैकस्मिन्दशके अन्तिमा मेकां परित्यज्य अवशिष्टानां सृचां
नवसंज्ञोपेतत्वात् त्रिद्वत्स्तोमत्वम् । ततो नवसु दशकेषु नव त्रिद्वत्-
स्तोमाः । यास्तु तेषु दशकेषु * परित्यक्ता नवर्चः, स एकस्मिहत्-

स्तोमः । एवं दशसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः । 'अथ' अनन्तरं यच्छत मन्त्रि, तस्मिन्नपि या नवतिस्ते पूर्वव्यायेन दश त्रिहत्-स्तोमा गणनीयाः । अथ नवत्या ऊर्ध्वभाविन्यो 'याः' ऋचो दश, 'तामां' दशानां सृचां मध्ये एका स्तोत्रिया 'उदेति' अतिरिच्यते । अवशिष्टासु स्तोत्रियासु त्रिहत्-स्तोमः परिशिष्यते । एवं सत्येक-विंशतिसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः, तभ्योऽतिरिक्ता काचिद्वृत्ति, एतावताम्ब्रम् । तत्रैकविंशतित्रिहत्-स्तोमसङ्घो योऽस्ति, स सर्वोऽपि 'असौ' मण्डले दृश्यमानः, एकविंशतिसङ्ख्यापूरकः 'अध्याहितः' मण्डले स्थापितः आदित्यः 'तपति' प्रकाशते । आदित्यस्यैक-विंशतिसङ्ख्यापूरकत्वं मन्यन् श्रुतम्— "हादशमासाः पञ्चर्त्तवस्त्वय इमे लोका असावादित्य एकविंशः"—इति (तै० सं० ५.१.१०.४.) ॥

यत्तु सत्त्वं गवामयनाख्यम्, तत्र यान्येकविंशत्यहानि, तत्सा-दृशादपि यथोक्तत्रिहत्स्तोमसम्बन्धः प्रशस्तः । कथं मादृश्यं मिति, तदुच्यते-- तस्मिन् सत्त्वे यन्मध्यमं महः, तद्विषुवन्नामकं दिवा-कीर्त्त्यं भवति । तस्य पुरस्ताद्दशाहानि, उपरिष्ठाद्दशाहानि । एव मत्वापि पूर्वोक्तरीत्या सम्पादितानां मेकविंशतिसङ्ख्याकानां त्रिहत्स्तोमानां मध्यवर्त्ती यस्त्रिहत् स्तोमः, स एव विषयान् भवति । एतस्माद्विषुवद्रूपास्त्रिहत्स्तोमात् 'अर्वाच्चः' पूर्वभाविनो दश त्रिहत्स्तोमाः, 'पराच्चः' उत्तरभाविनोऽपि दश त्रिहत्स्तोमाः ; उभयोर्देशकयोर्मध्ये एष एकविंशतिसङ्ख्यापूरकस्त्रिहत्स्तोमः 'उभ-यतोऽध्याहितः' पार्श्वद्वये दशकव्याप्तः सन् 'तपति' आदित्यवत्प्रका-शते । 'तत्' तत्रैकविंशतित्रिहत्स्तोमेभ्य ऊर्ध्वं 'यासौ' ऋगेका स्तोत्रिया 'उदेति' अतिरिक्ता भवति, सेयम् 'एतस्मिन्' एकविंशति-सङ्घे 'अध्याहितः' अधिकत्वेनावस्थापिता, 'स यजमानः' अतिरिक्तः

स्तोत्रियारूपो यजमानत्वेनावगन्तव्यः । किञ्च 'तत्' स्तोत्रिया-
रूपं 'दैवं' चतुर्थं देवसम्बन्धिनो क्षत्रियजातिरिन्द्रवरुणादिरूपा ।
तत् चतुर्थं 'सहः' पराभिभवक्षमं 'बलं' सैन्यम् । एव मणिष्टोमः
स्तोत्रियद्वारा प्रशस्तः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “अमुते ह वै दैवं क्षत्रं सहो बल
मेतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकिता ममुते य एवं वेद”—इति ।
उक्तार्थवेदिता पराभवसङ्घिणुसैन्योपेता मिन्द्रादिदेवक्षत्रियजातिम्
'अमुते' प्राप्नोति । तत्र तेन क्षत्रेणैन्द्रादिना 'सायुज्यं' सहवासम्,
'सरूपतां' ज्ञानरूपत्वम्, 'सलोकिताम्' एकलोकावस्थितिं च
प्राप्नोति ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्महायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वतीयपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्याये

द्वतीयः खण्डः ॥ ३ (४१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

देवा वा असुरैर्विजिग्यानां अध्वर्याः स्वर्गं लोकं
मायन्तस्मोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वं उदश्रयत स * स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारं मवृणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिप-
तिस्तं वसवः प्रथमा आगच्छन्त एन मवृवन्नति नोऽर्ज-

स्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्
 स्तुत नु मेति तथेति तं ते त्रिवृता स्तोमेनास्तुवंस्तान्
 स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक मगच्छंस्त रुद्रा आगच्छंस्त
 एन मबुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो
 ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति तथेति तं ते पञ्च-
 दशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक
 मगच्छंस्त मादित्या आगच्छंस्त एन मबुवन्नति
 नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य
 इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति तथेति तं ते सप्तदशेन
 स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक मग-
 च्छंस्त विश्वेदेवा आगच्छंस्त एन मबुवन्नति नोऽर्ज-
 स्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्
 स्तुत नु मेति तथेति तं त एकविंशेन स्तोमेना-
 स्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक मगच्छन्ने-
 कैकेन वै तं देवाः * स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो
 ऽत्यार्जत ते यथालोक मगच्छन्त्य हैन मेष एतैः
 सर्वैः † स्तोमैः स्तौति यो यजते यश्चैन मेषं वेदाती
 तु त मर्जाता अति ह वा एन मर्जते स्वर्गं लोक
 मभि य एवं वेद ॥ ४ (४२) ॥

* † कतिचित्सर्वमलपुस्तकेषु निर्धिसर्गपाठः ।

अथ त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयद्वारेणाग्निष्टोमं स्तोतु माग्ना-
यिका माह— “देवा वा अगुरैर्विजिग्यामा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकं
मायन्ताऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वं उदश्रयत ; स स्वर्गस्य लोकस्य द्वार
महृषोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं वसवः प्रथमा भागच्छन्त
एन महृषवन्ति नो ऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्त्रस्य
इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति ; तथेति ; तं ते त्रिवृता स्तोमेनास्तुवंस्तान्
स्तुतो ऽत्यार्जित, ते यथालोकं भगच्छन्”—इति । ये देवा अग्नि-
वृद्धिताः पूर्वं मसुरैः सह युक्तं कृत्वा ‘विजिग्यानाः’ विजयं प्राप्ताः,
ते देवा ऊर्ध्वगामिनः सन्तः स्वर्गं लोकम् ‘आयन्’ प्राप्नुवन् ।
तदानीम् ‘अग्निः’ स्वस्थान एव स्थित्वा ‘दिविस्पृक्’ दुर्लोकं
स्पृशन् ‘ऊर्ध्वः’ उन्नतः सन् ‘उदश्रयत’ उपरितनं देशं माश्रितवान्,
दुर्लोकपर्वतं स्वक्रोयां ज्वालां वह्निं तवानित्यर्थः । ततः ‘सः’
अग्निः स्वर्गलोकद्वारम् ‘अवृणोत्’ तयाच्छादितं मकरोत् ।
न चेतरेषु देवेषु स्थितेषु कथं मग्नेः ईदृक् सामर्थ्यं मिति
वाच्यम् ; यस्माद् ‘अग्निः स्वर्गस्य लोकस्य अधिपतिः’ ; अग्नौ
हि अग्निष्टोमादिकर्माणि अनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । ‘तं’ स्वर्गद्वार-
निरोधिनं मग्निं मर्ष्टा वसवः ‘प्रथमाः’ पुरोगामिनो भूत्वा
‘भागच्छन्’ प्राप्तवन्तः । प्राप्य च ‘एनम्’ अग्निम् ‘ते’ वसव
एव महृषवन्,— हे अग्ने ! त्वं ‘नः’ अस्मान् ‘अत्यर्जसि’ त्वदीयां
ज्वालां मतिलक्ष्म ‘अर्जयितुं’ स्वर्गं प्रापयितुं मर्हसि, ‘नः’
अस्माकं तत्प्राप्तार्थम् ‘आकाशं’ त्वदीयज्वालोपशमनेनावकाशं
कुर्वति । ततः ‘सः’ अग्निरेव मब्रवीत्,— युष्माभिरस्तुतोऽहं
‘अतिस्त्रस्ये’ द्वारावरोधं न परित्यज्यामि । तस्माद्वरोध-
मभिरुपश्रित्वा ‘नु’ क्षिप्रं मेव ‘मा’ मा मग्निं ‘स्तुत’ स्तोत्रं

कुरुतेति । 'ते' वसवः तथेत्यङ्गीकृत्य त्रिवृत्तमकेन स्तोमिनामि
'मस्तुवन् ।

तस्य च त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रस्य विधायकं छन्दोगब्राह्मणं मेष
मान्नायते— “तिसृभ्यो द्विङ्करोति स प्रथमया, तिसृभ्यो द्विङ्करोति
स मध्यमया, तिसृभ्यो द्विङ्करोति स उत्तमयोद्यतौ त्रिवृतो
विष्टुतिः”—इति (ता० ब्रा० २.१.१.) । अस्याय मर्थः । “उपास्मै
गायता नरः”—इति यः प्रथमः तृचः, “दविदुरतत्या”—इति यो
द्वितीयः तृचः, “पवमानस्य ते कवे”—इति यः तृतीयः तृचः,
एतेषु त्रिषु तृचाल्लोकेषु सूक्तेषु (उ० षा० १.१.१-२.) विद्य-
मानानां नवानां सूचां त्रिभिः पर्यायैर्गानं कर्तव्यम् । तत्र
प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्याष्टिञ्च ऋचो गातव्याः, द्वितीये
पर्याये मध्यमा ऋचो गातव्याः, उत्तमे पर्याये उत्तमा ऋचो
गातव्याः । ‘तिसृभ्यः’—इति तृतीयाथं पञ्चमी । ‘द्विङ्करोति’—इत्य-
नेन गानं सुपल्लव्यते । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोम-
स्याद्या ‘विष्टुतिः’ स्तुतिप्रकारविशेषः । तस्या विष्टुतेः ‘उद्यतौ’—
इत्येवं नामधेयं मिति । ईदृशस्तोमेन स्तुतोऽग्निः ‘तान्’ देवान्
‘अत्यार्जत’ निरुद्धं द्वारं मतिलङ्घ्य स्वर्गमध्ये प्रापितवान् । ‘ते’
च वसवो देवाः ‘यद्यालोक’ स्वस्वोचितं लोकं स्थानविशेषं मन-
तिक्रम्य तत्रागच्छन् ॥

अथ पञ्चदशस्तोमेन स्तुतिं दर्शयति— “तं रुद्रा आगच्छ-
न् एन मनुवदति नो ऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति; स नास्तुतो ऽति-
स्रस्य इत्यब्रवीत् स्तुतं नु मेति; तथेति; तं ते पञ्चदशेन स्तोमे-
नासुर्वस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत, ते यद्यालोकं अगच्छन्”—इति । पञ्च-
दशनामकस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते— “पञ्चभ्यो

हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० २.४.१.) । अष्टाय मर्षः । ढचात्मक मेकं सूक्तं द्विरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमाहत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयाहत्तौ मध्यमाया, तृतीयाहत्तापुनः-मायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथ सप्तदशेन स्तोमेन सुतिं दर्शयति—“त मादित्या आगच्छंस्त एन मभ्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्त्रस्य इत्यब्रवीत् सुत नु मेति ; तथेति ; तं ते सप्तदशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् सुतो ऽत्यार्जत ; ते यथालोक मगच्छन्”—इति । सप्तदशस्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते—“पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० २. ७. १.) । अत्र प्रथमाहत्तौ प्रथमायान्निरभ्यासः, द्वितीयाहत्तौ मध्यमाया, तृतीयाहत्तौ मध्यमात्तमयोः । सोऽयं सप्तदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

एकविंशस्तोमेन सुतिं दर्शयति—“तं विश्वे देवा आगच्छंस्त एन मभ्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्त्रस्य इत्यब्रवीत् सुत नु मेति ; तथेति ; तं त एकविंशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् सुतो ऽत्यार्जत, ते यथालोक मगच्छन्”—इति । एकविंश-स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते—“सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स

तिसृभिः”-इति (ता० ब्रा० २.१४.१.) । प्रथमपर्याये ऋच-
स्थो नमाया ऋचः सक्तत्पाठः, द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सक्तत्पाठः,
तृतीयपर्याये मध्यमायाः सक्तत्पाठः, अवशिष्टानां तु त्रिरावृत्तिः ।
सोऽय मेकविंशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

स्तोमचतुष्टयं सुपसंहरति—“एकैकेन वै तं देवाः स्तोमे-
नास्तुर्वंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जतः ; ते यथालोकं मगच्छन्”-इति ॥

अग्निष्टोमप्रयोगे उक्तानां चतुर्णां स्तोमानां विकल्पशङ्का-
व्यावृत्त्यर्थं समुच्चयं विधत्ते—“अथ हैन मेघ एतैः सर्वैः स्तोमैः
स्तौति यो यजते”-इति । अर्थवादवैलक्षण्येन विधित्वं द्योत-
यितुम् ‘अथ’-शब्दः ;—योऽग्निष्टोमेन यजते, स एतैश्चतुर्भिरपि
स्तोमैः स्तुवीत ॥

अनुष्ठानतुः स्वर्गप्राप्तिफलस्य सिद्धत्वात् तेन सह समुच्चित्य
वेदितुरपि तत् फलं दर्शयति—“यश्चैनं मेवं वेदाती तु त
मर्जाते”-इति । यजमानो येन प्रकारेण यजते, अनेनैव प्रकारेण
‘एनम्’ अग्निष्टोमं ‘यश्च’ वेदिता, ‘तम्’ अपि वेदितारं हारनिरोधन
मतिलङ्घ्य ‘मर्जाते’ प्रापयत्येव । ‘अती तु’-इति दीर्घश्चान्दसः ॥

वेदनमात्रेणानुष्ठानसमानफलं दृढयितुं पुनरप्याह—“अति
ह वा एनं मर्जाते स्वर्गं लोकं मभि य एवं वेद”-इति । वेदन-
मात्रेण सिद्धेऽपि फले “कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम्”-इतिन्याये-
नानुष्ठानवैयर्थ्यं नास्ति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (४२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवं-
स्तस्मादग्निस्तोमस्तं मग्निस्तोमं सन्तं मग्निष्टोम-
इत्याचक्षते* परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवास्तं
यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिस्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोम-
स्तंचतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते* परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवा अथ यदेन मूर्धं सन्तं ज्योति-
भूतं मस्तुवंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं
सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते* परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवाः स वा एषोऽपूर्वोऽनपरो यच्चक्रतुर्यथा
रथचक्रं मनन्तं मेव यदग्निष्टोमस्तस्य यथैव प्रायणं
तथोदयनं तदेषाभि यज्ञगाथा गीयन्ते यदस्य पूर्व-
मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् अहेरिव सर्पणं
शाकलस्य न वि जानन्ति यतरत्परस्तादिति यथा
ह्येवास्य प्रायणं मेव मुदयनं मसदिति तदाहुर्यत्
त्रिवत्प्रायणं मेकविंशं मुदयनं केन ते समे इति
यो वा एकविंशंस्त्रिवृद्धे सोऽयो यदुभौ त्वौ त्वचिना-
विति ब्रूयात्तेनेति ॥ ५ (४३) ॥

* “मित्याचक्षते” क ।

† एषु स्थानेषु सविस्वर्गपाठः क उल्लेखः ।

अग्निस्रोमोमादिग्रन्थं निर्वचनतः प्रशंसति— “स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुर्वस्तस्मादग्निस्तोमस्तं मग्निस्तोमं सन्तं मग्निष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । योऽयं मग्निष्टोमोऽस्ति, स एष साक्षात् ‘अग्निरेव’ स्वशरीरमेव ; त्रिभिर्ऋग्भोभिस्त्रिभिः सधनैश्च विभज्य क्रतोर्निष्पादितत्वात् । ‘तं’ क्रतुरूपं मग्निं ‘यद्’ यस्मात् कारणाद् देवा अस्तुवन्, ‘तस्मात्’ अग्निपिषयस्तुतियुक्तत्वादयं क्रतुः ‘अग्निस्तोमः’—इत्येतन्नामकः । तन्नामयुक्तं क्रतुं परोक्षनाम्ना व्याहर्तुं सकार-तकारयोः षकारटकारावादिष्य ‘अग्निष्टोमः’—इति वैदिका आचक्षते । वर्णान्तरेण व्यवहितत्वात् शीघ्रप्रतीतिरहितं नाम परोक्षमित्याच्यते । यस्मात्त्रोके ‘देवाः’ पूज्या आचार्यादयः परोक्षनामप्रिया एव, तस्मात् क्रतोरपि तदुक्तम् ॥

नामान्तरस्य निर्वचनं दर्शयति— “नं यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिस्तोमैरस्तुर्वस्तस्माच्चतुस्तोमस्तं चतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । ‘चतुष्टयाः’ चतुर्विधाः,—वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवाः । त्रितयश्चतुश्चतस्रश्च एकविंश इत्येवं चत्वारः । चतुष्टोमनामनिर्वचनं पूर्ववद्योजनीयम् ॥

ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनं * दर्शयति— “अथ यदेन मूर्ध्नि सन्तं ज्योतिर्भूतं मस्तुर्वस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । ‘अथ’ नामद्वयकथनानन्तरं, तृतीयं नाम कथ्यत इति शेषः । अथ मग्निर्भूमिं मारभ्य द्युलोकपर्यन्तं मूर्ध्निवस्थितः,

* “नामान्तरनिर्वचनं” घ, च ।

तथा प्रकाशमानत्वात् ज्योतिर्भूतः । तं तादृशं देवा असुवन् ;
'तस्माद् ज्योतिस्त्वोमः' ज्योतिषः 'स्त्वोमः' स्तुतिः यस्मिन् क्रतौ, स
क्रतुर्ज्योतिस्त्वोमः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

नामनिर्वचनेन प्रथस्य पुनरप्याद्यन्तराहित्येन प्रशंसति—
“स वा एषो ऽपूर्वो ऽनपरो यन्नक्रतुर्यथा रथचक्र मनन्त मेवं
यदग्निष्टोमस्तस्य यथैव प्रायणं तथोदयनम्”—इति । ‘सः एषः’
अग्निष्टोमः पूर्वापररहितः,—‘पूर्वः’ आदिः, ‘अपरः’ अन्तः, आद्य-
न्तररहितो यन्नक्रतुः । यथा लोके ‘रथचक्र मनन्त’ पुनः पुनः परि-
वर्तमानस्य रथचक्रस्य अय मादिरय मन्त इति विभागः कर्तुं न
शक्यते, तस्मादिदं मन्तरहितम् (आदिरहितस्याप्येतदुपलक्षणम्),
एवं क्रतुरपि । ननु प्रायणीयेष्टिरादिः, उदयनीयेष्टिरन्त इति
चेत्, मैवम् ;— योऽग्निष्टोमोऽस्ति, तस्य यादृशं प्रायणीयं कर्म,
तादृशं मेवोदयनीयं कर्म ; तयोर्यागधर्मसाम्यात् * । अतो विवेक्तु
मशक्यत्वादाद्यन्तररहितः क्रतुः ॥

उक्तं मर्थं मन्त्रोदाहरणेन हृदयति— “तद्देवाभि यज्ञगाथा
गीयते,—यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम्, अहेरिव
सर्पणं शाकलस्य न वि जानन्ति यतरत्परस्तादिति”—इति । सर्व-
रपि सुभाषितत्वेन गीयत इति ‘गाथा’ ; यज्ञविषया गाथा ।
‘तत्’ तस्मिन्नग्निष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरेकविधत्वेन
काचिद्देवा ‘यज्ञगाथा’ ‘अभि गीयते’ † सर्वतः पठ्यते । यदस्मि-
न्त्यादि गाथा । ‘अस्य’ अग्निष्टोमस्य यत् ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपं
कर्मास्ति, तद्देवास्तु ‘अपरं’ समाप्तिरूपं कर्म ; ‘यद्’ यद्देवास्तु

* “तयोः समानधर्मकत्वात्” ग ।

† “एकविधे” न ।

‡ “अभिगोर्गीयते” ग ।

‘अपरं’ समाप्तिरूपम्, ‘तद्’ तदेवास्व ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपम्। आदित्यः प्रायणीयश्चरादित्य उदयनीयश्चेति द्रव्यदेवतयोरेकमयत्नैकविधत्वात् तयोरेकत्वोपचारः। आद्यन्तयोरपरिज्ञाने पूर्वं ब्राह्मणे रथचक्र-दृष्टान्तो दर्शितः; मन्त्रे त्वन्यो दृष्टान्त उच्यते। ‘शाकल’-शब्दः सर्पविशेषवाची। शाकलनाम्नः ‘अहेः’ सर्पविशेषस्य यथा ‘सर्पणं’ गमनम्, तथैवाय मग्निष्टोमः। स तु सर्पणकाले सुखेन पुच्छं दंशनं कृत्वा बलयाकारो भवति, तत्र किं सुखं किं वा पुच्छं मिति न ज्ञायते; एव मत्वाप्यदितिदेवताकस्य चरोः आस्थे सति प्राय-णीयोदयनीययोः ‘यतरत्’ कर्म ‘परस्तात्’ पञ्चाङ्गावि, यतरत्त पूर्व-भावीति किं मपि न विजानन्ति ॥

अस्या गात्रायास्तात्पर्यं सङ्क्षिप्य दर्शयति—“यथा ह्येवास्व प्रायणं सेव मुदयनं मसदिति”—इति। ‘अस्य’ अग्निष्टोमस्य प्रायणं प्रारम्भो यादृशः, एवम् ‘उदयनं’ समाप्तिः ‘असत्’ अस्ति, भवतीत्यर्थः ॥

अत्र कश्चिदन्वेषं मुद्भावयति—“तदाङ्घ्र्यत् त्रिहत्यायणं मेकविंश मुदयनं, केन ते समे इति ?”—इति। पूर्वोदाहृतस्त्रिहत् स्तोमः प्रातस्सवनादौ प्रयोज्यत्वात् ‘प्रायणम्’ उपक्रमरूपम्, एक-विंशस्तोमस्तृतीयसवनान्ते प्रयोज्यत्वात् ‘उदयनं’ समाप्तिरूपम्। ‘केन’ कारणेन ‘ते’ प्रायणीदयने ‘समे’ भवेता मित्यान्वेषः ॥

तत्र परिहारं दर्शयति—“यो वा एकविंशस्त्रिहत् सोऽथो यदुभौ तृचौ त्रिचिनाविति ब्रूयात्तेनेति”—इति। योऽयं मेकविंश-स्तोमोऽस्ति, स एव त्रिहदवगन्तव्यः; स्तोमत्वाकारेण तयोरेकविध-त्वात्। ‘अथो’ अपि च ‘यत्’ यस्मात्कारणात् स्तोमव्याश्रयभूतौ ‘उभौ तृचौ’, ‘त्रिचिनौ’ त्रिचिद्वधर्मशुक्तौ। तत्र त्रिहत्-स्तोमा-

अथ "उपाक्षे गायता नरु"-इतिसूक्तस्य (उ० आ० १.१.१.)
 ढचत्वधर्मः प्रसिद्ध एव, एकविंशस्तोमात्रयस्य "यन्ना यन्ना वो
 चमये"-इतिसूक्तस्य (उ० आ० १.१.२०.) प्रगाथत्वाद् यद्यपि
 तस्मिन् ह एव ऋचावान्नायेते, तथापि स्तोत्रकाले प्रपथनेन
 पादानावर्थं ढचत्वं सम्पाद्यते; 'तेन' ढचत्वधर्मोपेतत्वकारणेन
 इयोः स्तोमयोरेकविधत्वं मिल्युत्तरं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (४३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

यो वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष साङ्गस्तं
 सहैवाङ्गा संस्थापयेयुः साङ्गो वै नाम तेनासन्त्वर-
 माणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं माध्यन्दिन एवं
 तृतीयसवनं एव मु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति
 यद्वा वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्वरमाणाश्चरन्ति
 तस्माद्देदं प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा अथ यद्देदं
 तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्चरन्ति तस्माद्देदं प्रत्यञ्चि
 दीर्घारण्यानि भवन्ति तथाह यजमानः प्रमायुको
 भवति तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं
 माध्यन्दिन एवं तृतीयसवनं एव मु ह यजमानो

ऽप्रमायुको भवति' स एत मेव शस्त्रेणानुषयावर्त्तत'
 यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति' तस्मान्म-
 न्द्रया वाचा प्रातरुसवने शंसिदथ यदाभ्येत्यथ बली-
 यस्तपति' तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसिदथ
 यदाभितरा मेत्यथ बलिष्ठतमं तपति' तस्माद्बलिष्ठ-
 तमया वाचा तृतीयसवने शंसे' देवं शंसेद्यदि वाच
 ईशीत' वाग्धि शस्त्रं' यया तु वाचोत्तरोत्तरिण्यो-
 त्सहेतु समापनाय' तथा प्रतिपद्येतैतत्पुनस्तम मिव
 भवति' स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति' तं
 यदस्त मेतीति मन्यन्ते' ऽङ्ग एव तदन्त मिच्छा-
 यात्मानं विपर्यस्यते' रात्री मेवावस्तात्कुरुते' ऽहः पर-
 स्तादथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते' रात्रेरेव तदन्त
 मिच्छायात्मानं विपर्यस्यते' ऽहरेवावस्तात्कुरुते' रात्री
 परस्तात्' स वा एष न कदाचन निम्नोचति' न ह
 वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह सायुज्यं सारूपतां
 सलोकता मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ (४४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पुनरादित्यस्यायेन प्रशंसति — “यो वा एष तपत्येषोऽग्नि-
 ष्टोम एष साङ्गस्तं सदैवाङ्गा संस्थापयेयुः ; साङ्गो वै नाम”-
 इति । य एव प्रसिद्धः ‘एषः’ अक्षयत्यञ्च आदित्यः तपति, ‘एषो-

ऽमिष्टोमः'; तथोरादित्यामिष्टोमयोः सहस्रत्वात् । अयं साक्षात्
मिति, तदुच्यते— 'एषः' अमिष्टोमः आदित्यवत् 'साक्षः', यस्मात्
आदित्यो ऽह्ना सह वर्तते, तथा; 'तम्' अमिष्टोम इति एते-
नाह्ना सहैव 'संस्थापयेयुः' समापयेयुः । तस्मादादित्यस्तेन
'साक्षः'—इति क्रतोर्नाम सम्पन्नम् ॥

इदानीं ममिष्टोमानुष्ठाने त्वरां निषेधति—“तेनासन्त्वरमाणा-
श्वरेयुर्यथैव प्रातस्सवन एवं माध्यन्दिन एवं तृतीयसवन एव
सु ह यजमानो ऽप्रमायुको भवति”—इति । यस्मादेक सप्तः
साकल्येनानुष्ठानाय पर्याप्तम्, 'तेन' कारणेन सर्वे ऽप्युत्पिण्ड-
'असन्त्वरमाणाः' त्वरा मङ्गुर्वन्त उत्तरोत्तरानुष्ठेयं सम्यक् पर्याप्त-
लोचयन्तः 'चरेयुः' अनुतिष्ठेयुः । यथैव प्रातस्सवने मध्यरात्रादूर्ध्व
मारभ्य मध्याह्नात् पूर्वकालस्यानुष्ठानाय पर्याप्ततामाप्ति त्वरा,
एव सुत्तरयोरपि सवनयोः । 'एव सु ह' अनेनैव प्रकारेण ग्रन्थ-
रनुष्ठाने सति बुद्धिसमाधानेनाङ्गलोपाभावाद्यजमानः 'अप्रमायुकः'
अपस्त्युरहितो भवति ॥ विपक्षे बाधं दर्शयति— “यत्र वा इदं
पूर्वयोः सवनयोरसन्त्वरमाणाश्वरन्ति, तस्मादेदं प्राच्यो ग्रामता
बहुलाविष्टा, अथ यदेदं तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्वरन्ति, तस्मादेदं
प्रत्यक्षि दोषारम्भानि भवन्ति; तथा ह यजमानः प्रमायुको
भवति”—इति । 'यत्र वै' यदि प्रथमद्वितीययोः सवनयोः काल-
सङ्कोचाभावात् असन्त्वरमाणाः 'इदं' कर्म 'चरन्ति' अनुतिष्ठेयुः,
तदानीं 'तस्माच्च' तस्मादेवाङ्गलोपाभावात् कारणादिदं दृश्यते ।
किं मिदं मिति, तदुच्यते— 'प्राच्यो ग्रामताः' पूर्वदिग्दर्शिनो
ग्रामसमूहाः 'बहुलाविष्टाः' बहुभिर्जनैः सम्पूर्णा भवन्ति । 'अथ'
तत्रिपर्ययेण 'यत्र' यदि तृतीयसवने कालसङ्कोच मसम्पन्न 'सन्त्वर-

माणाः अतिस्वरया युक्ताः 'इदं' कर्म 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति, तदानीं तस्मादङ्गवैकल्यसम्भवादेवेदं लोके दृश्यते,— 'प्रत्यक्षि' पश्चिमदिग्वर्तीनि 'दीर्घारण्यानि' जनशून्यानि भवन्ति । 'तथा ह' तादृशेन सम्भावितान्गवैकल्ययुक्तेनानुष्ठानेन यजमानः 'प्रमायुको भवति' अपमृत्युना म्रियत इत्यर्थः ॥ विपक्षे बाधक मुक्ता स्वपक्षं निगमयति— "तेनासत्स्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवन एवं माध्यन्दिन एवं तृतीयसवन एव मुह यजमानो ऽप्रमायुको भवति"—इति ॥

अथ त्रिषु मवनेषु शस्त्रस्योत्तरोत्तरं ध्वन्याधिक्यं विधत्ते—
 "स एत मेव शस्त्रं ह्यनु पर्यावर्त्तते ; यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति, तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातस्सवने शंसेदथ यदाभ्येत्यथ बलीयस्तपति, तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसेदथ यदाभितरा मेल्यथ बलिष्ठतमं तपति ; तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेदथ शंसेद्यदि वाच ईशीत ; वाग्धि शस्त्रं ; यथा तु वाचोत्तरोत्तरिस्थोऽक्षहेतु समापनाय, तथा प्रतिपद्येतैतत्सुशस्ततमं मिथ भवति"—इति । 'सः' होता 'एत मेव' आदित्य मनुसृत्य 'शस्त्रेण पर्यावर्त्तते' यथायथादित्य उत्तरोत्तराधिक्येन तपति, तथातथैवोत्तरोत्तरध्वन्याधिक्येन होता शंसेत् । "यदा वै"—इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । यस्मिन्नेव काले 'एषः' आदित्यः 'प्रातरुदेति' प्रातःकालं मभिव्यञ्जयितुं सुदियात्, 'अथ' तदानीं 'मन्द्रम्' अल्पं यथा भवति तथा तपति ; तस्मादादित्य मनुवर्त्तमानो होता प्रातस्सवने 'मन्द्रया' स्वल्पध्वन्युपेतया वाचा शंसेत् । 'अथ' प्रातःकालादूर्ध्वं सूर्यो ह्येदामभ्येत्य' मध्याह्नकालं निष्पादयितुं माभिमुख्येनोर्ध्वं गच्छति, 'अथ' तदानीं सूर्यो 'बलीयः' प्रबलं यथा भवति तथा तपति ; तस्माद्धोतापि 'बलीयस्या' प्रबलध्वनिमुक्तया

वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् । 'अथ' मध्याह्नादूर्ध्वं यदा सूर्यः
'अभितरा मेति' पश्चिमाभिमुखानां पुरुषाणां मत्स्यन्तं माभि-
मुखेन गच्छति, 'अथ' इदानीं मादित्यो 'बलिष्ठतमं तपति'
मध्याह्नात्पादपि अत्यन्तप्रबलस्तापो भवति; भूमौ दिक्षु चोष्णत्व-
बाहुल्यात् । तस्मात्तदानीं होता माध्यन्दिनसवनध्वनेरप्यधिक-
ध्वनियुक्तया वाचा तृतीयसवने शंसेत् । यद्ययं होता वाक्चः
'ईशीत' ईश्वरो भवेत्,— तस्य वाक् यदि श्लेषादिदोषेष्वध्वने-
र्मार्ग्यं न प्राप्नुयात्, तदानीं येन ध्वनिना तृतीयसवने प्रारम्भः
कृतः, 'एवं' तेनैव ध्वनिना शंसेत् । किमर्थं ध्वन्याधिक्य मिति,
तदुच्यते— यस्माद् 'वागेव शस्त्रं' वाङ्निष्पाद्यात्वात् । तस्माद्
'यया तु' यादृशध्वनियुक्तयैव वाचा 'उत्तरोत्तरिण्या' उत्तरोत्त-
राभिष्टम्भभाजा 'समापनायोक्तहेतु' समापयितुं सुक्ताह्वानं भवेत्,
'तया' तथात्रिधध्वन्युपेतया वाचा शस्त्रं 'प्रतिपदेत' प्रारम्भेत,—
न तु ग्रन्था नीचध्वनिर्भवेत् । तदेतदुक्तलक्षणोपेतं शस्त्रं 'सुशस्त-
तमं मित्रं भवति' श्रुतिवैकल्यराहित्येनात्यन्तं शस्तं मेव भवति ॥

ननु तृतीयसवने त्वरा मन्तरेण शनैः शंसेदिति पूर्वोक्तम्,
तथा सति कालस्याल्पत्वेन समापनात् प्रागेव सूर्योऽस्तं भियात् ?
इत्याशङ्क्य वसुतोऽस्तमयाभावाद्वास्ति दोष इत्यभिप्रेत्याह— "स
वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति"—इति । 'अस्तमयः' सूर्य-
स्वरूपनाशः, 'उदयः' सूर्योत्पत्तिः; न हि सूर्यस्य कदाचिदपि
स्वरूपनाशोत्पत्तौ विदेति ॥

कथं तर्हि जनानां सूर्यास्तमयव्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह—
"तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, ऽह एव तदन्तं मिस्वाद्यात्मानं विपर्य-
स्यते,—रात्रौ मेवावस्ताकुसते ऽहः परस्तात्"—इति । 'यत्' यदा

प्राणिनः सूर्योदयादूर्ध्वं यामचतुष्टयानन्तरं सूर्यो ऽस्तं मेतीति
 'तं' सूर्यं मस्तमितं मन्यन्ते, 'तत्' तदानीं सूर्यः तद्याणियुक्ते
 देशे प्रकाशरूपस्याह एव * 'अन्त मित्वा' समाप्तिं प्राप्य 'अथ'
 अनन्तरं स्वात्मानं 'विपर्यस्यते' विपर्यस्तं करोति । कथं विपर्यस्य
 इति, तदुच्यते—'भवस्तात्' अतीते देशे रात्रि मेव कुरुते, 'पर-
 स्तात्' आगामिनि देशे ऽहः कुरुते । अथ मर्थः । मेरोः प्रदक्षिणं
 कुर्वन्नादित्यो यद्देशवासिनां प्राणिनां दृष्टिपथ भागच्छति, तद्देश-
 वासिभिरयं मुदेतीति व्यवक्रियते ; यद्देशवासिनां दृष्टिपथ मति-
 क्रम्य सूर्ये गते मति सूर्योऽस्तं मेतीति तद्देशवासिभिर्व्यवक्रियते ;
 अतस्तस्मिन् देशे रात्रिर्भवति, आदित्येन गन्तव्ये देशान्तरे
 तद्देशवासिभिः प्राणिभिः सूर्यस्य दृष्टत्वादहर्भवति । एवं च सति
 सूर्यस्य विनागरूपोऽस्तमयः कदाचिदपि नास्तीति सिद्धम् ॥

अनेनैव न्यायेन सूर्यस्य स्वरूपोत्पत्तिलक्षणोदयाभावं दर्शय-
 यति— "अथ यदिर्न प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त
 मित्वाथात्मानं विपर्यस्यते ; ऽहरेवावस्तात् कुरुते रात्रौ परस्तात्"—
 इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

परमाण्वेती ऽस्तमयस्याभावं दर्शयति— "स वा एष न कदा-
 चन निम्नोचति"—इति । निम्नोचनं मस्तमयः । एतस्योपल-
 ष्यत्वाच्च कदाचिदुदेतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

वेदनं प्रशंसति— "न ह वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह
 सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद"—इति ।
 वेदितुरस्तमयाभावो नामापमृत्युराहित्यम् ; इह जन्मनि तादृशो
 भूत्वा पश्चादेतस्यादित्यस्य सहवास-समानरूपत्व-समानलोकत्वानि

* "प्रकाशयुक्तस्याह एव" च, च ।

प्राप्नोति । न च सहवासेवैव समानलोकत्वं सिद्धतीति वाच्यम् ;
कदाचिदपि स्नेच्छया पृथगवस्थानेऽपि तल्लोकभ्रंशो नास्तीति विद-
क्षया समानलोकत्वं मुच्यते ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ६(४४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थ्याध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ (४४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुनर्योषतुरो देयाद् विद्यातौर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपाळसाम्बाळ्ळपुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः चतुर्थ्योऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाद्य मुदक्रामत्' ते
देवा अब्रुवन्' यज्ञो वै नो ऽन्नाद्य मुदक्रमीदन्विमं यज्ञ
मन्न मन्विच्छामेति' ते ऽब्रुवन् कथ मन्विच्छामेति
ब्राह्मणेन च कन्दोभिश्चेत्यब्रुवंस्ते ब्राह्मणं कन्दोभि-
रदीक्षयंस्तस्यान्तं यज्ञ मतन्वतापि पत्नीः समयाजयं-
स्तस्माद्वाप्येतर्हि दीक्षणीयाया मिष्टावान्त मेव यज्ञं
तन्वते' ऽपि पत्नीः सं याजयन्ति' त मनुन्याय मन्व-
वायंस्ते प्रायणीय मतन्वतं तं प्रायणीयेन नेदीयो
ऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्तं तच्छृण्वन्त मकुर्वं-
स्तस्माद्वाप्येतर्हि प्रायणीयं शंयन्त मेव भवति' त
मनुन्याय मन्ववायंस्ते आतिथ्य मतन्वत' त
मातिथ्येन नेदीयो ऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्तं
तदिळान्त मकुर्वंस्तस्माद्वाप्येतर्हि आतिथ्य मिळान्त मेव
भवति' त मनुन्याय मन्ववायंस्त' उपसदो ऽतन्वत'
त मुपसद्भिर्नेदीयो ऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्तं
ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य' तिस्रो देवता अयजंस्त-

आहापोतर्ह्युपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य'
 तिस्रो देवता यजन्ति त मनुन्याय मन्ववायंस'
 उपवसथ मतनुत' त मुपवसथ्यऽहन्याप्रुवंस' माम्नाग्त'
 यज्ञ मतन्वतापि पत्नीः समयाजयंस'स्माहापोत-
 र्ह्युपवसथ आन्त मेव यज्ञं तन्वते'ऽपि पत्नीः सं याज-
 यन्ति तस्मादेतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरा
 मिवानुब्रूयादनूत्सार मिव हि ते त मायंस्तस्मादुपव-
 सथे यावत्या वाचा कामयीत' तावत्यानुब्रूयादाप्तो हि
 स तर्हि भवतीति' त माम्नागुवंस्तिष्ठस्व नोऽन्नाद्या-
 येति' स नेत्यब्रवीत्कथं वस्तिष्ठेयेति' तानीक्षतव
 त मनुवन् ब्राह्मणेन च नःछन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा-
 न्नाद्याय तिष्ठस्वेति तथेति' तस्माहापोतर्हि यज्ञः
 सयुग् भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति' ब्राह्मणेन च
 छन्दोभिश्च ॥ १ (४५) ॥

अग्निष्टोमः सर्वयज्ञकर्तृनां योनित्वेनास्तूयत प्राक् परश्च ।

देवैः स्तोमैः संस्तुतो यद्यतुर्भिर्वाचां मन्दैर्मध्यमैरुक्तमैश्च ॥

अथेष्टिसंस्थादिकं वक्तव्यम् ; तच्च दीक्षणीयेष्टेः संस्था भाष्या-
 यिकया दर्शयति — “यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाय मुदकामत्, ते देवा
 अनुवन्,—यज्ञो वै नोऽन्नाय मुदकमोदन्विमं यज्ञ मन्न मन्विच्छा-
 मेति ; ते ऽनुवन् कथं मन्विच्छामेति ; ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्चेत्य-

ब्रुवंसे ब्राह्मणं हृन्दोभिरदीक्षयंस्तस्मान् यज्ञमतन्वतापि पत्नीः
 समयाजयंस्तस्मात्ताप्येतर्हि दीक्षणीयाया मिष्टावान्त मेव यज्ञं
 तन्वते, ऽपि पत्नीः संयाजयन्ति; त मनुन्याय मन्ववायन्”—
 इति । पुरा कदाचिद् ‘यज्ञः’ ज्योतिष्टोमाख्यः केनापि निमित्तेना-
 परक्तः सन् देवेभ्यः सकाशात् ‘उदक्रामत्’ निष्क्रान्तवान् । तस्मि-
 न्नुक्तान्ते तत्स्वरूपम् ‘अन्वाद्यम्’ अप्युदक्रामत् । ततो देवाः प्र-
 स्तर मिदं ब्रुवन्,—यदेतदुभय मस्मदीय मुदक्रमौत्, तदेतदुभयं
 सर्वत्र ‘अन्विच्छाम’ अन्वेष्टव्यं कारवाम । तत्र कथं अन्वेष्टव्यं मित्यु-
 पायं विचार्य, ऋत्विग्यजमानरूपं ब्राह्मणम्, गायत्र्यादि-
 च्छन्दसि च तदन्वेष्टव्योपायत्वेन निश्चित्य, तैश्छन्दोभिः ‘ब्राह्मणं’
 यजमानम् ‘अदीक्षयन्’ दीक्षणीयेष्ट्या संस्तवन्तः । ‘तस्य’ ब्राह्म-
 णस्य ‘यज्ञं’ दीक्षणीयेष्टिरूपम् ‘आन्तं’ समाप्तियर्थ्यन्तम् ‘अतन्वत’
 विस्तारितवन्तः । तं यज्ञं मनुष्याय ‘पत्नीः’ तन्वाभिका देवता
 अपि * ‘समयाजयन्’ पत्नीसंयाजानुष्ठानं अपि कृतवन्त इत्यर्थः ।
 यस्मादेवं देवैः कृतम्, तस्मादेव कारणादिदानीं अपि दीक्षणीयाया
 मिष्टौ चोदकप्राप्तं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं मनुतिष्ठन्ति । उत्तरकाली-
 नाङ्गव्यावृत्त्यर्थं पत्नीसंयाजयज्ञम् । पत्नीसंयाजैरेव समाप्ति-
 रित्यभिप्रेत्य ‘आन्तम्’—इत्युक्तम् । ‘तं’ देवैः कृतम् ‘अनुन्यायं’
 अनुक्रमगतं मनुष्ठानम्, ‘अनु’ पश्चादनुष्ठाः अपि ‘आयन्’ अव-
 गतवन्तः, अनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘त मनुन्यायम्’—इति वाक्यं
 मुत्तरशेषत्वेन वा योज्यम् ॥

दीक्षणीयेष्टेः पत्नीसंयाजेषु समाप्तिं दर्शयित्वा प्रायश्चीयेष्टेः
 अनुवाके समाप्तिं दर्शयति—“ते प्रायश्चीयं मतन्वत, तं प्रायश्चीयेन

नैदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त, तच्छ्रयन्त मनुर्वेदा-
ज्ञाप्येतर्हि प्रायश्चोयं श्रयन्त मेव भवति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-
इति । ‘ते’ देवाः प्रायणीयाख्यं कर्मानुष्ठितवन्तः । ‘प्रायणीयेन’
कर्मणा ‘तं’ पूर्वोक्तं दीक्षणीयेष्टिरूपं ज्योतिष्टोमरूपं वा यज्ञं
‘नैदीयः’ अत्यन्तसमोपि यथा भवति तथैव ‘अन्वगच्छन्’ अनुष्ठित-
वन्तः । दीक्षणीयेष्टेरुर्द्धं चिरं व्यवधानं मकृत्वा प्रायणीय मनु-
ष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘कर्मभिः’ प्रायणीयाङ्गरूपैः ‘समत्वर-
न्त’ सम्यक् त्वरां कृतवन्तः । दीक्षणीयेष्टिवत्पत्नीसंयाजपर्यन्तं
नान्वतिष्ठन्, किन्तु त्वरां कृत्वा पत्नीसंयाजेभ्यः पूर्वं मेव श्रयु-
वाकपर्यन्तं कृत्वोपरताः । तस्मादेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथातिथ्येष्टेरन्तं दर्शयति—“त आतिथ्यं मतन्वत ; त
सातिथ्येन नैदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त ; तद्विद्वान्त
मकुर्वन्तस्माज्ञाप्येतर्ह्यतिथ्यं मिळान्त मेव भवति, त मनुन्याय
मन्ववायन्”-इति । अनुयाजेभ्यः पूर्वं यदिङोपपन्नं, तदन्त मेवा-
तिथ्येष्टिरूपं कर्म कृत्वोपरताः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथोपमत्सु अनुष्ठेयं दर्शयति—“त उपमदोऽतन्वत ; त मुप-
मद्भिर्नैदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त ; ते तिस्रः सामिधेनी-
रनूच्य तिस्रो देवता अयजंस्तस्माज्ञाप्येतर्ह्युपमत्सु तिस्र एव सामि-
धेनौरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-इति ।
तिस्रः सामिधेन्य आश्वलायनेन दर्शिताः—“उपसद्याय मीळदुष
इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानन्ताः सामिधेन्यः”-इति (श्री० ४.
८, ५.) । अग्निः सोमो विष्णुश्चेत्येतास्त्रिस्रो देवताः । अष्ट मन्वत् ॥

अथाग्नीषोमीयपञ्चावनुष्ठेयं दर्शयति—“त उपवसथ मतन्वत ;
त मुपवसथ्येऽह्न्याप्रुवंस्त माह्वान्तं यज्ञं मतन्वतापि पत्नीः समया-

जयंस्तस्मादाप्येतर्ह्युपवसथ आन्त मेव यज्ञं तन्वते ऽपि पत्नीः सं
याजयन्ति”-इति । उपवसथशब्देन सोमयागसमीपवासित्वात्
पूर्वस्निग्धहनि अनुष्ठेयाग्नीषोमीयपशुर्विवक्षितः । ‘तं’ पशुं देवा
‘उपवसथेऽहनि’ सोमयागदिनात् पूर्वदुः ‘प्राप्नुवन्’ प्राप्तवन्तः
‘यज्ञ’ समाप्तिपर्यन्तं मन्वतिष्ठन् ; पत्नीसंयाजानप्यन्वतिष्ठन् ।
दीक्षयेष्टिवत्पत्नीसंयाजान्तत्वं मेव द्रष्टव्यम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्तास्त्रिष्टिषु होतुरनुवचनस्य मन्द्रस्वरं विधत्ते — “तस्मा-
देतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरा मिवानुब्रूयात्”-इति ।
यस्मादग्नीषोमीयात् पूर्वभावित्वेन उपक्रमरूपा दीक्षणीयादयः,
‘तस्मात्’ ‘एतेषु पूर्वेषु’ दीक्षणीयादुपसदन्तेषु कर्मसु ‘शनैस्तरा
मिव’ अत्यन्तनौचस्वरेणैव होतानुब्रूयात् ॥

अग्नीषोमोये पशौ होतुरनुवचनध्वनेरिच्छानुसारित्वं विधत्ते
— “अनन्तरं मिव हि ते त मायंस्तस्मादुपवसथे यावत्या वाचा
कामयौत, तावत्यानुब्रूयादामो हि स तर्हि भवतीति”-इति ।
‘अनन्तरम्’ उत्तरोत्तरभावी मार उत्सारः, त मनुसृत्यानुसृत्येति
तस्यार्थः । दीक्षणीयेष्टेः मारभूता प्रायणीयेष्टिः ; तदपेक्षया सोम-
यागस्य समीपवर्त्तित्वात् । एव मातिथ्यादिषु द्रष्टव्यम् । ईदृश
मन्त्रोत्तरसार मनुसृत्य ‘ते’ देवाः ‘तं’ सोमयागम् ‘आयन्’ प्राप्त-
वन्तः । तस्मादत्यन्तसारे ‘उपवसथे’ ऽग्नीषोमोये पशौ होता
‘यावत्या’ वाचा ‘कामयौत’ यावन्तं मुञ्चध्वनि मिच्छेत्, तावता
ध्वनिनानुवचनं कुर्यात् । ‘तर्हि’ तस्मिन्नग्नीषोमीयपशुकाले ‘सः’
सोमयागः प्राप्तो भवतीति होतुरभिप्रायः । लोके ऽप्यभीष्टवस्तुनि
बन्धो वा चिरकालेन प्राप्ते सति हर्षव्यतीतनायोच्चध्वनिना वार्त्ता
कुर्वन्ति, तद्वत्तापि द्रष्टव्यम् ॥

देवानां यज्ञप्राप्तुपाय मभिधाय अन्नाद्यप्राप्तुपायं दर्शयति—
 “त मास्मान्नुवंस्तिष्ठस्व नो ज्ञाद्यायेति ; स नेत्वब्रवीत्कथं वस्तिष्ठे-
 येति ; तानीक्षतैव ; त मब्रुवन्,—ब्राह्मणेन च नः कृन्दोभिश्च सयुग्
 भूत्वास्माद्याय तिष्ठस्वेति ; तथेति ; तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञः सयुग्
 भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति, ब्राह्मणेन च कृन्दोभिश्च”—इति । ‘ते’
 देवाः ‘त’ ज्योतिष्टोमं यज्ञं प्राप्येद मब्रुवन्,—हे यज्ञ ! ‘नः’ अस्मा-
 कम् अन्नाद्यभिधाय ‘तिष्ठस्व’ स्थितिं कुर्विति । ‘सः’ यज्ञस्तद्वाक्यं
 निराकरोत्,—मम निष्पादकं साधन मन्तरेण ‘वः’ युष्मदर्थं कथं
 स्थितः स्या मिति स्वाभिप्राय मब्रवीत् । तेष्वनुयुज्यद्योतनाय ‘तान्’
 देवान् ‘इक्षतैव’ पश्यन्नेवास्ते, न तूपेक्षा मकरोत् । ततो देवा यज्ञ-
 स्वाभिप्रायं ज्ञात्वा ‘ते’ देवास्तं यज्ञं मिद मब्रुवन्,—हे यज्ञ ! ‘नः’
 अस्मदर्थं त्वसाधनेन ऋत्विग्वजमानरूपेण ब्राह्मणेन तत्तत्कृन्तन-
 तैः कृन्दोभिश्च ‘सयुग् भूत्वा’ सहायस्थितो भूत्वा पश्चादन्नाद्याय
 ‘तिष्ठस्व’ अङ्गोक्नुर्विति । तथा यज्ञोऽप्यङ्गीचकार । यस्मादेवं
 तस्मादिदानीं मपि यज्ञो ब्राह्मणमन्त्रसहितो भूत्वा देवेभ्योऽन्नाद्य-
 रूपं हविर्वहति ॥ १ (४५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (४५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्धं गीर्णं वान्तं तद्वै-
 तदेव जग्धं यदा ऽऽशंसमान मात्विज्यं कारयत उत

वा मे दद्यादुत वा मा वृणीतेति तद् तत्पराडेव यथा
 जग्धं न हैव तद्यजमानं भुनक्ताथ हैतदेव गीणं
 यद्विभ्यदात्विज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतोत
 वा मे न यज्ञवेशसं कुर्यादिति तद् तत्पराडेव यथा
 गीणं न हैव तद्यजमानं भुनक्ताथ हैतदेव वान्तं
 यद्विभिशस्यमानं मात्विज्यं कारयते यथा ह वा इदं
 वान्तान्मनुष्या बीभत्सन्त एव तस्माद् देवास्तद् तत्प-
 राडेव यथा वान्तं न हैव तद्यजमानं भुनक्ति स
 एतेषां त्रयाणां माशान्नेयात्तं यद्येतेषां त्रयाणां मेकं
 चिदकाशं मभ्याभवेत्तस्मास्ति वामदेवस्य स्तोत्रे
 प्रायश्चित्तिरिदं वा इदं वामदेव्यं यजमानलोको
 ऽमृतलोकः स्वर्गो लोकस्तत् त्विभिरक्षरैर्न्यूनं तस्य
 स्तोत्रं उपसृष्य त्रैधात्मानं विगृह्णीयात्पुरुष इति स
 एतेषु लोकेष्वारमानं दधात्यस्मिन् यजमानलोके-
 ऽस्मिन्नमृतलोके ऽस्मिन्स्वर्गे लोके स सर्वान् दुरिष्टि-
 मत्येत्यपि यदि समृद्धा ब्रुव ऋत्विजः स्युरिति ह
 आहाय हैतज्जपेदेवेति ॥ २ (४६) ॥

द्वौषधीयादिष्वग्निषोमीयान्तेषु हेतुर्धनविशेषं विधायास्ते
 ब्राह्मणेन त्विजा यज्ञनिष्पत्तिरित्युक्तम् ; तत्र वर्ज्यब्राह्मणविशेषं
 दर्शयितुं प्रसीति—“तौषि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— जग्धं गीर्धं

वात्सम्”—इति । ‘जग्धं’ भक्षितावशिष्टं भोजनपात्रे स्थितम् ;
‘गोर्धम्’ उदरे प्रविष्टम् ; ‘वानं’ सकृदुदरे प्रविश्य पुनर्निर्गतम् ;
तान्येतानि ‘त्रीणि’ दुर्बुद्धिभिर्यज्ञे क्रियन्ते ; जग्धादिस्थानीयानि
त्रीणि वर्ज्यानीत्यर्थः ॥

तत्र जग्धस्थानीयं दर्शयित्वा निषेधति—“तदेतदेव जग्धं,—
यदा ऽऽशंसमानं मार्त्विज्यं कारयत उत वा मे दद्यादुत वा मा वृणी-
तेति ; तच्च तत्पराङ्मेव यथा जग्धं ; न ह्येव तद्यजमानं भुनक्ति”—
इति । कश्चिद्वाङ्मण आर्त्विज्यम् ‘आशंसते’ कामयते । केनाभिप्राये-
णेति, तदुच्यते—आर्त्विज्यार्थं यज्ञशालां मयि गतं सति यजमानो ‘मे’
मङ्गम् ‘उत वा दद्यात्’ किञ्चिदनं वा प्रयच्छेत्, ‘उत वा मा वृणीते’
अथवा मां प्रयोगाभिज्ञं दृष्ट्वा त्वं मार्त्विज्यं कुर्विति वृणीते ‘इति’ एवं
धनार्जनलक्ष्यः सन् अनुष्ठानतात्पर्यरहितो निरन्तरं मार्त्विज्यं
कामयते, तादृशं कामयमानं पुरुषं यजमानं आर्त्विज्यं कारयत इति
यदस्ति, तदेव ‘जग्धम्’,—यथा लोके ‘जग्धं’ पात्रस्थितं भक्षितावशिष्टं
मुच्छिष्टत्वादितरैरसृज्यम्, तथा । ‘तच्च’ तस्मिन्नेव यागे ‘तत्’ धन-
लक्ष्यं स्यात्विज्यं ‘पराङ्’ एव निरुक्तं मेव ; ‘तत्’ तादृशं मार्त्विज्यं
यजमानं ‘न भुनक्ति’ न पालयति, यज्ञो विकलो भवतीत्यर्थः ॥

गोर्धं मुदाहृत्य निषेधति—“अथ चेतदेव गोर्धं,—यद्विध्य-
दार्त्विज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतीत वा मे न यज्ञवेशसं
कुर्यादिति ; तच्च तत्पराङ्मेव यथा गोर्धं ; न ह्येव तद्यजमानं भुनक्ति”—
इति । यजमानो यस्मिन् ग्रामे यजते, तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो
‘ग्रामणीः’ प्रभुर्भूत्वा प्रयोगकौशलरहितो ऽवतिष्ठते, तं मार्त्विज्ये
वर्जयितुं मयं यजमानो विभेति । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—
अथ मत्तं प्रभुमयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेत ; अथ वेदानी

मेव 'यज्ञवेशसं' यज्ञविघातं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्माद्भोतिं प्राप्नुवन्नार्त्विज्यं तेन प्रभुणा कारयत इति
यदस्ति, तदेतद् 'गोर्णम्',—यथा लोके 'गोर्णम्' उदरस्थं पुनर्भोग-
योग्यं न भवति, तथा । 'तद्' तस्मिन् यागे तद्वीर्यं भौतिमाच-
प्रयुक्तं मार्त्विज्यम्, 'पराडेव' निष्कष्टमेव । 'तत्' तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितं प्रभुणा कृतं मार्त्विज्यं यजमानं न पालयति ॥

वान्तं दर्शयित्वा निषेधति—“अथ हैतदेव वान्तं,—यदभि-
शस्यमानं मार्त्विज्यं कारयते; यथा ह वा इदं वान्ताश्चतुषा
बोभक्तन्त, एवं तस्माद् देवास्तद् तत्पराडेव यथा वान्तं, न ह वै
तद्यजमानं भुनक्ति”—इति । यः कश्चित् पुरुषः प्रयोगकुशलो-
ऽपि केनचित् पातित्वापवादेन सर्वैर्निन्द्यते, तादृशम् 'अभिशस्य-
मानं' यजमानं स्वकीयबन्धुत्वादिदाक्षिण्याभिमानेनापवादपरि-
हाराय मार्त्विज्यं कारयते इति यदस्ति, तदेतद् 'वान्तम्' । तत्रेदं
निदर्शनं मुच्यते,—यथा लोके मनुष्याः 'वान्ताद् बोभक्तेयुः' वान्तं
दृष्ट्वा कश्मलं मेतदिति निष्ठीवणं कुर्युः, एवं देवाः 'तस्माद्'
अभिशस्यमानकृतादार्त्विज्यास्सर्वे बोभक्तन्ते । ततो यथा लोके
वान्तं मिति निष्कष्टम्, तथा तस्मिन् यज्ञे तदार्त्विज्यं निष्कष्टम् ।
तच्च यजमानं सर्वथा न पालयति ॥

वर्ज्यत्वेनोक्तं त्रिविधं मुपसंहरति—“स एतेषां त्रयाणां माशां
नेयात्”—इति । 'सः' यजमानः 'एतेषां' पूर्वोक्तानां धनलम्पट-
भयहेत्वभिप्रेत्यानां त्रयाणां मार्त्विज्यार्थं मनस्यपेक्षा मपि न
कुर्यात् ॥

अथ प्रमादकृतस्य प्रायश्चित्तं दर्शयति—“तं यद्येतेषां त्रयाणां
मेकं विदकामं मभ्याभवेत्तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे प्रायश्चित्तिः”;

-इति । यदि कदाचित् 'एतेषां' धनलम्पटादीनां त्रयाणां मध्ये
वर्तमानं तं पुरुषम् 'एकचित्' एकं मपि 'अकामम्' अवबुद्धिपूर्वम्
'अभ्याभवेत्' अभिलक्ष्यात्विज्यं भवेत्, तदानीं 'तस्य' वैकल्यस्य
प्रायश्चित्तिरस्ति । कुत्रास्तीति, तदुच्यते—'वामदेव्यस्य स्तोत्रे'
वामदेवमहर्षिणा दृष्टं साम वामदेव्यम्, "कथा नश्चित आ भुवत्"
-इत्येतस्या मृच्युत्पन्नम् । तच्च साम तच्चे गायन्त उवातारः
पृष्ठस्तोत्रमनुतिष्ठन्ति ॥ तच्च कश्चिद्योगविशेषः प्रायश्चित्तिः ॥

उक्तं साम प्रशंसति— "इदं वा इदं वामदेव्यं, यजमान-
लोको ऽमृतलोकः स्वर्गो लोकः"—इति । यजमानस्य लोको
'पृथिवी', 'अमृतलोकः' मुक्तिपदम्, 'स्वर्गः' देवलोकः । 'इदं वै'
सक्तलीकात्रयं भिदं सर्वसपीदं 'वामदेव्यं' "कथा नश्चितः"— इत्याद्या
मृच्युत्पन्नं भिदं स्तुतगानां प्रसिद्धं वामदेव्याख्यं साम (गे० गा०
५. १. २५.) ॥

तस्मिन् साम्नि कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तप्रकारं दर्शयति— "तत् त्रिभि-
रक्षरैर्न्यूनं; तस्य स्तोत्रं उपसृप्य त्रेधात्मानं बिभृक्ष्णीयात् पुरुष-
इति"—इति । 'तद्' वामदेव्यं साम 'त्रिभिरक्षरैर्न्यूनम्',— "कथा
नश्चितः"— इत्यादिकस्तृधो गायत्रीच्छन्दस्कः; तस्य च छन्दसः
त्रिषु पादेषु प्रत्येकं मष्टावक्षराणि अपेक्षितानि; "अभीषु णः"—
इत्येतस्या मृचि यस्मात् प्रतिपादं समैवाक्षराणि, अतस्त्रिभिरक्षरै-
र्न्यूनत्वम् । 'तस्य' वामदेव्यसाम्नः सम्बन्धिनि स्तोत्रे 'उपसृप्य'

* "वामदेवाद्यस्यो"—इति पा० ४. २. ९ ।

† ऊ० गा० २. २. ३. ५; गे० गा० ५. १. २५ ।

‡ उ० गा० १. १. १२. १-३; ऊ० गा० १. १. ५ । "यी वै सवस्य सवेद सववति
वामदेव्यं वै सावा सद"—इत्यादीनि च तद्वाक्यवचनानि । ता० ब्रा० ४. ८. १० ।

समीपं प्रक्रम्य 'आत्मानं' स्ववाचकं 'पुरुषः'—इति शब्दं 'त्रेधा विष्ट-
होयात्' प्रत्यक्षरं विभज्य एकैकस्मिन् पादे प्रक्षिपेत् । तद्यथा—
“अभी पु षः सखीनां पु, अविता जरितृणां रु, शतश्रवास्तु-
तिभिः पः”—इति प्रक्षिप्य गायेत् (उ०शा० १.१.१२.३.) ॥

उक्तप्रकारेणार्त्विज्ये वैकल्पपरिहारं दर्शयति— “स एतेषु
लोकेष्व्वात्मानं दधात्यस्मिन् यजमानलोके ऽस्मिन्नमृतलोके ऽस्मिन्
स्वर्गे लोके स सर्वां दुरिष्टिं मत्थेति”—इति । ‘सः’ कृतप्रायश्चित्तो
यजमानः ‘एतेषु’ लोकेष्व्वात्मानं स्थापयति । त एव तु लोका
अस्मिन्नित्यादिना स्पष्टीक्रियन्ते । ‘सः’ यजमानः सर्वां दुरिष्टिं
दोषोपेतं यज्ञम् ‘मत्थेति’ अतिक्रामति ॥

एवं नैमित्तिक मन्त्ररत्नयप्रक्षेपं विधाय नित्यप्रयोगेऽपि तं
विधत्ते— “अपि यदि समृद्धा इव ऋत्विजः स्युरिति ह स्माहाय
हैतज्जपेदेवेति”—इति । होत्रादयः ‘ऋत्विजः’ यद्यपि ‘समृद्धा
इव’ धनलाभ्यव्यादिपूर्वोक्तवैकल्प्यरहिता एव स्युः, तथापि ‘एतत्’
पुरुष इत्यक्षरत्रयं स्तोत्रे जपेदेवेत्यैतरेयो मुनिराह स ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (४६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

कृन्दांसि वै देवेभ्यो हव्य मूढा आन्तानि जघ-
नार्हे यज्ञस्य तिष्ठन्ति यथाश्रवो वाश्रुतरो वोहिवां-

स्तिष्ठेदेवं तभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोक्षां मनु-
 देविका हवींषि निर्वपेद् धात्रे पुरोक्षां द्वादश-
 कपालं यो धाता स वषट्कारोऽनुभूयै चरं यानु-
 मन्तिः सा गायत्री राकायै चरं या राका सा
 चिष्टुप् सिनीवाली चरं या सिनीवाली सा जगती
 कुहू चरं या कुहूः सानुष्टुबेतानि वाष सर्वाणि
 ऋन्दांसि गायत्रं चैष्टुभं जागत मानुष्टुभं मन्वन्त्या-
 न्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्ते एतैर्ह वा-
 षस्य ऋन्दोभिर्यजतः सर्वैश्चन्द्रोभिरिष्टं भवति य-
 एवं वेद तद्दे यदिद माहुः सुधायां ह वै वाजी
 सुहृतो दधातीति ऋन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा-
 एनं ऋन्दांसि दधत्यननुध्यायिनं लोकं जयति य-
 एवं वेद तद्धैक आहुर्धातार मेव सर्वासां पुरस्तात्पुर-
 स्तादाज्येन परि यजेत्तदासु सर्वासु मिथुनं दधा-
 तीति तदु वा आहुर्जामि वा एतद्व्यज्ञे क्रियते यद-
 समानीभ्या मृगभ्यां समानेऽहन्यजतीति यदि ह वा-
 अपि बह्व्य इव जायाः प्रतिवाव तासां मिथुनं तद्या-
 दासां धातारं पुरस्तादाजति तदासु सर्वासु मिथुनं
 दधातीति नु देविकानाम् ॥ ३ (४०) ॥

पूर्वत यज्ञो ब्राह्मणेन छन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा हव्यं वहती-
त्युक्तम् ; तत्र ब्राह्मणप्रयुक्तो वक्तव्यविशेषोऽभिहितः ; अथ छन्दः-
प्रयुक्तं विशेष माह— “छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यं मूढा आन्तानि
जघनाहं यज्ञस्य तिष्ठन्ति, यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवं ;
तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोडाशं मनु देविकां हवींषि निर्वपेत्”-
इति । गायत्र्यादीनि छन्दांसि देवेभ्यो ‘हव्यं मूढा’ हव्यवहनं कृत्वा
अमं प्राप्य यज्ञस्य ‘जघनाहं’ पश्चिमभागे क्वचित्पूष्णीं तिष्ठन्ति ।
यथा लोके कश्चिदश्वो वा, गर्दभाश्वसाङ्घ्येण जातः ‘अश्वतरः’ वा
‘जहिवान्’ भारवहनं कृतवान् (सन् *) दूरदेशे वहनेन आन्त-
स्तिष्ठेत्, एव मैतानि छन्दांस्यपि ; तेभ्यः आन्तेभ्यः अमपरि-
हारार्थं हवींषि निर्वपेत् । ‘देविकाः’-इति तेषां हविर्विशि-
ष्टाणां नाम । कस्मिन् काले निर्वपेत् इति, तदुच्यते— यज्ञस्यावसाने
योऽयं ‘पशुः’ अनुवन्त्याश्वः, तस्य पशोः सम्बन्धी मित्रावरुण-
देवताको यः पुरोडाशः, तम् ‘अनु’ तस्मिन्ननुष्ठिते पञ्चान्विर्वपेत् ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— “धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं,
यो धाता स वषट्कारः”-इति । धातनाम्ने देवाय द्वादशसु
कपालेषु संस्कृतं ‘पुरोडाशं’ निर्वपेत् । योऽयं धातनामको देवः, स
वषट्कारस्वरूपः ; तेन पुरोडाशेन वषट्कारदेवतायाः अमोऽप-
गच्छति ॥

इतीयं हविर्विधत्ते— “अनुमत्यै चरुं, यानुमतिः सा
गायत्री”-इति । “कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे”

* नास्तेतन् पदं ग-पुस्तके ।

† “पशुपुरोडाशं मनुवन्त्याश्वस्य देविकां हवींषि निर्वपेत् यज्ञमैवायि”-इति शाखा •
श्री. १८ ६ २० ।

—इति (अम० १.४.८.) अभिधानाच्चतुर्दशीमित्रा पूर्णिमा 'चतु-
मति'-शब्दवाच्या * । तदभिमानिन्या देवताया अपि तदेव नाम +
तस्याश्चातुमतेर्गायत्रीरूपत्वात्तदीयः अमोऽपगच्छति ॥

तृतीयं हविर्विधत्ते— 'राकायै चरुं, या राका सा चिष्टुप्'—
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थपञ्चमे हविषौ विधत्ते— 'सिनीवात्यै चरुं, या सिनी-
वाली सा जगती ; कुत्रै चरुं, या कुहूः सानुष्टुप्'—इति । 'सा
दृष्टेन्दुः सिनीवाली, सा नष्टेन्दुकला कुहूः'—इति (अम० १.४.८.)
अभावाद्याहैविष्य अभिहितम् '।' । तदभिमानिदेवतायास्तदेव
नामेति पूर्ववद्योजनीयम् ॥

इतरेषां छन्दसां कथं यमपरिहार इत्याशङ्क्य सर्वेषां मन्येषां
भुक्तच्छन्दोऽनुवर्तित्वात्तावतैव आन्तिपरिहार इत्यभिप्रेत्याह—
'एतानि वाय सर्वाणि छन्दांसि,—गायत्रं तैष्टुभं जागत सानुष्टुभं
मन्वन्धान्यतानि हि यज्ञे प्रतप्ता मिव क्रियन्ते'—इति । 'एतानि'
एव गायत्रादीनि चत्वारि सर्वच्छन्दोरूपाणि, 'अन्यानि' उष्णि-
गादीनि गात्राद्यादिक मनुसृष्टैव वर्तन्ते । यस्मादेतानि चत्वारि
यज्ञप्रयोगे 'प्रतप्ता मिव' प्रावृज्यन्ति तस्यैव 'क्रियन्ते' प्रयुज्यन्ते,
तस्मादेतदनुसारित्व मितरेषां भुक्तम् ॥

* "चतुमती राकति देवपञ्चागति नैरुक्ता ; पूर्णिमास्यावति यागिका । या पूर्वा
पूर्णमासी सानुमतिर्योगया सा राकति निश्चायते"—इत्यादि निब० ११. ३. ८ । इह
श्रीपरिहान् ०. २. १० ।

। "सिनीवाली कुहूरिति देवपञ्चागति नैरुक्ता ; अभावात् इति यागिका । या
पूर्वाभावात् सा सिनीवाली योगया सा कुहूरिति निश्चायते"—इत्यादि निब० ११. ३. १० ।
इह श्रीपरिहान् ०. २. १० ।

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “एतैर्ह वा अस्म
च्छन्दोभिर्यजतः सर्वेच्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद”—इति ।
‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः ‘सर्वैः’ उष्णिगादिभिः ॥

विहवसिद्वया कृन्दांसि प्रशंसति— “तद्वै यदिदं माहुः,—
सुधायां ह वै वाजी सुह्रितो दधातीति * ; कृन्दांसि वै तत्सुधायां
ह वा एनं कृन्दांसि दधति”—इति । वाजोऽन्नं हविर्लक्षणम्, तद्युक्तो
व्योतिष्टोमो ‘वाजी’, स च ‘सुह्रितः’ सम्यगनुष्ठितः ‘सुधायाम्’
असृजे स्वर्गे यजमानं स्थापयतीति शेषः । अनेन प्रकारेण ‘तद्वै’
तस्मिन्नेव यज्ञप्रतिपादके शास्त्रे ‘यदिदं’ वचनं मभिज्ञा आहुः, तत्तु
‘कृन्दांसि वै’ तद्वचनं यथोक्तगायत्र्यादिच्छन्दांस्तेष्वभिलष्योक्तम् ।
यस्माच्छन्दांसि ‘एनं’ यजमानं ‘सुधायां’ स्वर्गे स्थापयन्ति †, तस्मा-
च्छन्दोऽभिप्रायेणैतद्वचनं युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद”—
इति । मनसापि ध्यातुं मनश्चै मत्स्यपूर्वमुखोपेतं लोकं माप्नोति ॥

अत्र कश्चित् पूर्वगच्छ सुज्ञावयति— “तद्वैक आहुर्धातार मेव
सर्वासां पुरस्तात्-पुरस्तादाज्येन परि यजेत्तदासु सर्वासु मियुनं
दधानोति” इति । ‘तद्वै’ तस्मिन्नेव कृन्दासां यमपरिहारार्थं हवि-
र्यज्ञके केचित् पूर्वपक्षिण एव माहुः,— ‘सर्वासाम्’ अनुमत्यादीनां
सोदेवतानां पुरस्तात् पुरुषदेवतारूपं धातार मेवान्यद्रूपेण परितो
यजेत् । सर्वसङ्ग्रहार्थं पुरस्तादिति वीक्ष्मा ‡ । ‘तत्’ तेन

* “भुताय” ह वै वाजी सुह्रितो दधातीत्यत्रिवातं वाजी, त संव तत् प्रीणाति ; स
एनं प्रीतः प्रीणाति वसोयान् भवति”—इति तै० सं० ५.५.१०.७ ।

† “सुधायां मा धेहि परमे व्योमम्”—इति ऋष० सं० १७.१.६ ।

‡ “निधशोसयोः”—इति (पा० ८.१.४) विवर्धनम् ।

सर्वेषु धातुविषयप्रयोगेण 'आसु' सर्वासु स्त्रीदेवतासु मिथुनं सम्पादयति ॥

त मिसं पूर्वपक्षं दूषयति— “तदु वा आहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते, यत्र समानीभ्या ऋग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति”—इति । ‘तदु वै’ तत्रैव पूर्वोक्तविषये केचिदभिप्राया एव माहुः,—‘यत्र’ यस्मिन् प्रयोगे ‘समानीभ्याम्’ एकविधाभ्या ऋग्भ्यां ‘समाने ऽहन्’ एकस्मिन्नेवाहनि यजति, ‘तदेतत्’ अनुष्ठानं ‘जामि वै’ आसुस्य मेष ‘क्रियते’ सम्पादयते ; प्रयुक्तयोरेवर्चीः पुनःप्रयोगस्य चर्वितचर्वण-सदृशत्वेनानुचितत्वात् । धातुदेवताके प्रथमे पुरोडाशे “धाता ददातु दाशवे”—इति * पुरोनुवाक्या, “धाता प्रजानाम्”—इति † याज्या । तत्र य उपरितनाना मपि चतुर्णां हविषां पुरस्तादाज्येन धातारं यजतु, तदानीं मिद ऋग्द्वयं पुनरपि चतुर्वारं भावर्त्तनीयम् । तथा सति नौरसो यज्ञः फलं दातुं समर्थो न भवेदित्यर्थः ॥

कथं तर्हि मिथुनसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य लौकिकदृष्टान्तेन तत्किञ्चि सुपपादयति -- “यदि ह वा अपि बह्व इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं, तद्यदासां धातारं पुरस्तादाजति, तदासु सर्वासु मिथुनं ददाति”—इति । ‘यदि ह वा’ यद्यपि लोके जायाः ‘बह्व इव’ बहुसङ्ख्याका एव स्युः, तथापि ‘पतिर्वाव’ परिरेक एव सन् तासां मिथुनं सम्पादयति ; तथा सति यदि ‘आसाम्’ अनुमत्यादीनां पुरस्तात् धातारं सकृदेव यजति, तदानीम् ‘आसु सर्वासु’ अनुमत्यादिषु स एक एव धाता मिथुनं सम्पादयति ‡ ॥

वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः साङ्ख्येयशङ्कां वारयितुं मुक्तायै विविच्य निग-

* , † इमे ऋचावन्वासास्त्रीवे इत्याचन्यायनेन पठिते । (६.१७.१६.) ।

‡ “द्विविका निर्वपेत्”—इत्यादि च से० सं० ३. ४. ८ अनु० ।

मयति—“इति नु देविकानाम्”—इति । अनेन प्रकारेण देवि-
काभिधानां देवतानां हवीषुप्रक्तानीति शेषः ॥ ३ (४७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (४७) ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ देवीनां सूर्याय पुरोळाश मेककपालं यः
सूर्यः स धाता स उ एव वषट्कारो दिवे चक्रं या
यौः सानुमतिः सो एव गायत्र्यापसे चक्रं योषाः
सा राका सो एव त्रिष्टुब् गवे चक्रं या गौः सा
सिनीवाली सो एव जगती पृथिव्यै चक्रं या पृथिवी
सा कुहूः सो एवानुष्टुबेतानि बाव सर्वाणि छन्दोभिः
गायत्रं चैष्टुभं जागत मानुष्टुभं मन्त्रन्यायेतानि हि
यज्ञे प्रतमा सिक् क्रियन्त एतैर्ह वा अस्य छन्दोभि-
र्यजतः सर्वे छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद तत्रै
यदिद माहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधा-

३. “अथानुष्टुभं पञ्चपुरोळाश स न देविका हवीषि निवेपेयुः ॥— धाता इनुमती
राका सिनीवाली कुहूः”—इति भावः श्री० ६, १४, १५ । “अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्य-
वरपौ धावः सादकपालः सर्वभुतः”—इति कात्या० श्री० १८, ६, २१ ।

तीति' क्कन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं क्कन्दांसि
 दधत्वननुधायिनं लोकं जयति य एवं वेद' तद्वैक
 आहुः सूर्य मेव सर्वासां पुरस्तात्पुरस्तादाज्येन परि
 यजेत्तदामु सर्वासु मिथुनं दधातीति' तदु वा आहु-
 र्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते' यत्र समानीभ्या मृगभ्यां
 समाने ऽहन्यजतीति' यदि ह वा अपि ब्रह्मा ब्रह्म
 जायाः पतिर्वाच तामां मिथुनं तद्यदासां सूर्यं
 पुरस्ताद्यजति तदामु सर्वासु मिथुनं दधाति ता
 या इमास्ता अमूर्या अमूस्ता इमा अन्यतराभिर्वाच
 तं काम माप्नोति' य एतासूभयीषु ता उभयीर्गत-
 श्रियः प्रजातिकामस्य सन्निर्वपेन्नेत्वेषिष्यमाणस्य
 यदेना एषिष्यमाणस्य † सन्निर्वपेद्दीश्वरो हास्य वित्ते
 देवा अरन्तीर्यद्वा अय मारमने ऽल समंस्तंति' ता ह
 शुचिर्ब्रह्मो गौपालायनो वृद्धदुःस्रस्याभिप्रताग्निगस्थो-
 भयीर्यज्ञे सन्निर्वाप तस्य ह रथगृत्सं गाहमानं
 दृष्ट्वावाचेत्य मह मस्य राजन्यस्य देविकाश्च देवीश्चो-
 भयीर्यज्ञे सममादयं यदस्येत्यं रथगृत्सो गाहृत
 इति' चतुष्पष्टिं कवचिनः शश्रद्वासते पुषनत्मार
 आसुः ॥ ४ (४८) ॥

हविरन्तराणि प्रतिजानीते—“अथ देवीनाम्”—इति । ‘अथ’ अनन्तरं ‘देवीनां’ देवीनामिकानां देवतानाम्, हवींषि निर्वपेदिति शेषः ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—“सूर्याय पुरोक्ताश मैककपालं,—यः सूर्यः स धाता, स उ एव वषट्कारः”—इति । ‘एककपालं’ निर्वपेदिति शेषः । सूर्यस्य पूर्वोक्तं धातस्वरूपत्वम्, तद्वारा वषट्कारस्वरूपत्वं चोपचर्य तदीयश्चमापनयो द्रष्टव्यः ॥

उक्तानि * चत्वारि हवींषि विधत्ते—“दिवे चरं,—या स्त्रीः मानुमतिः, सो एव गायत्र्यापसे चरं,—योषाः सा राका, सो एव चिष्टुर्; गवे चरं,—या गौः सा सिनौबाली, सो एव जगती ; पृथिव्यै चरं,—या पृथिवी सा कुहूः, सो एवानुष्टुप्”—इति । प्रथमहविर्वद व्याख्येयम् ॥

एतेषां हविषां प्रशंसार्थं पूर्वोक्तं मेवार्थवादं (२२७५०) पुनरपि पठति—“एतानि वाव सर्वाणि ऋन्दांसि,—गायत्रं त्रैष्टुभं जागत मानुष्टुभं सन्वन्यान्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्तः ; एतैर्ह वा अस्य ऋन्दोभिर्यजतः सर्वैर्ऋन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद ; तद्वै यदिदं भाहुः,—सुधायां ह वै वाजो मुञ्चति दधातीति ; ऋन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं ऋन्दांसि दधत्वननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद ; तद्वैकं भाहुः,—सूर्यं मेव सर्वासां पुरस्तात्-पुरस्तादाज्येन परि यजेत्, तदासु सर्वासु मियुनं दधातीति ; तदु वा भाहुः—जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यच्च समानीभ्या सृग्भ्यां समाने ऽहन् यजतीति ; यदि ह वा अपि बल्ल इव जायाः पतिर्वाव तासां मियुनं तद् यदासां सूर्यं

पुरस्ताद् यजति, तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति”—इति । धातार
मित्यस्य स्थाने सूर्यं मित्येतावानेव विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

देविकानाम्नां देवीनाम्नां च हविषां तुल्यं सामर्थ्यं मभिप्रेत्य
विकल्पं दर्शयति—“ता या इमास्ता अमूर्त्या अमूर्स्ता इमा
अन्यतराभिर्वाव तं काम प्राप्नोति य एतामभयौषु”—इति । ‘ताः’
देवीनाम्ना प्रसिद्धाः ‘इमाः’ इदानीं मुक्ताः (२३२ पृ० ४ पं०)
“सूर्याय पुरोडाशम्”—इत्यादयो याः सन्ति, ‘ताः अमूः’ प्राक्तन-
ग्रन्थेनोक्ताः (२३६ पृ० १५ पं०) “धाते पुरोडाशम्”—इत्यादयो
देविकाः । एव देवोरुद्दिश्य देविकातादात्म्यं मुक्तम्, अथ देविका
मुद्दिश्य देवीतादात्म्यं मुच्यते—‘अमूः’ पूर्वोक्ता देविकाः सन्ति,
ताः ‘इमाः’ इदानीं मुक्ता देव्यः । एव मन्योन्यतादात्म्यं सति यः
काम एतासूभयविधासु लभ्यते, ‘तं’ कामम् ‘अन्यतराभिर्वाव’
एकविधाभिरेव प्राप्नोति । तस्माद् विकल्पेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

अथ नैमित्तिकं समुच्चयं विधत्ते—“ता उभयीर्गतश्रियः
प्रजातिकामस्य सन्निर्वपेत्”—इति । अनूचानादीनां मध्ये कश्चिद्
‘गतश्रीः’ । तथा च युत्यन्तरे श्रूयते—“द्वयो वै गतश्रियः,—
श्रुतवान्, यामणीः, राजन्यः”—इति (तै० सं० २.५.४.४. ५) ।
तादृशो गतश्रीः यदि ‘प्रजातिं’ प्रजोत्पादनसामर्थ्यं कामयते,
तदानीं तस्य ‘ताः’ देविका देवीश्च ‘उभयोः’ ‘सन्निर्वपेत्’
समुच्चित्य निर्वपेत् ॥

॥ ‘श्रुतवान्’—वेदतदर्थयोः श्रुतवान्, यामणीः—श्रेष्ठपरिवर्द्धः, राजन्यः—क्षत्रियः—
इति, ‘गता प्राप्ता श्रीर्मेन स गतश्रीः’—इति वाच्यं ५०८ पं० (आप० श्री० १.१४.६.४०) ।
‘गता प्राप्ता श्रीर्मेनामी, गता श्रीर्मे मिति वा’—इति च याज्ञिकदेवः (कात्या० श्री०
४. १३. ५. ४०) । माह्वः श्री० २. ६. ५ ।

धनकामस्य समुच्चयं निषेधति—“नित्वेषिष्यमाणस्य”—इति ।
 धनमपेक्ष्यमाणस्य तु ‘न सन्निर्दपेत्’ उभयविधानां समुच्चित्य
 निर्वापो न कार्यः ॥

विपक्षे बाधं दर्शयति—“यदेना एषिष्यमाणस्य सन्निर्वपेदी-
 श्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोऽर्थदा अथ मात्मने ऽल ममंस्तेति”—
 इति । वित्तमेषिष्यमाणस्य यदि ‘एनाः’ उभयौः समुच्चित्य निर्वपेत्,
 तदानौम् ‘अस्य’ धनकामस्य वित्ते देवाः सर्वेऽपि ‘अरन्तोः’ ईश्वरः,
 अरन्तु मक्नोडितुं समर्था भवन्ति ; एतदपेक्षितं वित्तं द्विषन्तो-
 त्यर्थः ; तत्र हेतुरुच्यते,—‘यद्वै’ यस्मादेव कारणादयं धनार्थी
 ‘आत्मने’ स्वार्थं मेव ‘अल ममंस्तु’ सम्पूर्णं वित्तं मनसा ध्यातवान्
 धनलोभेन यागादिषु प्रवृत्तत्वात् ; एतदपेक्षितं धने देवानां द्वेषो
 युज्यते ॥

धनकामस्य समुच्चयं निषिध्य प्रजाकामस्य पूर्ववत् विहितं
 समुच्चयं मर्यादादेन प्रशंसति—“ता ह श्चिवृक्षो गोपालायनो
 वृद्धदुःस्यस्याभिप्रतारिणस्योभयोर्यज्ञे सन्निरुवाप ; तस्य ह रथशृङ्गं
 गाहमानं वृद्धोवाचेत्य मह सस्य राजन्यस्य देविकाथ देवोऽसौभयो-
 र्यज्ञे सममादयं ; यदस्येत्यं रथशृङ्गो गाहत इति चतुष्पष्टिं
 कवचिनः शश्वदास्य ते पुत्रनप्तार आसुः”—इति । ‘शुचयः’ शृङ्गाः
 समोचोनपुष्पफलोपिता वृक्षाः यस्य महर्षेराश्रमं सन्ति, सोऽयं
 ‘शुचिवृक्ष’-नामकः ; सम्यक् वृणोदकप्रदानेन गोशयूपणं करो-
 तोति गोपालायननामा कश्चिद्वृषिः, तस्यापत्यं ‘गोपालायनः’ ;
 पूर्वोक्तनामकः शुचिवृक्षः । ‘वृद्धं’ प्रभूतं ‘दुःस्यं’ धनं यस्य राज्ञः
 सोऽयं ‘वृद्धदुःस्यः’ अभितः शत्रुन प्रकर्षेण ‘तरति’ निराकरोतीति
 ‘अभिप्रतारी’ कश्चिद्राजा, तस्य पुत्रः ‘आभिप्रतारिणः’ ; पूर्वोक्तो

वृद्धदुग्धः । तस्य राज्ञो यज्ञे देविकाश्च देवीर्ब्राम्हणयोः 'इत्यम्'
अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेण 'सममादयम्' समुत्तित्य मादितवानस्मि,
समुच्चयानुष्ठानेन तद्देवता हर्षितवानस्मि । तत्प्रसादादयं 'रथ-
गृहः' राजपुत्रः क्रीडार्थं जले गच्छते इति । न केवलं शुचि-
वस्त्रेण दृष्टो रथगृह एवैकः, किन्तु चतुष्पष्टिसङ्ख्याकाः 'शश्वत्-
कवचिनः' सर्वदा युद्धार्थं मुख्यताः शूराः । 'अस्य' वृद्धदुग्धस्य राज्ञः
'ते' तथाविधा एव पुत्राः पौत्राश्च आसुः ॥ ४ (४८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (४८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्तीकथान्यसुरास्ते
समावर्द्धीर्या एवासन् न व्यावर्त्तन् तान् भरद्वाज
ऋषीणां सपश्यदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्ता-
नेषां न कश्चन पश्यतीति सोऽग्निं मुदह्यदेह्यु षु
ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा
गिरः सोऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नब्रवीत् किंस्विदेव मन्त्रं कृशो
दीर्घः पलितो वक्ष्यतीति भरद्वाजो ह वै कृशो दीर्घः
पलित आस सोऽब्रवीदिमे वा असुरा उक्थेषु

स्थितास्तान्वो न कश्चन पश्यतीति तानग्निरश्वो
 भूत्वाभ्यत्यद्रवद्यदग्निरश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्साकमश्वं
 सामाभवत्तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वं तदाहुः साक-
 मश्वेनोक्त्यानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्त्यानि
 यान्यन्यत्र साकमश्वदिति प्रमंङ्गिष्ठीयेन प्रणये-
 दित्याहुः प्रमंङ्गिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः
 प्राणुदन्त तत्राहैव प्रमंङ्गिष्ठीयेन नयेत् साक-
 मश्वेन ॥ ५ (४६) ॥

ज्योतिष्टोमस्तावत् 'सप्तसंस्थः' समाप्तिभेदात् सप्तविधः ;
 "अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो
 ऽमोर्ध्वम इति सप्त संस्थाः"—इति (श्री० ६, ११, १.) आश्वलाय-
 नेनाभिहितत्वात् । तत्राग्निष्टोमसाम्ना यज्ञायज्ञीयाख्येन यत्र
 समाप्तिः, सोऽयं प्रथमरूपो ऽग्निष्टोमः । स सर्वोऽपि पूर्वोक्तः ॥

अथोक्त्यसंस्कारूपो ज्योतिष्टोमो वक्तव्यः, तदर्थं माध्यायिका
 माह — "अग्निष्टोमं वै देवा अश्वयन्ताक्थान्यसुरास्ते समा-
 वधीर्या एवासन् न व्यावर्तन्त, तान् भरद्वाज ऋषीणा मपश्यदिति
 वा असुरा उक्थेयुः । तास्तानेषां न कश्चन पश्यतीति सोऽग्नि
 मुदहयद्" इति । यदा देवा अग्निष्टोमं माश्रितवन्तः, तदानीं
 यमुरा अपि उक्थनामकानि स्तोत्राणि शस्त्राणि चाश्रित्वा-
 तस्थिताः । ततश्च 'ते' देवाश्चासुराश्च यज्ञे तुल्यवीर्या एवासन्,
 न तु देवाः शौर्याधिक्येन व्यावृत्तिं प्राप्ताः । तदानीं सृषीणां मध्ये
 सूक्ष्मदर्शी भरद्वाजः 'तान्' असुरान् रक्षस्युक्थपरानपश्यन्, दृष्ट्वा

चव सुवाच,— ‘इमे’ रहस्यवस्थिता असुराः ‘उक्थेषु’ स्तोत्रशस्त्रेषु
आश्रिताः । ‘तान्’ असुरान् ‘एषां’ देवानां वृषीणां मध्ये न कोऽपि
पश्यतीति । तथोक्तः स भरद्वाजो ऽमुरनिराकरणार्थं केनचिन्मन्त्रे-
णाग्निम् ‘उदद्वयत्’ उच्चध्वनिनाह्वानं कृतवान् ॥

त मिमं मन्त्रं दर्शयति — “एष्टू पु ब्रवाणि ते ऽग्न इत्येतरा
गिर इत्यसुर्या ज वा इतरा गिरः”—इति । हे अग्ने ! ‘एष्टि’ आग-
च्छ्वैव । ‘ते’ तव ‘सु ब्रवाणि’ गाभनं कार्यं कथयानि । ‘इतराः’
देववाक्यार्थव्यतिरिक्ताः ‘गिरः’ असुरवाचः ‘इत्या’ इत्य मनेन
प्रकारेण, श्रुत्यन्तरादिति शेषः । अस्मिन्मन्त्रे (सं० ५.१६.२.)
इतराशब्दार्थं दर्शयति — ‘असुर्या ज वा इतरा गिरः’—इति । असु-
रेभ्यो हिताः ‘असुर्याः’, तस्य गिरः देववाक्यादितराः, देवविशेषिण्य
इत्यर्थः ॥

तथान्वयात्कं दर्शयति — “सो ऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नेव सन्नवीन्किंस्वि
देव मज्जां कृणो दीर्घः पन्नितो वक्ष्यतीति” इति । भरद्वाजेनाह्वतां
योऽयं मग्निः ‘सोऽग्निः’ तत्समीपं प्रत्यागन्तु मुत्तिष्ठन्नेव सन्नवीत्,—
‘मज्जम्’ अन्नमे स ऋषिः ‘किंस्विदेव’ किन्नाम वक्ष्यति, कृणो
दीर्घः पन्नित इति ॥

ऋषिविशेषणानि तानि च स्पष्टीकरोति — “भरद्वाजो ह
वै कृणो दीर्घः पन्नित आम्” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

किंस्वित्पन्नितो वक्ष्यतीत्यग्निना पृष्टस्य भरद्वाजस्योत्तरं दर्श-
यति — “सो ऽन्नवोदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्तान्वा न
कश्चन पश्यतीति”— इति । ‘सः’ भरद्वाजो ऽग्निं प्रत्येव सन्नवीत्,—
‘इमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्तान्वा न कश्चन पश्यतीति’ ।
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथोक्त्यस्तीत्रस्य साधनभूतं 'साकमश्व'-नामकं साम यदस्ति, तदोयं नाम निर्वक्ति — “तानग्निर्भरश्चो भूत्वाभ्यत्यद्रवद्, यदग्नि-रश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्साकमश्वं सामाभवत्, तस्माकमश्वस्य साकमश्वत्वम्”—इति । सोऽग्निर्भरश्चाजस्योत्तरं श्रुत्वा तत ऊर्ध्वं स्वयं मश्वकारो भूत्वा 'तान्' असुरान् 'अभि' लब्ध 'अद्रवत्' अतिशयेनागच्छत्; असुराणां मुपरि वेगवन्तं मातरूपं मश्वं प्रवर्त्त्यासुरान् मारितवानित्यर्थः । यस्मात् स्वयं मश्वो भूत्वा तैरसुरैः साकं युद्धं कृत्वा जितवान्, तस्मादेतदृष्टत्तान्तसूचनाय प्रवृत्तायाम् “एष्टुषु ब्रवाणि ते”—इत्यादिकायां सृचि (छ० ब्रा० १.१.१.७.) उत्पन्नस्य साम्नः (गे० गा० १.१.१४.) साकमश्व इति नाम सम्पन्नम् ॥

तस्य साम्न उक्त्यस्तीत्रनिष्पादकत्वं विधत्ते—“तदाहुः साक-मश्वेनोक्त्यानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्त्यानि यान्य-न्यत्र साकमश्वदिति”—इति । 'तत्' तत्र साकमश्वविषये प्रयोगा-भिज्ञा एव माहुः,— साकमश्वनामकेन साम्ना स्तीत्राण्युक्त्यानां-कानि प्रणयेत् ॥ ; साकमश्वदित्यत्र मामान्तरेण यान्युक्त्यानि स्तीत्राणि प्रणीयन्ते, तान्यप्रणीतान्येव भवन्ति । तस्मादिदं मेव सामोक्त्यस्तीत्रनिष्पादकम् ॥

पञ्चान्तरं विधत्ते—“प्रमंहिष्ठीयेन प्रणयेदित्याहुः; प्रमं-हिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः प्राणुदन्त”—इति । “प्र मंहिष्ठा य गा यत”—इत्यस्या सृचि (छ० ब्रा० २.१.२.१.) उत्पन्नं साम

• नामविधिः आ० ब्रा० १. २१ ।

+ उ० ब्रा० १.१.२१.१--१; छ० गा० १.१.१४ ।

‡ “तस्मात् साकमश्वेनोक्त्यानि प्रणयन्ति”—इत्यादि विधायकं ब्राह्मणम् (ता० ८.८.) ।

‘प्रमं हि ष्ठीयम्’ (गे० गा० ३, १, २६.) ; तेन साम्नोक्त्यस्तोत्राणि * निष्पादयेत् । उक्थेष्वान्नितानभुरान् देशा एतेन साम्ना उक्थेभ्यो निराकृतवन्तः ॥

एतयोः साम्नोरैच्छिकविकल्पं दर्शयति—“तथाहैव प्रमं-
हि ष्ठीयेन नयेत् प्र साकमश्वेन” इति । ‘अह’ इत्ययं शब्दोऽन्यत्र
निषेधार्थोऽप्यत्र विकल्पार्थः ; निषात्ताना मनैकार्थत्वात् । तान्युक्त्य-
स्तोत्राणि ‘प्रमं हि ष्ठीयेन’ साम्ना प्रणयेत्, ‘अहैव’ अथवा ‘साकम-
श्वेन’ साम्ना प्रणयेत् ॥ ५ (४८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपत्रिकायां पञ्चमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (४८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्त्य मथ्यन्त सो-
ऽव्वीदिन्द्रः कथ्याहं चेमानितो ऽसुरान्नोत्स्यावहा
इत्यहं चेत्यब्रवीद्वरुणस्तस्मादेन्द्रावरुणं मैत्रावरुण-
स्तृतीयमग्नें गंसतीन्द्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो
नुदेतां ते वै ततो ऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिन
उक्थ मथ्यन्त सो ऽव्वीदिन्द्रः कथ्याहं चेमानितो

* उ० षा० २, २, १७, १, २ ; ऊ० गा० २, २, ३ । नामान्ताय. षा० गा० १, १३ ।

विधायकं ब्राह्मणम्—ता० ब्रा० १२, ६ ।

ऽसुरान्नोत्थावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पतिस्तस्मा-
 देन्द्रावाहंस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसती-
 न्द्रश्च हि तान् बृहस्पतिश्च ततो नुदेतां ते वै ततो
 ऽपहता असुरा अच्छावाकस्योक्त्य मश्रयन्त सी ऽब्र-
 वीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो ऽसुरान्नोत्थावहा
 इत्यहं चेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादेन्द्रावैष्णव मच्छावाक-
 स्तृतीयसवने शंसतोन्द्रश्च हि तान्विष्णुश्च ततो
 नुदेतां इन्द्र मिन्द्रेण देवताः शस्यन्ते इन्द्रं वै मिथुनं
 तस्माद् इन्द्रान्मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै प्र जायते
 प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथ हैते पोचीयाश्च *
 नेष्ट्रीयाश्च † चत्वार ऋतुयाजाः षष्ठ ऋचः † सा
 विराड् दशिनी † तद्विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठा-
 पयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ६ (५०) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्त्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय उक्त्यशस्तेषु सूक्तविशेषान्
 विधातुमादौ मैत्रावरुणस्य शस्ते किञ्चित् सूक्तं विधत्ते—
 'ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्त्य मश्रयन्त ; सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं
 चेमानितो ऽसुरान्नोत्थावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् वरुणस्तस्मादेन्द्रा-
 वरणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसतोन्द्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो

नुदेताम्”-इति । उक्त्यस्य क्रमोरग्निष्टोमविक्रान्तित्वात्* अतिदृष्ट
मग्निष्टोमप्रयोग मनुष्याय तत ऊर्ध्वं मुख्यपर्यायास्तथोऽनुष्ठेयाः ।
तथा चापस्तम्ब आह- “उक्त्यर्धेदग्निष्टोमचमसानुसर्गस्त्रिभ्य-
श्चमसगणेष्वभ्यो राजान मति रेचयति”-इति (श्रौ० १४.१.१६.) ।
तत्र प्रथमचमसगणे मैत्रावरुणस्य यच्छस्त्र मस्ति, उक्त्यस्तोत्रेषु
धाव्या निराकृतास्त एव असुराः ‘इदं’ मैत्रावरुणस्य मय्यन्त ।
‘तत्’ तदानीं तत्रावस्थितः स इन्द्र इतरदेवान् प्रत्येव मन्त्रवीत्,—
असुराणां मपनोदने मम सहायो ऽपेक्षितः, ततो हे देवाः ।
युष्माकं मध्ये कथां च ‘इमान्’ असुरान् ‘इतः’ मैत्रावरुणस्यैवात्
‘नोत्थावहे’ अपनोदनं करिष्याव इति । देवेष्ववस्थितो वरुणः
‘अहं च’ इत्यब्रवीत् ; हे इन्द्र ! त्वं चाहं चेत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मादुभयोर्मेलनेन तेषां असुराणां मपनोदनार्थम् ‘ऐन्द्रावरुणं’
सूक्तं तृतीयसवने ‘मैत्रावरुणः’ एतन्नामक ऋत्विक् शंसेत् । “इन्द्रा-
वरुणा युव मध्वराय नः”- इत्येतद्वचनं सूक्तम् (सं ७. ८२.)
ऐन्द्रावरुणम् ; तेन तुष्टः इन्द्रश्च वरुणश्च ‘तान्’ असुरान् ‘ततः’
शस्त्रात् ‘अप नुदेतां’ निराकुर्याताम् ॥

द्वितीये चमसगणे किञ्चित्सूक्तद्वयं विधत्ते,— “ते वै ततो
ऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंभिन उक्तय मय्यन्त ; सो ऽब्रवीदिन्द्रः
कथां चैमानितो ऽसुरान्नोत्थावहा इत्यहं चेत्यब्रवीत् हवस्यति-
स्तस्मादैन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च
हि तान् हवस्यतिश्च ततो नुदेताम्” इति । ‘ततः’ मैत्रावरुण-
शस्त्रान्निराकृता असुरा ब्राह्मणाच्छंभिनः शस्त्र भाषितवन्तः ।

* तदुक्तं सापसम्बन्धेन — “उक्त्यर्धे” योऽन्यतिरार्थो ऽग्नीष्टोमस्य गुणविकाराः ।

०—० । तेषां मग्निष्टोमस्य कल्पः”-इति १४. १. १, २, ३ ।

“उदप्रती न वयो रक्षमाणाः”—इत्येतद् ब्रह्मस्यतिदेवताकं द्वाद-
शर्चं सूक्तं (सं० १०.६८.), “अच्छं म इन्द्र मतयः स्वर्विदः”—इति
एकादशर्चं मैन्द्रं सूक्तम् (सं० १०.४३.); तदुभयं मिलितं सदैन्द्रा-
बार्हस्पत्यं सम्पद्यते । तदेतद् ब्राह्मणाच्छंसी ब्रूयात् । अन्यत्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीयचमगणे सूक्तं विधत्ते—“ते वै ततो ऽपहता असुरा
अच्छावाकस्योक्त्य मथयन्तः ; सो ऽब्रवीदिन्द्रः कथाहं चेमानितो
ऽमुरानोत्थावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैन्द्राविष्णव मच्छा-
वाकस्तृतीयमवने शंसतोन्द्रश्च हि तान् विष्णुश्च ततो मुदेताम्”—
इति । “मं वां कर्मणा स मिषा”—इत्यर्चं मैन्द्राविष्णवं सूक्तम्
(सं० ६. ६६.) । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तानां द्विदेवताकत्वं प्रशंसति—“इन्द्र मिन्द्रेण देवताः
शस्यन्ते ; इन्द्रं वै मिथुनं, तस्माद् इन्द्रान्मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै”
—इति । इन्द्रेण सह ‘इन्द्रं’ युग्मं भूत्वा वरुण-ब्रह्मस्यति-विष्णु-
देवताः क्रमेण शस्यन्ते । इन्द्रं च लोके स्त्रीपुरुषरूपं ‘मिथुनम्’
तादृशान्मिथुनात् अपत्यरूपं ‘मिथुनं’ प्र जायते । ततो इन्द्रशंसनं
यजमानस्य प्रजात्यै भवति । वेदनं प्रशंसति—“प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

शस्त्रिणां त्रयाणां होतृकाणां * सूक्तानि विधाय, पोतुर्नेदुश्च
मन्त्रान्तराणि विधत्ते—“अथ हैते पाद्वीयाश्च नेद्वीयाश्च चत्वार
ऋतुयाजाः पळ् ऋचः”—इति । प्रेषयत्ये पञ्चमे सूक्ते “होता
यजत्” इत्यादिको द्वितीयाष्टमौ मन्त्री पोतुर्होतुयाजौ, तथा
तत्रैव प्रेषसुक्ते तृतीयनवमौ मन्त्री नेदुर्होतुयाजौ ; एवं चत्वार

* “प्रशान्ता ब्राह्मणाच्छंसीवाक इति शस्त्रिणी होतृकाः”—इति आश्व० श्रौ० ५.१.१० ।

ऋतुयाजाः ; ते मिलित्वा षोडशस्वत्यान्नेष्टुमस्वत्याश्च 'षोडशीयाः
नेष्ट्रीययाश्च' भवन्ति । तथा प्रस्थितयाज्या. षोतुस्तिस्त्र ऋचः,
नेष्टुस्तिस्त्र ऋचः ; इत्यर्थं षऊ ऋचः' भवन्ति ॥

तदेतच्चान्तदशकं प्रशंसति - "सा विराट् दशिनो, तद्विराजि
यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति"-इति । 'सा' पूर्वीक्ता
मन्त्रममष्टिः 'दशिनो' दशमह्यायुक्ता मनो विराट् कन्दः सम्प-
द्यते ; "दशान्तरा विराट्" इति श्रुत्यन्तरात् । 'तत्' तेन दश-
ममयोगेण दशिन्यां दशमह्योपवायां विराजि यज्ञं कृत्वजः
प्रतिष्ठापयन्ति ॥ अस्यासौ ऽद्यायपरिममात्यर्थः ॥ ६ (५०) ॥

इति योमस्तान्नायार्थविरचिते माधुरीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
पञ्चः खण्डः ॥ ६ (५०) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो ज्ञादं निवारयन् ।

अनर्थोपपत्तौ वेदाद् विद्यरतीर्थमहेप्तरः ॥

इति योमस्तान्नायार्थविरचिते माधुरीये वेदार्थप्रकाशे-
नार्थोपपत्तौ वेदाद्विद्यरतीर्थमहेप्तरः
अथ साधुत्वात्तदर्थे विरचिते माधुरीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्यायः ॥

१. उक्त्यन्तर्गतोऽसौ पञ्चमः खण्डः । तद्विषयः निमित्तार्थः प्रायः साधुत्वात्तदर्थविरचिते
माधुरीये वेदार्थप्रकाशे, तद्विषयमसौ पञ्चमः खण्डः पञ्चमाध्यायः । तथाच
लायनेत्यादि । उक्त्यन्तर्गतोऽसौ पञ्चमः खण्डः । इति (पृ. ६१) उक्त्वा-
श्रित्या प्रयोगविधयः प्रयोगः ।

२. 'अग्निष्टोमं' इति-३. तान्तरः । ४. उक्त्यन्तर्गतः । ५. तस्य समानम् । (२३५-२३६५)

॥ उक्त्यन्तर्गतः पञ्चमाध्यायः अन्तर्गतः-इति नूतनायः पृ. १४, १, २ ।

ग्रहोक्त्य मेकादश^(१) । देवविंशत्योदश^(२) ।
 सोमो वै राजामृष्टिमंश्चतुर्दश^(३) । देवा वा असुरैः
 षट्^(४) । यज्ञो वै देवेभ्यः षट्^(५) ॥ ३ * ॥

ग्रहोक्त्यं, सौर्या वै, इन्द्रो वै, वैश्वदेवं शंसति,
 इति नु दश ॥ ३ + ॥

॥ इति तृतीयपञ्चिका समाप्ता ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ चतुर्थपञ्चिका ॥

(१८)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा वै प्रथमेनाङ्गेन्द्राय वज्रं सम-
भरंस्तं^१ द्वितीयेनाङ्गामिच्छंस्तृतीयेनाङ्गा प्रायच्छंस्तं^२
चतुर्थे ऽहन् प्राहरत् तस्माच्चतुर्थं ऽहन् षोडशिनं
शंसति वज्रो वा एष यत् षोडशी^३ तद्यच्चतुर्थेऽहन्
षोडशिनं शंसति वज्र मेव तत्प्र हरति द्विषते
आतृव्याय वक्षं^४ योऽस्य स्तृत्यस्तस्यै स्तर्त्तये वज्रो वै
षोडशी^५ पशव उक्त्यानि तं परस्तादुक्त्यानां पर्यस्य
शंसति तं यत्परस्तादुक्त्यानां पर्यस्य शंसति वज्रे-
णैव तत् षोडशिना पशून् परि गच्छति तस्मा-
त्पशवो यज्जैवैव षोडशिना परिगता मनुष्यान्भ्यु-
पावर्त्तन्ते तस्मादपशवो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती
वा परिगत एव स्य स्यात्माने ऽत एव वाचाभिपिह
उपावर्त्तते वज्र मेव षोडशिनं पश्यन्वज्जैवैव षोड-
शिना परिगतो वाग्ध वज्रो वाक् षोडशी^६

तदाहुः किं षोऽशिनः षोऽशित्व मिति' षोऽशः ।
 स्तोत्राणां षोऽशः + शस्त्राणां षोऽशभिरक्षरै
 रादत्ते' षोऽशभिः प्र णीति' षोऽशपदां निविदं
 दधाति' तत् षोऽशिनः षोऽशित्व' द्वे वा अक्षरे
 अतिरिच्येते' षोऽशिनोऽनुष्टुभ मभिसम्पन्नस्य वाचो
 वाच तौ स्तनौ' सत्यानृतं वाच ते अवत्येनं सत्यं नैन
 भनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

संस्थेष्टीनां वाग्यमथर्त्विजां च

यागा देवोदेविकानां विशेषाः ।

संस्थोक्त्यस्य स्तोत्रशस्त्रप्रकृतिः

शस्त्राण्याहुः शस्त्रिणां ह्येचकाणाम् ॥

ज्यातिष्टोमभेद उक्त्यः समापितः, अथ षोडशी ॥ उच्यते ;
 तद्विषयं शंसनं विधत्ते— “देवा वै प्रथमेनाङ्गेन्द्राय वज्रं सम-
 भरन्तं द्वितीयेनाङ्गामित्रं स्तुतीयेनाङ्गा प्रायश्चास्तं चतुर्थेऽहन्
 पादरत् ; तस्माच्चतुर्थेऽहन् षोऽशिनं शंसति”-इति । अग्निष्टो-
 मीक्ष्णादिभिरस्य विशेषः ३ स्वतन्त्रकृतत्वाद् ॥ यथा घृयगनुष्ठानु
 योष्यस्तथा षोडशी न ॥ स्वतन्त्रः क्रतुः । तथा च शाखान्तरे
 पठन्ति— “न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति ; यद्वाच षोडशः स्तोत्रं

१. “षोडशः” ग, घ, ङ, ज, भा, ट ।

२. “षोडशी” क, घ, ङ, । एवं मन्त्रवापि तत्र सर्वत्र भाष्ये ।

३. “अग्निष्टोमीक्ष्णादिभिरस्य मस्याविशेषः” क, घ, ङ ।

४. १. “स्वतन्त्रः क्रतुत्वात्”-इति पाठो मद्दृष्टसर्वैपुनर्क्रतुः ; “न”-इति च पदं न
 दृश्यते आपादर्थः, तदत्र प्रकृतपाठः, मुषीभिः स्वस्वपुत्रा निर्वर्तयः ।

षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी”-इति (तै० सं० ६.६.११.१.) । तथा सत्ययं संस्थाविशेषः पृष्ठपङ्कजतुर्थेऽहनि प्रयुज्यते, अतस्तत्रैवे-
तच्छंसनविधानम् । देवाः पुरा पृष्ठपङ्कजे ‘प्रथमेनाङ्गा’ प्रथम-
दिवसनिष्पादेन सोमप्रयोगेण इन्द्रार्थं वज्रं ‘समभरन्’ सम्पादित-
वृन्तः । अत्र सर्वत्राहःशब्दोऽङ्गा निष्पाद्य सोमप्रयोग मभिधत्ते ।
तत्र सम्पादितं वज्रं द्वितीयेनाङ्गा ‘अमिच्छन्’ । सेचनं नाम लोह-
मयानां शङ्कुकुठारादीनां तीक्ष्णत्वाय दार्व्याय चाग्नीं प्रताप्य
यथोचितं तीरे स्थापनम् ; तदिदं सेचनं वज्रे कृतवन्तः । कृत्वा
च तृतीयेनाङ्गा ‘तं’ वज्रं मिन्द्राय ‘प्रायच्छन्’ दत्तवन्तः । स
चेन्द्रस्तं वज्रं चतुर्थेऽहनि शत्रोरुपरि प्राहरत् । तस्मात्पृष्ठपङ्क-
जस्य चतुर्थमङ्कप्रयोगे (?) षोडशिनं शस्त्रं शंसेत् । “असावि सोम
इन्द्र ते”-इत्यादिकं (सं० १.८४.१-२०.) षोडश्यास्त्रं शम् ।
तथा चाखलायन आह— “अथ षोडश्यासावि सोम इन्द्र त इति
स्तोत्रियानुरूपी” इति (यौ० ६.२.१,२.) ॥

षोडशिशंसनं प्रशंसति — “वज्रो वा एष यत् षोडशी; तस्य-
चतुर्थेऽहन् षोडशिनं शंसति, वज्रं मेव तत्प्रहरति, द्विपते आह-
व्याय वधं, षोडश्या स्तृग्यस्तस्मै स्तर्त्तव्यं” इति । षोडशिनो वज्र-
स्वरूपत्वाद् ‘यः’ पुमान् ‘अस्य’ यजमानस्य ‘स्तृग्यः’ हिंसनीयः
‘तस्मै स्तर्त्तव्यं’ तस्य हिंसार्थं वधहेतुं वज्रं मेव आहव्याय प्रहरति ॥

तस्य शस्तस्य कालं विधत्ते — “वज्रो वै षोडशी पशव
उक्थानि ; तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति” इति । यथा
पूर्वचान्निष्टोमप्रयुक्तानां द्वादशशस्त्राणां मुपरि त्रीणि उक्थ-
शस्त्राणि प्रयुक्तानि, तथात्रापि त्रयाणां मुक्थशस्त्राणां ‘परस्तात्’
उपरि पर्यस्य षोडशिनं शंसति ॥

उक्त्यानां पशुरूपत्वात् षोडशिनो वज्ररूपत्वाच्चायं क्रम
 उपपत्तः ; ता मेता सुपपत्तिं प्रकटयति— “तं यत्परस्तादुक्त्यानां
 पर्यस्य शंसन्ति, वज्रं शैव तत् षोडशिना पशून् परि गच्छति ;
 तस्मात् पशवो वज्रं शैव षोडशिना परिगता मनुष्यान्भ्युपावर्त्तन्ते ;
 तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्तो वा परिगत एव स्वयं भात्मने
 ऽत एव वाचाभिषिद्धं उपावर्त्तन्ते, बज्रं मेव षोडशिनं पश्यन् वज्र-
 शैव षोडशिना परिगतो वाग्धि वज्रो वाक् षोडशो”—इति । ‘तं’
 षोडशिनं ‘यद्’ यस्मात्कारणादुक्त्यशस्त्राणां परस्तात् पर्यस्य शंसन्ति,
 ‘तत्’ तेन शंसनेन षोडशिरूपेण वज्रं शैवोक्तं रूपान् पश्यन् ‘परि
 गच्छति’ परितो नियमेन याति । ‘तस्मात्’ लोकाप्यरस्य सच्चा-
 रायं गताः पशवः षोडशिना वज्रं शैव नियमितत्वात्, सायं
 काले प्रतुष्यान् अभिषिद्धं तत्तदुद्दृष्ट्वा उपावर्त्तन्ते ; अथवा तस्मा-
 दरण्यादरण्यान्तरं मेव गच्छेयुः । न केवलं तद्व्यवहारार्थं मरण्ये
 गतानां सायं काले पुनरागमनाय वज्ररूपेण नियमितत्वं, किं
 तर्हि शोभेद्यपि तस्मात् षोडशिवज्रनियमितत्वादश्वपुरुषगोहस्ता-
 दीनां सत्यतमः ‘स्वयं मेव’ परंपरणा मन्त्रेणैव ‘परिगतः’ निय-
 मितः, आत्मना स्वयं वन्द्याय तत्स्थाने भूमागच्छति । किञ्च
 ‘अत एव’ षोडशिवज्रनियमितत्वादेव ‘वाचा’ शीघ्रं मागच्छे-
 त्यादिवाक्येन ‘अभिषिद्धः’ अभितो बहः पुरुषो वर्त्तते । यथा १७३
 वज्रो वर्त्तते वर्त्तते आनीयमानं प्रागच्छति, तद्वद्वाचा बहः पुरुषः ।
 अत एवारण्यकः गच्छति—“तस्य वाक् तस्मिन्नामानि दामानि
 तदस्मेदं वाचा तस्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्”—इति (२.१.
 ६.) । याज्ञानिकागमने कारणं मुच्यते,— षोडशिनं वाग्ध्वज्जूरूप
 मेव पश्यन्, षोडशिना वज्रं शैव नियमितो भवति, तदा तस्य

वज्रत्वम् ; षोडशी च वायूः । सूक्तादिभिर्निष्पद्यत्वात् स्वयं मपि वायूपी भवति, वाचश्च वज्रत्वं लोके प्रसिद्धम् ; राजादीनां भर्तृनादी वज्रप्रहारणेव चित्ते व्यथोदयात् । तदेव सर्वनियामकत्वात् षोडशिनः प्रशस्तत्वं सिद्धम् ॥

यदुक्तं 'परस्तादुक्तयानां पर्यस्य शंसति' इति, तत्रोक्तशस्त्रेभ्य उत्तरकालावस्थान् मेव 'पर्यस्य' इतिशब्देन विवक्षितं मिति व्याख्यातम् : अथवाशरकालस्य परस्तादितिशब्देनैव सिद्धत्वात् पर्यस्येतिशब्देन शस्त्रगतानां श्रुत्या मध्ययनपाठादिपर्यायोऽभिधीयते ; द्विविधं धीर्लक्षितम्,-- विद्वत् मविद्वत् च । तत्राविद्वत् नामाध्ययनक्रमेण समनम्, विद्वत्स्तु श्रुत्या परस्परव्यतिपन्नः । स तु याज्वल्क्येन दर्शितः - "ऊर्ध्वं स्तोत्रियातृ-रूपाभ्यां तदेव शस्त्रं विचरत्, पादान् व्यवधायाह्वयः शंसत्, पूर्वोभां पूर्वानि पदानि, गायत्र्यः पङ्क्तिभिः, पङ्क्त्यानां तु वे वे पदे निष्येते ताभ्यां प्रणुयात्" इति (श्रौ० ६.३.२-६.११) । तदेव तद्वद्वत्प्रदर्शयति - "इमा धाना घृतगुवा हरी इहोप वज्रतः । उन्दं मुखतमे वधे इलेया गायत्री (सं० १.१६.२.), "सुमहं त्वा वधे" मधवन् वन्दिषामहिः । प्र तून् पूर्णवन्धुरः सुतो याहि वशात् अतु योजा न्विन्द ते हराम्" इति (सं० १.५२.३.) । यास्य मध्ययनपाठः सोऽविद्वत्ः । विद्वत्पाठस्तूयते - "इमा धाना घृतगुवा सुमहं त्वा वधे हरी इहोप वज्रतो मधवन् वन्दिषामहोन्दं मुखतमे वधे प्र तून् पूर्णवन्धुरः । सुतो याहि वशात् अतु योजा न्विन्द ते हराम्" इति । यनेन प्रकारेण विपर्ययस्य शंसत् ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दं निर्वक्षि- "तदाहुः किं

षोऽश्विनः षोऽश्वित्व मिति ? षोऽश्व स्तोत्राणां षोऽश्व शस्त्राणां,
 षोऽश्वभिरक्षरैरादत्ते षोऽश्वभिः प्रणौति षोऽश्वपदां निविदं
 दधाति, तत् षोऽश्विनः षोऽश्वित्वम्”—इति । षोऽश्वशब्दो अह-
 विगेषं स्तोत्रविगेषं शस्त्रविगेषं चाभिधत्ते ॥ तेषां मेकैकस्वरूप-
 वतां षोऽश्वशब्दवाच्यत्व मयुक्तम् ? तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरं तु
 न पश्याम इति ब्रह्मवादिना मभिप्रायः । षोऽश्वसङ्ख्यायुक्तत्वात्
 षोऽश्वित्व मित्युत्तरम् । तत्र कथं मिति, तदुच्यते—अग्निष्टोम-
 संस्थो ष्योतिष्टोमः द्वादशस्तोस्त्रोपेतः । तथा च शास्त्रान्तरे श्रूयते
 —“द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—इति (ता० ब्रा० ६.३.३.) ।
 तद्वर्धित उक्त्यमंस्थस्त्रिभिः स्तोत्रैरतिरिच्यते ; तस्मात् पञ्चदश
 स्तोत्राणि भवन्ति । तद्वर्धितः षोऽश्विमंस्थ एकेन स्तोत्रेणाति-
 रिच्यते ; ततः स्तोत्राणां मध्ये एतस्मिन्प्रयोगः षोऽश्वसङ्ख्यापूरको
 भवति । तथा शस्त्राणां मध्येऽप्येतच्छब्दप्रयोगः षोऽश्वसङ्ख्यापूरकः ।
 किञ्चाभिच्छस्त्रे ह्येता सम्पादिताया अनुष्टुभः पूर्वाङ्गतानि
 षोऽश्वान्तराण्युच्चार्य अवस्यति, उत्तराङ्गतानि षोऽश्वान्तराण्यु-
 च्चार्य ‘प्रणौति’ प्रणव मुञ्चत्ययति । किञ्च “अस्य मदे जरितः”—
 इत्यादिका षोऽश्वपदोपेता निवित् (निवि० ११.१—१६.) शस्त्र-
 मध्ये प्रक्षिप्यते । अतो बहुधा षोऽश्वसङ्ख्यायोगात् अयं प्रयोगः
 षोऽश्विनामोपेतः ॥

प्रकारान्तरेण षोऽश्विनं प्रशंसति — “हे वा अक्षरे अति-
 रिच्यते षोऽश्विनोऽनुष्टुभ मभिसम्पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनी,
 सत्यानृते वाव तौ”—इति । योऽयं षोऽश्वी, सोऽयं द्वाक्षराधिका
 अनुष्टुभं यदा सम्पाप्नो भवति, तदानीं हे एवाक्षरे अधिको भवतः ।

• “एतत् त्रयं सप्त क्रियते षड् स्तोत्रं शस्त्रम्”—इति शत० ब्रा० ८.१.३.४।

तथा हि सूत्रकारः—“विद्वत्स्य”-इत्युपक्रमस्य शाखान्तरीया मिन्द्र-
जुषस्तेत्यादिका ऋचः पठितवान् (आश्व० श्रौ० ६.३.१.) ।
तस्याः पूर्वस्मिन्नर्हर्चे षोडशाक्षराणि, उत्तरे ऽर्हर्चे अष्टादश ;
ततो ऽक्षरद्वयाधिक्यम् । “वाग् वा अनुष्टुप्”-इतिश्रुत्यन्तरेण (६.
५.१०.) तस्या वाचो ऽनुष्टुप्प्रवयवत्वात्तदात्मिकाया वाग्देवतायाः
स्त्रीरूपाया अधिकाक्षररूपी ‘भूतनी’ मम्मदेति ;—यदेतत् लोके
सत्यवदनम्, यन्नानृतवदनम्, तदुभय मपि वाचः स्तनरूपम् ;
अतोऽधिकाक्षरायाः सत्यानृतरूपत्वम् ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति — “अवत्येनं सत्यं नैनं मनृतं हिनस्ति
य एवं वेद”-इति । ‘एनं’ वेदितारं सत्यवाक् पालयति, सुकृता-
त्पादकत्वात् ; अनृतवाक् न हिनस्ति, दुरितस्थानुदयात् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पाणिनीयचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

गौरिवीतं षोडशिसाम कुर्यात् तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोडशि-
साम कुरुते नानदं षोडशिसाम कर्त्तव्यं मित्याहुः-

रिन्द्रो वै वृत्राय वज्रं सुदयच्छत्तं मस्यै प्राहरत्तं मभ्य-
हनत्सोऽभिहतो व्यनदद्यद् व्यनदत्तं नानदं सामा-
भवत्तन्नानदस्य नानदत्वं मभात्व्यं वा एतद् भात-
व्यहा साम यन्नानदं मभात्व्यो भात्व्यहा भवति
य एवं विद्वान्नानदं षोऽशिसाम कुरुते तद्यदि
नानदं कुर्युरविद्वतः षोऽशौ शंस्तव्योऽविद्वतामु हि
तामु सुवते यदि गौरिवीतं विद्वतः षोऽशौ शंस्तव्यो
ऽविद्वतामु हि तामु सुवते ॥ २ ॥

षोऽशिशस्त्रं विधाय षोऽशिस्तोत्रनिष्पादकं सामविशिषं
विधत्ते— “गौरिवीतं षोऽशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस-
कामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसो भवति
य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोऽशिसाम कुरुते”—इति । केन
चिन्महर्षिणा गौरिवीतनाम्ना दृष्टत्वात्सामापि गौरिवीतनामकम् ।
तत्तु, “अभि प्र गोपतिं गिरा”—इत्यस्या मृचि उत्पन्नम्* ; तदत्र
षोऽशिस्तोत्रे साम कुर्वीत † । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः । ‘ब्रह्मवर्चसं’
श्रुताध्ययनमस्यतिः ॥

सामान्तरं विधत्ते— “नानदं षोऽशिसाम कर्तव्यं मित्याहु
रिन्द्रो वै वृत्राय वज्रं सुदयच्छत्तं, तं मस्यै प्राहरत्तं तमभ्यहनत् ;
सोऽभिहतो व्यनदद्यद् ; यद् व्यनदत्तन्नानदं सामाभवत्, तन्नानदस्य
नानदत्वं ; अभ्रात्व्यं वा एतद् भ्रात्व्यहा साम यन्नानदम्”—

* त्व० आ० २.२.३, ४ ; गी० शा० ५.१. २० ।

† उ० आ० १.१.२२, १—१ ; ज० आ० ३.१.५ ; भा० आ० १२, १३. ८ ।

इति । नानदाख्यं किञ्चित् साम ; तत्, “प्रत्यक्षे पिपीषते”-
इत्यस्या नृचि उत्पन्नम्*, तदेतत्साम षोडशस्तोत्रे† कर्त्तव्यमित्यन्ये
केचिदाहुः‡ । तस्य नानदत्वं कथं मिति, तदुच्यते—वज्रप्रहारेणा-
भिहतो वृत्रो ‘व्यनदत्’ विशिष्टं सुवैध्वनिं नादं कृतवान् । स
च ध्वनिर्नानदसामाकारेण सम्पन्नः । ततो नादोत्पन्नत्वान्नानद
मिति नाम । तत्साम भ्रातृव्यरहितम् ; — तत्परिशिष्टान्नपन्नः
सर्वेऽपि मैत्री मेव प्रतिपद्यन्ते, न तु कश्चिदपि द्वेषम् । किञ्चै-
तत्साम ‘भ्रातृव्यहा’ पूर्वं विद्यमानस्य शत्रोघातकम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं
विद्वान्नानदं षोडशसाम कुरुते”-इति । गौरिवीतं नानदं वा
सामित्येवं पक्षद्वयं सम्पन्नम् § ॥

द्वयोः पक्षयोः शस्त्रविशेषव्यवस्थां विधत्ते — “तद्यदि नानदं
कुर्युरविहृतः षोडशी शस्त्रव्योऽविहृतासु हि तामु सुयते ; यदि
गौरिवीतं विहृतः षोडशी शस्त्रव्यो विहृतासु हि तामु सुयते”-
इति । अविहृतरूपः परस्परव्यतिषङ्गरहितो यथाधीतपाठः ;
सोऽयं नानदपक्षे कर्त्तव्यः । यतः सामगा अपि ‘अविहृतासु’
व्यतिषङ्गरहितासु नानदसाम्ना भवते, तस्मादविहृतत्वं मेवात्र
योग्यम् ; “यथा वाव स्तोत्रं मेव शस्त्रम्”-इतिन्यायात् । गौरि-
वीतपक्षे शस्त्रं मपि परस्परव्यतिषङ्गेण विहृतं पठनीयम् ;

* त्र० आ० ४.२.२.१ ; गे० गी० ८.२.१३ ।

† उ० आ० १.१.१८.१-१९ ; ऊ० गी० २.२. १८ ।

‡ “गौपालप्रवृत्तौ दितिर्नाम क्वापि कवाच”-इति त्र० आ० १२. १३.११, सा० भा० ।

§ देवमंदनं चानयोर्व्यत्ययपि प्रापिता (ता० आ० १२.१३.११,) सा० भा० ।

सामगैः 'विहृतासु' व्यतिषक्तास्त्रु गौरिवीतसान्ना स्तूय-
मानत्वात् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातश्छन्दांस्त्रेव व्यतिषजत्या त्वा वहन्तु हरय'
उपो षु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यतिष-
जति गायत्री वै पुरुषः पाङ्गाः पशवः पुरुष मेव
तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु
गायत्री च पङ्क्तीश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपा-
दनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपाग्नैति यदिन्द्र पृतनाज्ये ऽयन्ते
अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्यौष्णिहो
वै पुरुषो बार्हताः पशवः पुरुष मेव तत्पशुभिर्व्यति-
षजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदुष्णिक् च बृहती च
ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररू-
पाग्नैत्या धूर्ध्वश्चै वृहान्वीर वृहत्कृतिं जुषाण इति
द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो
वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुष मेव तद्वीर्येण व्यतिषजति वीर्यं

प्रतिष्ठापयति' तस्मात्पुरुषो वीर्ये' प्रतिष्ठितः 'सर्वेषां
पशूनां वीर्यवत्तमो' यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा
त्रिष्टुप् च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपादनुष्टुभो
रूपाद्वज्ररूपान्नैत्येष ब्रह्म' प्र ते महे विदधे शंसिषं
हरी इति' द्विपदाश्च जगतीश्च अतिषजति' द्विपाद्वै
पुरुषो जागताः पशवः पुरुष मेव तत्पशुभिर्व्यति-
षजति' पशुषु प्रतिष्ठापयति' तस्मात्पुरुषः पशुषु
प्रतिष्ठितो' ऽस्ति चैनानधि च तिष्ठति वशेचास्य' यदु
द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च ते द्वे अनुष्टुभौ
तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपान्नैति' चिकद्-
केषु महिषो यवाशिरं प्रोष्वस्मै पुरो रथ मित्यतिच्छ-
न्दसः शंसति' कुन्दसां वै यो रसो ऽत्यक्षरत्सो' ऽतिच्छ-
न्दस मभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसो' ऽतिच्छन्दस्त्व' सर्वेभ्यो
वा एषच्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी' तद्य-
दतिच्छन्दसः शंसति' सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः
सन्निर्मिमीते' सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोड-
शिना राप्नोति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ विहरणप्रकारं विधत्ते— “अथातश्छन्दांस्तेष्वेव अतिष-
जतिः; आ त्वा वहन्तु ह्यरथ, उपो पु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च
पङ्क्तौश्च अतिषजति ; गायत्री वै पुरुषः, पाङ्क्ताः पशवः पुरुष मेव

तत्पशुभिर्व्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च, ते हे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपाश्चेति”—इति । ‘अथ’ सामद्वयविधानानन्तरम्, ‘अतः’ गोरिवीतपक्षे विद्वत्स्यापेक्षितत्वात्, तदुच्यत इति शेषः । स्वस्वस्थानादिभग्नान्यत्र नयनं ‘विहरणम्’ । तच्च समानच्छन्दस्कार्योरेव भवति, तद्व्यावृत्त्यर्थं सूच्यते—‘छन्दांस्येव व्यतिषजति’—इति । परस्परविलक्षणानि छन्दांस्येव व्यतिषिक्तानि कुर्युरिति । तत्र कस्य छन्दसः केन छन्दसा सह व्यतिषङ्ग इति, तदेतदुदाहरणपूर्वकं प्रदर्श्यते—“आ त्वा वहन्तु”—इत्यादिकास्तिस्त्र ऋचः (सं० १. १६. १-२.) गायत्रीच्छन्दस्काः ; “उपो षु”—इति (सं० १. ८२. १.), “सुसन्द्यम्”—इति द्वे (सं० १. ८२. ३, ४.); एतास्तिस्त्रः पङ्क्तिच्छन्दस्काः ; ता उभयीः परस्परं व्यतिषजन्मिययेत् । गायत्र्याः प्रथमपादमुक्त्वा तेन सह पङ्क्तेः प्रथमपादमुदाहरयेत् । सोऽयं प्रकारोऽस्माभिः पूर्वमेवादाहृतः (२४६ पृ०) । लोके ‘पुरुषो गायत्रः’ उपनोतेन गायत्र्या अनुष्ठेयत्वात्, ‘पशवश्च पाङ्गाः’ चतुर्भिः पादैर्मूर्ध्वेन च पञ्चमङ्गापेतत्वात् । तत्र गायत्रीपङ्क्तौर्मेलनेन पुरुषस्य पशूनां च मेलनं भवति । अतः पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति । किं च तद्रूपेणैव कारणेन गायत्री च पङ्क्तिश्च मिलितं सत्येति हे अनुष्टुभौ सम्मयेत ; गायत्र्यास्त्रिपादत्वात्, पङ्क्तेश्च पञ्चपादत्वात्, मिलित्वाष्टानां पादानां विद्यमानत्वात् । ‘तेनो’ तेनैव मेलनेन कारणेनायं पुरुषो वाग्रूपादनुष्टुभूरूपाद्वज्ररूपाच्च ‘नैति’ कदाचिदपि विगुक्तो न भवति । शस्त्रस्याक्षरात्मकत्वेन वाग्रूपत्वम्, अष्टपादसम्पत्तावनुष्टुब्धरूपत्वम्, षोडशिनः पञ्चादिनियामकत्वेन वज्ररूपत्वम् ; अतो नास्ति द्विविधवियोगम् ॥

कन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते— “यदिन्द्र पृतनाञ्चे, ऽयं ते
अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च ब्रह्मन्तोश्च व्यतिषजत्युष्णिहो वै पुरुषो
बार्हताः पश्यवः, पुरुष मेव तत् पशुभिर्व्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठा-
पयति ; यदुष्णिक् च ब्रह्मती च ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपा-
दनुष्टुभोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वैति” इति । “यदिन्द्र”-इत्यादिकास्तिस्त्र
उष्णिक्कन्दस्का ऋचः (सं० १२.२५-२७), “अयं ते अस्तु”-
इत्यादिकास्तिस्त्रा ब्रह्मतीच्छन्दस्काः (सं० ३.४४.१-३.) ; उप-
नीतः पुरुषो व्याहृत्यस्तरचतुष्टयोपेतां चतुर्विंशत्यक्षरां गायत्रीं
व्यतिषजति, उष्णिक् चाष्टाविंशत्यक्षरा, ततः पुरुषस्योष्णिहत्वं
पशूनां बार्हतत्वं । ज्ञानान्तरे श्रुतम्— “कन्दांसि पशुष्वजि-
मयुस्तान् ब्रह्मद्वजयत् ; तस्माद्वाहेताः पश्यव उच्यन्ते”-इति
(तै० सं० ५.३.२.३.) । ब्रह्मती च षट्त्रिंशदक्षरा, तस्या उष्णि-
व्यागं मति पश्यन्तरमस्यस्तरानुष्टुब्धयम् ॥

कन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते— “आ धूर्ध्वस्मै, ब्रह्मन्तोश्च ब्रह्म-
कृतिं जपाय इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति ; द्विपादौ
पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुष मेव तद्वीर्येण व्यतिषजति, वीर्यं प्रतिष्ठाप-
यति ; तस्मात्पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो
यदु द्विपदा च त्रिंशत्यक्षरा त्रिष्टुप् च, तं द्वे अनुष्टुभौ, तेनो
वाचोरूपादनुष्टुभोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वैति”-इति । “आ धूर्ध्वस्मै”-
इत्येषा (सं० १.३४.४.) पादद्वयोपेता, “ब्रह्मन् वीर” इत्येषा
(सं० ७.२६.२.) त्रिष्टुप्कन्दस्का ; पुरुषस्य द्विपादत्वं प्रसिद्धम्,
त्रिष्टुभो वीर्यहेतत्वाद्दीर्घत्वम् ; तस्मादुभयमननं पुरुषं वीर्यं
प्रतिष्ठापयति । तस्मात् लोकेऽपि सर्वेषां द्विपदां चतुष्पदानां
पशूनां मध्ये पुरुषस्य ज्ञानाधिकात् पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः ।

द्विपदा चैयं विंशत्यक्षरा ; अष्टाक्षरे प्रथमे पादे संयुक्ताक्षरयोर्विभागेन पञ्चाक्षरत्वे सति दशसंख्यापूर्त्तेः । एवं पञ्चाक्षरैस्त्रिष्टुभस्तुषां पादानां सन्धानम् । त्रिष्टुप् चत्वारिंशदक्षरा । मिलित्वा चतुष्पष्टिसम्पत्त्यानुष्टुब्धयं सम्भवति ॥

कन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते — “एष ब्रह्म, प्र ते महे विदधे शंसिषं हरो इति द्विपदाश्च जगतोश्च व्यतिप्रजति; द्विपादौ पुरुषो जागताः पशवः, पुरुष मेव तत्पशुभिर्यतिप्रजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति; तस्मात् पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो ऽस्ति चैनानधि च तिष्ठति वशे चास्य; यदु द्विपदा च षोडशाक्षरा जगतौ च, ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपाद्वैति”-इति । “एष ब्रह्म”-इत्यादिकास्तिस्त्रो द्विपदाः, “प्र ते महे”-इत्यादिकास्तिस्त्रो जगत्यः (सं० १०.८६.१-३.) ; पशूनां जागतत्वं शाखान्तरे सोमाद्धरणकथायां श्रूयते - “सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत्; तस्माज्जगतौच्छन्दसां पशव्यतमा”-इति (तै० सं० ६.१.६.२.) ! यस्मात् मेननेन पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति, तस्मादयं पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः, तस्मिन् क्षीरादिक मत्ति च, ‘एनान्’ पशून् ‘अधितिष्ठति’ नियमयति च ; तस्मात् ‘अस्य’ पुरुषस्य वशे सर्वे पशवो वर्तन्ते । ‘यदु’ यस्मादेव कारणादियं द्विपदा षोडशाक्षरा, जगतौ चाष्टाचत्वारिंशदक्षरा, ततो मिलित्वा चतुष्पष्टित्वादनुष्टुब्धयम् ॥

कन्दोन्तरसंयुक्ताः काश्चिद्वचो विधत्ते — “त्रिकटुकेषु महिषो यवागिरं, प्रो श्वक्रे पुरो रथ मित्यतिच्छन्दसः शंसति; कन्दसां वै यो रसो ऽत्यक्षरस्त्रोऽतिच्छन्दस मभ्यत्यक्षरस्तदतिच्छन्दसो ऽतिच्छन्दस्त्व” ; सर्वेभ्यो वा एष कन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी, तपदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो” -

इति । “त्रिकटुकीषु”-इति छेदे यास्तिस्त्रः (सं० २.३२.१-३.)
 ऋचस्ता अतिच्छन्दोयुक्ताः, तथा “प्रो ध्वस्मै”-इति (सं० १०.
 १३३.१-३.) छेदोऽपि; ता उभयोः शंसेत् । ‘छन्दसां’ गायत्र्या-
 दीनां यो ‘रसः’ सारः ‘अत्यक्षरत्’ अतिशयेनास्त्रवत्, तदानीं स
 रसोऽतिच्छन्दस मभिलष्यातिशयेनास्त्रवत् । ‘तत्’ तस्माच्छन्दोरस-
 स्यातिशयेन स्ववणादतिच्छन्दस्त्व’ नाम सम्यक्त्वम् । षोडशी
 चोक्तप्रकारेण सर्वेभ्यः छन्दोभ्यः सम्यक् निर्मितः; तस्माद्
 अतिच्छन्दसां शंसनेनायं होता ‘एनं’ यजमानं सर्वच्छन्दोभ्यो
 निर्निर्ममीति ॥ वेदनं प्रशंसति--- “सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन
 षोडशिना राधोति य एवं वेद” इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

महानाम्नीना मुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः
 प्रथमा महानाम्नान्तरिक्षलोको द्वितीयासौ लोक-
 स्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यः सन्निर्मितो यत्
 षोडशी तद्यन्महानाम्नीना मुपसर्गानुप सृजति
 सर्वेभ्य एवेनं तल्लोकेभ्यः सन्निर्ममीति सर्वेभ्यो
 लोकेभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना राधोति य एवं वेद

प्र प्र वस्त्रिष्टुभ मिष मर्चत प्रार्चत यो व्यतीँ रफाण-
 यदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति तद्यथेह चेह
 चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्तादृक्तद्यत्प्रज्ञाता
 अनुष्टुभः शंसति स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येता-
 विहृतं षोळशिनं शंसयेग्नेच्छन्दसां कृच्छादवपद्या
 इत्यथ यः पाप्मान मप जिघांसुः स्याद्विहृतं षोळ-
 शिनं शंसयेद् व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्माना
 व्यतिषक्त मेवास्मै तत्पाप्मानं शमल मपहन्त्यप
 पाप्मानं हते य एवं वेदोद्यद् ब्रह्मस्य विष्टप मित्युत्त-
 मया परि दधाति स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं
 स्वर्ग मेव तल्लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति सर्वेभ्यो वा एष
 सवनेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति पीतवह्नौ प्रातस्सवनम्
 प्रातस्सवनादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते ऽथो इदं सवनं
 केवलं त इति माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं माध्य-
 न्दिनादेवैनं तत्सवनात्सन्निर्मिमीते ममद्भि सोमं
 मधुमन्त मिन्द्रेति मद्बह्वै तृतीयसवनं तृतीयसव-
 नादेवैनं तत्सन्निर्मिमीते सत्रा वृषज्जठर आ वृष-
 खेति वृषगवह्वै षोळशिनो रूपं सर्वेभ्यो वा एष सव-

नेभ्यः सग्निर्मितो यत् षोऽशौ तदादपाः पूर्वेषां
हरिवः सुताना मिति यजति सर्वेभ्य एवैनं तत्सव-
नेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सग्निर्मितेन
षोऽशिना राधोति य एवं वेद महानाग्नीनां पञ्चा-
क्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो
वा एष ऋन्दोभ्यः सग्निर्मितो यत् षोऽशौ
तद्वन्महानाग्नीनां पञ्चाक्षरानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु
पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते
सर्वेभ्यश्चन्दोभ्यः सग्निर्मितेन षोऽशिना राधोति
य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ पूर्वीक्तानां भतिच्छन्दसा मनुष्टुप्सम्पादनाय मेलनं विधत्ते
— “महानाग्नीनां सुपसर्गानुपसृजति”-इति । “विदा मघ-
वन्”-इत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्ता ऋचो ‘महानाग्नाः’ (आर० ४.१.
१-८.) ; तामां सम्बन्धिन उपसर्गाः पञ्चविधाः । ते चाश्वलायनेन
दर्शिताः - “प्र चेतन, प्र चेतया, आ याहि पिब मरुस्व, ऋतुश्चन्द
ऋतं ब्रह्मत्, सुन्न आ धेहि नो वमवित्यनुष्टुप्”-इति (श्रौ० ६.२.८.) ।
तत्र ‘प्र चेतनेत्येकः प्रथम उपसर्गः, ‘प्र चेतयेति द्वितीयः ; तावु-
भावपि द्वितीयस्यां महानाग्ना साम्नातौ । ‘आ याहि पिब
मरुस्वेति तृतीय उपसर्गस्तृतीयस्यां महानाग्ना साम्नातः । ‘ऋतु-
श्चन्द ऋतं ब्रह्मदित्ययं चतुर्थ उपसर्गः ; स च षष्ठ्यां महानाग्ना
साम्नातः । ‘सुन्न आ धेहि नो वमविति पञ्चम उपसर्गः ; स

चाष्टम्यां महानाम्ना मान्नातः । एतेषु पञ्चसूपसर्गेषु मिलित्वा
 द्वात्रिंशदक्षरसङ्गावादिय भेकानुष्टुबिति सूत्रस्यार्थः । इयं चानु-
 ष्टुबविहृतषोडशिनि तथैव पठनीया, अन्यत्र तु विहृतषोडशिनि
 पञ्चाप्युपसर्गान्विभज्यातिच्छन्दःसु पञ्चसु योजनीयाः । अतएवो-
 पसृज्यमानत्वादुपसर्गा इत्युच्यन्ते । तदेतत्संयोजनं मन्त्र 'उपसृजति'
 -इति शब्देन विधीयते । "त्रिकद्विकेषु"-इति धेयं प्रथमा अति-
 च्छन्दाः, तस्याश्चतुष्पष्टाक्षरत्वात् परानपेक्षेणैव अनुष्टुब्धय-
 सम्पत्तिः शक्येति द्वितीयस्या सृचि तदनुष्टुब्धयं पूरयितुं 'प्र
 चेतन'-इत्यक्षरचतुष्टयं योजनीयम्, तृतीयस्या सृचि 'प्र चेतया'-
 इति योजनीयम् । "प्रो ष्वस्मै"-इत्यादिषु तिसृषु अवशिष्टास्तय
 उपसर्गाः क्रमेण योजनीयाः । सोऽयं प्रकार आश्वलायनेनोक्तः -
 "ता मनुष्टुभ मतिच्छन्दःस्वधाय द्वितीयतृतीययोः पादयोरव-
 सानत उपदध्यात् ;—प्र चेतनेति पूर्वस्याम्, प्र चेतयेत्युत्तरस्याम्,
 उत्तरास्वितरान् पादान् षष्ठाम् कृत्वानुष्टुप्कारं शंसेत्"-इति
 (श्री० ६.३.११.१२.) ॥

अथ महानाम्नीः प्रशंसति— "अयं वै लोकः प्रथमा महा-
 नाम्नान्तरिक्षलोको द्वितीयासी लोकस्तृतीया ; सर्वेभ्यो वा एष
 लोकेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी तद्यन्महानाम्नीना मुपसर्गानु-
 प्रसृजति ; सर्वेभ्य एवेनं तद्भोकेभ्यः सन्निर्मिमीते"-इति । प्रथम-
 त्वादिसाम्येन लोकत्रयरूपत्वं त्वचां द्रष्टव्यम् ; षोडशिनो लोकत्रये
 निश्चितत्वात् । महानाम्नीना मुपसर्गैः संयोजने सति तन्निर्माणं
 सिध्यति ॥

वेदेन प्रशंसति— "सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना
 शाप्नोति य एवं वेद"-इति ॥

अङ्गविहरणनेरपेक्षेणाध्यापकैः प्रज्ञाताः नवानुष्टुभो विद्यन्ते
—“प्र. प्र. वस्त्रिष्टुभ मिष सर्वत प्रार्थित, यो व्यतीरफात्-
यदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति”-इति । “प्र. प्र. वः”-इत्येक-
श्लोचः प्रथमः (सं० ८.६८.१ ३.), “अर्धत”-इति द्वितीयः (सं०
८.६८.८-१०.), “यो व्यतीन्”-इति तृतीयः (सं० ८.६८.१२-१५) ।
यथा लोके कश्चिन्मार्गानभिज्ञः तत्र तत्र केनचिदपथेन चरित्वा
पथादन्यमुखेन विज्ञाय समीचीनं पथानं परिगच्छेत्, एव मन्त्राणि
पूर्वोक्तरीत्या कृत्रिमा अनुष्टुभः शस्वा पथादेतासां स्वतःसिद्धान्त
मनुष्टुभां शंसनं द्रष्टव्यम् ॥

पूर्वत्र सामविशेष सुपजीव्य विहृताविहृतयोः शस्त्रविशेषयो-
र्व्यवस्था दर्शिता ; इदानीं पुरुषविशेष सुपजीव्य तां व्यवस्थां दर्श-
यति— “स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येताविहृत षोडशिनं शंस-
येन्नेकन्दसां कच्छादवपद्या इत्यथ यः पाप्मानं मप जिघांसुः
स्याद्विहृतं षोडशिनं शंसयेद् ; व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना
व्यतिषक्त मेवासौ तत् पाप्मानं शमल मप हन्ति”-इति । ‘सः’
लोकप्रसिद्धः, यः पुरुषः पुत्रपौत्रादिभिः व्याप्तो ‘गतश्रीरिव’ प्राप्त-
श्रीवत् समृद्धधन एवाह मिति मन्यत, स पुमान् ‘अविहृतं’ विह-
रणरहितं षोडशिनं ‘शंसयेत्’ अविहृते शस्त्रे होतारं प्रेरयेत् ।
तस्य कोऽभिप्राय इति, स उच्यते—“कन्दसां कच्छात्” पूर्वोक्तानां
गायत्रादीनां विहरणकृतात् अवपद्यं अवपत्तिं आपदं प्राप्नु-
यात् तस्मा भूदिति । विहरणप्रयुक्तभानिद्योतनार्थो ‘सेत्’-इति
शब्दः । अथ यः पुमान् पुत्रधनराहित्यरूपं ‘पाप्मानम्’ ‘अप
जिघांसुः’ अपहन्तु मिच्छन् स्यात्, स पुमान् विहृते शस्त्रे होतारं
प्रेरयेत् । अयं पुरुषो दारिद्र्यादिरूपेण ‘पाप्मना’ ‘व्यतिषक्त इव वै’

मिश्रित एव । तस्मात् विद्वत्प्रयोगेण पापरूपं 'शमलं' माह्व्य-
हेतुं 'व्यतिषक्तं' दारिद्र्यादिसम्बन्ध मपहन्ति ॥ वेदनं प्रशंसति—
“अप पाप्मानं हृते य एवं वेद”—इति ॥

अथ शस्त्रसमापनोयां काञ्चित्कं विधत्ते— “अथ ब्रध्नस्य
विष्टप मित्युत्तमया परि दधाति ; स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं,
स्वर्गमेव तस्मैकं यजमानं गमयति”—इति । अस्याः ऋचि “ब्रध्नस्य
विष्टपम्”—इति (सं० ८. ६८. ७.) श्रूयते,— आदित्यो 'ब्रध्न'-
शब्दयाच्यः ; “असौ वा आदित्यो ब्रध्नः”—इति श्रुत्यन्तरान् (तै०
सं० ५. ३. ५.) ; तस्य 'विष्टपं' स्थानं स्वर्गलोकः ; अतस्तत्पा-
ठेन यजमानं स्वर्गं प्रापयति ॥

शस्त्रयाज्यां विधत्ते— “अपाः पूर्वेषां हरिवः सुताना मिति
यजति”—इति । 'हरिवः' हे इन्द्र ! षोडशिनः पूर्वेषां 'सुतानां'
सोमानां, रस मिति शेषः ; 'अपाः' पोतवानसोति प्रथमपाद-
स्यायैः (सं० १०. ८६. १३.) ॥ त मिमं पादं प्रशंसति— “सर्वेभ्यो
वा एष सवनेभ्यः सन्निमित्तो यत् षोडशो ; तद्यदपाः पूर्वेषां
हरिवः सुताना मिति यजति, पोतवद्वा प्रातस्सवनं ; प्रातस्सवना-
देवैनं तत्सन्निमित्तो”—इति । यः षोडशो विद्यते, एष सर्वेभ्यः
भजनेभ्यः सम्यक् निर्मित इत्येवं सम्पादनोपयम् । तथा सति यद्यपाः
पूर्वेषा मिति पादं पठेत्, तदानो तत्र प्रातस्सवनं 'पोतवत्' इन्द्रेण
पोत मेवेत्यय मर्थः प्रतीयते ; तस्मात् 'एनं' षोडशिनं प्रात-
स्सवनादेव निर्मितवान् भवति ॥

तस्या ऋचो द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे— “अथो इदं सवनं
केवलं त इति, माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं, माध्यन्दिनादेवैनं तत्स व-
नात्सन्निमित्तो”—इति । 'अथो' अपि च हे इन्द्र ! 'इदं' माध्य-

न्दिनं सवनं 'ते केवलं' तवैव सर्वम् । अस्मिन् पादे केवलं सवनं मषीन्द्रस्थितदुपपन्नम् ; इन्द्रेण पुरो द्वारं हस्तता माहेन्द्रं यज्ञं माध्यन्दिनं सवनानां निष्केवत्यादीनां स्वार्थमेव कृतत्वात् । अत एतत्पादपाठेन माध्यन्दिनसवनात् षोडशी निर्मितो भवति ॥

तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे -- "ममहि सोमं मधुमन्त मिन्द्रेति ; मद्दहै हन्तीयसवनं, तृतीयसवनादेवं तत्सन्निर्मिते" -- इति । हे इन्द्र ! 'मधुमन्तं' माधुर्यरसोपेतं सोमं पीत्वा 'ममहि' मद्दं हर्षं प्राप्नुहि । अस्मिन् पादे मदिधात्वर्थः श्रूयते, तृतीयसवनं मपि 'मद्दहै' मदिधातूपेतम् ; निविध्यदेशः * मदिधातोर्विद्यमानत्वात् । तस्मादेतत्पादपाठेन षोडशी तृतीयसवनान्निर्मितो भवति ॥

चतुर्थ पाद मनूय व्याचष्टे -- "मत्ता हषञ्जठर आ हषस्वेति हष-खडै षोळशिनी रूपं, सर्वेभ्यो वा एष सवनंभ्यः सन्निर्मितो यत् षोळशी ; तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः मुताना मिति यजति, सर्वेभ्य एवैनं तत्सवनेभ्यः सन्निर्मितो 'इति । हे 'हषन्' वर्षणसमर्थ ! 'मत्ता' सोमयागरूपे सत्ते 'जठरे' स्वकीय उदरे 'आ हषस्व'समन्तात् सोम-रसवृष्टिं कुरु । अतः चतुर्थपादे 'हषन्'-गच्छो विद्यते, षोडशि-स्वरूपं मपि 'हषगवत्' वर्षणोपेतम् ; तत्सिद्धेतत्वात् । यः षोडशी विद्यते, सोऽयं मुक्तेन प्रकाशेण सर्वेभ्यः सवनेभ्यो हि निर्मितः, तस्मादपाः पूर्वेषां मिति याज्यापाठेन सर्वसवनेभ्य एवैनं निर्मित-वान् भवति ॥ वेदः प्रशंसति -- "सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एव वेद" -- इति ।

अस्या याज्यायाः पादेषु पूर्वैवदुपपत्तीन् विधत्ते -- "महा-नाम्नीनां पञ्चाक्षराक्षुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु ; सर्वेभ्यो

* "मद्य मदे" -- इत्यादिप (निवि १११-१२६) ।

वा एष कृन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशीः; तद्यथाहानास्त्रीनां
पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु, सर्वेभ्य एवैनं तच्छ्र-
न्दोभ्यः सन्निर्मिमौते”-इति । महानास्त्रीनां सृचां सम्बन्धिन-
स्तदोयानुवाके समान्नाताः “एवा ह्येवा”-इत्यादयः पञ्चाक्षरा
उपमर्गाः (आर० ४.१.१०-१५.) तानेकादशाक्षरेषु चतुर्थ्यपि
पादेषु संयोजयेत्; तथा सति चतुष्पष्टाक्षरत्वादनुष्टुप्संख्यं सम्पद्यते ।
एवं सति यः षोडशी सर्वेभ्यः कृन्दोभ्यो निर्मातव्यः, सोऽयं
मेतत्संयोजनेन तथैव निर्मितो भवति ॥ वेदनं प्रशंसति—
“सर्वेभ्यः कृन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना राक्षीति य एव
वेद”-इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अहर्वे देवा अश्रयन्त' रात्री मसुरास्ते समावह्वीर्या
एवासन्न व्यावर्तन्त' सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो

* षोडशिसंख्यस्य व्यातिष्टोमस्य विशेषविषय एवेषु प्रथमादिचतुःखण्डेषु विहितः,
एभ्योऽग्रे ऽपिष्टोभवत् ; २४१ पृ० * द्रष्टव्यम् । आहलायदेनापि “अथ षोडशी”-इत्याख्य
“मध्यजपः”-इत्यनेन ग्रन्थेन (६, २, १.) तथैवीतः । “षोडशिना वीर्यकामः”-इति
चा-क्षम्भीयविरचितम् (१५.१.२.) ।

उसुरान् रात्री मन्वेष्याव इति स देवेषु न प्रत्य-
विन्ददविभयूराचेस्तमसो मृत्योस्तस्मादाप्येतर्हि नक्तं
यावन्मात्र मिवैवापाक्रम्य विभेति तम इव हि
रात्रिमृत्युरिव तं वै कृन्दांस्तेवान्ववायन्त यच्छृन्दा-
स्तेवान्ववायन्तस्मादिन्द्रश्चैव कृन्दांसि च रात्रीं वहन्ति
न निविच्छस्यते न पुरोरुड् न धाव्या नान्या देवते-
न्द्रश्च ह्येव कृन्दांसि च रात्रीं वहन्ति तान्वै पर्यायै-
रेव पर्याय मनुदन्त यत् पर्यायैः पर्याय मनुदन्त
तत्पर्यायाणां पर्यायत्वं तान्वै प्रथमेनैव पर्यायेण
पूर्वराचादनुदन्त मध्यमेन मध्यराचादुत्तमेनापर-
राचादपिशर्वया अनु स्मृत्युवन्नपिशर्वराणि खलु
वा एतानि कृन्दांसोति ह स्माहैतानि हीन्द्रं राचेस्त-
मसो मृत्योर्विभ्यत मत्यपारयन्तर्दापिशर्वराणा मपि-
शर्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षोडशी समाप्तः, अथातिरात्रौ वक्तव्यः; तत्रेन्द्रस्य कृन्दांसि
च प्राधान्यं कथयितुं मितिहाम माह -- “अहर्वै देवा अन्नयन्त
रात्री मसुरास्ते समावहोर्या एवासत्र व्यावर्तन्त, सोऽग्र्योदिन्द्रः,
कक्षाहं चेमानितो असुरान् रात्री मन्वेष्याव इति; स देवेषु न
प्रत्यविन्ददविभयूराचेस्तमसो मृत्योस्तस्मादाप्येतर्हि नक्तं यावन्मात्र
मिवैवापक्रम्य विभेति; तम इव हि रात्रिमृत्युरिव”-इति ।

“विभेति” अ ।

पुरा कदाचिदहोरात्रयोर्मध्ये देवा अहरेवाश्रितवन्तः, असुराश्च रात्रि माश्रितवन्तः ; 'ते' देवाश्च असुराश्च समानबला एवासन् ; बलाधिक्येन वर्गान्तराद् व्यावृत्त मितरवर्गस्थानं नाप्नुवन् । तदानीं इन्द्रो देवान् प्रत्यब्रवीत्,—मम सहायोऽपेक्षितः, हे देवाः ! भवतां मध्ये कसाहं च 'इमान्' असुरान् रात्रौ मनुगतान् 'इतः' रात्र्या 'अवेथावः' अपसारयिष्यावः ? इति । ततो विचार्य स इन्द्रो देवेषु मध्ये तादृशं शूरं क मपि प्रतीक्ष्य 'नाविन्दत्' न लब्धवान् । रात्रेः सम्बन्धि यत्तमो मृत्युसदृशम्, तस्मात्तमसो मृत्योरिव सर्वे देवाः 'अविभयुः' भीता अभवन् । यस्माद्देवानां भीतिस्तस्मादिदानीमपि 'यावन्मात्र मिवैव' यत्किञ्चिदपि वा दूरं रात्रौ गृहादपक्रम्य सर्वपुरुषो ('विमैति') विभेति ; 'तम इव हि' तमोरूपैव रात्रिस्तस्मात् मृत्युरिव भयहेतुः ॥

अथ छन्दसा मिन्द्रसहकारित्वं दर्शयति— "त वै छन्दांस्ते-
वाग्नवायंस्तं यच्छन्दांस्तेवान्वावायंस्तस्मादिन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्रौ
वहन्ति ; न निविच्छस्यते, न पुरोरुड्, न धाव्या, नान्या देवतेन्द्रश्च
छेव छन्दांसि च रात्रौ वहन्ति"—इति । 'तं वै' असुरनिराकर-
णाय प्रवृत्तं न मेवेन्द्र मेकं गायत्र्यादिच्छन्दांस्तेव 'अग्नवायन्'
अनुगम्य निराकर्तुं गताः ; यस्माद्देवं तस्मादिन्द्रश्छन्दांस्तेवाङ्गताया
अतिरात्रप्रयोगे 'रात्रौ वहन्ति' रात्रिप्रयोगस्य निर्वाहकाणि
भवन्ति । इन्द्रविषयच्छन्दांस्तेव तत्र शस्यन्ते, न तु निविद्धा पुरो-
रुड्वा धाव्या वा देवतान्तरं वा किञ्चिच्छस्यते ; तस्मादिन्द्रः
छन्दांसि चेत्येतावन्त एव निर्वाहकाः ॥

तेषां मिन्द्रश्छन्दसा असुरान्निराकरणसाधनं दर्शयति— "तान्वै
पर्यायैरेव पर्याय मनुदन्त ; यत् पर्यायैः पर्याय मनुदन्त,

तत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्”—इति । ‘तान्वै’ रात्रि माश्रितान्
असुरान् ‘पर्यायैः’ चमसगणानां क्रमानुष्ठानैरेव पर्यायैः, तच्च तत्र
यतमाना यागभूमौ परीत्य ‘अनुदन्त’ निराकृतवन्तः । यत्र
यत्रासुराः सुप्ता अवस्थिताः, तत्र तत्र प्रयत्नेनावेष्ट्य निःसारित-
वन्तः । हादशानाञ्चमसगणानां मनुष्ठानाय त्रयः पर्यायाः ; एकै-
कस्मिन् पर्याये चत्वारो गणा अनुष्ठोयन्ते । यस्मात्परितो गत्वा
गत्वा चमसपर्यायैर्निराकृतवन्तः, तस्मात्परिगम्य निराकरण-
साधनत्वात्पर्यायत्वं सम्यक्त्वम् ॥

क्रमेण निराकरणप्रकारं दर्शयति—“तान्वै प्रथमेनेव पर्या-
येण पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमेन मध्यरात्रादुत्तमेनापररात्राद्”—
इति । दश दश षटिका एकैको भागः ; इत्येवं रात्रेस्तयो भागाः ;
चत्वारश्चमसगणा एकः पर्यायः, इत्येव हादशानाञ्चमसगणानां
त्रयः पर्यायाः ; तेः क्रमेण रात्रिभागत्रयादसुरानपानुदन्त ॥

तस्मिन्निराकरणे कृन्दां सौकर्याधिक्येन प्रशंसां दर्शयति—
“अपि शर्वया अनु स्मसोत्यस्रवन्नपिशर्वराणि खलु वा एतानि
कृन्दांसौति ह स्माह्वैतानि होन्द’ रात्रेस्तमसो मृत्योर्बिभ्यत मत्य-
पारयंस्तदपिशर्वराणां मपिशर्वरत्वम्”—इति । हे इन्द्र ! वयं मपि
‘शर्वयाः’ कृत्स्नाया रात्रेः सकाशादसुरानपसारयितुं त्वा मनु गम्य
‘स्मसि’ तिष्ठामः, इत्येवं कृन्दांस्रवन् । तदेतद्वाक्यं मैतरयः श्रुत्वा
तदानीं मेवैतानि कृन्दांसि ‘अपिशर्वराणि’ एवेति नाम्ना व्यवहृत-
वान् * । एतच्च युक्तम्,—यस्मात् मृत्योरिव रात्रेस्तमसो बिभ्यत
मिन्द्रम् ‘एतानि’ कृन्दांसि ‘अत्यपारयन्’, यस्मात् हेतो रात्रि

* “अपिशर्वरे—शर्वरीमुखे ऽपिशर्वराणाम्”—इति (अ० सं० ३.१.७.), “अपि-
शर्वरे—शर्वरी रात्रि मपिशतः कालाऽपिशर्वराः”—इति च (अ० सं० ८.१.२२.) सा० भा० ।

मतीत्य नीतवन्ति, तस्मात्कारणाच्छर्वर्याः सर्वश्चादपि पारनयनं
द्योतयितुम् 'अपिशर्वराणि'-इति नाम छन्दसां युक्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपत्रिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

पान्त मा वो अन्वस द्रव्यन्वस्वत्यानुष्टुभा रात्री
प्रतिपद्यत आनुष्टुभी वै राचिरेतद्राचिरूप मन्धस्वत्यः
पीतबल्यो मद्दत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्त्यभिरूपा यद्यङ्गी
ऽभिरूपं तत्समृद्धं प्रथमेन पर्यायेण स्तुवते प्रथमान्येव
पदानि पुनराददते * यदेवैषा मप्रवा गाव आसंस्त-
देवैषां तेनाददते मध्यमेन पर्यायेण स्तुवते मध्यमा-
न्येव पदानि पुनराददते यदेवैषा मनो रथा आसंस्त-
देवैषां तेनाददत उत्तमेन पर्यायेण स्तुवत उत्तमान्येव
पदानि पुनराददते यदेवैषां वासो हिरण्यं मणि-
रध्यात्म मासीत्तदेवैषां तेनाददत आ द्विषतो वसु
दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एव

वेद' पवमानवदहरित्याहुर्न रात्रिः पवमानवती
 कथ मुभे पवमानवती भवतः केन ते समावह्वाजौ
 भवत इति यदेवेन्द्राय मवने सुत' मिदं वसो सुत
 सन्ध इदं ह्यग्वोजसा सुत मिति स्तुवन्ति च शंसन्ति
 च तेन रात्रिः पवमानवती तेनोभे पवमानवती
 भवतस्तेन ते समावह्वाजौ भवतः पञ्चदशस्तोत्र
 महरित्याहुर्न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा कथ मुभे पञ्चदश-
 स्तोत्रे भवतः केन ते समावह्वाजौ भवत इति द्वाद-
 शस्तोत्राण्यपि शर्वराणि तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना
 राथन्तरेण सुवते तेन रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा तेनोभे
 पञ्चदशस्तोत्रे भवतस्तेन ते समावह्वाजौ भवतः
 परिमितं स्तुवन्परिमितं मन शंसति परिमितं
 वै भूतं मपरिमितं भव्य मपरिमितस्यावरुद्ध्या
 इत्यति शंसति स्तोत्र मति वै प्रजात्मानं मति
 पशवस्तद्यत् स्तोत्र मति शंसति यदेवास्यात्यात्मानं
 तदेवास्तेनावरुद्धं ऽवरुद्धं ॥ ६ ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इन्द्रस्य इन्द्रसा च प्राधान्यं मभिहितम् ; अथ शस्त्रं विधा-
 तव्यम् । षोडशपर्यन्तं पूर्ववदनुष्ठाय षोडशिनं ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायाः

शंसनीयाः । त्रयस्त्रयः पर्यायाः । तत्रैकपर्यायश्चतुःशस्त्रोपेतः । होतु-
रेकं शस्त्रम्, होत्रकाणां च त्रयाणां मेकैक मिति चतुष्टयम् ।

अत्र प्रथमपर्याये होतुः शस्त्रं विधत्ते—“पान्तमावो अन्धस्व
इत्यन्धस्वत्यानुष्टुभा रात्रीं प्रतिपद्यते”—इति । ‘अन्धः’-शब्दो यस्मा
नृच्यस्ति, सेय मन्धस्वती सा चात्रानुष्टुप्कृन्दस्का ; तथा ‘रात्रीं’
रात्रिशस्त्रं ‘प्रतिपद्यते’ प्रारभेत ॥ तस्या नृचि कृन्दः प्रशंसति—
“आनुष्टुभौ वै रात्रिरेतद्वात्रिरूपम्”—इति । गायत्री त्रिष्टुब्-
जगन्धनुष्टुभां मध्ये गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रयगतानां
महनि प्रयुक्तत्वादनुष्टुभः प्रयोगाय रात्रिरेव कालः परिशिष्यते ।
तस्मादात्रैरनुष्टुप्सम्बन्धत्वादिय मनुष्टुप् रात्रेः स्वरूपम् ॥

अथ त्रिषु पर्यायेषु शस्त्रयाज्यां विधत्ते—“अन्धस्वत्यः पीत-
वत्यो महत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्त्यभिरूपा ; यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्त-
मृद्धम्” इति । ‘अन्धः’-शब्दो यास्वृच्छस्ति, ताः ‘अन्धःस्वत्यः’ ;
तादृश्यश्चतस्रः ऋचः प्रथमपर्याये होत्रादीनां चतुर्णां शस्त्र-
याज्याः कर्त्तव्याः । तार्धं त्रिष्टुप्कृन्दस्का एव । तत्र “अध्वर्यवो
भरतेन्द्राय सोमम्” इत्येषा (सं० २.१४.१.) होतुः शस्त्रयाज्या ।
सा चान्धस्वती त्रिष्टुप्कृन्दस्का च । तस्या द्वितीयपादे “सिञ्चता
मद्य मन्धः”—इति अन्धः-शब्दः श्रूयते । एव मितरेषां त्रयाणां
शस्त्रयाज्या उदाहरणीयाः । पिबतिधातुर्यास्वृच्छस्ति, ताः ‘पीत-
वलाः’ ; तादृशो मध्यमपर्याये याज्याः कर्त्तव्याः । “अपाय्यस्या-
न्धसो मदाय”—इति (सं० २.१८.१.) होतुः शस्त्रयाज्या । तत्र
‘अपायि’-इति पिबति-धातुः श्रूयते । मदिधातुर्यास्वृच्छस्ति, ताः
‘महत्यः’ ; तादृशस्तृतीयपर्याये याज्याः कर्त्तव्याः । “तिष्ठा हरौ”—
इत्येषा (सं० २.३५.१.) होतुः शस्त्रयाज्या । तस्या अवसाने

“हरिमा ते मदाय”-इति मदिघातुः श्रूयते । एवं सर्वं सुदा-
हार्यम् । रात्रावन्नभोजनादन्धस्वतौना मानुरूप्यम्, क्षीरपानात्
पीवतीनाम् ; तत ऊर्ध्वं ऋषात् महतीनाम् । एव मानुरूप्ये सति
तत्तत्कर्म सञ्चयं भवति ॥

• प्रथमपर्याये प्रयोगविशेषं विधत्ते — “प्रथमेन पर्यायेण सुवते,
प्रथमान्येव पदानि पुनराददते, यदेवैषा मन्वा गाव आसंस्तदेवैषां
तेनाददते”-इति । यदा सामगाः प्रथमेन पर्यायेण सुवते,
तदानां स्तोत्रियाणां प्रथमपादान् हिरभ्यस्त्वन्ति * । एवं शस्त्रे-
ऽपि “पुरुहूतं पुरुष्टुतम्”-इत्यादिकाः प्रथमपादा हिरभ्यसनीयाः ;
“यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्”-इत्युक्तत्वात् । एवं सति ‘एषाम्’
असुराणां मन्वा गाव आमन्निति यदस्ति, तत्तर्षं असुराणां
धनम् ; ‘तेन’ प्रथमपादाभ्यासेन स्वीकुर्वन्ति ॥

द्वितीयपर्याये विशेषं विधत्ते — “मध्यमेन पर्यायेण सुवते,
मध्यमान्येव पदानि पुनराददते ; यदेवैषा मनो रथा आमंस्तदेवैषां
तेनाददते”-इति । “अयन्त इन्द्र सोमः”-इत्यस्या ऋचि (सं०
८.१७.११.) “नि पूतो अग्निं बर्हिषि, नि पूतो अग्निं बर्हिषि”-
इत्येवं मध्यमः पादो हिरभ्यसनीयः । ‘एषाम्’ असुराणाम्
‘अनः’ शकटं यदस्ति, ये च ‘रथाः’, तत्तर्षं ‘तेन’ अभ्यासेन
स्वीकृतं भवति ॥

तृतीयपर्याये विशेषं विधत्ते — “उत्तमेन पर्यायेण सुवते,
उत्तमान्येव पदानि पुनराददते ; यदेवैषा वामो हिरण्यं मन्वि-

* सामब्राह्मणे देवाग इति पान्ना मा वा अन्धस इति च आभ्यां छन्दाभ्यां रात्रिपर्वणां
विहिताः (ता० ब्रा० २.१.२.) । तत्रैव “तान् समानां पर्यायं प्राप्नुयन्, यत् पर्यायं
प्राप्नुयन् यत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्”-इति पर्यायविहितश्रुतिः ।

रथ्यात्म मासीत्तदेवैषां तेनाददत्ते”-इति । “इदं ह्यन्वोजसा सुतम्”
-इत्यस्या मृचि (सं० ३.५१.१०.) “पिबा त्वस्य गिर्वणः, पिबा
त्वस्य गिर्वणः”-इत्युक्तमस्य पादस्य द्विरभ्यासः । आत्मानं
शरीरं मधिकृत्य वर्त्तत इति ‘अध्यात्मम्’, असुराणां शरीरे ऽव-
स्थितं वासः, ‘हिरण्यं’ भग्निरित्येवमादिकम्, सर्वं गृहीतं भवति ॥
वेदनं प्रशंसति—“आ द्विषतो वसु दत्तो निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो
लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद”-इति । ‘द्विषतः’ शत्रोः सकाशात्
तदीयं धनं मादत्ते, ‘एनं’ शत्रुं सर्वेभ्यो लोकेभ्यो ‘निर्णुदते’ निरा-
करोति ॥

अत्र कश्चिदप्यत्र सुत्यापयति — “पवमानवदहिरित्याहुर्न रात्रिः
पवमानवती ; कथं सुभे पवमानवती भवतः, केन ते समावद्वाजौ
भवत इति”-इति । बहिष्यवमानः, माध्यन्दिनः पवमानः, आर्भवः
प्रवमानश्चेत्येव महर्नि पवमानस्तोत्रचयं विद्यते, न तु रात्रौ
तदस्ति ; अत उभयोः पवमानत्वं कथं सिध्यति,— तदसिद्धौ च
केनोपायेनाह्य रात्रिश्चेत्येते ‘समावद्वाजौ भवतः’ समानभागयुक्ते
भवतः ? इति प्रश्नवादिन आहुः ॥

तत्रोत्तरं माह— “यदेवेन्द्राय महर्नि सुतं मिदं वसोसुतं मन्त्रं
इदं ह्यन्वोजसा सुतं मिति सुवन्ति च शंसन्ति च, तेन रात्रिः
पवमानवती, तेनोभे पवमानवती भवतस्तेन ते समावद्वाजौ
भवतः”-इति । यदेव “इन्द्राय महर्नि सुतम्”, “इदं वसो सुतं
मन्त्रः”, “इदं ह्यन्वोजसा सुतम्”-इति १; ताभिरेताभिस्तिसृभिः

* ता० ब्रा०— बहिष्यवमानः (६.७-१०.) ७. १, २ ; माध्यन्दिनपवमानः ६-५ ;
आर्भवपवमानः ८.४.५ ।

† सं० ८, ८९. १८, ८, २, १० ; ३. ५१. १० ।

सञ्ज्ञातारः सुवन्ति, होतारः शंसन्ति । अहनि यथा विष्वपि
पवमानस्तोत्रनामसु पवमानशब्दोऽनुवृत्तः, एव मन्त्रापि तिसृषु
ऋक्षु सुतशब्दोऽनुवृत्तः ; अतः पवमानसाम्याद्वाचिः पवमान-
वती ; 'तेन' प्रकारेण उभयोः पवमानवत्त्वे साम्ये सति सुख-
भागत्वं सिध्यति ॥

पुनरपि प्रश्नोत्तरं मुत्यापयति— "पञ्चदशस्तोत्रं महंरित्याहुर्न
रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा ; कथं सुमे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, केन ते
समावज्ञाजौ भवत इति"—इति । अग्निष्टोमस्तोत्राणि द्वादश,
उक्थ्यस्तोत्राणि त्रीणि ; एतान्यहनि प्रयुज्यन्ते ; तस्मादहः
पञ्चदशस्तोत्रोपेतम् ; रात्रौ तु न तानि विद्यन्ते, कथं पञ्चदश-
स्तोत्रसाम्येन तयोर्भागसाम्यं सिध्यति ? इति प्रश्नः ॥

तत्रोत्तरं साह— "द्वादशस्तोत्राण्यपिगर्वराणि तिसृभिर्देव-
ताभिः सन्धिना रात्रन्तरेण स्तुवते ; तेन रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा,
तेनोमे पञ्चदशस्तोत्रे भवतस्तेन ते समावज्ञाजौ भवतः" इति ।
द्वादशसु चममगणपर्यायेषु द्वादश स्तोत्राणि विद्यन्ते, तानि
'अपिशर्वराणि' रात्रायनुष्ठेयानां छन्दसाम् 'अपिशर्वर'-संज्ञा पूर्व
सुक्ता (२५६ पृ०), तैष्णन्दाभिर्निधायत्वात् स्तोत्राण्यपि तन्ना-
मकानि ; रात्रन्तरमात्रा निष्पाद्यं यत्तन्निधायत्वात्, तत्र तिस्रो
देवताः सूयन्ते १, ताभिः स्तौतव्याभिस्तिष्ठभिर्देवताभिः स्तोत्रं
मपि त्रेधा भिद्यते ; 'तेन' कारणेन ताभिः पञ्चदशस्तोत्रा
सम्पन्ना । तथा सति उभयोरहोरात्रयोः स्तोत्रमक्षामाम्यात्ममान-
भागोपेतत्वं सिध्यति ॥

* "रात्रन्तरं प्रतिष्ठाकामाय सन्धिः" इति ता० भा० २.१.२८ ।

† "त्रीणाञ्चानि विदेवस्य सन्धिः"—इति ता० भा० २.१.२६ ।

शस्त्रबाहुष्यं प्रशंसति— “परिमितं सुवन्त्यपरिमितं मनु
शंसति ; परिमितं वै भूतं मपरिमितं भव्यं मपरिमितस्त्वावकृध्वा-
इति”—इति । उद्घातारः परिमितं यथा भवति तथा सुवन्ति,
त्रिंशत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंश इत्येवं चतुर्भिरेव स्तोमैरेव
सर्वस्तोत्रनिष्पत्तेः ३ । होता तु अपरिमितं यथा भवति तथा अनु-
शंसति ; शंसनीया ऋच एतावत्य एवेति सर्वत्रानुगतस्य सङ्ख्या-
नियमस्य कस्यचिदभावात् । पूर्वभाविनः स्तोत्रस्य परिमितत्व
मुत्तरभाविनः शस्त्रस्यापरिमितत्वं च लौकिकन्यायानुसारि ; लोके
‘भूतं’ पूर्वं सम्पादितं धनम्, ‘परिमितम्’ इयदेवेति नियतिरस्ति ;
‘भव्यम्’ इतः परं सम्पादनीयं धनम्, ‘अपरिमितं’ तृष्णायाः
निरवधिकत्वेनैतावदेव सम्पादयिष्यामि, न त्वधिक मिति नियते-
रभावात् । तस्मादुपरितनयंशनवाहुष्यं मपरिमितधनप्राप्तैर् भव-
तीत्यभिप्रेत्य होतुरपरिमितं मनुशंसनम् ॥

प्रकारान्तरेण शस्त्रबाहुष्यं प्रशंसति— “अति शंसति स्तोत्र
मति वै प्रजात्मान मति पशवस्तद्यत् स्तोत्र मति शंसति यदेवास्या-
त्यात्मानं तदेवाप्स्येतेनावकृन्ते”—इति ४ । स्तोत्रगता, ऋक्संज्ञा
मतिलङ्घ्य होता शंसतीति यदस्ति तदुक्तं मेव ; लोके प्रात्मान
मतिलङ्घ्य प्रजानां चावस्थितत्वात् । स्वयं मेक एव, पुत्रादयस्तु
बहुवः, गवाश्चादिपशवश्च बहुवः ; तस्मादात्मस्थानीयं स्तोत्रम्,
प्रजापशुस्थानीयशस्त्राधिक्येन ‘यदेव’ प्रजापशूनादि धनं, तस्य यज-

● ता० ब्रा० ६, २, २ ।

१ अतिराचे चत्वारः सवनीयाः, ऋक्संज्ञा रात्रिपर्यायाख्यः, ततः सन्धिसौम्यम्,
तथाविधं शस्त्रम्, ततोऽनुयाजादि । तदिह खल्वं यन्निष्कीर्णं पिहितम्, सिद्धं पर-
त्वाद् वचसि ।

मानस्य स्वात्मान मतिक्रम्याधिक मभीष्टम्, तत्तत्तन् 'यस्य' यज-
मानस्य होता सम्यादयति ॥ पदाभ्यासो ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभागेप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेगतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तृच)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दृष्टितरं
प्रायच्छत्सूयो सावित्री तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छ-
स्तस्या एतत्सहस्रं वहतु मन्वाकरोद् यदेतदाश्विन
मित्याचक्षते ऽनाश्विनं हैव तद्यदवाक्सहस्रं तस्मा-
त्सहस्रं वैव शंसेद् भूयो वा प्राश्य घृतं शंसेद्यथा ह
वा इद मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं हैवाक्तो वर्त्तते
शकुनिरिवोत्पतिष्यन्नाह्वयीत तस्मिन् देवा न सम-
जानत ममेद मस्तु ममेद मस्त्विति ते सञ्जानाना
अबुवन्नाजि मस्यायामहै स यो न उज्जेष्यति तस्येदं
भविष्यतीति ते ऽग्नेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठा
मकुर्वत तस्मादाग्नेयी प्रतिपद् भवत्योऽश्विनस्याग्नि-
र्हीता गृहपतिः स राजेति तद्वैक आहुरग्निं मन्वे
पितर मग्नि मापि मिथेतया प्रतिपद्येत दिवि
शुक्रं यजतं सूर्यस्येति प्रथमथैव ऋचा काष्ठा
माप्नोतीति तत्तन्नादित्यं य एनं तव ब्रूयादग्नि मग्नि
मिति वै प्रत्यपादग्नि मापस्यतीति शश्वत्तया

स्वात्स्नादग्निर्हीता गृहपतिः स राजेत्येतयैव प्रति-
पद्येत गृहपतिवती प्रजातिमतो शान्ता सर्वायुः
सर्वायुत्वाय सर्वायुरेति य एवं वेद ॥ १ (७) ॥

पृष्ठे षोडश्याङ्गि संस्थाचतुर्थं सर्वच्छन्दोविक्रियानुष्ठानस्ये ।
पर्यायाणां स्याच्चतुःशस्त्रकाणां रात्री सन्धेः सङ्ख्या पाञ्चदश्याम् ॥
अथतिरात्रक्रतावेव रात्रिपर्यायेभ्य ऊर्ध्वं माश्विनं शस्त्र
माख्यायिकामुखेन विधत्ते -- “प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रिं दुहितरं
प्रायच्छत्कूर्यां सावित्रीं ; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छंस्तस्या एत-
त्सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, — यदेतदाश्विन मित्याचक्षते ; अना-
श्विनं ह्येव, तद्यदवाक्सहस्रं ; तस्मात्तत्सहस्रं वैव शंसेद् भूयो वा” --
इति । पुरा कदाचिप्रजापतिः काञ्चिद् दुहितरं सोमाय रात्रिं
‘प्रायच्छत्’ विवाहार्थं दातुं मुदुराक्तवान् । कोदृशीं दुहितरम् ?
‘सूर्याम्’ इत्येतन्नामधेययुक्तां ‘सावित्रीं’ सवित्रा लब्धाम् । यद्यप्येषा
सवितुः पुत्री, तथापि स्नेहातिशयेन प्रजापतेर्दुहितेत्युच्यते । ‘तस्यै’
दुहित्रे तस्माभार्थं सर्वे देवा वरा भूत्वा प्रजापतः सकाशं आगमन् ।
स च प्रजापतिः ‘तस्यै’ दुहितृनाभार्थम् ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं वृक्षां
सहस्रं ‘वहतु मन्वाकरोत्’ । वहनस्य विवाहस्य अलङ्कारार्थं
साङ्गव्यार्थं च वरस्य पुरतो वहनीयो हरिद्रागुड्यादिभस्मसद्व्य-
सङ्गी ‘वहतुः’ ; यदेतद्वक्ष्यहस्रं याज्ञिका आश्विनसहस्रं मित्या-
चक्षते, तत्सहस्रं मेव वहतुरुपेण प्रत्यभिज्ञातवान् ; स देवानां
मध्ये यो वरः आश्विनशस्त्रमन्वानेक एव पठति, तस्मै, काञ्चा-
मीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । सहस्रादवाचीना ऋचो यस्मिन्
शस्त्रे, तत् ‘अवाक्सहस्रं’ तादृशं यदस्ति, तत् ‘अनाश्विन मेव’ ।

यस्मादाश्विनसहस्रं प्रजापतिरङ्गीकृतवान्, तस्माद्योता सहस्रं मेव शंसेत्, ततोऽप्यधिकं वा शंसेत्, न तु न्यूनम् * ॥

शंसनस्येतिकर्त्तव्यतां विधत्ते—“प्राश्य घृतं शंसेद्यथा ह वा इदं मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं हेवाक्तो वर्त्तते”—इति । प्रथमतो घृतं प्राश्य पश्चाच्छंसेत् । यथा लोके किञ्चिदिदं निदर्शनं तद्वत् । किं निदर्शनमिति,— तदुच्यते । ‘घनः’ स्वल्पशकटं वा प्रौढो ‘रथः’ वा यदा प्रवर्त्तते, तदानीं मस्य चक्रस्य भ्रमणस्थाने मषीमिश्रेण तैलेनाञ्जने कृते पश्चात् स्वल्पं शकटं रथो वा सहसा प्रवर्त्तते, एव मसौ होता ह्यतेनाक्तः शस्त्रे प्रवर्त्तते ॥

इति कर्त्तव्यताम्तरं विधत्ते—“शकुनिरित्युत्पत्तिश्च बाह्वीत” —इति । यथा लोके ‘शकुनिः’ कश्चित्पक्षी पद्भ्यां भूमिं दृढं मवष्टभ्य ‘उत्पत्तिश्च’ ऊर्ध्वमुखोत्पतनं कर्त्तुं मिच्छन् पक्ष्यम्तरं मभिलक्ष्य ध्वनिं करोति, एव मसौ होता तदाकारं घटनं कुर्वन्नाह्वानं पठेत् । तदेतदाश्वलायनाचार्यैः स्पष्टोक्तम्—“प्राश्य प्रतिप्रष्टव्यं पश्चात् स्वस्य धिष्णस्योपविशेत्, समस्तजङ्गोरुररन्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्यं कृत्वा यथा शकुनिरुत्पत्तिश्चक्षुपस्यकृतस्त्वैवाश्विनं शंसेत्”—इति (श्री० ६.५.४.) ॥

आश्विनशस्त्रस्य प्रतिपदमाख्याधिकामुखेन विधत्ते—“तस्मिन् देवा न समजानत,— ममेदं मसु ममेदं मस्त्विति ; ते सन्नानाना भक्षुवन्नाजि मस्त्रायामहे, स यो न उज्जेष्यति, तस्येदं भविष्यतीति ; ते ऽग्नेरैवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठां मकुर्वत, तस्मादाग्नेयो

* “प्रायस्तु वाक्यादीन् तस्यैव समावायस्य सहस्रावमनोदीतोः शंसेत्”—इति आश्वी० ६.५.८.

प्रतिपदः भवत्याश्विनस्याग्निर्होता गृहपतिः स राजेति—इति ।
 'तस्मिन्' आश्विनशस्त्रे देवाः परस्परं 'न समजानत' सञ्ज्ञानं
 प्रतिपत्तिं नाकुर्वन् । कीदृशी तदीया प्रतिपत्तिः ? इति,
 सोच्यते— 'ममैवेदमाश्विनमस्त्विति' सर्वेषां मभिप्रायः । सर्व-
 विषयत्वं द्योतयितुं मियं वीक्षा । 'ते' विप्रतिपन्ना देवाः 'सञ्ज्ञा-
 नानाः' सम्प्रतिपत्तिं कर्तुं मुद्राक्ताः परस्परं मिदं मन्त्रवन्—
 'अस्य' आश्विनशस्त्रस्य लाभाय वयं सर्वे काश्चिदाजिम् 'आयामहे'
 समयवन्त्यपुरःसरा धावनरूपा गतिः 'आजिः', तां प्राप्नुवामः ।
 तस्मिन्नाजिधावने 'नः' अस्माकं मध्ये च यः प्रबलः, यः कोऽपि
 प्रथमं मुक्त्वर्षेण जेष्यति, तस्य 'इदम्' आश्विनं भविष्यतीति
 समयवन्त्यः । 'तं' कृतममया देवाः 'गृहपतेरग्नेरवाधि' गार्हपत्य-
 स्योपरि द्वालोकवर्तिन मादित्यं 'काठां' धावनसमाप्तिं मनु-
 कुर्वन्ते,—गार्हपत्यमारभ्यादित्यपर्यन्तं धावेदिति तदीया मर्थ्यादा ।
 यस्मादग्निः आश्विनप्राप्तिहेतोर्धावनस्योपक्रमस्थानं, तस्मादाग्नेयी
 काश्चिद्गार्हपत्यस्य 'प्रतिपदः भवति' प्रारम्भरूपा कर्त्तव्या ।
 "अग्निर्होता"—इति (सं. ६.१५.१३.) तस्याः प्रतीकम् ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं भूत्वावयति — "तद्वैक आहुतग्निं सन्धे-
 पितरं सन्नि सापि मिलेतया (सं. १०.७.३.) प्रतिपद्येत" इति ।
 प्रारभेतेत्यर्थः ॥

तत्रोपपत्तिं पूर्वपक्ष्यभिप्रेतां दर्शयति — "दिवि शुक्रं यजन्ते
 सूर्यस्यति प्रथमयेव ऋचा काठा माप्नोत" इति । तस्याश्चतुर्थ-
 पादे 'सूर्यस्य यजतं' यस्मादग्निविशेषणं पठ्यते, तथा सति प्रथमै-
 वर्चा सूर्यरूपा काठा धावनाग्निरूपा भवतीति तेषां मभि-
 प्रायः ॥

त मिमं पथं दूषयति—“तस्माद्वाह्यं”, य एवं तत्र ब्रूया-
दग्नि मग्नि मिति वै प्रत्यपाद्यग्निं मापत्यतीति, शश्वत्तया स्यात्”
-इति । तस्मिन् शस्त्रोपक्रमे ‘तत्’ मतम्, “अग्निं मन्थे पितरम्”
-इत्यादिकं नादरणीयम् । अनादरणे हेतुरुच्यते—‘तत्र अग्निं
मन्थे’-इत्येतया उपक्रमपक्षे, यः कोऽपि विरोधी समागत्य ‘एवं’
होतारं ‘ब्रूयात्’ शपेत् । कथं शाप इति, तदुच्यते— अनेन
होत्रा ‘अग्नि मग्नि मिति’ एव ‘प्रत्यपादि’ प्रारब्धम्, तस्माद्दृष्टि
“अग्निमितरमग्निभ्रातरम्”-इत्येव मसक्तदग्निस्वरूपम् ; पित्रा-
द्यभिधानादग्नि मसी होता प्राप्नोतीति दग्धो भविष्यतीति यदि
शपेत्, तदानीं ‘शश्वत्’ अवश्यं तथा स्यात् ॥

परमतं दूषयित्वा स्वमतं निगमयति—“तस्मादग्निर्हीता
गृहपतिः स राजत्येतथैव प्रतिप्रदेशत, गृहपतिवती प्रजातिमतौ
शान्ता ; सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । अस्या दृष्टि गृहपतिशब्दः
स्पष्टं दृश्यते (सं० ६.१५.१३.) ; तस्मादित्यं ‘गृहपतिवती’ ; तथा
द्वितीयपादे ‘विश्वा वेद जनिमा’-इति सर्वप्राणिजननाभिधान-
कथनादित्यं ‘प्रजातिमतौ’ ; बहुकत्वोऽग्निशब्दस्याभावादित्यं
‘शान्ता’ ; तस्मादेतया प्रतिपद्यमानो होता सर्वायुर्भवति, तच्च
यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥ वेदनं प्रशंसति—“सर्वं मातु-
रेति य एवं वेद”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तासां वै देवतानां माजिं धावन्तीनां मभिसृ-
ष्टानां मग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत त मग्निना वन्वा-
गच्छतां त मब्रूता मपोदिद्यावां वा इदं जेष्याव
इति स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति तथेति
तस्मा अप्यचाकुरुतां तस्मादानेय माश्विने शस्यते
ता उषस मन्वागच्छतां ता मब्रूता मपोदिद्यावां वा
इदं जेष्याव इति सा तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्य-
स्त्विति तथेति तस्मा अप्यचाकुरुतां तस्मादुषस्य
माश्विने शस्यते ताविन्द्र मन्वागच्छतां त मब्रूता
मावां वा इदं मघवस्तेष्याव इति न ह तं दधुष-
तुरपोदिहीति वक्तुं स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्य-
स्त्विति तथेति तस्मा अप्यचाकुरुतां तस्मादेन्द्र
माश्विने शस्यते तदश्विना उदजयता मश्विना
वाश्रुवातां यदश्विना उदजयता जश्विना वाश्रुवातां
तस्मादेतदाश्विन मित्याचक्षते ऽश्रुते यद्वारकाम-
यते य एवं वेद तदाहुर्यच्छस्यत चाग्नेयं शस्यत
उषसं शस्यत ऐन्द्र मघ कस्मादेतदाश्विन मित्या-
चक्षत इत्यश्विनी हि तदुदजयता मश्विना वाश्रु-
वातां यदश्विना उदजयता मश्विना वाश्रुवातां

तस्मादेतदाग्निं मित्वावक्षते ऽनुते यदात्कामयते
य एवं वेद ॥ २ (८) ॥

अथान्येयं काण्डं विधत्ते — “तासां वै देवतानां माजिं धाव-
न्तीनां भभिसृष्टानां मग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यते, तं मग्निं नावन्त्वा-
गच्छतां, तं मज्जतां मपोदिह्यावां वा इदं जेष्याव इति ; स तथेत्य-
ब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्मात् अथवाकुरुतां ;
तस्मादानेयं माग्निं शस्यते” — इति । देवताः सर्वा गार्हपत्याग्नि-
समीपात् निर्गत्य सूर्यपर्यन्तामाजिं मुद्दिश्य धावन्त्यो ‘भभिसृष्टाः’
अभितः प्रवृत्ताः, — एकदेवता एकस्यां दिशि धावति, अन्यापरस्यां
दिशोत्थेवं सर्वतो धावन्ति । ‘तासां’ देवतानां मध्ये अग्निः मुखं यथा
भवति तथा, मुख्यो भविष्यामीति अभिप्रायेण प्रथमतः ‘प्रत्यपद्यते’
पुरोगामी धावनं कृतवान् । ‘तम्’ अग्निम् ‘अनु’ पश्चादग्निना-
वगच्छताम्, समीपं गत्वा ‘तम्’ अग्निं मज्जताम्, — हे अग्ने ! त्वं
शान्तो भविष्यसि, तस्माद् ‘अपोदिहि’ उत्कर्षेणापेहि, दूरेऽपसर ।
‘आवाम्’ उभावेव ‘इदम्’ आग्निं मुद्दिश्य जेष्याव इति । ‘सः’
अग्निरङ्गीकृत्य ‘तस्य’ अपगच्छतो ममापि ‘इह’ शस्ते भागो-
ऽस्त्विति अङ्गीकृतवान् । अग्निनावङ्गीकृत्य ‘तस्मै’ अग्नये विभागं
दत्तवन्तो । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ ‘आनेयं’ ब्रह्मणा सृचं समूह रूपं
काण्डम् ‘अग्निं’ शस्ते होता शस्यते । शंसनीयं तच्च काण्डं
सर्वं सूत्रे द्रष्टव्यम् ० ॥

० “आग्निं शंसन् । अग्निर्होता सृष्टपतिः स राजति प्रतिपदेकपातिनी पृष्ठः । एत-
याधेयं गावश्च सपचकनुयात् । प्रातरनुवाकन्यायेन” — इत्यादि आत्र० श्रौ० ६, ५, ५-८ ।
“प्रातरनुवाकं मनुष्यान्मन्त्रेण” — इत्यादि, “इथानेयः क्रतुः” — इत्यनेय ४. १३. ६-८
इत्यादि । “मौषि वदितस्मात्प्राग्निम्” — इति अ० ६. ६. १० ।

अथोपसं काण्डं विधत्ते — “ता उपसं मन्वागच्छतां, तां सन्नृता मपोदिह्यावां वा इदं जीव्याव इति ; सा तथेत्यब्रवीत्तस्यै वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्या अप्यत्राकुरुतां ; तस्मादुपसं माश्विने शस्यते” इति । ‘तो’ अश्विनी ‘उपसम्’ एतन्नामयुक्तं देवताम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऐन्द्रं काण्डं विधत्ते — “ताविन्द्र मन्वागच्छतां, त मन्नृतां मावां वा इदं मघवस्त्रेव्याव इति ; न ह तं दधृषतुरपोदिहीति वक्तुं ; स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्या अप्यत्राकुरुतां ; तस्मादैन्द्र माश्विने शस्यते” इति । हे मघवन् ! आवां जीव्याव इत्येव अन्नृताम् ; इन्द्रस्य स्वामित्वात् ‘तम्’ इन्द्रम् उद्दिश्य ‘अपोदिहीति वक्तुं न दधृषतुः’ धार्यं नाकुरुताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथाश्विनं काण्डं विधत्ते — “तदश्विना उदजयता मश्विना-वाश्रुवातां ; यदश्विना उदजयता मश्विनावाश्रुवातां, तस्मादेतदाश्विन मित्याचक्षते” इति । ‘तत्’ तस्या माजी सङ्गमा मूर्धपर्यन्तं गत्वा तावश्विनी उत्कर्षेणाजयताम् । ततस्तावेव शस्त्रम् ‘अश्रुवातां’ व्याप्तवन्ती । ‘यद्’ यस्मादश्विनी जयपूर्वकं शस्त्रं व्याप्तवन्ती, तस्मात् ‘एतत्’ शस्त्र माश्विन मिति याज्ञिका आचक्षते, आश्विनं काण्डं शंसेदित्यभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति — “अश्रुते यद् यत्कामयते य एवं वेद” इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां शस्त्रस्याश्विनत्वमुपपादयति — तदाहुर्यच्छस्यत आनेयं शस्यत उपसं शस्यत ऐन्द्र मघव कस्मादेतदाश्विन मित्याचक्षत इत्यश्विनी हि तदुदजयता मश्विनावाश्रुवातां ; यदश्विना

उदजयता मग्निनावाप्रनुवातां, तस्मादेतदाग्निं मित्वाचक्षते”-
इति । आग्निनाकाण्डवत् आग्नेयोपस्यैन्द्रकाण्डानां अपि यस्यमान-
त्वाच्छस्त्रस्वान्येत्यादिनामपरित्यागेनाग्निं त्वनाग्निं कः पचपातः ?
इति प्रश्नः । अग्निरुषा इन्द्रवेते परतोऽपच्यताः, न तु सूर्य-
पर्यन्तं सधावन्, अग्निनी तु धावन्ती जयपूर्वकं शस्त्रं प्राप्तवन्ता-
विति तदीयत्वप्रसिद्धिः शस्त्रस्य युक्ता ॥

वेदनं प्रशंसति—“अश्नुते यद् यत्कामयते य एवं वेद”-इति।
पूर्वं माग्निं सस्वन्धमाचवेदनम्, इह त्वन्यादिसस्वन्धराहित्यवेदनं
चेति विशेषः ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
वेतरयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(समदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अश्रुतरौरथेनाग्निराजि सधावत्तांसां प्राज-
मानो योनिं मकूलयत्तस्मात्ता न विजायन्ते गोभि-
रत्तणोरुषा आजि सधावत्तस्मादुषस्त्रागताया मरुण
मिवैव प्रभातुषसो रूपं मश्रुरथेनेन्द्र आजि सधावत्त-
स्मात्स उच्चैर्घोष उपव्दिमान् क्षत्रस्य रूपं मैन्द्रो हि
स गर्दभरथेनाग्निना उदजयता मग्निनावाप्रनुवातां

यदग्निना उदजयता मश्विनावाश्रुवाता तस्मात्स
 सृतजवो दुग्धदोहः सर्वेषा मेतर्हि वाहनाना मना-
 शिष्ठो रेतसस्त्वस्य वोर्यं नाहरतां तस्मात्स हिरता
 वाजी तदाहुः सप्त सौर्याणि छन्दांसि शंसेद्यथैवा-
 र्जनेयं यथोषस्यं यथाश्विनं सप्त वै देवलोकाः सर्वेषु
 देवलोकेषु राधोतीति तत्तन्नादृत्यं चीण्येव शंसेत्तयो
 वा इमे चिह्नतो लोका एषा मेव लोकाना मभि-
 जित्ये तदाहुर्दुदृत्यं जातवेदस मिति सौर्याणि
 प्रतिपद्येतेति तत्तन्नादृत्यं यथैव गत्वा काष्ठा मप-
 राधुयात्तादृक्तत् सूर्यो नो दिवस्यात्त्वित्येतनैव प्रति-
 पद्येत यथैव गत्वा काष्ठा मभिपद्येत तादृक्तदुदृत्यं
 जातवेदस मिति द्वितीयं शंसति चिचं देवाना
 मुदगादनोक मिति चैष्टुभ मसौ वाव चिचं देवाना
 मुदेति तस्मादेतच्छंसति नमो मित्रस्य वरुणस्य
 चक्षस इति जागतं तद्वाशीःपद माश्विष मेवैते-
 नाशास्त आत्मने च यजमानाय च ॥ ३ (६) ॥

अथाग्निशस्त्रप्रशंसार्थं देवाना माजिधावनकथा पूर्व कृप-
 न्यस्या, त मेव कथाशेष माश्विनशस्त्रप्रशंसार्थं मेव पुनरप्यनुवर्त-
 यति— “अश्वतरिरेयनाग्निराजि मधावत् ; तासां प्राजमानो
 वोनि मज्जलयत् ; तस्मात्ता न विजायन्ते”—इति । अश्वगर्दभसाह-
 र्जेष अवाः चीन्वत्योऽस्त्यर्थः । तदुक्तेन रथेनय मभिवाञ्छि

मुद्दिश्य धावनं कृतवान् । तदानीं 'प्राजमानः' प्रकर्षेणाश्वतरोः
प्रेरयन् । "अज पशुप्रेरणी"-इति धातुजन्तोऽयं शब्दः । तत्प्रेरणकाले
तासां पूर्वपुच्छभाग मुपसृश्य योनिम् 'अकूलयद्' दग्धवान् ।
'तस्माद्' दग्धयोनित्वात् 'ताः' अश्वतथ्यो 'न विजायन्ते' विजनम्
मपत्योत्पादनं न कुर्वन्ति ॥

अनेराजिधावनं मुञ्जोषसो धावनं दर्शयति— "गोभिररुणै-
रुषा आजि मधावत् ; तस्मादुषस्यागताया मरुण मिवैव प्रभात्यु-
पसो रूपम्"—इति । 'अरुणैर्गोभिः' ईशद्रक्तवर्णैर्वलीवर्देयुक्तेन रथेन
यस्मादुषसो धावनम्, तस्मान्नोक्तेऽपि रात्रेरवसाने समागताया
मुपसि, तस्या उपसो रूपं प्राच्यां दिशि 'अरुण मिवैव' रक्तवर्ण
मेव भूत्वा 'प्रभाति' प्रभायुक्तं भवति ॥

इन्द्रस्याजिधावनं दर्शयति— "अश्वरथेनेन्द्र आजि मधावत् ;
तस्मात्स उवैर्घोष उपव्दिमान् क्षत्रस्य रूप मैन्द्रो हि सः"—इति ।
यस्मादश्वयुक्तेन रथेनेन्द्रो ऽधावत्, तस्मान्नोक्तेऽपि सोऽश्वयुक्तो रथः
'उवैर्घोषः' बहुलध्वनिर्दृश्यते, तथा क्षत्रस्य रूपम् 'उपव्दिमान्'
शब्दोपेनं दृश्यते । यदा क्षत्रियो निर्गच्छति, तदीया याष्टिका अन्ये
सेवकाः अश्वपुरतः शब्दं कुर्वन्त एव गच्छन्ति । स च शब्दः 'ऐन्द्रो
हि' असुरयुक्तेषु तद्गत्यर्थं मिन्द्रेण कृतत्वादैन्द्रत्वम् ॥

अश्विनोर्धावनं दर्शयति— "गर्दभरथेनाश्विना उदजयता
मश्विना वाश्वनुवातां ; यदश्विना उदजयता मश्विना वाश्वनुवातां,
तस्मात् स सृतज्वो दुग्धदोहः सर्वेषा मेतर्हि वाहनाना मनाग्निष्ठो
रैतसस्वस्य घोषं नाहरतां ; तस्मात्स द्विरेता वाजी"—इति ।
अश्विनो गर्दभयुक्तेन रथेन घोषं गत्वा जयपूर्वकं व्याप्तवन्तौ । 'यत्'
अस्मादुभौ रथ मारुह्यातिवेगीन गत्वा व्याप्तवन्तौ, तस्मात् 'श्वः'

गर्दभो भारातिशयेन तीव्रभावनेन च लोके 'सृतजयः' मतवेगः
'दुग्धदोहः' गतघोररसद्याभवत् । तस्मादिदानीं मपि गजाज्जाहि-
वाहनानां सर्वेषां मध्ये गर्दभः 'अनाग्रिष्ठः' अत्यन्तवेगरहितो
दृश्यते । तदीयस्य रेतसस्तु 'वीर्यं' सामर्थ्यम् अश्विनौ 'नाहरतां' न
विनाशितवन्तौ । तस्माद्भेगेन यानयोश्च चोरेण च राहित्येऽपि
'सः' गर्दभो 'हिरताः' गर्दभाश्चतरजातिद्वयोत्पादको 'बाजौ'
गमनवान् दृश्यते ॥

एवं शस्त्रप्रशंसार्थं मयि शिष्टं सुपाख्यानं येष मभिधाय सौर्याणां
मन्त्रसमूहानां सङ्ख्यां विधातुं पूर्वपत्रम् उद्गाढयति— "तदाहुः
सप्त सौर्याणि ह्यन्दांसि शंसेद्यथैवान्तेयं यद्योषस्यं यथाश्विनं ; सप्त
वै देवलोकाः, त्वेषु देवलोकेषु राभ्रोतीति"—इति । आग्नेयो-
षस्याश्विनकाण्डानि यथा प्रत्येकं गायत्र्यादिभिः सप्तह्यन्दीभि-
र्युक्तानि *, एव मत्र सौर्येऽपि काण्डे सप्त ह्यन्दांसि शंसनी-
यानि । तथा सति भोगस्थानरूपाणां देवलोकाणां भवान्तर-
भेदेन सप्तविधत्वात् तत्समृद्धिः सिध्यतीति पूर्वपत्रिणं आहुः ॥

तं पत्रं निराकृत्य ह्यन्त्ययपत्रं विधत्ते— "तत्तन्नाहृत्यं ; त्रींश्वेव
शंसेन्नयो वा इमे त्रिव्रतो लोका एवा मेव लोकानां मभिजित्वी"—
इति । दृष्टिच्यन्तरीक्षदुरालोकास्तथ एव 'त्रिव्रतः' सत्वरजस्तमो-
गुणैस्त्रिविधाः ; अतश्चयाणां मभिजयाय त्रींश्वेव ह्यन्दांसि शंसेत् ॥

अयाणां ह्यन्दासां प्रारम्भं निधेतुं पूर्वपत्रं माह— "तदाहुस्तदु-
त्थं ज्ञातवेदस मिति सौर्याणि प्रतिपदश्वेति"—इति । यानि
'सौर्याणि' त्रीणि ह्यन्दांसि, तेषां प्रारम्भे "उदुत्थम्"—इति
(सं० १.५०.१.) शंसेदिति पूर्वपत्रः ॥

* अथ० श्री० ४. ११, १४, १५ कण्विका वदन्त्याः ।

त मेतं दूषयति — “तत्तदाह्वं” ; यथैव गत्वा काष्ठा मपरा-
भुयात्ताह्वत्”-इति । लोके कश्चिद्वाषापूर्वक मपमादेन धावनं
कृत्वा ‘काष्ठाम्’ अवधिस्थानं प्राप्य ‘अपराभुयात्’ तत्रावसाने
स्खलनपतनादिरूप मपराधं कुर्यात्, तादृगेव तद्वति । आग्नेय-
काण्डे भारभ्य सूर्यकाण्डपर्यन्तं मस्खलन्होता समामी सूर्य-
काण्डे खलति ; तस्माद् “उदु त्व” न शंसते ॥

इदानीं सिद्धान्त माह—“सूर्यो नो दिवस्यास्त्वित्येतन्नैव (सं०
१०.१५८.१-५.) प्रतिपदेत् ; यथैव गत्वा काष्ठा मभिपदेत्
तादृक्तद्”-इति । यथा लोके कश्चिदवधिं प्राप्य स्खलनरहितः
स्वामीष्टं प्राभुयात्, तादृगेव तत् द्रष्टव्यम् । “सूर्यो नः”-इत्य-
स्मिन् मन्त्रे सूर्यवायुग्नीनां लोकत्रयाद्रक्षणं * प्रार्थयतो रक्षित-
त्वादेवापराधं न प्राप्नोति ; पूर्वत्र एतत् नास्तीति विशेषः ॥

प्रथमं सूक्तं विधाय नवमं † सूक्तान्तरं विधत्ते — “उदु त्वं
जातवेदस मिति (सं० १.५०.१-८.) द्वितीयं शंसति”-इति ।
तदेतदुभयं गायत्रीच्छन्दस्कम् ॥

अथ त्रैष्टुभं सूक्तं विधत्ते — “चित्रं देवाना मुदगादनीक
मिति (सं० १.११५.१-६.) त्रैष्टुभ मसौ वाच चित्रं देवाना मुदेति,
तस्मादेतच्छंसति”-इति । अस्मिन् मन्त्रे देवानां सम्बन्धि किञ्चित्
‘चित्रं’ रूपम् ‘उदगात्’ उदयं प्राप्नोतीति श्रूयते, असौ वा आदित्य
एव देवानां सम्बन्धि चित्रं रूप मुदेति ; कालभेदेन वर्षभेद-
दर्शनात् । तस्मादेतत्सूक्तं प्रशस्तत्वादत्र शंसनीयम् ॥

* “सूर्यो नो दिवस्यातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः”-इति ।

† उदु त्व मिति सूक्तं तु त्रयोदशमं ; तस्मादौ नव गायत्र्या, ता एवैव शंसनीया
भवन्ति ; “उदु त्वं” जातवेदस मिति नव”-इति सूक्तकारिणः (आश्वः यो० ६.५.१८.) ।

तृतीयं छन्दो विधत्ते — “नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति
(सं० १०. ३७. १-१२.) जागतं ; तद्वाशोःपद माशिष मेवैते-
नाशास्त आत्मने च यजमानाय च”-इति । ‘तद्’ तदस्य नमो
मित्रस्येत्यादिकम् ‘आशोःपदम्’ आशिषः प्रतिपादकम् ; द्वितीय-
चतुर्थपादयोः “सपर्यत-शंसत”-इत्याशीरर्थस्य लोडक्तस्य पद-
द्वयस्य प्रयुक्तत्वात् । तच्छंसनेन होता स्वस्य यजमानस्य चाशिषं
प्रार्थयते * ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्मायणाचार्यविरचिते मधुवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुः सूर्यो नातिशस्यो बृहती नातिशस्य
यत्सूर्य मति शंसेद् ब्रह्मवर्चस मति पद्येत यद् बृहती
मति शंसेत्याणानति पद्येततीन्द्र क्रतुं न आ भरे-
त्येन्द्र प्रगाथं शंसति शिवा गो अश्विन् पुरुहूत या-
मनि जीवा ज्योतिरशीमहीत्वसौ वाय ज्योतिस्तन
सूर्यं नाति शंसति यद् वाहेतः प्रगाथस्तेन बृहती

* ‘सूर्यो गो’, ‘तद्’ ल’, ‘चिब’, ‘नमो मित्रस्य’ इति चत्वारि सूक्तानि सौर्याणि ।

“उदिते सौर्याणि प्रतिपद्यते”-इति आश्व० श्रौ० १.५.१७ ।

नाति शंसत्वमि त्वा शूर मोक्षम इति राधन्तरीं
 योनिं शंसति राधन्तरेण वै सन्निनाशिन्याय स्तुवते
 तदाद्रायन्तरीं योनिं शंसति राधन्तरस्यैव सयोनि-
 त्वायेषान मस्य जगतः स्वर्दृश मित्यसौ वाव स्वर्दृक्
 तेन सूर्यं नाति शंसति यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन
 बृहतीं नाति शंसति बहवः सूरचक्षस इति मैचा-
 वरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुण उभे वा
 एषो ऽहोरात्रे चारभते योऽतिरात्र मुपैति तदा-
 न्मैचावरुणं प्रगाथं शंसत्यहोरात्रयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठा-
 पयति सूरचक्षस इति तेन सूर्यं नाति शंसति
 यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नाति शंसति मही
 द्यौः पृथिवी च नस् ते हि द्यावापृथिवी विश्वं
 भुवेति द्यावापृथिवीये शंसति द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे
 इय मेवेह प्रतिष्ठासावमुच तदाद् द्यावापृथिवीये
 शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति देवो देवी
 धर्मज्ञा सूर्यः शुचिरिति तेन सूर्यं नाति शंसति यदु
 गायत्री च जगती च ते द्वे बृहत्या तेन बृहतीं
 नाति शंसति विश्वस्य देवी मृचयस्य जन्मनो न या
 रोषाति न यमदिति द्विपदां शंसति चितैध मुक्थ
 मिति इत्य वा एतदाचक्षते यदेतदाश्विनं निष्-

तिर्ह वा पाशिन्युपास्ते' यदैव होता परिधास्यत्वं
पाशान् प्रति मोक्ष्यामीति' ततो वा एतां बृह-
स्पतिर्द्विपदा मपश्यन्न' या रोषाति न यभदिति तथा
निर्हत्याः पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यत्त' यदेतां
द्विपदां होता शंसति' निर्हत्या एव तत्पाशिन्या
अधराचः पाशानपास्यति' स्वस्थेव होतोन्मुच्यते'
सर्वायुः सर्वायुत्वाय' सर्व मायुरेति य एवं वेद'
मृचयस्य जन्मन ब्रह्मसौ वाव मर्चयतीव' तेन सूर्यं
नाति शंसति' यदु द्विपदा पुरुषच्छन्दसं' सा सर्वाणि
कृन्दांस्यभ्याप्ता' तेन बृहतीं नाति शंसति ॥ ४ (१०) ॥

ऐन्द्रादिप्रगाथान् विधातुं प्रस्तौति— “तदाहुः सूर्यो नाति-
शस्यो, बृहती नातिशस्या ; यक्षूर्य मति शंसेद्, ब्रह्मवर्चस मति
पदेत् ; यद् बृहती मति शस्येत्प्राणानति पदेत्” इति । ‘तत्’
तस्मिन्नाश्विनशस्ते केचिदभिज्ञा एव माहुः । देवानां मध्ये यो यं
सूर्योऽस्ति, सः ‘नातिशस्यः’ सूर्य मति लब्ध शंसन न कर्त्तव्यम्,
तथा कृन्दांसं मध्ये बृहती मतिलक्ष्म शंसन न कर्त्तव्यम् ; सूर्य-
स्योपासकेषु ब्रह्मवर्चसप्रदत्वात्तदभिलङ्घने ब्रह्मवर्चसं नश्येत्, बृहत्याः
प्राणरूपत्वात्तदतिलङ्घने प्राणान्विनाशयेदिति तेषां मभिप्रायः ॥

इदानीं मेकं प्रगाथं विधत्ते — “इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यैन्द्रं
प्रगाथं (सं० ७.३२.२६) शंसति”—इति । हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्माकं
‘क्रतुम्’ अतिरात्राख्यम् ‘आ भर’ आनयेति अस्मै पादस्वार्थः ॥

द्वितीयं महर्चं पठति— “शिक्षा णो अस्मिन् पुरुषत यामनि,
जीवा ज्योतिरशीमहीति”—इति । ‘पुरुषु’ बहुषु यागेषु आह्वय-
मान, हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्मान् ‘अस्मिन्’ अतिरात्रयागरूपे ‘यामनि’
नियमविशेषे ‘शिक्षा’ उपदेशेन प्रवर्त्तय । ‘जीवाः’ त्वत्प्रसादेन
जीवन्तो वयं ‘ज्योतिः’ आदित्यमण्डलरूपम् ‘अशीमहि’ प्राप्नु-
याम । अत्र ज्योतिःशब्दस्यादित्यपरत्वात् प्रगाथस्यैन्द्रत्वेऽपि सूर्य
मतिक्रम्य शंसनं न भविष्यतीत्येतद्दर्शयति— “असौ वाव ज्योति-
स्तेन सूर्यं नाति शंसति”—इति ॥

अत्र उत्तरस्या ऋचो विष्टारपङ्क्तिर्वेऽपि प्रथमेन ब्रह्मती-
सम्पादनात् ब्रह्मती मतिलङ्घ्य शंसनं न भविष्यतीत्येतद्दर्शयति—
“यदु वार्हतः प्रगाथस्तेन ब्रह्मतीं नाति शंसति”—इति । अस्मिन्
प्रगाथे पूर्वस्या ऋचः षट्त्रिंशदक्षरत्वात्पादचतुष्टयोपेतत्वाच्च सा
स्वभावत एव ब्रह्मती ; पुनरपि तस्याश्चतुर्थपाद मष्टाक्षरं द्विरावर्त्तय
इतरस्या ऋचः प्रथमार्हेन विंशत्यक्षरेण सह प्रथम्य षट्त्रिंश-
दक्षरा द्वितीया ब्रह्मती सम्पादनीया ; तत्राप्यन्तिमं पाद मष्टाक्षरं
द्विरावर्त्तय इतरार्हेन विंशत्यक्षरेण सह प्रथम्य तृतीया ब्रह्मती
सम्पादनीया ; एवं सति ब्रह्मत्या अतिक्रमी न भवति ॥

प्रगाथान्तरं विधत्ते— “अभि त्वा शूर नोनुम इति (सं०
७.३२.२०) राधन्तरीं योनिं शंसति ; राधन्तरेण वै सन्धिनाश्वि-
नाय सुवते, तद्यद्वाधन्तरीं योनिं शंसति रथन्तरस्यैव सद्योनि-
त्वाय”—इति । रथन्तराख्यं साम “अभि त्वा शूर”—इत्यन्तो-
त्पन्नम् ; तस्माद्रथन्तरयोनित्वम् । उद्गातारो अतिरात्रे रथ-
न्तरसामसाध्येनान्तिमेन सन्धिना स्तोत्रेण आश्विनशस्त्रप्रदर्शनार्थं

मिव सुवर्ते ३, अतो राक्षन्तरयोनिशंसने सति स्तोत्रगतस्य रक्ष-
न्तरस्यैव साक्षः 'सयोनिव' समानयोनिव सम्पद्यते ॥

अत्र सूर्यातिक्रमाभावं दर्शयति—“ईशान मस्य जगतः
स्वर्दृश मित्यसौ वाव स्वर्दृक्तेन सूर्यं नाति शंसति”—इति ।
ईशान मित्यादिकः प्रथमायामृचः ततोयः पादः । 'अस्य' सर्वस्य
जगतः 'ईशानं' स्वामिनं 'स्वर्दृशं' स्वर्गलोके दृश्यमानम्, 'अभि
नोनुमः'—इतिप्रथमपादगतनाव्ययः । अत्र स्वर्दृक्क्षयेनासावादित्य-
एवोच्यते, तेन सूर्यातिक्रमो नास्ति ॥

पूर्ववद् बृहत्त्यतिक्रमाभावं दर्शयति—“यदु बार्हतः प्रगाथ-
स्तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति ॥

प्रगाथान्तरं विधत्ते —“बृहवः मरुचक्षस इति (सं० ७.
६६.१०) मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वं मित्रो रातिर्वरुण उभे वा
एषो ऽहोरात्रे आरभते योऽतिरात्र मुपैति ; तद्यन्मैत्रावरुणं प्रगाथं
शंसत्यहोरात्रयोरेवैनं तदतिष्ठापयति”—इति । अङ्गो 'मित्रः'
स्वामी, रात्रेश्च 'वरुणः' तस्मात्तयोस्तद्रूपत्वम् । 'यः' यजमानः
'अतिरात्रं' क्रतुं मनुतिष्ठति, 'एषः' पुमानहोरात्रे 'उभे' अपि
उद्दिश्य क्रतुं आरभते ; उभयोः कालयोरनुष्येयविशेषसद्भावात् ।
अतो मैत्रावरुणप्रगाथशंसनेनाहोरात्रयोरेव कालयोः 'एनं' यज-
मानं प्रतिष्ठितं करोति ॥

पूर्ववदनतिक्रमं दर्शयति—“मरुचक्षस इति तेन सूर्यं नाति
शंसति ; यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । 'मरु-
चक्षसः'—इति अयमाणं सूरपदं सूर्यवाचि ; अतस्तस्य नातिक्रमः ॥

* सा० आ० ८.१.२०—३८. दृष्टव्याणि ।

† 'दृष्ट क्रतुं', 'अभि ता', 'मरुचः मरुचक्षस'—इति चयः प्रगाथाः । आश० आ० ६.४.१८)

पुनरप्यग्रे हे ऋची विधत्ते—“मही द्यौः पृथिवी च नस्, ते हि द्यावापृथिवी विश्वशब्धेति द्यावापृथिवीये शंसति ; द्यावा-पृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठासावमुच ; तद्यद् द्यावापृथिवीये शंसति, प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति”—इति । “मही द्यौः”—इत्येका (सं० १.२.१३), “ते हि”—इति (सं० १.१६०.१) द्वितीया ; उभे अप्यृची द्यावापृथिवी-देवताके । तेन द्यावा-पृथिवी सर्वेषां प्राणिना साधारभूते ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इयम्’ पृथिवी प्राणिना माय्ययः ; ‘अमुत्र’ जन्मान्तरे ‘असौ’ दुर्लोक माय्ययः । तथा सति द्यावापृथिवीययोः ऋचोः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठारूपयोर्लोकयोः ‘णः’ यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

अत्र सूर्यस्थानतिक्रमं दर्शयति—“देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिरिति तेन सूर्ये नाति शंसति”—इति । उत्तरस्या सृचि “देवो देवो”—इत्यस्मिन् पादे सूर्यस्य श्रूयमाणत्वात्तदतिक्रमो नास्ति ॥

ब्रह्मत्या अनतिक्रमं दर्शयति—“यद् गायत्री च जगती च ते हे ब्रह्मत्यौ ; तेन ब्रह्मती नाति शंसति”—इति । प्रथमा गायत्री-च्छन्दस्का चतुर्विंशत्यक्षरा, द्वितीया जगतीच्छन्दस्काष्टाचत्वारिंशदक्षरा ; मिलित्वा द्वासप्ततिरक्षराणि सम्पद्यन्ते ; तेषां द्वेधा विभागे सति षट्त्रिंशदक्षरे हे ब्रह्मत्यौ भवतः । तेन ब्रह्मत्या अनतिक्रमः ॥

अथाप्यन्या भेदा सृचं विधत्ते—“विश्वस्य देवी सृचयस्य जन्मनो न द्या-दौवाति न अभदिति विपदां शंसति”—इति । इय-सृच् पादद्वयोपताः अस्मिन् ब्राह्मणे एवोक्ता । सृचि धातुर्गत्वर्थः ।

सर्चयति गच्छतीति गतिमान् प्राणी * । 'विश्वस्य' सर्वस्य 'सृच-
यस्व' गतिमतः प्राणिनो यज्जस्य, तस्य 'जन्मनः' 'देवी' स्वामिनी
काचिनिर्कृतिरूपा सृत्युदेवता विश्वते ; 'या' सृत्युदेवता अस्मात्
'न रोषाति' न कुप्यति, 'न यमत्' नैव गृह्णातीति द्विपदायां
ऋचोऽर्थः । ता मीतां द्विपदां शंसेत् ॥

एता सृचं प्रशंसति—“चित्तैध मुक्य मिति ह स्म वा एतदा-
चक्षते, यदेतदाश्विनं ; निर्कृतिर्ह स्म पाणिन्दुपास्ते, यदैव होता
परिधास्यत्यथ पाशान् प्रति मोक्षामीति ; ततो वा एतां बृहस्पति-
द्विपदा मपश्यन् या रोषाति न यमदिति ; तथा निर्कृत्याः
पाणिन्या अधराचः पाशानपास्यत्यदेतां द्विपदां होता शंसति
निर्कृत्या एव तत्पाणिन्या अधराचः पाशानपास्यति स्वस्थव
होतोऽमुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय”-इति । यदेतत् 'आश्विनं' शस्त्र
मस्ति, तदेतच्चित्तैध मुक्य मिति बृहस्याभिज्ञा आचक्षते । चिता
एषाः काष्ठसमूहा मनुष्यं दग्धुं यस्मिन् श्मशानस्थाने, तत् स्थानं
'चित्तैधम्' ; तद्वदृण मिदम् 'उक्यं' शस्त्रम्, यथा श्मशानं जीव-
नार्थिनो बिभ्यति, तद्वदाश्विनं शस्त्रं भयहृत्तुरित्यर्थः । तत् कथं
मिति, तदेवोच्यते—“निर्कृतिः' सृत्युदेवता, सा च 'पाणिनी'
पाशहस्ता सती 'उपास्ते' होतुः समोपे निवसति । केनाभिप्राये-
णेति सोऽभिधीयते, — यदैवायं होता 'परिधास्यति' शस्त्रममाप्तिं
करिष्यति, तदैव बन्धनार्थं पाशान् प्राणिन् होतरि 'प्रति

* “अविर्हिसाकमां, 'अम क्षीणं मर्चयता मुपेयमा'-इत्यादिषु (अथ० सं० ८२.१० ;
आश० ग० १.१०.१६ ; पार० ग० २.१) तद्वा उच्यते”-इति, 'मर्चयति - मर्चयति-
हिसाकमां, हिंसात्'-इति च अमृत्याय सायणः (८.६०.२, २.२३.७) । 'मर्चय-
(शब्दार्थः)'-इति चु० पं० ११६ । 'मर्चयत्यर्थः' साय० ; उणा० ३.४३ । मर्चयतेमर्चः
पा० १.२.३८. वा० २ ।

मोक्षामि' प्रजेयामि 'इति' तस्मा अभिप्रायः । 'ततो वै' तस्मा-
देव निर्ऋत्याः परिहरणीयत्वकारणात् तदपाकरणार्थं बृहस्पतिः
'एतां' द्विपदां तत्परिहारहेतुत्वेनापश्यत् । कांसौ द्विपदेति
विवक्षायां तदीयो द्वितीयः पादो "न या"—इत्यादिकः प्रदर्शनार्थं
मुपादीयते । 'तया' द्विपदया पाशहस्ताया निर्ऋत्याः सकाशात्
'अधराचः' अधो लम्बमानान् पाशान् बृहस्पतिः 'अपास्यत्'
द्विपदायां पव्यमानायां तद्वस्तात्पाशाः पतिता इत्यर्थः । तद्वहो-
तापि द्विपदायाः शंसनेन पाशान् 'अपास्यति' निराकरोति ।
'स्वस्त्येव' चेमेणैवायं होता निर्ऋतिपाशात् मुच्यते । ततः सर्वायु-
र्भवति, यजमानस्यापि सर्वायुत्वाय शंसनं सम्पद्यते ॥ वेदनं
प्रशंसति— "सर्वं मायुरेति य एवं वेद"—इति ॥

तत्र सूर्यस्थानतिक्रमं दर्शयति— "मृचयस्य जन्मन इत्यसौ
वाव मर्चयतीव ; तेन सूर्यं नाति शंसति"—इति । द्विपदायां
गतिवाची 'मृचय'-शब्दोऽस्ति, 'असौ वाव' आदित्योऽपि मर्च-
यतीव सर्वदा गच्छत्येव ; 'तेन' सूर्याभिधानात्प्रत्यतिक्रमः ॥

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति— "यदु द्विपदा, पुरुषच्छन्दसं
सा सर्वाणि छन्दांस्यभ्यासा ; तेन बृहतीं नाति शंसति"—इति ।
'यदु' यस्मादेव कारणादियं द्विपदा, तस्मादेव पुरुषसादृश्यात्
पुरुषसम्बन्धिच्छन्दो भवति । पुरुषश्च सर्वच्छन्दसां प्रयोक्तेति
पुरुषद्वारा 'सा' द्विपदा सर्वाणि छन्दांसि अभितो व्याप्नोति ; 'तेन'
बृहत्या अपि व्याप्तत्वात् नास्त्यतिक्रमः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१०) ॥

ब्राह्मणस्पत्यया परि दधाति ब्रह्म वै बृहस्पति
 ब्रह्मण्येवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयत्येवा पिचे विश्व-
 देवाय वृष्ण इत्येतया परि दध्यात्प्रजाकामः पशु-
 कामो बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्त इति प्रजया वै
 सुप्रजा वीरवान्वयं स्थाम पतयो रयीणा मिति
 प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति यच्चैवं
 विद्वानेतया परि दधाति बृहस्पते अति यदर्थी अर्हा-
 दित्येतया परि दध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामो
 ऽतीव वान्यान् ब्रह्मवर्चसं मर्हति द्युमदिति द्युमदिव
 वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति
 यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायैव वै ब्रह्मवर्चसं
 तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्र मिति चित्र मिव वै
 ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति यच्चैवं
 विद्वानेतया परि दधाति तस्मादेवं विद्वानेतयैव
 परि दध्याद् ब्राह्मणस्पत्या तेन सूर्यं नाति शंसति
 यदु चिष्टुभं त्रिः शंसति सा सर्वाणि कृन्दांस्तृभ्याम्ना
 तेन बृहतीं नाति शंसति गायत्र्या च चिष्टुभा च
 वषट् कुर्याद् ब्रह्म वै गायत्री वीर्यं चिष्टुर् ब्रह्मणैव
 तद्वीर्यं सन्दधति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी वीर्यवान्

भवति यच्चैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्
करोत्यश्विना वायुना युवं सुदक्षोभा पिबत मश्वि-
नेति गायत्र्या च विराजा च वषट् कुर्याद्
ब्रह्म वै गायत्र्या च विराज् ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं सन्द-
धाति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति ब्रह्माद्य मन्त्र
मस्ति यच्चैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा च वषट्
करोति तस्मादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा
च वषट् कुर्यात् प्र वा मन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
पिबत मश्विनेत्येताभ्याम् ॥ ५ (११) ॥

अथाश्विनस्य समाख्यर्थं भक्ता मृचं विधत्ते— “ब्राह्मणस्यत्या
परि दधाति ; ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिर्ब्रह्मण्येवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति”
इति । “ब्रह्मस्यते अति यदर्थः”—इति (सं० २.२३.१५.), एषा
‘ब्राह्मणस्यत्या’ ; ब्रह्मस्यतेर्देवेषु ब्राह्मणजातिस्वरूपत्वात् । तेन
परिधानेनैतच्छस्त्रं ‘ब्रह्मण्येव’ ब्राह्मणरूपे ब्रह्मस्यतावेव प्रतिष्ठितं
भवति ॥

नित्यप्रयोगार्थं परिधानौयां विधाय काम्यप्रयोगं विधत्ते—
“एवा पिते विश्वदेवाय हृण इत्येतया (सं० ४.५०.६.) परि
दध्यात् प्रजाकामः पशुकामः”—इति ॥

तस्या ऋचस्तृतीयपाद मन्त्रव्यवच्छेदे— “ब्रह्मस्यते सुप्रजा
वीरवन्त इति प्रजया वै सुप्रजा वीरवान्”—इति । पुत्रादिरूपया
‘प्रजया’ पिता ‘सुप्रजाः’ शोभनापत्यः ‘वीरवान्’ शूरशक्त्ययुक्तश्च ।
तेन तृतीयपादोक्तं “सुप्रजा वीरवन्तः”—इति एतदुपपन्नम् ॥

चतुर्थपाद मनुवदति—“वयं स्वाम पतयो रयीणा मिति”—
इति । हे ब्रह्मस्यते ! त्वत्पसादाद् वयं ‘रयीणा’ धनानां पतयः
स्वाम ॥ अस्यार्थस्य स्पष्टत्वाद् व्याख्यानं सुपेक्ष्य ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं
प्रशंसति—“प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति, यत्रैवं
विद्वानेतया परि दध्नाति”—इति ॥

फलान्तरार्थम् ॥ अन्या मृचं विधत्ते—“ब्रह्मस्यते अति यदयीं
अर्ह्यादित्येतया (सं० २.२३.१५.) परि दध्नातेजस्कामो ब्रह्मवर्च-
सकामो ऽतीव वान्यान् ब्रह्मवर्चम् अर्हति”—इति । अत्र पादे
योऽय मतिशब्दस्याप्रसादादनुष्ठातान्यपुरुषान् ‘अतीव’ अतिक्रम्य-
वाधिकं ब्रह्मवर्चसम् ‘अर्हति’ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्वितीयपादे प्रथमपद मनुय व्याचष्टे—“दुमदिति दुमदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति, वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति”—इति । “दुम-
द्विभाति क्रतुमज्जनेषु”—इति द्वितीयः पादः । ब्रह्मवर्चसविशेषणेन
दुमतिमत्पर्यायो ‘दुमदिति’ शब्दः प्रयुज्यते । श्रुताध्ययनसम्पत्तिरूपं
‘ब्रह्मवर्चसं’ विद्वत्तभायां ‘दुमदिव वै’ प्रकाशयुक्तं निधं भूत्वा
‘विभाति’ सर्वेषां मेव भासते ‘इति’ तस्य पादस्य तात्पर्यम् । एत-
त्पादप्रसंगेन ब्रह्मवर्चसं ‘वीव वै’ विशेषेणैव भाति ॥

तृतीयपाद मनुय व्याचष्टे—“दीदयेव वै ब्रह्मवर्चसम्”—इति । अस्मिन्पि पादे ब्रह्मवर्चसविशि-
षणत्वेन दीप्यमानत्ववाचकं दीदयदिति पदं मस्ति ; ब्रह्मवर्चसं
‘दीदयेव वै’ ब्राह्मणेषु दीप्यत एवेति तस्य पदस्यार्थः ॥

चतुर्थपाद मनुय व्याचष्टे—“तदस्मासु द्रविणं धेहि श्विष
मिति, चित्रं मिव वै ब्रह्मवर्चसम्”—इति । अस्मिन् पादे ‘यश्चित्त

मिति विशेषणम्, तद्युक्तं मेव ; ब्रह्मवर्चसस्य वेदेन शास्त्रेणाचारेण च विचित्रत्वात् ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति — “ब्रह्मवर्चसो ब्रह्मयशसो भवति, यत्रैवं विद्वानेतया परि दधाति”—इति । ‘ब्रह्मवर्चसो’ अतः सम्पन्नः ‘ब्रह्मयशसो’ तन्निमित्तकीर्त्तियुक्तः ॥ उक्तं मयं निगमयति— “तस्मादेवं विद्वानेतयैव परि दध्याद्”—इति ॥

सूर्यस्यानतिक्रमं दर्शयति—“ब्राह्मणस्यत्या ; तेन सूर्यं नातिशंसति”—इति । यस्मादियं सृक् ब्राह्मणस्यतिदेवताका, सूर्यश्च सन्ध्योपासनादौ ब्राह्मणानां स्वामी, तस्मान्नातिक्रमः ॥

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति—“यदु त्रिष्टुभं त्रिः शंसति ; सा सर्वाणि छन्दांस्यभ्यासा ; तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । “त्रिः प्रथमां त्रिरुक्तमात्रम्”—इतित्यायेन * परिधानीयायास्त्रिराहन्तिरस्ति ; इयं त्रिष्टुप् त्रिरावर्त्यमाना द्वाविंशदधिकशताक्षरा सम्पद्यते ; तद्यदक्षरेषु सर्वेष्वन्धसा मन्त्रभावयितुं शक्यत्वादियं सर्वाणि छन्दांस्यभितो व्याप्नोति, अतो बृहत्या अपि तद्व्याप्तत्वात्तद्व्याप्तिक्रमः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “अश्विनेन ग्रहेण सपुरोडाशेन चरन्ति”—इति (आश्व० श्रौ० ६.५.२३.), तन्नोभयार्थं हे याज्ये विधत्ते—“गायत्री च त्रिष्टुभा च वषट् कुर्याद्”—इति । “उभा पिबत मश्विना”—इति (सं० १.४.६.१५.) गायत्री, “अश्विना वायुना”—इति (सं० ३.५.८.७.) त्रिष्टुप् ; ताभ्यां ‘वषट् कुर्यात्’ याज्याख्येन तदुभयं पठेदित्यर्थः ॥

तदेतदुभयं प्रशंसति—“ब्रह्म वै गायत्री, वीर्यं त्रिष्टुब् ; ब्रह्मणैव

* १भा० २२४० ४ पं०, २७४० १६ पं० इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

तंदीर्घं सन्दधाति”-इति । गायत्र्या ब्राह्मणस्य च प्रजापति-
मुखजत्वसाम्यादेकत्वम् ॐ, त्रिष्टुभो वीर्यहेतुत्वात् तद्रूपत्वम् ॥
तदुभयपाठे सति ब्राह्मण्येन सह वीर्यं सम्पादयति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयगसी
वीर्यवान् भवति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्
करोति”-इति ॥

तदुक्तयोगीयत्वीतिष्टुभोः प्रतीकद्वयं दर्शयति— “अश्विना
वायुना युवं सुदक्षोभा पिबत मश्विनेति”-इति । अश्विनेत्या-
दिकं त्रिष्टुभः प्रतीकम्, उभा पिबत मित्यादिकं गायत्र्याः प्रती-
कम् । एते त्रिष्टुब्-गायत्रीयाज्ये इत्येकः पक्षः ॥

पक्षान्तरं विधत्ते—“गायत्र्या च विराजा च वषट् कुर्याद् ;
ब्रह्म वै गायत्र्यां विराड् ; ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं सन्दधाति”-इति ।
गायत्र्या ब्रह्मत्वं पूर्वं मुक्तम्, विराजोऽन्नसाधनत्वादन्नत्वम् ; अत-
स्तदुभयपाठे सति ‘आद्यम्’ अन्नं ब्राह्मणजात्या संयोजयति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयगसी
भवति, ब्रह्माद्यं मन्नं मत्ति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा
च वषट् करोति”-इति । ब्राह्मणेनात्तं योग्यं पवित्रीभूतं
‘ब्रह्माद्यम्’ ॥

तद्योगीयत्वीविराजोः प्रतीकप्रदर्शनपुरःसरं मेतं पक्षं निग-
मयति— “तस्मादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा च वषट्
कुर्यात्,— प्र वा मन्वांसि मयान्यस्थुकभा पिबत मश्विनेत्ये-
ताभ्याम्”-इति । “प्र वा मन्वांसि”-इति (सं० ७.६८.२.)
विराट्, “उभा पिबतम्”-इति (सं० १.४६.१५.) गायत्री ।

‘गायत्र्या चैव विराजा च’-इत्येवकारेण पूर्वोक्तस्य त्रिष्टुप्पञ्चमस्य
व्यावृत्तिः ; तस्मादपि विराट्पञ्चमः प्रथमस्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (११) ॥

॥ अथ पठः खण्डः ॥

चतुर्विंश मेतदहं पयन्त्यारम्भणीयं मेतेन वै
संवत्सरमारभन्ते एतेन स्तोमांश्च कृन्दांसि चैतेन
सर्वा देवता अनारब्धं वै तच्छन्दोऽनारब्धं सा देवता
यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते तदारम्भणीयस्यारम्भणीयत्वं
चतुर्विंशः स्तोमो भवति तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वं
चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा अर्द्धमासश्च एव तत्संवत्सर
मारभन्ते उक्त्यो भवति पशवो वा उक्त्यानि पशूनां
मवरुक्षैः तस्य पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदश

* ‘पटवै’-इत्यारभ्य (२६६३०) एतदन्ता उक्ता अतिरात्रिविधम् , कल्पेऽप्येवम्
‘अतिरात्रे’-इत्यारभ्य कण्डिकाध्याये (६४,३०) । “अतिरात्रेण प्रजाकामः पशुकामो वा”-
इत्यपकल्पोदविचिह्नम् (१४.१.२०) । यज्ञोक्तमुपक्रमे ‘भतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः प्रथमं
विधीयते’-इति (१भा० ८५०), ‘अपिष्टोमः’-० वचनो-इति च (१भा० ८५०),
तत्सर्वं मेतदन्तं ज्ञातव्यम् ।

शस्त्राणि^१ स मासो मासश्च एव तत्संवत्सर मार-
भन्ते तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्ता-
वन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सर मारभन्ते^२
ऽग्निष्टोम एतदहः स्यादित्याहुर्ऽग्निष्टोमो वै संव-
त्सरो^३ न वा एतदन्यो ऽग्निष्टोमादहर्दाधार^४ न
विज्याचेति^५ स यद्यग्निष्टोमः स्यादष्टाचत्वारिंशास्त्रयः
पवमानाः स्युश्चतुर्विंशानीतराणि स्तोत्राणि तदु-
षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संव-
त्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सर मारभन्त उक्त्य एव
स्यात्पशुसमृद्धो यज्ञः पशुसमृद्धं सच^६ सर्वाणि चतु-
र्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाद्देवतदहश्चतुर्विंशं^७ तस्मा-
दुक्त्य एव स्यात् ॥ ६ (१२) ॥

अग्निष्टोम उक्त्यः षोडशतिरात्रयेत्येवं चतुःसंख्यो ज्योति-
ष्टोमः सार्धेनाध्यायषोडशकेनाभिहितः ; अथ एतच्चतुष्टयं मुष-
जोष्यं प्रवर्त्तमानं “गवामयनं” नाम संवत्सरमत्र मभिधातव्यम् * ।
संवत्सरगतेषु षड्यधिकशतत्रयदिवसेष्वेकैकस्मिन् दिवसे पूर्वोक्तानां
चतसृणां संस्थानां मध्ये कयाचित् संस्थया युक्तः सोमप्रयोगः सर्वो-
ऽप्यनुष्ठेयः । सोऽय मेकैकदिनमाध्यः सोमप्रयोगो वेदेष्वहःशब्देन
व्यवह्रियते । संवत्सरसत्रस्याद्ये दिवसे कश्चिदतिरात्रमंस्थः सोम-
प्रयोगोऽनुष्ठेयः । तदनन्तरभाविनि द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं सोम-

* सामब्राह्मणे चैतन् चतुर्थपञ्चमप्रपाठकयोराघातम् ।

प्रयोगं विधत्ते — “चतुर्विंश मेतदहत्पयन्धारभणीयम्”-इति ।
‘चतुर्विंश’-नामकः कश्चित् स्तोमविशेषः । स च हृन्दोगैरेव
मास्नायते— “अष्टाभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः स चतसृभिः स
एकया ; अष्टाभ्यो हिङ्करोति, स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः ;
अष्टाभ्यो हिङ्करोति, स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः”-इति* ।
अस्याय मर्थः— स्तोत्रस्थाधारभूते ऋचे विद्यमानास्त्रिंशः ऋच
आहन्तिविशेषेण चतुर्विंशतिसङ्ख्याका ऋचः कर्त्तव्याः । सा चा-
हन्तिस्त्रिभिः पर्थ्यायेः सम्पद्यते । तत्र प्रथमे पर्थ्याये प्रथमा ऋचं
त्रिरभ्यस्य ‘सः’ उद्गाता ताभिस्त्रिभिरुच्चारयेत्, द्वितीया ऋचं चतुर्वारं
मभ्यस्य ताभिश्चतसृभिर्गायेत्, तृतीयाया ऋचः सक्तदेवपाठो न
चाहन्तिः । एवं प्रथमपर्थ्याये ऽष्टौ ऋचः सम्पद्यन्ते ; ताभिः
‘हिङ्करोति’ उद्गायेत् । द्वितीयपर्थ्याये प्रथमायाः सक्तपाठः, द्विती-
यायास्त्रिराहन्तिः, तृतीयायाश्चतुराहन्तिः ; इत्येव मन्त्राप्यष्टौ सम्प-
द्यन्ते । तृतीयपर्थ्याये प्रथमायाश्चतुराहन्तिः, द्वितीयायाः सक्त-
पाठः, तृतीयायास्त्रिराहन्तिः ; इत्येव मन्त्राप्यष्टौ सम्पद्यन्ते । तत् सर्वं
मिलित्वः चतुर्विंशतिसङ्ख्या ऋचे भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंश-
स्तोमः । अनेन स्तोमेन स्तोत्राणि यस्मिन्नहनि निष्पाद्यन्ते, तदहः
‘चतुर्विंशम्’ ; तादृशं मेतदहः ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठेयुः । अत्र सत्रेषु
सर्वत्रोपयन्त्यासत इति शब्दावनुष्ठानपरी ; एताभ्यां विधानं मेव
सत्रलिङ्गम् । “तत्र ये यजमानास्ते ऋत्विजः”-इति श्रुत्यन्तरा-
हृत्विजां सर्वेषां यजमानत्वेनोपयन्तीति बहुवचनम् । तस्यैतस्याहः
‘आरभणीयम्’-इति नामधेयम् ॥

* ता० ब्रा० ३, ८ । षड्रचङ्कस्य विष्टदादयः षट् स्तोमाः ; तन्महन्दीसानां चतुर्विंश-
दयकायः स्तोमा आवाताः ; तेनैवं प्रथमः ।

तस्मैतस्य नाम्नी निर्वचनं दर्शयति — “एतेन वै संवत्सर मार-
भन्त, एतेन स्तोमांश्च कृन्दांसि चैतेन सर्वा देवता; अनारब्धं वै
तच्छब्दोऽनारब्धा सा देवता, यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते; तदारम्भ-
णीयस्यारम्भणीयत्वम्”-इति । एतेनैव चतुर्विंशनाम्ना सन्निभः
‘संवत्सर’ स च मारभन्ते । तत्र सामग्री प्रयोक्तव्या ये स्तोमाः, बहुवै-
प्रयोक्तव्यानि यानि कृन्दाभि, आद्य तत्तन्मन्त्र-प्रतिपाद्याः सर्वा
देवताः, तत् सर्वं मनेनैवाङ्गारभन्ते । यदि कश्चिदेतस्मिन्नहनि
कृन्दो वा देवतान्तरं वा नारभेत्, तदानीं मन्यस्मिन्नहनि
आरम्भं मपि कृन्दोदेयतादिकं मनारब्धसदृशं भवेत् भवति ।
तस्मादस्मिन्नेवाहनि सर्वस्य सुख्यः प्रारम्भः । तथा सत्यारभ्यते
सर्वं मस्मिन्नहनीति व्युत्पत्त्यारम्भणोऽयं नाम सम्पन्नम् । यद्यप्ये-
तस्मादङ्कः पूर्वभाविनि प्रायणीयाख्येऽहनि सत्वं प्रारब्धम्, तथापि
तथा प्रायणीयस्यातिरात्रसंयुक्तस्य संवत्सरोपक्रमसाधारणत्वात्
अस्य सत्रस्य विशेषेण प्रारम्भोऽस्मिन्नेव भवतीत्यभिप्रेत्येतस्यारम्भणी-
यत्वं सैव युक्तम् ॥

अस्मिन्नहनि स्तोमविशेषं विधत्ते — “चतुर्विंशस्तोमो भवति;
तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वम्”-इति । यान्यत्र स्तोत्राणि भवन्ति,
तेषु सर्वेषु यः पूर्वं मुदाहृतः ॥ चतुर्विंशत्वसंख्यासम्पादनरूपः
स्तोमः; स एव कर्त्तव्यः । ईदृशस्तोमयोगादेवाङ्कोऽपि चतुर्विंशं नाम
सम्पन्नम् ॥

तं स्तोमं प्रशंसति — “चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा, अर्धमासश्च
एव तत्संवत्सर मारभन्ते”-इति । दादृशम् सामेधुं विद्यमाना
अर्धमासाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः । तथा मत्पदमासश्च एकं मर्त्रं

मासं समाप्य पुनरप्यपरोऽर्धमास इत्येवं क्रमेण चतुर्विंशतिसम्पत्तौ
संवत्सरसप्तप्रारम्भो भवति । तस्माच्चतुर्विंशस्तोमः प्रशस्तः ॥

एतस्मिन्नहनि सोमयागस्य संख्याविशेषं विधत्ते—“उक्थ्यो
भवति ; पशवो वा उक्थ्यानि, पशूना मवरुद्वै”-इति । अग्नि-
ष्टोमादूर्ध्वभावी योऽय सुक्थ्योऽस्ति *, सोऽस्मिन्नहनि प्रयोक्तव्यः ।
तत्र द्वादशस्तोत्रेभ्य उत्तराणि शीर्षुक्थनामकानि स्तोत्राणि ;
तेषां पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् । अत उक्थ्यानुष्ठानं पशुप्राप्तये
भवति ॥

तस्मिन्नहनि चोदकप्राप्तस्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति—“तस्य
पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति, पञ्चदश शस्त्राणि ; स मासो, मासश्च एव
तत्संवत्सर मारभन्ते”-इति । मासगतानां दिवसानां त्रिंशत्त्वात्
स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यायाश्च तथात्वान्मासत्वसम्पत्तिः । ‘मासश्च’ एकैक-
मासक्रमेणेत्यर्थः ॥

स्तोत्रगतानां सृचां सङ्ख्यां प्रशंसति—“तस्य षष्टिश्च त्रीणि
च शतानि स्तोत्रिण्यास्तावन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश्च एव तत्संवत्सर
मारभन्ते”-इति । एकैकस्य स्तोत्रस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यायावत्त-
त्वात्तत्रत्याः स्तोत्रयोग्या ऋचश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते ; तथा सति
दशसु स्तोत्रेषु चत्वारिंशदधिकं शतद्वयम्, पञ्चसु स्तोत्रेषु विंशत्य-
धिकं मेकं शतम्,—एतदुभयं । मिलित्वा षष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्याकाः
स्तोत्रिण्याः सम्पद्यन्ते । संवत्सरसम्बन्धीन्याहान्यपि तत्सङ्ख्याकानि ;
तथा सति ‘अष्टःशः’ अष्टःक्रमेणैव संवत्सरसप्त मारभन्ते । तदेव
मुक्तः पञ्च उपपादितः † ॥

* २२३-२४३५० द्रष्टव्यम् ।

† “चतुर्विंशं भवति० ० प्रतिनिष्ठम्”-इति च ता० ब्रा० ४.२.५-१० ।

अथ पञ्चान्तरं विधत्ते*—“अग्निष्टोम एतदहः स्वादित्वाहु-
रग्निष्टोमो वै संवत्सरो ; न वा एतदन्यो ऽग्निष्टोमादहर्दाधार, न
विध्यावेति”—इति । यदिदं द्वितीयं महः, सोऽग्निष्टोमः कर्त्तव्यः ;
अग्निष्टोमस्य संवत्सरमत्ररूपत्वात् । कथं मिति चेत्, तदु-
च्यते— ‘अग्निष्टोमादन्यः’ उक्त्यादिरूपः कश्चिदपि क्रतुः संवत्सर-
सत्रावयवभूतः, एतदहः ‘नैव दाधार’ नैव धारयितुं शक्तः । अनु-
पदिष्टान्यङ्गानि सर्वाण्यग्निष्टोमादतिदिश्यन्ते ; तदेतदग्निष्टोमस्य
धारयितृत्वम् । तस्मादग्निष्टोमव्यतिरिक्तः क्रतुरेतदहः ‘न विध्याच्च’
विवेक्तुं मनुष्यापयितुं न शक्तः । ‘इति’ एवं पञ्चान्तरवादिना
मभिप्रायः ॥

अद्यिन् पक्षे स्तोमविशेषं विधत्ते—“स यद्यग्निष्टोमः स्वाद-
ष्टाचत्वारिंशन्मयः पवमानाः स्युश्चतुर्विंशानौतराथ स्तोत्राणि ;
तदु षष्टिथैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्नि संवत्सरस्याहा-
न्यक्षःश एव तत्संवत्सरं भारभन्ते”—इति । अग्निष्टोमपक्षे
ब्रह्मिष्यवसान-माध्यन्दिनपवमानाभेवपवमानेषु त्रिषु स्तोत्रेष्वष्टा-
चत्वारिंशन्नामकः स्तोमः कर्त्तव्यः । स च कृन्दोर्गैरेव मान्नातः—
“षोडशभ्यो द्विङ्करोति, स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया ; षोड-
शभ्यो द्विङ्करोति, स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः ; षोडशभ्यो
द्विङ्करोति, स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति † । प्रथमे
पथ्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिगहन्तिः, द्वितीयाया द्वादशकत्वं चावहन्तिः,
तृतीयायाः सप्तत्पाठः ; द्वितीयपथ्याये प्रथमायाः सप्तत्पाठः,

● एवं सैव पञ्चान्तरं सामब्राह्मण्येऽपि । ता० श्रौ० ४.२.१.१२.॥

† एषाष्टाविंशस्य ‘प्रतिष्ठिता’ विष्टिताः ता० श्रौ० ३.१२.॥, आनाता आपरा तत
सप्तैव ‘नैदीयः सङ्कुमा’—इति (३.१४.॥) ।

द्वितीयायास्त्रिराहन्ति; तृतीयाया द्वादशकृत्व आहन्ति; ; तृतीय-
पथ्याये प्रथमाया द्वादशकृत्व आहन्ति; द्वितीयायाः सक्तत्पाठः;
तृतीयायास्त्रिराहन्ति; ; मिलित्वाष्टाचत्वारिंशत् स्तोत्रीयाः सम्प-
द्यन्ते । सोऽय मष्टाचत्वारिंशः स्तोमः । त मेतं पवमानेषु त्रिषु
कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु चतुर्विंशं स्तोमं कुर्यात् । तथा सति
पवमानस्तोत्रेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्याकाः स्तोत्रीयाः सम्प-
द्यन्ते ; इतरस्तोत्रेषु षोडशाधिकशतद्वयसङ्ख्याकाः ; ततो मिलित्वा
षड्यधिकशतद्वयसङ्ख्याका भवन्ति । संवत्सरगताना मङ्गा मपि
तावत्त्वादहःक्रमेणैव संवत्सर मारभन्ते ॥

एवं पञ्चदश सुपन्थस्य तयोः समविकल्पत्व मभिप्रेत्य पुनरपि
पूर्वोक्तं सुकथ्य सुपन्थस्यति—“उक्त्य एव स्यात् ; पशुसमृद्धो यज्ञः,
पशुसमृद्धं सत्त्वं, सर्वाणि चतुर्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाद्देवतदह-
श्चतुर्विंशं ; तस्मादुक्त्य एव स्यात्”—इति । उक्त्यस्तोत्राणां पशु-
साधनत्वात् उक्त्यो यज्ञः पशुसमृद्धः, सत्त्वं च पशुसमृद्धं कर्तव्यम् ।
किञ्च उक्त्यपक्षे सर्वाणि स्तोत्राणि चतुर्विंशस्तोमकानि ; स
त्वनिष्टोमपक्षे पवमानव्यतिरिक्तान्येव । तथा सति प्रत्यक्षात्
मुख्यवृत्त्यैवैतदहश्चतुर्विंशं भवति ; सङ्ख्यान्तरस्य कुत्राप्यप्रविष्ट-
त्वात् । ‘तस्मादुक्त्य एव’ कार्यः * । एवशब्दो विकल्पार्थः ;
“अग्निष्टोम इदं महर्ककथ्यो वा”—इतिमूत्रकारवचनात् † ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१२) ॥

* एष सामग्राह्येऽपि दृश्यम् (ता० ब्रा० ४.२.१३, १४.) ।

† भाष० श्री० ७. ४. १५, १५ ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

बृहद्रथन्तरे सामनो भवत एते वै यज्ञस्य नावी
सम्पारिण्यौ यद् बृहद्रथन्तरे ताभ्या मेव तत्संवत्सरं
तरन्ति पादौ वै बृहद्रथन्तरे शिर एतदहः पादाभ्या
मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायन्ति पक्षौ वै बृहद्रथन्तरे शिर
एतदहः पक्षाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते ते उभे
न समवसृज्ये य उभे समवसृजेयुर्यथेव छिन्ना नौर्व-
न्धनात्तीरं तीरं मृच्छन्ती प्रवेतैव मेव ते सन्निगात्तीरं
तीरं मृच्छन्तः प्रवेरन् य उभे समवसृजेयुस्तद्यदि
रथन्तरं मव सृजेयुर्वृहतेवोभे अनवसृष्टे अथ यदि
बृहदवसृजेयू रथन्तरं वोभे अनवसृष्टे यद्वै रथन्तरं
तद्वैरूपं यद् बृहत्तद्वैराजं यद्रथन्तरं तच्छाक्तरं यद्
बृहत्तद्वैवतं मेव मेते उभे अनवसृष्टे भवतो ये वा
एवं विद्वांस एतदहंरूपयन्त्याप्त्वा वै ते ऽहःशः संव-
त्सरं माघाहमासं आषा मासं आषा सोमांश्च
कृन्दांसि चाषा सर्वा देवतास्तप एव तप्यमानाः
सोमपीथं भक्षयन्तः संवत्सरं मभिषुण्वन्त आसते ये
वा अत ऊर्ध्वं संवत्सरं मुपयन्ति गुरुं वै ते भारं मभि-
नि दधते स वै गुरुभारः शृणोत्यथ य एनं परस्तात्

कर्मभिराभ्यावस्तादुपैति^१ स वै स्वस्ति संवत्सरस्य
पार मश्नुते^२ ॥ ७ (१३) ॥

पृष्ठस्तोत्रे चोदकप्राप्तं विकल्पितं * सामद्वय मनुष्य प्रशंसति—
“बृहद्रथन्तरे सामनी भवत ; एते वै यज्ञस्य नावौ सम्पारिच्छी यद्
बृहद्रथन्तरे ; ताभ्या मेव तत्संवत्सरं तरन्ति”—इति । “त्वा मिद्धि
हवामहे”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम ‘बृहत्’^१, “अभि त्वा शूर
नोनुमः”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं ‘रथन्तरम्’^२ । एते उभे अपि यज्ञा-
स्थस्य समुद्रस्य सम्यक् परतीरप्राप्तिसाधनभूते नावौ । संवत्सर-
सत्रस्य समुद्ररूपत्वं शाखान्तरे दर्शितम्—“समुद्रं वा एते प्र
प्रवन्ते, ये संवत्सरं मुपयन्ति”—इति (ते० सं० ७.५.१.२. §) । तथा
सति तत्पारनयनहेत्वोः सामोर्नौरूपत्वं युक्तम् । अतो बृहद्रथन्तर-
रूपाभ्या मेव संवत्सरसत्ररूपं समुद्रं ‘तरन्ति’ गवामयनस्य पारं
गच्छन्तीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पादौ वै बृहद्रथन्तरे, शिर एतदहः ;
पादाभ्या मेव तच्छिष्यं शिरोऽभ्यायन्ति”—इति । यथा मनुष्यस्य
पादौ, तथा सत्रस्य ‘बृहद्रथन्तरे’ सामनी ; ‘एतत्’ आरम्भणीय
महः शिरःस्थानीयम् । ततो यथा लोके पुरुषाः पादाभ्या मेव
देशान्तरात् खण्डहे गत्वा, तत्र शिरोऽभिलक्ष्याभ्यङ्गकर्णाभरणादि-

* “रथन्तरसामा बृहत्सामोभवसामा वा प्रथमं यजन्त”—इति आप० श्रौ० १०.२.१ ।

† क० आ० २.१.५.२. ऋषि आर० गा० १.१.२०. बृहत् (योनिसाम) ; उ० आ० २.
१.१२.१,२ ऋषीः प्रगावदथै ऊङ्गा० गा० १.१.५. बृहत् (लोचम्) ।

‡ क० आ० ३.१.५.१ ऋषि आर० गा० २.१.२१. रथन्तरं (योनिसाम) ; उ० आ०
१.१.११.१,२ ऋषीः प्रगावदथै ऊङ्गा० गा० १.१.१. रथन्तरं (लोचम्) ।

§ एष मेव ता० ब्रा० ५.८.४.६. (ब्रह्मसाम—ये० गा० १४.१.३४.) ।

रूपां 'श्रियम्' 'आयन्ति' प्राप्नुवन्ति ; एव मेते सत्विणः सामभ्या
मेतदहः प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पक्षी वै बृहद्रथन्तरे, शिर
एतदहः ; पक्षाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते”—इति । यथा
लोके पक्षी पक्षाभ्या मेवाकाशि सञ्चरन्, शिरोऽभिलक्ष्य नानाविध-
दिग्दर्शनरूपां 'श्रियं' मिश्रयति ; एव मत्तापि सामभ्या मेतस्मिन्-
हनि 'श्रियम्' अनुष्ठानरूपां सत्विणो 'भुवते' मिश्रयन्ति ॥

सामद्वयस्य परित्यागं निषेधति — “ते उभे न समवसृज्ये ; यं
उभे समवसृजेयुष्येव हिन्ना नोवेत्सनात्तीरं तोर सृच्छन्ती प्रवेतैव
मेव ते सत्विणस्तोरं तोर सृच्छन्तः प्रवेरन् य उभे समवसृजेयुः”—
इति । ‘उभे’ सामनी ‘न समवसृज्ये’ न परित्याज्ये ; एकस्याप्यन-
नुष्ठानं सुभयपरिचायः । ‘ये’ सत्विणो ऽनभिज्ञाः सन्तः उभयं
परित्यजन्ति, तेषां हिन्ननौसादृश्यं प्रसज्येत । लोके हि नाविकः
सायं काले नावं कयाचिद्रज्ज्वा तोरस्थे स्थाणी बध्नाति ; यदा
प्रवाहवेगाद्गात्रौ सा रज्जुस्त्यजति, तदानीं बन्धनस्याणोष्णिक्रा नौः
प्रवाहवेगेनेतस्ततो नोयमानो परतोऽर मवीतीरञ्च पुनः पुनः प्राप्नु-
वन्ती रज्ज्वाभावात् ‘प्रवेत’ यत् कापि गच्छेत् । एव मेव ते
सत्विणः सामद्वयाभावे तत्तत्तीरमदृशानहर्दिशिपान् ‘सृच्छन्तः’ अनु-
तिष्ठन्तोऽपि ‘प्रवेरन्’ विनश्येयुरित्यर्थः । ये सामद्वयं अपि परि-
त्यजन्ति, तेषां मेवायं दोष इति दर्शयितुं ‘य उभे समवसृजेयुः’—
इति पुनरभिधानम् ॥

उभयोः साम्प्रोर्विकल्पितत्वादिकपरित्यागे दोषो नास्तीत्ये-
तद्वर्णयति — “तद्यदि रथन्तरं मवसृजेयुर्बृहत्तैयोभे अनवसृष्टे ; अथ
यदि बृहदवसृजेयू रथन्तरेणैवोभे अनवसृष्टे”—इति । ‘तम्’ तयोः

सन्निर्मध्ये यदा रथन्तरं परित्यजेयुः,— बृहद्देवानुतिष्ठेयुः, तदा
बृहत्तैव प्रयोगसम्पूतः फलत उभय मध्यपरित्यक्त मेव भवति ; एवं
बृहत्परित्यागपक्षेऽपि रथन्तरेणैव सम्पूतिः ॥

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रशंसति— “यहै रथन्तरं तद्वैरूपं,
यद् बृहत्तद्वैराजं, यद् रथन्तरं तच्छाक्षरं, यद् बृहत्तद्वैवत मेव मेते
उभे अन्वच्छे भवतः”—इति । पृष्ठपञ्चदशेऽष्टस्यपि दिवसेषु क्रमेण
पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि षट् सामानि,— रथन्तरं, बृहद्, वैरूपं
वैराजं, शाक्षरं, रैवत मिति । तत्र रथन्तरस्य बृहत्तद्योत्पत्तिस्थानं
पूर्वं मुक्तम् (३१२ पृ०) ; “यद् व्याव इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्या
सृच्युत्पन्नं वैरूपं साम† ; “पिशा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा”—इत्यस्या
सृच्युत्पन्नं वैराजं साम ‡ ; “प्रो ष्वस्मी पुरो रथम्”—इत्यस्यां गोय-
मानं शाक्षरं साम § ; “रैवतीर्नः सधमादे”—इत्यस्यां गोयमानं रैवतं
साम ॥ । तत्र बृहद् रथन्तरयोरेवातोत्तरस्थानीयत्वादशेषसामफल-
सिद्ध्यर्थं मेते उभे अपरित्यक्ते एव भवतः ; उभयपरित्यागः सर्वथा
न योग्य इत्यर्थः ॥

* “पृष्ठः षडङ्गी भवति”—इति ते० सं० ७.२.६.२ । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः पा० ४.
२.४२, वा० । “अभिप्लवं पूर्वं पुरसाद् विपुवत उपयन्ति पृष्ठं मुत्तरम्”—इति शत० ब्रा०
१२.२.३.४ । परसात् टीप्पण्यां (३१६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† छ० आ० १.२.४.६ ऋषि आ० गा० १.१.३, वैरूपं (योनिसाम) ; उ० आ०
२.२.११.१, २ ऋषीः प्रगायद्वये ऊह्य० गा० १.२.७, वैरूपं (सौप्तिकम्) ।

‡ छ० आ० ४.१.१.८ ऋषि आ० गा० २.१.११, वैराजं (योनिसाम) ; उ० आ०
२.१.११.१-३ ऋषे ऊह्य० गा० १.१.१०, वैराजं (सौप्तिकम्) ।

§ उ० आ० ८.१.१४.१. (१) ।

॥ छ० आ० २.२.१.८ ऋषि आ० गा० २.१.१०, रैवती (योनिसाम) ; उ० आ०
४.१.१४.१-३ ऋषे ऊह्य० गा० २.२.७, रैवतं (सौप्तिकम्) ।

उत्तस्याङ्गोऽनुष्ठानं प्रयंसति—“ये वा एवं विद्वांस एतद्वत्
अप्यन्वाद्या वै ते ऽहःशः संवत्सरं माघार्हमासश्च आघा माघश्च
आघा स्तोमांश्च कन्दांसि च आघा सर्वा देवतास्तप एव तप्य-
मानाः सोमपीयं भजयन्तः संवत्सरं मभिपुण्यन्त आसते”—इति ।
‘ये’ सत्रिणः पूर्वोक्तप्रकारेण एतस्याङ्गं मङ्गिमानं विद्वांस एतद्वत्
अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणः संवत्सरसत्त महद्दारेण, अर्धमासद्वारेण,
मासद्वारेण, स्तोमच्छन्दोद्वारेण, सर्वदेवताद्वारेण प्राप्य तपश्चरन्ती-
निर्विघ्नं सोमपानं कुर्यन्तः संवत्सरं मपि नैरन्तर्येण सोम मभि-
पुण्यन्त आसते ; विघ्नः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

अथ सत्रगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहं विधत्ते—“ये वा
अत ‘उह’ संवत्सरं सुपयन्ति, गुरुं वै भारं मभि नि दधते ; स
वै गुरुभारः शृण्वत्यथ य एनं परस्तात् कर्मभिराद्या ऽवस्तादुपैति,
स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारं मश्नुते”—इति । ‘ये वै’ केचन मन्त्र-
बुद्धयः सत्रिणः ‘अतः’ आरम्भणोऽयं चतुर्विंशं महः प्रारभ्योऽर्चुं मातु-
लोभ्येनैतत्संवत्सरसत्तम् ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणो ‘गुरुं
वै’ प्रौढं मेव भारम् ‘अभिनिदधते’ स्वस्थोपरि स्थापयन्ति ; ‘स
वै’ स एव गुरुभारः ‘शृण्वति’ भारवाहकान् सत्रिणो विनाशयति ।
‘अथ’ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन ‘ये’ सत्रिणः ‘एनं’ संवत्सरं ‘परस्ताद्’
आदित आरभ्य विहितैः ‘कर्मभिः’ पूर्वपक्षगतैः ‘आद्या’ अनुष्ठा-
योत्तरपक्षे ‘अवस्तात्’ प्रत्यवरोहक्रमेण ‘उपैति’ उपयन्ति, अनु-
तिष्ठन्ति । ‘स वै’ त एव सत्रिणः ‘स्वस्ति’ क्षेमेण संवत्सरसत्तस्य
‘पारं’ समाप्तिम् ‘अश्नुते’ अश्नुवन्ते, प्राप्नुवन्ति ॥

अथ मर्थः ।—अस्ति किञ्चिद्विद्वद्ग्रामकं संवत्सरसत्तस्य मध्ये

सांशोर्मध्ये यदा रथन्तरं परित्यजेयुः,— ब्रह्मदेवानुतिष्ठेयुः, तदा
ब्रह्मैव प्रयोगसम्पूतः फलत उभय मध्यपरित्यक्त मेव भवति ; एवं
ब्रह्मपरित्यागपक्षेऽपि रथन्तरेणैव सम्पूतिः ॥

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रशंसति— “यद्वै रथन्तरं तद्वैरूपं,
यद् ब्रह्मसद्वैराजं, यद् रथन्तरं तच्छाक्तं, यद् ब्रह्मसद्वैवत मेव मेति
उभे अनवच्छेदे भवतः”—इति । पृष्ठपञ्चमे ॥ षट्सपि दिवसेषु क्रमेण
पृष्ठस्रोत्रनिष्पादकानि षट् सामानि,— रथन्तरं, ब्रह्मद्, वैरूपं
वैराजं, शाक्तं, रैवत मिति । तत्र रथन्तरस्य ब्रह्मतत्त्वोत्पत्तिस्थानं
पूर्वं सुक्तम् (३१२ पृ०) ; “यद् व्याव इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्या
स्युत्पन्नं वैरूपं साम १ ; “पिबा शोम मिन्द्र मन्दत् त्वा”—इत्यस्या
स्युत्पन्नं वैराजं साम २ ; “प्रो ष्वसै पुरो रयम्”—इत्यस्यां गोय-
मानं शाक्तं साम ३ ; “रैवतोर्नः सधमादे”—इत्यस्यां गोयमानं रैवतं
साम ४ । तत्र ब्रह्मरथन्तरयोरेवातोत्तरस्थानीयत्वादप्येव सामफल-
सिद्ध्यर्थं मेति उभे अपरित्यक्ते एव भवतः ; उभयपरित्यागः सर्वथा
न योग्य इत्यर्थः ॥

* “पृष्ठः षडङ्गी भवति”—इति तं सं० ७.२.६.२ । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः पा० ४.
२.४२, वा० । “अभिप्रवं पूर्वं पुरसाद् विभुत उपयन्ति पृष्ठं सुत्तरम्”—इति शत० ब्रा०
१२.२.३.४ । परसाम् टीप्पण्यां (३१६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† इ० पा० १.२.४.६ ऋचि आ० गा० १.१.३, वैरूपं (योनिशाम) ; उ० पा०
२.२.११.१, २ ऋचोः प्रगायत्ये कण्ठ० गा० १.१.७, षडपं (क्षात्रम्) ;

‡ इ० पा० ५.१.१.८ ऋचि आ० गा० २.१.७१, वैराजं (योनिशाम) ; उ० पा०
१.१.११.१-३ ऋचि कण्ठ० गा० १.१.१०, वैराजं (क्षात्रम्) ।

§ उ० पा० ८.१.१४.१ (१) ।

॥ ऋचौ पा० २.२.१.८ ऋचि आ० गा० २.१.१७, रैवतं (योनिशाम) ; उ० पा०
४.१.१५.१-३ ऋचि कण्ठ० गा० २.२.७, रैवतं (क्षात्रम्) ।

उत्तस्थाङ्गोऽनुष्ठानं प्रयंसति— “ये वा एवं विद्वांस एतद्वत्
समयन्त्याद्या वै ते ऽहःशः संवत्सर माघार्हमासश्च आघा मासश्च
आघा स्तोमाश्च कृन्दांसि च आघा सर्वा देवतास्तप एव तन्म-
मानाः सोमपीयं भक्षयन्तः संवत्सर मभिषुषन्त आसते”—इति ।
‘ये’ सत्रिणः पूर्वोक्तप्रकारेण एतस्थाङ्गो महिमानं विद्वांस एतद्वत्
अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणः संवत्सरसत्र महद्दारेण, अर्धमासद्वारेण,
मासद्वारेण, स्तोमच्छन्दोद्वारेण, सर्वदेवताद्वारेण प्राप्य तपस्वरत्नी
निर्विघ्नं सोमपानं कुर्यन्तः संवत्सर मपि नैरन्तर्येण सोम मभि-
षुषन्त आसते ; विघ्नः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

अथ सत्रगतस्थोत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहं विधत्ते— “ये वा
अत ‘उह’ संवत्सर सुपयन्ति, गुरुं वै भार मभि नि दधते ; स
वै गुरुभारः शृङ्गात्यथ य एनं परस्तात् कन्धैभिराद्या ऽवस्तादुपैति,
स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते”—इति । ‘ये वै’ केचन मन्त्र-
बुद्धयः सत्रिणः ‘अतः’ आरम्भणीयं चतुर्विंश महः प्रारम्भोक्तं मानु-
लोम्येनैतत्संवत्सरसत्रम् ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणो ‘गुरुं
वै’ प्रौढं मेव भारम् ‘अभिनिदधते’ स्वस्योपरि स्थापयन्ति ; ‘स
वै’ स एव गुरुभारः ‘शृणाति’ भारवाङ्मकान् सत्रिणो विनाशयति ।
‘अथ’ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन ‘ये’ सत्रिणः ‘एनं’ संवत्सरं ‘परस्ताद्’
आदित आरभ्य विहितैः ‘कन्धैभिः’ पूर्वपक्षगतैः ‘आद्या’ अनुष्ठा-
योत्तरपक्षे ‘अवस्तात्’ प्रत्यवरोहक्रमेण ‘उपैति’ उपयन्ति, अनु-
तिष्ठन्ति । ‘स वै’ त एव सत्रिणः ‘स्वस्ति’ क्षमेण संवत्सरसत्रस्य
‘पार’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ अश्रुवते, प्राप्नुवन्ति ॥

अथ मर्थः ।—अस्ति किञ्चिद्विधवत्त्रामकं संवत्सरसत्रस्य मर्थे

* ‘स वै’—इत्येव भाष्यमत्रातः पाठः, परं सर्वमूलपत्रकविद्वे ।

रात्रौ वा अस्य प्रायणीयो ऽवरोधनं मुदयनीय उद्वो-
धनं स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद यो
वै संवत्सरस्य प्राणोदानौ वेद स वै स्वस्ति संव-
त्सरस्य पार मश्नुते ऽतिरात्रौ वा अस्य प्रायणीयः
प्राण उदान उदयनीयः स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ (१४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथास्मिन्नारम्भाणीये चतुर्विंशहनि निष्कैवल्यशस्त्रे कश्चि-
द्विशेषं विधत्ते— “यहै चतुर्विंशं तन्महाव्रतं बृहद्विवेनात्नं होता
रेतः सिञ्चति ; तददो महाव्रतीयेनाज्ञा प्र जनयति ; संवत्सरे संव-
त्सरे वै रेतः सिक्तं जायते ; तस्मात्समानं बृहद्विवो निष्कैवल्यं भव-
त्येष ह वा एनं परस्तात् कर्मभिरात्मा ऽवस्तादुपैति य एवं विद्वानि-
तदहंरूपैति” इति । यदेतद् द्वितीयं चतुर्विंशं महः, तदेव संव-
त्सरमवस्योपान्त्यं महाव्रताख्यं महर्भवति । आरोहक्रमेण चतु-
र्विंशाख्यं पूर्वपक्षगतद्वितीयं महः ; अवरोहक्रमेण महाव्रताख्यं
मुपान्त्यत्वाद् द्वितीयं महर्भवति । अनेन द्वितीयत्वसाम्येन तयोः
परस्परैक्यमुपचर्यते, किञ्चोभयत्र बृहद्विवेनात्मा सति । “तदिदास
भुवनेषु ज्येष्ठम्”—इत्येतत्सूक्तं (सं० १०.१२०.१-८.) बृहद्विवशब्देन
विवक्षितम् ; प्रौढस्य द्युलोकस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । एतदेवोभयत्र
निष्कैवल्यशस्त्रे क्रियते । तथा सत्यस्मिन् द्वितीयेऽङ्गि चतुर्विंश-
नाभक्ते बृहद्विवेनात्मा तदिदासेत्यादिना निष्कैवल्यशस्त्रगच्छनेन
होता रेतः सिञ्चति । ‘तत्’ एतत् सिक्तं रेतो ‘महाव्रती-

येन' उपाख्येन 'अज्ञा' बृहद्दिवाख्यनिष्कैवल्यसूक्तयुक्तेन 'प्रज-
नयति' अत्र संवत्सरसत्रमध्ये एव रेतःशेकः प्रजननं च द्वितीयो-
पाख्यदिवसयोः सम्पन्नम् । ततो लोकेऽप्येकैकस्मिन् संवत्सरे रेतः-
शेकः उत्पत्तिश्चेत्युभयं सम्पद्यते । यस्माद् द्वितीयोपाख्ययो-
रङ्गोक्तभयोरपि मिलित्वा प्राणिनो जन्मरूपं मेकं कार्यं मपे-
क्षितम्, 'तस्माद्' बृहद्दिवाख्यनामकेन सूक्तेनोभयत्र निष्कैवल्यं 'गच्छ'
'समानम्' एकरूपं कर्त्तव्यम् । 'यः' पुमान् 'एवं' महाव्रताङ्गः-
साम्येन निष्कैवल्यस्य कर्त्तव्यतां विद्वान् 'एतद्' द्वितीयं महर्गु-
तिष्ठति, स पुमान् 'परस्तात्' सत्रस्य प्रथमभागे आनुलोम्येन
क्रियमानैः कर्मभिः 'आद्या' प्राप्य 'अवस्तात्' अपरभागे प्राति-
लोम्येनैव संवत्सरं गनुतिष्ठति ॥ वेदनं प्रशंसति — "स्वस्ति संव-
त्सरस्य पारं गन्तुते य एवं वेद"—इति ॥

अथ संवत्सरसत्रस्याद्यन्ते द्वे अङ्गानो विधत्ते— "यो वै संव-
त्सरस्यावारञ्च पारञ्च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारं गन्तुते ;
'तिराशो वा अस्य प्रायणीयो' वारं मुदयनीयः पारम्" इति । 'यः'
पुमान् संवत्सरसत्रस्य समुद्रस्थानीयस्य 'अवारम्' अर्वाक्षीरस्थानीयं
प्रथमं महः, 'पारं' परतीरस्थानीयं मन्तिमं महः, 'वेद' तयोरङ्गो-
रनुष्ठेयं कर्त्तव्यं निश्चिनोति, 'सः' पुमान् अविघ्नेनैव संवत्सरसत्रस्य
'पारं' समाप्तिं प्राप्नोति । योऽयं सतिरात्रसंस्थः, स एवास्य 'प्राय-
णीयः' आरम्भे अनुष्ठेयत्वादर्वाक्षीरस्थानीयः ; स एवातिरात्रः
पुनः 'उदयनीयः' समाप्तावनुष्ठेयत्वात् परतीरस्थानीयः ॥ वेदनं प्रशं-
सति— "स्वस्ति संवत्सरस्य पारं गन्तुते य एवं वेद"—इति ॥

उक्तावाद्यान्तावनिरातीं प्रशंसति— "यो वै संवत्सरस्यावरोधनं
ओद्गोधनं च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारं गन्तुते ; 'तिरात्रो

वा अस्य प्रायणीयो ऽवरोधन मुदयनीय उद्गोधनम्”—इति ।
 अवरोध्यते स्वाधीनं क्रियते येन प्रारम्भरूपेण कर्मणा तत्कर्म
 ‘अवरोधनम्’ । उद्गुध्यते समाप्यते येन कर्मणा तत् ‘उद्गोधनम्’ ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥ वेदनं प्रशंसति — “स्वस्ति संवत्सरस्य पार
 मश्रुते य एवं वेद”—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “यो वै संवत्सरस्य प्राणो-
 दानो वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते ; ऽतिरात्रो वा
 अस्य प्रायणीयः प्राण, उदान उदयनीयः”— इति । ‘प्रायणीयः’
 अतिरात्रः ‘प्र’शब्दसामान्यात् ‘प्राणः’ इत्युच्यते ; उच्छब्दसामान्याद्
 ‘उदयनीयः’ अतिरात्रः ‘उदानः’ ॥ वेदनं प्रशंसति “स्वस्ति
 संवत्सरस्य पार मश्रुते य एवं वेद य एवं वेद”— इति । अभ्यासो
 ऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (सप्तदशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थोऽधुनो देयाद् विद्यार्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशनो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तृण)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यत्त्ययं वै
लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोक आयुः स एवैष
उत्तरस्यृहो ज्योतिर्गौरायुरिति चीर्यद्वा नि गौरायु-
ज्योतिरिति चीर्ययं वै लोको ज्योतिर्गौरसौ लोको
ज्योतिस्ते एते ज्योतिषी उभयतः सं लोकंते तेने-
तेनोभयतो ज्योतिषा षष्ठहेन यन्ति तद्यदेतेनो-
भयतो ज्योतिषा षष्ठहेन यत्त्यनयोरेव तस्मैकयो-
नोभयतः प्रति तिष्ठन्तो यत्त्यच्छिद्य लोके ऽमुष्मिंश्चा-
भयोः परि यद्वा ः एतद्देवचक्रं यदभिप्लवः षष्ठहस्तस्य
यावभितो ऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी ये चत्वारो मध्य
उक्थ्यास्तन्नयं गच्छति वै वर्त्तमानेन यत्र कामयते
तत्स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद यो वै
तद्देद यत्प्रथमः षष्ठहः स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते यस्तद्देद यद् द्वितीयो यस्तद्देद यन्मृतीयो
यस्तद्देद यच्चतुर्थो यस्तद्देद यत्पञ्चमः ॥ १ (१५) ॥

१. 'वकीक्षिते' ख । + 'संज्ञाकयो' इ. 'संज्ञाकयो' अ, ट, ठ । ! 'पर्वत' ग, घ ।

आश्विनस्य विधिः प्रातरनुवाक उदीरितः ।

सङ्ख्याप्रतिपदावन्धे सौर्यादीन्यधिकानि तु * ॥

तत्र † गवामयनस्य प्रायश्चीयोदयनीयावाद्यन्तावतिरात्रावुक्तौ ; अथ मासकृतिविधानायाभिप्लवणङ्गहे पूर्वभागरूपाणि त्रीण्य-
हानि विधत्ते— “ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्र्यं वै लोको
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोको आयुः”—इति । स्तोमशब्दो
ज्योतिरादिभिः प्रत्येक मभि सम्बध्यते । तथा सति ज्योतिष्टोमः,
गोष्टोमः, आयुष्टोम इत्येतैरहोभिः ‘यन्ति’ अनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ।
तदेतदह्नयं त्रित्वसाम्यात् क्रमेण लोकत्रयरूपम् । शास्त्रान्तरेऽप्ये-
तद्वर्णितम्— “ज्योतिष्टोमं प्रथमं सुपयन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति-
तिष्ठन्ति ; गोष्टोमं द्वितीयं सुपयन्त्यन्तरिक्षं एव तेन प्रतितिष्ठन्ति ;
आयुष्टोमं तृतीयं सुपयन्त्यनुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति”—इति
(तै० सं० ७.४.११.१.) ॥

षडङ्गे पूर्वभागं त्यज्य मुक्ता तदुत्तरभागं विधत्ते— “स एवैष
उत्तरस्यङ्गः”—इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां मेवाहुं समूहः पुन-
रनुष्ठेयमान उत्तरस्यङ्गो भवति । तत्र षडङ्गे षष्ठा मध्यह्नां
क्रमं दर्शयति— “ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि, गौरायुर्ज्योति-
रिति त्रीणि”—इति । ज्योतिष्टोमादीनां मेव ज्योतिरित्यादीनि
नामानि ; तैर्नामभिर्धर्मा अतिदिश्यन्ते । ज्योतिरादिनामकाः ये
स्वतन्त्रा एकाङ्काः सन्ति, तदीयधर्मा अत्रानुष्ठेया इत्यर्थः ॥

योऽयं सुभयोस्त्यङ्गयोः क्रमव्यत्यासस्त मिमं प्रशंसति—“अथ
वै लोको ज्योतिरसौ लोको ज्योतिस्ते एते ज्योतिषी उभयतः सं

* प्रथमादिषु पञ्चदशेऽधिके च बीजम् (३०८-३०४ पृ०) ।

† ‘ततः’—इत्येव पाठो युक्ततरः स्यात् ।

लोकेते”-इति । प्रथमस्य त्रहस्यादी ज्योतिर्नामकं महर्षदस्ति,
तत्राथम्यसाम्याद्भूलोकस्वरूपम् ; यच्चोत्तरस्य त्रहस्यावसाने ज्योति-
र्नामकं महः, तदुत्तमत्वाम्याद् दुर्लोकस्वरूपम् । ‘ते एते’ षड्-
हस्यान्त्ययोवर्त्तमाने ‘ज्योतिषी’ उभयतो ऽवस्थाय परस्परं ‘सं-
लोकेते’ सम्मुखत्वेनेवेति । अहर्विशेषांस्तत्कमं चीक्षा समष्टिरूपं षड्भुं
विधत्ते — “तेनैतेनोभयतो ज्योतिषा षड्भुं यन्ति ; तद्यदेतयो-
भयतो ज्योतिषा षड्भुं यन्त्यनयोरेव तल्लोकयोरुभयतः प्रति-
तिष्ठन्तो यस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंशोभयोः”-इति । ‘उभयतः’ आद्य-
न्त्ययोज्योतिर्नामकं महर्षदस्ति षड्भुं तदेतत् ‘उभयतो ज्योतिः’,
तेनैतेन षड्भुं नानुतिष्ठेयुः । तदनुष्ठानेनोभयतो वर्त्तमानयोः
प्रतिष्ठां प्रापयन्तो वर्त्तन्ते । ‘लोकयोरुभयतः’ इत्यसौव विव-
रणम् — ‘अस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंशोभयोः’-इति ; अथचोत्तरशेषत्वे-
नास्मिंसेत्यादिकं मन्वेतव्यम् ॥

अस्मिन्नभिप्रवषड्भुं संस्थाविशेषान् विधत्ते — “परि यथा
एतद्देवचक्रं यदभिप्रवः षड्भुंस्तस्य यावन्मिता ऽग्निष्टोमी तौ प्रधी,
ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तत्रभ्यम्”-इति । योऽयं अभिप्रवः षड्भुं-
स्तदेतदस्मिंश्चामुष्मिंशोभयोर्लोकयोः ‘परि यथा’ परिवर्त्तमान
मेव ‘देवचक्रम्’ — यथा लोके रथस्य चक्रं पुनः पुनः परिवर्त्तते,
तद्वदिदं देवचक्रम् ; असकृत् षड्भुंपरिवर्त्तनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
रथचक्रस्य हि निष्पादकानि घोर्णि फलकानि ; तत्र मध्यमफलके
अरुं प्रवेशयितुं प्रोदं नाभिच्छिद्ं क्रियत, तस्य फलकस्योभयोः
पार्श्वयोर्वर्त्तुलत्वाय फलकद्वयं कोनितं भवति ; एव मस्मिन्नपि
षड्भुं ज्योतिर्यामावाद्यन्वर्त्तिनायग्निष्टोमसंस्थौ ‘प्रधी’ भवतः,
प्रकर्षेणोभयतो धीयेते स्थाप्येते इति प्रधी, फलकद्वयस्थानीया-

वित्यर्थः । एतस्मिन् 'ये' तु मध्ये 'चत्वारः' अहर्विशेषाः उक्त्य-
संख्याः, तदेतत् 'नभ्यः' ; नाभियोग्यस्थानम् उक्त्यसंख्याः कर्त्तव्या
इत्यर्थः ॥ वेदनं प्रशंसति—“गच्छति वै वर्तमानेन यत्र काम-
यते, तत् स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद”—इति ।
वेदिता 'यत्र' यस्मिन् लोके गन्तुं कामयते, तत्रानेनैव परिवर्त-
मानेन देवचक्षेण गच्छति ; 'तत्' तेन देवचक्षेण निर्विघ्नं नैव
संवत्सरसत्रममासिं गच्छति ॥

उक्तस्याभिप्लवणवद्दृष्ट्यैकस्मिन्मासि पञ्चकाल आहृत्तिं विधत्ते
—“यो वै तद्देद यप्रथमः षष्ठः, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते, यस्तद्देद यद् द्वितीयो यस्तद्देद यत् तृतीयो यस्तद्देद यच्च-
तुर्थो यस्तद्देद यत्पञ्चमः”—इति । 'प्रथमः षष्ठः'—इति यदस्ति,
तद्यो वेद, 'सः' पुमान् निर्विघ्नेन सत्रपारं प्राप्नोति । तथा 'द्वितीयः'
षष्ठः इति यदस्ति, तद्यो वेद, स वै स्वस्तीत्यादिक मनुवर्त्त-
नीयम् । एव सुत्तरेष्वपि द्विषु पर्यायेषु द्रष्टव्यम् । षष्ठे पञ्चकाल
आवर्त्तमाने सति त्रिंशदहानि भूत्वा मासः सम्पद्यते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टादशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रथमं षष्ठं मुपयन्ति षष्ठानि भवन्ति षड्वा-
कृतव' षट्पञ्च एव तत्संवत्सर माप्रवर्त्ततुशः संव-

सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वितीयं षष्ठह मुपयन्ति
द्वादशाहानि भवन्ति द्वादश वै मासा मासश्च एव
तत्संवत्सर माप्नुवन्ति मासश्च संवत्सरे प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति तृतीयं षष्ठह मुपयन्त्यष्टादशाहानि
भवन्ति तानि द्वेधा नवान्यानि नवान्यानि नव द्वे
प्राणा नव स्वर्गा लोकाः प्राणाञ्चैव तत्स्वर्गाञ्च लोका-
माप्नुवन्ति प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु च लोकेषु प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति चतुर्थं षष्ठह मुपयन्ति चतुर्विंशति-
रहानि भवन्ति चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा अर्द्धमासश्च
एव तत्संवत्सर माप्नुवन्त्यर्द्धमासश्च संवत्सरे प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति पञ्चमं षष्ठह मुपयन्ति त्रिंशदहानि
भवन्ति त्रिंशदक्षरा वै विराड् विराट्त्राद्य विराज
मेव तन्मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यन्नाद्य-
कामाः खलु वै सच मासत तद्यद्विराजं मासि
मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यन्नाद्य मेव तन्मासि
मास्यवद्भुवना यन्त्यस्त्रे च लोकायामुष्मे चोभा-
भ्याम् ॥ २ (१६) ॥

उक्तेषु पञ्चसु षष्ठहेषु प्रथम मनुष्य प्रशंसति -- “प्रथमं षष्ठह
मुपयन्ति ; षष्ठहानि भवन्ति ; षड्वा ऋतव ऋतुश्च एव तत्संवत्सर
माप्नुवन्त्युत्तमः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”-इति । अनुष्ठिते

षड्वहे षट्सङ्ख्याकान्यहानि भवन्ति ; ततः सङ्ख्यासाम्यादृतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतिष्ठिताः सन्तो वर्तन्ते ॥

पूर्वेण षड्वहेन सहितं द्वितीयं षड्वहं प्रशंसति — “द्वितीयं षळह सुपयन्ति ; द्वादशाहानि भवन्ति ; द्वादश वै मासा, मासश्च एव तत्संवत्सरः सांप्रवन्ति, मासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”— इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्ताभ्यां षड्वहाभ्यां तृतीयं षड्वहं प्रशंसति — “तृतीयं षळह सुपयन्त्यष्टादशाहानि भवन्ति ; तानि द्वेधा नवान्यानि नवान्यानि ; नव वै प्राणा, नव स्वर्गा लोकाः ; प्राणांश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोकानांप्रवन्ति, प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”— इति । त्रिषु षड्वहेषु यान्यष्टादशाहानि, तेषां द्वेधा विभागे सति प्रत्येकं ‘नव’ सङ्ख्या सम्प्रदायते । ‘प्राणाः’ सप्तसु ऊर्ध्वच्छिद्रेषु हयोरधश्चिद्रयोर्नवसङ्ख्याकाः,—स्वर्गलोकाश्च नवभोगस्थानभेदेन * नवविधाः । अतः सङ्ख्यासाम्यात् प्राणान् स्वर्गलोकांश्च प्राप्य तत्र प्रतिष्ठिता वर्तन्ते ॥

पूर्वेस्त्रिभिः षड्वहैश्चतुर्थं षड्वहं प्रशंसति — “चतुर्थं षळह सुपयन्ति ; चतुर्विंशतिरहानि भवन्ति ; चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा, अर्द्धमासश्च एव तत् संवत्सरः सांप्रवन्त्यर्द्धमासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । अतः सङ्ख्यासाम्यात् अर्द्धमासद्वारा संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥

पूर्वेश्चतुर्भिः षड्वहैः सहितं पञ्चमं षड्वहं प्रशंसति — “पञ्चमं षळह सुपयन्ति ; त्रिंशदहानि भवन्ति ; त्रिंशदक्षरा वै विराड्,

* ‘अष्टाभिरुक्ताः परिपाणिता अष्टसङ्ख्याकाः स्वर्गा लोकाः ; तेषां मध्ये कथि-
रूहेगानी स्वर्ग एतेषां नवसङ्ख्याकाः स्वर्गा,—इति तं० भा० १.२.२.१. सा० भा० ।

विराड्काय', विराज मेव तस्मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्ति"
-इति । अष्टमस्कन्धाया विराट्साय्याहिराजसाय्याहेतुत्वात् प्रति-
मासं विराड्द्वारा अन्नाय' प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि षड्विंशत्यं प्रशंसति— "अन्नायकामाः खलु वै
सत्र मासत ; तद्यद्विराजं मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यन्नाय
मेव तस्मासि मास्यवरुन्धाना यन्त्यकौ च लोकायामुभौ चोभा-
भ्याम्"—इति । ये सत्रस्यानुष्ठितारः, ते हि 'अन्नायकामाः' अनु-
तिष्ठन्ति ; तथा सति पूर्वोक्तरीत्या सङ्ख्यासाम्यात् पञ्चसु षड्विंश-
त्रिंशदक्षररूपां विराजं प्रतिमासं सम्पादयन्तो वर्त्तन्ते, प्रतिमास
मन्नाय' प्राप्नुवन्तो लोकद्वयाय गच्छन्ति ; प्रतिमासं षड्विंशत्यं
मनुतिष्ठेयुरिति तात्पर्यार्थः । तत्र चत्वारोऽभिप्रवाः षडङ्काः,
पञ्चमसु पृथ्यषडङ्ग इति ; सूत्रकारैरभिधानादयं विशेषः शास्त्रा-
न्तरे द्रष्टव्यः * ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(अष्टादशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

गवामयनेन यन्ति गावो वा आदित्या आदि-
त्याना मेव तदयनेन यन्ति गावो वै सत्र मासत

* "चत्वारोऽभिप्रवाः षडङ्ग मासः"—इति ५ कात्या० श्रौ० १३.२.३ । तथा "अनु-
तिष्ठेयान् षड्विंशत्यं पञ्च मासानुपयन्ति"—इति च आश्व० श्रौ० ११.०.२ ।

शृङ्गाण्युद्गाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शृङ्गाः
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अनुवन् यस्मै कामायादीना-
 मद्यापाम त मुत्तिष्ठामेति ता या उदतिष्ठन्ता
 एताः शृङ्गिण्यो ऽथ याः समापयिष्यामः संवत्सर
 मित्वासत तासा मश्रवया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त त
 एतास्तूपरा जर्जं त्वमुन्वन्तस्मादु ताः सर्वानृतून्
 प्राप्नोत्तर मुत्तिष्ठन्त्यूर्जं ह्यमुन्वन्त्वर्वास्य वै गावः
 प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य
 चारुतां गच्छति य एवं वेदादित्याश्च ह वा अङ्गि-
 रसश्च स्वर्गं लोके स्पर्धन्त वयं पूर्वं पृष्ठामो वय-
 मिति ते हादित्याः पूर्वं स्वर्गं लोकं जग्मुः पञ्च-
 वाङ्गिरसः षष्ठ्यां वा वर्षेषु यथा वा प्रायणीयो ऽति-
 रात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे ऽभिप्लवाः षष्ठ्यां आत्य-
 न्यन्यान्यहानि तदादित्यानामयनं प्रायणीयो ऽति-
 रात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे पृष्ठयाः षष्ठ्यां आत्य-
 न्यन्यान्यहानि तदाङ्गिरसाययनं सा यथाश्रुतिरञ्ज-
 सायन्येव मभिप्लवः षष्ठ्यः स्वर्गस्य लोकस्थाय यथा
 महापथः पर्याणं एवं पृष्ठयः षष्ठ्यः स्वर्गस्य लोकस्य
 तदादुभाभ्यां यन्त्युभाभ्यां वै यत्र रिष्यत्युभयोः
 कामयोरुपाप्तौ यश्चाभिप्लवे षष्ठ्ये यश्च पृष्ठये ॥३(१०)

संस्कारसत्त्वावयवाभ्यासानभिधाय सचं विधत्ते— “गवा-
भ्यनेन यन्ति ; गात्रो वा आदित्या, आदित्याना मेव तदयनेन
यन्ति”—इति । संस्कारसत्त्वाणां प्रकृतिभूतस्वैतस्य सप्तस्य ‘गवा-
भ्यनन्’ इति नामधेयम्, तेन ‘यन्ति’ अनुतिष्ठेयुः । गमनसाम्यात्
गवाः सादित्यत्वम् ; तथा सति आदित्याना मेवायनेनानुष्ठानं कृतं
भवति ॥

तदेतद्गवामयनं प्रथममिति — ‘गात्रो वै भक्ष भासत, शफावृ-
क्षाणि सिधासत्त्वस्तासां दशम मासि शफाः शृङ्गाण्यजायन्त ; ता
अब्रुवन् यस्मै कामायाटीक्षामन्नापाम त मुत्तिवामेति ; ता या
उदतिष्ठंस्ता एताः शृङ्गाण्यः’ इति । पुनः कदाचिद् गवाभिमा-
नित्यो देवता स्वकोयानः गोदेवानां पादयतान् ‘शफान्’, शिरो-
गतानि ‘शृङ्गाणि’ च ‘सिधासत्त्वः’ प्राप्तुं मिच्छन्त्यः सप्त मन्यति-
टन् । तासां दशमे मासि तदुभयं सम्पन्नम् । ततः ‘ताः’ गावः
परस्परं गिहं मन्त्रयन्, — यस्मै कामाय तयम् ‘अटीक्षामहि’ सप्त-
दीक्षा सामवाच्यः, ‘ते’ कामस्य ‘आपाम’ वयं प्राप्तवत्यः, तयोऽस्मा-
त्सजादुत्तिष्ठामेति वितरणं उच्यते गताः । ‘ताः’ पसिद्धाः या
गाव उदतिष्ठन्, ता इमाः शृङ्गाण्या दृश्यन्ते । अनेन दशसु
मासेषु अनुष्ठेयं गवामयनं प्रथमम् ॥

द्वादशसु मासिष्वनुष्ठेयं यज्ञसामयनं अस्ति, तदिदानीं प्रथ-
ममिति— “अथ याः समापयिष्यामः सवत्सरं मित्यामत, तासां
अश्वयया शृङ्गाणि प्रावर्तन्तः ; ता एतास्तूरा उज्जं न्यसुन्वन्तस्माद्
ताः सर्वादित्यन् प्रायोत्तरं मुत्तिउन्मूर्त्रं ह्यसुन्वन्वत्स वै गावः
प्रेमाणं सर्वस्य चान्तां गताः” इति । सप्त मनुतिष्ठन्तीनां गवां
मध्ये शफशृङ्गार्थिनीनां दशभिर्मार्गैः सिद्धिर्जाता ; यामां तु गवां

शृङ्गाप्रेक्षा नास्ति, किन्तु जर्गपेक्षैव; तादृशो या गावं जर्ग-
सिद्धयर्थं द्वादशमासान्तरं संवत्सरं समापयिष्याम इति अभिप्रेत्य,
तथैवान्वतिष्ठन् । 'तासां' गवां शृङ्गेषु अश्वद्वया शृङ्गाणि 'प्रावर्त्तन्ते'
नोत्पन्नानीत्यर्थः । 'ता एताः' गावो लोके 'तूपराः' शृङ्गरहिता
दृश्यन्ते । ताः शृङ्गरहिता अपि सत्त्वानुष्ठानेन 'जर्गं' बलाधि-
क्यम् 'असुन्वन्' सम्पादितवत्यः । 'तस्माद्' बलाधिक्यलक्षणस्य
फलस्य सद्भावादेव 'ताः' गावः 'मर्वातून्' षट्सङ्ख्याकानपि तस्मिन्
सत्त्वानुष्ठाने प्राप्य 'उत्तरम्' जर्गकाले सत्वादुत्तिष्ठन्ति । 'हि'
यस्मात् 'जर्गम्' बलातिशयम् 'असुन्वन्' प्राप्तवत्यः, तस्माद् द्वादश-
मासानुष्ठानं युक्तम् । 'ताः' शृङ्गरहिता गावः प्रह्वारभयाभावात्
'सर्वस्य' जगतः 'प्रेमाणं' प्रियत्वं गताः, तथा बलाधिक्येन शरीर-
पुष्ट्या च 'सर्वस्य' भारवहनादिकार्यस्य नेतृदर्शनस्य चात्यन्तं
'चारुतां' रमणीयतां गताः ॥ वेदनं प्रशंसति— "सर्वस्य प्रेमाणं
सर्वस्य चारुतां गच्छति य एवं वेद"—इति ॥

अथादित्यानामयनं मङ्गिरसामयनं च गवामयनविकृतिरूप
मुभयं वक्तुं प्रसीति— "आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गं लोके
ऽस्पृहन्त वयं पूर्वं एषामो वयं मिति; ते आदित्याः पूर्वं स्वर्गं लोकं
जग्मुः, पथेवाङ्गिरसः पथ्यां वा वर्षेषु"—इति । आदित्यास्त्वाश्च ये
देवाः, ये चाङ्गिरसनामका ऋषयः, तदुभये परस्परं स्वर्गप्राप्तौ
'अस्पृहन्त' अस्माकं मेव प्रथमं गमनं मिति आदित्याः, अङ्गिरसो-
ऽपि तथैव तत्वादित्याः सहसा प्रथमं स्वर्गं प्रापुः अङ्गिरसस्तु 'पथेव'
विलम्बेनैव षष्टिसङ्ख्याकेषु वर्षेषु अतीतेषु स्वर्गं प्राप्ताः । 'वा'-शब्देन
पञ्चाक्षरं शील्यते । अङ्गिरसां मध्ये तत्तच्छतशतसारेण केचित्
षष्ठेः पूर्वं वा गता इत्यर्थः ॥

अथादित्यानामयनेऽहःकृतिं विधत्ते — “यथा वा प्रायश्चीयो
ऽतिरात्रचतुर्विंश उक्त्यः सर्वेऽभिप्लवाः षडङ्गा, आश्विन्यन्यान्वा-
हानि ; तदादित्यानामयनम्”-इति । अत्र ‘वा’ शब्दो न विष्-
त्यर्थः, किन्तु गवामयनप्रकारस्याहत्तर्यः । गवामयने प्रायश्चीयाख्या
प्रथम मङ्गः, अतिरात्रसंस्थं चतुर्विंशं मुक्त्य मङ्गद्वितीयम्, तदुभयं
तत्र ‘यथा’ तथैवादित्यानामयनेऽपि ; तत ऊर्ध्वं विशेषोऽस्ति ।
सर्वेऽभिप्लवाः षडङ्गाः पूर्वोक्ताभ्याम् प्रथमद्वितीयाभ्यां महोभ्यां
मन्यानि सर्वाण्यहानि ‘आश्वन्ति’ व्याप्तिं करिष्यन्ति ; गवामयने
तु एकैकस्मिन्नासि चत्वार एवाभिप्लवषडङ्गाः, अत इदं वैषम्यम् ।
तदिदम् ‘आदित्यानामयनम्’ ॥

अथाङ्गिरसामयनस्य कृतिं दर्शयति — “प्रायश्चीयोऽतिरात्र-
चतुर्विंश उक्त्यः सर्वे पृश्नाः षडङ्गा, आश्विन्यन्यान्वाहानि ;
तदङ्गिरसामयनम्”-इति । प्रथमत्रितीय मतिक्रान्तानि सर्वा-
ण्यहानि पृश्नषडङ्गैर्युक्तानि, इत्येतावानत्र विशेषः । अथवा
‘आश्वन्ति’-शब्दोऽहविंशपनामधेयम् । तथाच बोधायनः पाठः—
“अभिर्जिद्विषुतान्त्रिष्वजिह्वम महर्मन्त्राव्रत सद्यनोयोऽतिरात्र
भूत्येतान्वाहन्ति भवन्ति”-इति । तदेतदु बोधायनस्य मतम् ।
अन्यदपि यान्यन्यानि पृश्नाभिप्लवेभ्य इति गालिकाचार्य्यो मेने ।
यानि चान्यानि पृश्नाभिप्लवेभ्य दशमाश्च इत्योपमन्य इति ।
तथा सति प्रायश्चीयारम्भणीयाभ्यां सभिप्लवषडङ्गैर्युक्तान्यानि आश्व-
हानि सन्ति, तानि ‘आश्वन्ति’ एतन्नामकानीत्युभयत्र व्याख्ये-
यम् । सर्वथाप्यस्यनयोक्तृभयोरपि गवामयनाद्विशेषः । गवामयने
त्वेकस्मिन्नासि चत्वारोऽभिप्लवाः षडङ्गाः, प्रथमः पृश्नः षडङ्गः ।

तथा चाञ्चलायन आह— “अथ गवामयनं सर्वज्ञासाः प्रायश्चीय-
चतुर्विधे उपेत्य चतुरभिप्लवान् पृष्ठपञ्चमान् पञ्च मासास्तुप-
यन्ति”-इति (श्री० ११.७.१. *) । आदित्याना मयने पृष्ठः
षडङ्गो नास्तीति †, अङ्गिरसामयने अभिप्लवषडङ्गो नास्तीति ‡
वैषम्यम् ॥

अयनद्वयगत मभिप्लवषडङ्गं पृष्ठपञ्चङ्गं च दर्शयति— “सा
यथा स्मृतिरञ्जसायन्येव मभिप्लवः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्याथ यथा
महापथः पर्याणः एवं पृष्ठः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य ; तद्यदुभाभ्यां
यन्युभाभ्यां वै यन्न रिच्यत्युभयोः कामयोरुपाप्तौ,— यथाभिप्लवे
षडङ्गे, यच्च पृष्ठे”-इति । यथा लोकस्य प्रसिद्धा ‘स्मृतिः’ राज-
मार्गरूपा ‘अञ्जसायनी’ दुःखहेतूनां कण्टकपाषाणादीना मभा-
वादु अञ्जसा सम्यगयनस्य गमनस्य साधनभूता, एव मय मभिप्लवः
षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जसा प्राप्तिहेतुः § । अथ पृष्ठपञ्च-
ङ्गस्य दृष्टान्त उच्यते,—यथा लोके ‘महापथः’ प्रौढमार्गः नगरद्वय-
मध्यवर्ती ‘पर्याणः’ परितोऽयनस्य गमनस्य साधनभूतः,—नगर-

* आञ्चलायनी हि “अथ गवामयनम्”—इत्यादि “इति गवामयनम्”—इत्यनं अन्य
संज्ञापि पुनरुच्यते “सर्वे वा षडङ्गा अभिप्लवाः सः”—इति (११.७.२१.) । ततो ज्ञावते
केवाचिद्वये गवामयनादित्यानामयनयोर्न षडङ्गकृतं वैषम्यमपि तत्पक्षेवेति । तस्य वैषम्य
तच्च तदुक्तं नैव स्फुटीकर्तुं द्रष्टव्यम् ।

† “गवामयनेनादित्यानामयनं व्याख्यातम् । सर्वे लभिप्लवास्त्रित्यश्वदशाः”—इत्यादि
आह० श्री० ११.१.१-७ । तथाच सर्वेऽभिप्लवाः पर्यायतस्त्रित्यश्वदशसोऽसकृता एव तच्च
भवन्तीति प्रधानं वैषम्यं द्योतितम् ।

‡ “आदित्यानामयनेनाङ्गिरसामयनं व्याख्यातम् । चित्रतत्त्वभिप्लवाः सर्वे”—इत्यादि
आह० श्री० ११.२.१-६ । तथाचात्र सर्वे एवाभिप्लवास्त्रित्यश्वदशसोऽसकृता एव तच्च
भवन्तीति प्रधानं वैषम्यं द्योतितम् ।

§ “सर्वे लोकमभिप्लवन्, यदभिप्लवन् तद्यादभिप्लवाः”—इति श्रुत० ब्रा० ११.२.१.१० ।

समीपे चरन्त्यपर्वताद्यमावाद्यस्यां दिशि गन्तु मयेषा तत्र गन्तुं
शक्यते, एव मयं पृष्ठः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य प्राप्तिचेतुः * ।
तथा सत्यनयोरुभयोः 'उभाभ्यां' षडङ्गाभ्यां यन्तीति यदस्ति,
तेन 'उभाभ्यां' पादद्वयस्थानीयाभ्यां 'यन्' गच्छन् पुरुषो 'न
रिष्यति' न विनश्यति,— योऽभिपूवकामोऽस्ति, यश्च पृष्ठः षडङ्गे ;
तयोरुभयोः कामयोः प्राप्तैश्च षडङ्गद्वयं सम्पद्यते † ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एकविंश सेतदहुरुपयन्ति विप्रवन्तं मध्ये संव-
त्सरस्यैतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय लोका-
योदयच्छन्त्य एष इत एकविंशस्तस्य दशावस्ता-
दहानि दिवाकोट्यस्य भवन्ति दश परस्तान्मध्य
एकविंश उभयतो विराजि प्रतिष्ठित उभयतो हि
वा एष विराजि प्रतिष्ठितस्तस्मादेषोऽन्तरमांल्लोका-

* "स्वर्गं लोकं मरुत्तं स्यात् पृष्ठाः"—इति शत० भा० १२.२.२.११ ।

† "मावी वै सच मासत"—इत्याख्यायिका (३२७ पृ०) सामयशुषोरपि प्राय एव निव
(ता० भा० ४.१, ते० सं० ७.५.१.१) श्रुतयो देवाः सवत्ये—इत्यादि जै० सू० १.१.११ भा० भा० ।

न्यन्न व्यथते तस्य वै देवा आदित्यस्य 'स्वर्गाल्लोका-
 दवपातादविभयुस्तं चिभिः स्वर्गैर्लीकैरवस्तात्प्रत्युत्तम्-
 नुवन्त्स्तोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचो
 ऽतिपातादविभयुस्तं चिभिः स्वर्गैर्लीकैः परस्तात्
 प्रत्यस्तम्नुवन्त्स्तोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तत्रयो
 ऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तान्मध्य एष
 एकविंश उभयतः स्वरसामभिर्धृत उभयतो हि
 वा एषः स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोऽन्तरेमांल्लोकान्यन्न
 व्यथते तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादव-
 पातादविभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लीकैरवस्तात्प्रत्युत्तम्नु-
 वन्त्स्तोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽति-
 पातादविभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लीकैः परस्तात् प्रत्यस्तम्-
 नुवन्त्स्तोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तत्रयो ऽवस्ता-
 त्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तात्ते द्वौ द्वौ सम्पद्यन्त्रय-
 ञ्चतुस्त्रिंशा भवन्ति चतुस्त्रिंशो वै स्तोमाना मुत्त-
 मस्तेषु वा एष एतदध्याहितस्तपति तेषु हि वा एष
 एतदध्याहितस्तपति स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्व-
 ञ्छाद् भूताङ्गविध्यतः सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं
 किञ्चोत्तरो भवति यस्मादुत्तरो बुभूषति तस्मा-
 दुत्तरो भवति य एवं वेद ॥ ४ (१८) ॥

इत्थं गवामयन मादित्यानामयन मङ्गिरसामयनं चेति संवत्सर-
सप्तविंशोऽङ्गाः । तत्र सर्वत्र पूर्वोत्तरयोर्मसपट्कयोः मध्य-
वर्त्ति यत्प्रधानं महरस्ति, तदेतद् विधत्ते — “एकविंशं सैत-
द्दृश्यमानं विषुवन्मध्ये संवत्सरस्य”-इति । छन्दोगब्राह्मणे—
“सप्तभ्यो हिङ्करोति”-इत्यादिना (ता० ब्रा० २.१४-१७ ऋ०)
विहितो योऽयं सैकविंशः स्तोमः, तेनैव स्तोमिनास्य सर्वस्तोत्र-
प्रवृत्तेरिदं महः ‘एकविंशम्’ इत्युच्यते । तत्र विषुवन्नामकं, संव-
त्सरसप्तस्य ये पूर्वे पञ्चासाः, ये चोत्तरे, तयोर्मसपट्कयोः समयतो
वर्त्तमानयोर्मध्ये तदेतदङ्गरंमुठेयम् । एतच्च नोभयोर्मसपट्कयो-
रन्तर्भवति, किंस्वतिरिक्तं सैकम् । तथा चाश्वलायन आह -
“अथ विषुवानेकविंशो न पूर्वस्य पञ्चसो नोत्तरस्य”-इति
(श्री० ११.७.८.) ॥

तदेतदङ्गः प्रशंसति — “एतेन वै देवा एकविंशनादित्यं स्वर्गाय
लोकायोदयच्छन्”-इति । पुरा देवाः ‘एतेन’ अङ्गा स्वर्गलोकास्थम्
‘आदित्यम्’ ‘उदयच्छन्’ इति अङ्गं प्रापितवन्तः । तथाच शास्त्रान्तरे
पठ्यते — “एकविंश एष भवति, एतेन वै देवा एकविंशनादित्य
मित उत्तमं सुवर्गं लोकं मारोहयन्”-इति (तै० ब्रा० १.२.४.१.७०) ॥

आदित्यस्य तेनाङ्गा साम्यं दर्शयति — “स एष इति एकविंशः”-
इति । योऽयं मादित्योऽस्ति, स एषः ‘इतः’ भूलोकादारभ्य
गच्छमानं एकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । तथा चान्यत्राह-
यते — “द्वादश मासाः पञ्चर्षवस्तत्र इमे लोका असावादित्य
एकविंशः”-इति (तै० सं० ५.१.१०.३.) । अथवात्रैव विषुवतः
पुरस्तात् पञ्चाश वक्ष्यमाणं महर्दशकद्वयं मपेक्ष्य ‘विषुवन्’

‘एकविंशः’ इत्युच्यते । अस्मिन् पक्षे इदं वाक्यं सुप्तरूपत्वेन योजनीयम् ॥

इदानीं सुभयतो दशकद्वयं विधत्ते—“तस्य दशावस्तादहानि दिवाकीर्त्यस्य भवन्ति, दश परस्तान्, मध्य एष एकविंशः उभयतो विराजि प्रतिष्ठित, उभयतो हि वा एष विराजि प्रतिष्ठितः स्तस्मादेषोऽन्तरमांशोक्तान्यत्र व्यथते”—इति । दिवैव कीर्त्तनीयं मग्नजातं यस्मिन्विषुवत्यहनि तदहः ‘दिवाकीर्त्यम्’ । तस्याहः ‘अवस्तात्’ अधोभागे दशाहानि भवन्ति, ‘परस्तात्’ ऊर्ध्वभागेऽपि दशाहानि भवन्ति ; तयोर्दशकयोर्मध्ये ‘एष एकविंशः’ विषुवान् वर्त्तते । ‘तस्य’ विषुवतः ‘अधस्तात्’ पूर्वपक्षे षष्ठे मासे ‘स्वरसामानः’ अहर्विशेषास्त्रयः, तेभ्यः पूर्वं मभिजिदाख्य मेकाहः, ततः पूर्वं पृष्ठः षडह इति ‘दशाहानि’ । विषुवत ऊर्ध्वं तु प्रत्यवरोहक्रमेण त्रयः स्वरसामानः, ततो विश्वजिदाख्य एकाहः, तत ऊर्ध्वं पृष्ठः षडह इति ‘दश’ अहानि । एव सुभयोः पार्श्वयोरङ्गां दशसङ्क्रोपेतत्वात् विराट्त्वम् । एतस्या सुभयतोऽवस्थितायां ‘विराजि’ अयं मेकविंशः प्रतिष्ठितः । यथोक्तगणनया विराजि प्रतिष्ठा मेव ‘हि’-शब्दोपेतेन वाक्येन स्पष्टीकराति । ‘तस्मात्’ उभयतो विराट्द्वयेन रक्षितत्वात् ‘एषः’ आदित्यो विषुवदहः स्थानीयः, ‘इमान् लोकानन्तरा’ एषां लोकानां सर्वेषां मध्ये ‘यन्’ गच्छन्तपि ‘न व्यथते’ व्यथां न प्राप्नोति । विषुवानप्येकविंश आदित्योऽप्येकविंशः ; तस्मादुभयोरैकत्वे सति विषुवतो यद्विराट्द्वयोपेतत्वम्, तदेवादित्यस्योभयतोविराट्त्वं भवति । आदित्यस्य व्यथाराहित्येन विषुवतो वैकल्पराहित्यं सिद्धयति ।

* “विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः”—इति तै० ब्रा० पाठः (१.२.४.१.) ।

अथवा विषुवतो यथा विराड्द्वय मुभयतो रक्षकम्, एवमादि-
त्यस्याप्यधस्तादुपरिष्ठाच्च वर्त्तमानं लोकद्वयम् । एतदेवामिमेत्य-
शाखान्तरे श्रूयते—“तस्मादन्तरेमौ लोकी यन् सर्वेषु क्षुब्धेषु
लोकैश्चभि तपन्नेति”—इति (तै० ब्रा० १.२.४.१.) ॥

अथ विषुवत उभयतः समीपवर्त्तिनः स्वरसामाख्यानद्वि-
शेषान् प्रशंसति—“तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गल्लोकादवपाता-
दबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गल्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तम्भुवन्स्तीमा वै त्रयः
स्वर्गा लोकास्तस्य पराधोऽतिपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गल्लोके-
परस्तात्प्रत्युत्तम्भुवन्स्तीमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तत्रयो ऽवस्तात्स-
दशा भवन्ति, त्रयः परस्तात्मध्ये एव एकविंश, उभयतः स्वरसाम-
भिर्धृत, उभयतो हि वा एव स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेधोऽन्तरेमा-
ल्लोकान् यत्र व्यथते”—इति । योऽयं मादित्योऽस्ति, ‘तस्य’ आदि-
त्यस्य स्वर्गलोकात् ‘अवपातः’ आधाराभावादधःपतनम्, तस्माद्
देवाः ‘अबिभयुः’ आदित्योऽधः पतिष्यतीति भीताः सन्तः ‘तन्’
आदित्यम् ‘अवस्तात्’ मण्डलस्याधोभागे ‘त्रिभिः स्वर्गल्लोकेः’ स्वर्ग-
शब्दोपलजितैः भूरादिभिः ‘प्रत्युत्तम्भुवन्’ अधःपातप्रतिषेधार्थं
सुत्तम्भन माधाररूपं मकुर्वन् । यथा गृहगतवंगादोना मधःपात-
निवारणाय स्तम्भेनोत्तम्भनं कुर्वन्ति, तद्वदिति । वर्त्तमानस्या-
दित्यस्य यथा त्रयो लोका उत्तम्भकाः, तथैवादित्यस्थानीयस्य
विषुवतोऽङ्गः स्वर्गलोकसदृशस्तयः स्तीमा एधोत्तम्भकाः ।
सप्तदशस्तीमयुक्ताः स्वरसामानो ऽहर्विद्येयाः स्तीमशब्देनात्र
विवक्षिताः । पुनरपि देवास्तस्यादित्यस्य ‘पराधोऽतिपातात्’
मण्डलात्पराभूतेषु अर्द्धवर्त्तिषु लोकेषु योऽयम् ‘अतिपातः’
दृष्टिगोचरं देशं सुप्रहृष्टं यत्र कापि दूरदेशगमनम्, तस्मादति-

पाताज्ञीताः सन्तः 'परस्तात्' आदित्यमण्डलस्योपरि त्रिभिः जन-
तपःसत्यशब्दाभिधेयैः 'त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः' 'तम्' आदित्यं 'प्रत्य-
स्तुवन्' । यथा पूर्वज्ञातः पतननिवृत्त्यर्थं सुप्तभनं कृतम्, एव
मुपरिष्ठादतिपातनिवृत्त्यर्थं 'प्रतिस्तभनं' प्रतिबन्धकस्तथ मकुर्वन् ।
आदित्यस्थानीयस्य तु विषुवतोऽङ्गः उत्तरपक्षगताः स्तोमशब्दो-
पलक्षिताः स्वरसामाख्यस्तयोऽहर्विशेषा एव प्रतिस्तभकाः । 'तत्'
तथा सति ये विषुवतोऽङ्गः 'भवस्तात्' अधोवर्त्तिनस्तयोऽहर्विशे-
षास्ते सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्य्याः । ये च 'परस्तात्' उपरि-
वर्त्तिनस्तयोऽहर्विशेषास्तेऽपि सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्य्याः । एवं
च सति मध्येऽवस्थित एकविंशाख्योऽहर्विशेषः 'उभयतः' अधस्ता-
दुपरिष्ठाच्च स्वरसामनामकैः त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्धृतः । अय मेवार्थः
शाखान्तरप्रसिद्धिद्योतकेन 'हि'-शब्दयुक्तेन वाक्येन पुनर्दृढीकृतः ।
यस्माद्विषुवदहस्थानीय आदित्यः, स्वरसामस्थानीयैरुभयतोऽव-
स्थितैस्त्रिभिस्त्रिभिर्लोकैर्धृतः, 'तस्मात्' कारणादपि आदित्यः
'अन्तरा' मध्येऽवस्थित इमान् लोकान् सर्वान् सर्वदा 'यन्' गच्छ-
न्नपि 'न व्यथते' व्यथां न प्राप्नोति । अत्रार्थवादेन पूर्वेषूत्तरेषु च
त्रिष्वहसं सप्तदशस्तोमविधिरुच्यते । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—
"उक्थ्या एव सप्तदशः परःसामानः कार्य्याः"—इति (ते०
ब्रा० १.२.२.१.) । स्वरसामाख्याना मङ्गा मेव परःसामिति
नामान्तरम् ॥

अथ विहितानेतान् पूर्वोत्तरान् सप्तदशस्तोमान् प्रकारान्तरेण
पुनः प्रशंसति— "तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाज्ञोक्तादवपाता-
दबिभयुस्तम् परमैः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तस्तुवन्स्तोमा वै
ज्ञेयाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोतिपातादबिभयुस्तम् परमैः

सर्वैर्लोकीः परस्तात् प्रत्यस्तभुवर्गस्तोमा वै परमाः स्वर्गः लोका-
 ष्वथ योऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति नयः परस्तात्ते ही ही सम्यक्
 जयश्चतुस्त्रिंशा ॥ भवन्ति ; चतुस्त्रिंशो वै स्तोमाना सुप्तमस्तेषु वा
 एष एतदध्याहितस्तपति, तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति”-
 इति । तेषु हि लोकेषु वर्त्तमानो य आदित्यस्तस्य स्वर्गलोका-
 दवपातः स्यादिति देवा भीताः सन्तः, त मित्वादि पूर्ववत् ।
 स्तोमाना मादित्यस्य स्तम्भकत्वाय परमत्वम् । तेनोभयतो वर्त्त-
 मानाः षट्सङ्ख्याकाः सप्तदशस्तोमकाः ही ही एकैभूय त्रिसङ्ख्या-
 काश्चतुस्त्रिंशस्तोमा भवन्ति । त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशै-कविंश-
 त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाभ्याम्कन्दोर्गैरास्त्राताः सन्ति ॥, तेषां मयं चतु-
 स्त्रिंशस्तोम उत्तमः ; पूर्वापिचया सङ्ख्याधिक्यात् । ‘तेषु’ स्तोम-
 स्थानीयेषु उभयतः स्थितेषु स्वर्गेषु ‘एषः’ आदित्यः ‘अध्याहितः’
 जगत्पट्टा स्थापितः सन् ‘एतत्’ प्रत्यक्षं यथा भवति तथा ‘तपति’
 सस्तापं करोति । ‘तेषु हि’-इतिवाक्येन तदेव दृढीक्रियते ॥

विषुधत एव प्रशंसा मभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपचरित मादित्यं
 पुनः प्रशंसति — “स वा एष उत्तरोऽस्मात्सर्वस्माद्भूताद्भविष्यतः,—
 सर्वं मेवेदं मति रोचते यदिदं किञ्चोत्तरो भवति”-इति । योऽथ
 मादित्यो ऽभिहितः, स एवैव भूताद्भविष्यतश्च ‘सर्वस्मात्’ अस्मा-
 क्जगतः ‘उत्तरः’ उत्कृष्टः,— ‘यदिदं किञ्च’ जगदस्ति, इदम् सर्वं
 मेव ‘अति’कम्य ‘रोचते’ दीप्यते ; तद्द्वयं विषुवानप्यन्धेभ्यः
 सर्वेभ्योऽज्ञेभ्यः ‘उत्तरः’ उत्कृष्टो भवति ॥

॥ ‘सम्यक्जयः’-इत्येव पाठो बह्वचनेषु । तदत्र तकारस्य विवक्षितम् ‘जयन्ति’ च-
 इति (पाठः पृ. ४०.), प्रातिपदिकान्तरं भवति । आदिने पुराणानि १८१, ४०, १४ पं. ।

॥ या० आ० २.१-० खण्डे उ अमात् दृष्ट्याः ।

वेदनं प्रशंसति—“यस्मादुत्तरो बुभूषति, तस्मादुत्तरो भवति
य एवं वेद”—इति । एतद्देवनादुत्कृष्टो भूत्वा प्रतिष्ठयाधिकं
शोभते, तस्मादुत्कृष्टतरो भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स्वरसाम् उपयन्तीमे वै लोकाः स्वरसामान् ।
इमान् वै लोकान् स्वरसामभिरस्पृग्वंस्तत्स्वरसाम्नां
स्वरसामत्वं तद्वत् स्वरसाम् उपयन्त्येष्वेवैनं तल्लो-
केष्वा भजन्ति तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रव्लयाद-
विभयुः समा इव वै स्तोमा अविगूळ्हा इवेमे ह न
प्रग्लियेरन्निति तागन्त्वैः स्तोमैरवस्तात्पर्यार्णगन्त्वैः
पृष्ठैः परस्तात् तद्वदभिजित्सर्वस्तोमोऽवस्ताद्भवति
विश्वजित्सर्वपृष्ठः परस्तात् तत्सप्तदशानुभयतः पर्यु-
षन्ति धृत्या अग्रव्लयाय तस्य वै देवा आदित्यस्य
स्वर्गल्लोकादवपातादविभयुस्तं पञ्चभी रश्मिभिर्द-
वयन् रश्मयो वै दिवाकीर्त्तानि महादिवाकीर्त्तं

पृष्ठं भवति' विकर्षं ब्रह्मसाम भास' मग्निष्टोम-
सामीभि बृहद्रथन्तरे पवमानयोर्भवतस्तदादित्यं
पञ्चभी रश्मिभिरुदयन्ति धृत्या अनवपातायोदित
आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्सर्वं ह्येवैतदहर्दिवा-
कीर्त्यं भवति' सौर्यं पशु मन्यङ्गश्चेत' सवनीयस्योपा-
लम्भा मालभेरन्तूर्यदेवत्यं ह्येतदहरेकविंशतिं सामि-
धेनीरनुब्रूयात्प्रत्यक्षाह्येतदहरेकविंश मेकपञ्चाशतं
द्विपञ्चाशतं वा शस्त्वा मध्ये निविदं दधाति' तावती-
रुक्तराः शंसति' शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय
आयुष्येवैनं तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति ॥ ५ (१६) ॥

स्वरसामाख्येष्वहसु सप्तदशस्तोमाः पूर्वं विहिताः ; इदानीं
ताम्यहानि विधत्ते— “स्वरसान्न उपयन्तीमे वै लोकाः स्वरसा-
मान इमान् वै लोकान् स्वरसामभिरस्पृश्वंस्तत् स्वरसान् स्वरसा-
मस्व” ; तद्यत् स्वरसान्न उपयम्येष्वेवैनं तल्लोकेषा भजन्ति”—इति ।
स्वरसामाख्यानं षट्सङ्ख्याकान् अहर्विशेषाननुतिष्ठेयुः । आदित्यस्य
अधस्तादुपरिष्ठाच्च वर्त्तमाना इमे एव लोकाः स्वरसामरूपाः ।
तस्मादनुष्ठितैरेभिः स्वरसामभिरिमान् लोकान् ‘अस्पृश्वन्’ प्रीतान-
कुर्वन् । तस्मादेतेषा मङ्गां स्वरोपेतसामवत् प्रीतिहेतुत्वात् स्वर-
सामिति नाम सम्यगम् । एतेषा मनुष्ठातारो लोकेषु सर्वेषु ‘आ
भजन्ति’ भोगभाजो भवन्ति ॥

अथ स्वरसामन्तः सर्वेभ्योऽधस्तादुपरिष्ठाच्च द्वे अहनी विधत्ते

—“तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रवृथाद्विभक्तुः, समा इव वै स्तोमा
अविगूळहा इवेने ह न प्रवियेरन्निति ताग्वर्षैः स्तोमैरवस्थात्पर्या-
वर्षव्यर्षैः पृष्ठैः परस्तात् ; तद्यदभिजित् सर्वस्तोमोऽवस्थाद्ववति, विश्व-
जित् सर्वपृष्ठः परस्तात्, तत् सप्तदशानुभयतः पर्यृषन्ति, हृत्वा अप्र-
वृथाय”-इति । ये स्वरसामानः सप्तदशस्तोमयुक्ताः ‘तेषां’ ‘प्रवृथात्’
प्रकर्षेण विशरण्याद् देवा अभिभक्तुः । ‘व्री विशरणे’-इतिधातोरिदं
रूपम् । विशरणशब्दा कथं मिति, तदुच्यते— षट्सहस्रं प्रयो-
क्तव्या एते सप्तदशस्तोमाः ‘समा इव वै’ सद्दशा एव ; तस्मात्
‘अविगूळहा इव’ गूहनस्य गोपनस्याभावाच्छिथिला एव,—
एकवन्धे त्वसति नूतनत्वचमत्काराभावाद्नादरेण विशीर्णा भवन्ति ।
तस्मादिमे स्तोमाः ‘न प्रवियेरन्’ प्रकर्षेण विशीर्णा मा भुवन्निति
विचार्य ‘तान्’ सप्तदशस्तोमान् ‘अवस्तात्’ अधोभागे सर्वैः स्तोमैः
त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाख्यैः ‘पर्यार्षन्’
परितो गताः, रक्षणाय परितो वेष्टनं कृतवन्त इत्यर्थः । तथा
‘परस्तात्’ सप्तदशस्तोमानां सुपरि भागे ‘सर्वैः पृष्ठैः’ दशन्तर-
हृद्-वैरूप-वैराज-शाकर-रैवत-सामाख्यैः पृष्ठस्तोत्रैः ‘पर्यार्षन्’ ।
तस्मात् स्वरसामान् ‘अवस्तात्’ पूर्वस्मिन् दिवसे सर्वस्तोमयुक्तम्
‘अभिजिद्’ आख्य महारनुष्ठेयम् । तथा तेषां सुपरिष्ठात् सर्वपृष्ठ-
स्तोमयुक्तं ‘विश्वजिद्’ आख्य महारनुष्ठेयम् । यदेतद् द्विविध मनु-
ष्ठानं तेन सप्तदशस्तोमान् उभयतः ‘पर्यृषन्ति’ परिरक्षन्ति । तच्च
रक्षणं ‘हृत्वा’ दाढ्याय ‘अप्रवृथाय’ शैथिल्याभावाय सम्पद्यते ॥

अथ विपुवत्यहनि पञ्च सामानि विधन्ते— “तस्य वै देवा
आदित्यस्य अर्वाक्षोकादवपातादभिभक्तुस्तं पञ्चभी रश्मिभिर्द-
धयन् ; रश्मयो वै दिवाकीर्त्तानि, महादिवाकीर्त्तं पृष्ठं भवति,

विकर्षं ब्रह्मसामं, भासं मग्निष्टोमसामोभे बृहद्वनतरे पवसानवी-
भेवतस्तदादित्यं पञ्चमी रश्मिभिरुचयन्ति धृत्वा अनवपाताम्”-
इति । देवाः पुनरपि ‘तस्य’ आदित्यस्य स्वर्गलोकादधःपातं साक्षी-
तत्काङ्क्षिताः । यद्यपि पृथिव्यादिलोकतय सुप्तश्चक सुक्तम्,
तथापि उपरि रज्जुभिरिव दृढबन्धनस्याभावात् ततयत्नं सति
पार्श्वयोः पतनं मायङ्गते । तन्नाभूदिति देवाः तमादित्यं ‘पञ्चमिः
रश्मिभिः’ प्रयष्टेः ‘उदवयन्’ ऊर्ध्वं सुरक्षाय वयनं क्षतवन्तः, इदं
ब्रह्मन्त इत्यर्थः । ये बन्धनहेतवो रश्मयः, तस्मान्नोयानि पञ्चिन्
विषुवति ‘दिवाकीर्त्यानि’ दिवैव पठनीयानि पञ्च सासानि । तेषु
मध्ये महादिवाकीर्त्यानामकं मेकं साम । तच्च “विभ्राज् बृह-
त्पिबतु सोम्यं मधु”-इत्यस्या सृच्युत्पन्नम् * । तन्नामयुक्तं वृष्ट-
स्तोत्रं कर्तव्यम् । तथा विकर्णीस्य मेकं साम । तच्च “प्रचक्ष
वृणो अरुपस्य नू महः”-इत्यस्या सृच्युत्पन्नम् † । तदेतद् ब्रह्म-
सामं कर्तव्यम् । ब्राह्मणान्वांसिनं मभिलक्ष्य गौयमानं सामं ‘ब्रह्म-
सामं’ । तथा भासास्य मपरं साम । तदपि “प्रचक्ष-
मेवोत्पन्नम् ‡ । तच्चान्निष्टोमसामं कर्तव्यम् । देव साक्षा अग्नि-

* ‘आर० पा० ५. २ अथि आर० गा० ६.१.१५. महादिवाकीर्त्ये (योनिशाम) ;
उ० पा० ६.२.५ १-३ उने अङ्ग० गा० २.१.१२. महादिवाकीर्त्ये (सोमम्) ।

† ‘प्रचक्ष’-इत्यस्याम् (आर० पा० २.८) अथि विहर्षे नावगम्यते, अपि तु ‘विभ्राज्
पुष्टम्’-इत्यस्या मेव (आर० पा० ५.२ अथि) योनिशामं सुपप्रं (आर० गा० ६.१.७)
यूयते । ‘इन्द्र मधु’ नः-इत्यथ (उ० पा० ६.१.६.१.२) प्रगाथे गीतं (अङ्ग० २.१.१७)
सौम्यं मेवेकं विहितं मिति च गम्यते, तान्त्राभाष्यदर्शनादिभिः (ता० ब्रा० ४.६.१५. ब्रा० भा०) ।

‡ आर० पा० ६.८ अथि आर० गा० ६.१.८. उ० पा० नाकि, तत्कादिर्धं योनि-
शामेव सावन् । एतदेव इत्यर्थोभं सिगुप्यते ।

ष्टोमसंज्ञा समाप्यते, तत् 'अनिष्टोमसाम्' । दृष्टव्यन्तरे प्रक्षिप्ते भवतः * ; माध्यन्दिनपवमानाभिपवमानयोः कत्तव्यत्वात् † । पञ्चसामप्रयोगिणादित्यं पञ्चभिः सामरज्यभिरुक्तं ‡ वध्मन्ति, तन्नादित्यस्य धारणाय भवति; तेन धारणेनाधःपातो न भवति ॥

अथ प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तं कालं वाधितुं कालान्तरे विधत्ते — “उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येव तदहर्दिवाकीर्त्यं भवति”-इति । प्रकृतावादित्योदयात् प्रागेव प्रातरनुवाकः पठ्यते †, अथ तु सर्वस्याहो दिवाकीर्त्यत्वसिद्ध्यर्थं मुदयादूर्ध्वं मनुब्रूयात् ॥

सवनोपपशौ कञ्चिद्विशेषं विधत्ते — “सौर्यं पशुमन्यङ्गश्चेतं सवनोयस्योपालभ्य मालभेरन्सूर्यदेवत्वं ह्येतदहः”-इति । सूर्या देवता यस्य पशोः सोऽयं 'सौर्यः', 'न्यङ्गः' वर्णान्तरेण सम्पादितं चिह्नम्, तन्नास्ति यत्र सः 'अन्यङ्गः', तादृशस्यासौ श्वेतश्च सोऽयम् 'अन्यङ्ग-श्चेतः' वर्णान्तरेणामिश्रितः, सर्वश्चेत इत्यर्थः § । तादृशः पशुरत्र सवनोयस्थाने उपालभ्य ॥ ; अतस्त मालभेरन् । यस्मात् एतदहः सूर्यदेवत्वम्, तस्माद्युक्तः सौर्यः पशुः ॥

सामिधेनीषु विशेषं विधत्ते — “एकविंशतिं सामिधेनीरनुब्रूयात्तत्पञ्चाश्रेतदहरेकविंशम्”-इति । 'एतद्' विषुवन्नामक मह-

* ११२ पृ० †, ‡ टीप्पनीद्वयं द्रष्टव्यम् ।

† “दीवाकीर्त्यासामा भवति”-इत्यादि (ता० भा० ४.६.१२-१६ ।

‡ “महसि रात्रौ मनुष्यः प्राक् शकुनिवादान्”-इति १ भा० ६.३.५० ।

§ “जातवेदीत्यङ्गा”-इति १ भा० ४.६.५० २५० । “मैत्रावदयो न्यङ्गः”-इति, “एव ये सोमस्य न्यङ्गो यदवधपुषाणि फाल्गुनानि”-इति ब्रत० भा० १.८.१.१७ ; ४.३.१०.२ ।

॥ ‘अपान् पञ्चाशान्’-इति (पा० ७.१.६९.) नमि कपल् ।

विश्वस्योक्तिसुक्तत्वात् 'प्रत्यक्षादि' साक्षादेव मुख्य भेदेकविंशतिः ।
तस्याव्यभिचेनीना भेकविंशतिसंख्या युक्ता । अथ चोदकप्रस्ताः
पञ्चदश, धाव्याः षट्संख्या इत्येकविंशतिः । तत्र साक्षादव्यभि-
चाह—“विषुवान् दिवाकीर्त्य, उदिते प्रातरनुवाकः, पुनः काक-
अमर्त्य इति षट् धाव्याः सामिधेनीनां, सौर्यः सवनीयसो-
पालकाः”—इति (श्री० ८.६.१-४.) ॥

निष्केवल्यशस्त्रे निविदं विधत्ते—“एकपञ्चाशत् द्विपञ्चाशत्
वा शस्त्रा मध्ये निविदं दधाति; तावतीरुत्तराः शंसति; शताशुर्वै
पुरुषः शतवीर्यः शत्रेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति”—
इति । तस्मिन् शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपयोस्तृचयोः षड्पुत्रः ७,
'यहावान्'-इत्येका (सं० १०.७४.६.) धाव्या, षड्द्रव्यन्तरयोर्वीर्या-
हे १, उत्तमसामप्रगाथस्य प्रयथनेन तिस्रः ३, 'शृणा सु त्वा श्रुत-
मम्'-इति (सं० ३.५१.४.) तिस्रः, 'यस्तिग्मशृङ्गः'-इत्येकादशर्षः
(सं० ७.१८.१-११.), 'अभि त्यम्'-इति पञ्चदशर्षः (सं० १.५१.
१-१५.); इत्येव भेकचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमया चिरभ्यस्तया
सह त्रिचत्वारिंशत् । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'-इत्यस्मिन् पञ्च-
दशर्षे (सं० १.३२.१-१२.) सुक्ते अष्टौ नव वा शंसनीयाः ; तत्रा-
ष्टवपक्षे एकपञ्चाशद्भवन्ति, नवपक्षे द्विपञ्चाशत् । तच्छंसना-
दूर्ध्वम् 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'-इत्यस्य सूक्तस्य मध्ये ऐन्द्री 'निविदं'
दध्यात् § । तत ऊर्ध्वं पुनरपि 'तावतीः' ऋचः शंसते । तथा सति

० विधातुं वृद्धत् पिबतु, ममी भिषस्य --सं० १०.१७०.१-३, १०.१७०.१-३--६ ।

† षड्द्रव्यन्तरयोर्वीर्यानि--सं० ६.७६.१, ७.३२.२२--३० आ० ३.१.५.२, ५.१ ।

‡ इन्द्र भिष देवतातये--सं० ८.३.५, ६--३० आ० ७.१.८, १, २--३१--३ ।

§ आ० श्री० ८.६.११-१२. सुवाथि षड्द्रव्याणि ।

शतसङ्ख्यावाच्यात् सम्पत्त्या शुद्धिवातुःसाध्यं भवति । इन्द्रियाणि च
शतसङ्ख्यासु नाङ्गीतुं सञ्चाराच्चतं भवन्ति ; तदीयव्यापाराच्च तथा
शतसङ्ख्याकाः । एवं सति यजमानं सम्पूर्णं आयुर्वि वीर्यं इन्द्रियेषु
अवस्थापयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

दूरोहणं रोहति स्वर्गो वै लोको दूरोहणं स्वर्गं
मेव तं लोकं रोहति य एवं वेद यदेव दूरोहणाश्म
असौ वै दूरोहो यो ऽसौ तपति कश्चिद्वा अत्र
गच्छति स यद्दूरोहणं रोहत्येत मेव तद्रोहति हंस-
वत्या रोहति हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषद्
वसुरन्तरिक्षसदित्येष वै वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिष-
दित्येष वै भोता वेदिषदतिथिर्दूरोहणसदित्येष वा
अतिथिर्दूरोहणसन् नृषदित्येष वै नृषद् वरसदित्येष
वै वरसद्भरं वा एतत्सङ्गनां यस्मिन्नेष आसन्नस्तप-
त्कृतसदित्येष वै सत्यसद् व्योमसदित्येष वै व्योम-

सद् व्योम वा एतत्सद्गनां यस्मिन्नेष आसन्नक्षय-
 त्वज्जा इत्येष वा अज्जा अज्ञो वा एष प्रातरुदेत्यपः
 सायं प्रविशति गोजा इत्येष वै गोजा अतजा
 इत्येष वै सत्यजा अद्रिजा इत्येष वा अद्रिजा अत
 मित्येष वै सता मेष एतानि सर्वाण्येष ह वा अस्र
 कन्दस्यु प्रतयत्तमादिव रूपं तस्माद्यत्र क्व च दूतो-
 हणं रोहेक्षसवतैव रोहेक्षार्ह्यं स्वर्गकामस्य रोहे-
 क्षार्ह्यं ह वा एतं पूर्वोऽध्वान मैद्यचादो गायत्री
 सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत्तद्यथा क्षेपज्ञ मध्वनः पुर
 एतारं कुर्वीत तादृक्तद्यदेव तार्ह्यं ऽयं वै तार्ह्यं
 यो ऽयं पवत एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्हा त्व मू षु
 वाजिनं देवजूत मित्येष वै वाजी देवजूतः सहावानं
 तरुतारं रथाना मित्येष वै सहावांस्तदतैष हीमां-
 क्षोकात्सदास्तरत्वरिष्टनेमिं पृतनाज माशु मित्येष
 वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिदाशुः स्वस्तय इति स्वस्तिता
 माशास्ते तार्क्ष्य मिहा ह्रुवेमेति ह्यतेष्वेन मेत-
 दिन्द्रस्तेव राति माजोह्रुवानाः स्वस्तय इति स्वस्तिता
 मेवाशास्ते नाव मिवा रुहेमेति समेवैन मेतदधि-
 रोहति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्यत्तैः सङ्गत्तैः
 उर्वी न पृथ्वी बह्वुले गभीरे मा वा मेतौ मा परेतौ

रिषामेतौमे एवैतदनुमन्त्रयत आ च परा च मेष्वा-
न्त्सुद्यस्त्रिद्व्यः शवसा पञ्च द्वाष्टीः सूर्य इव ज्योतिषा-
पस्ततानेति प्रत्यक्षं सूर्यं मभिवदति सहस्रसाः
शतसा अस्य रंहिर्न आ वरन्ते युवतिं न शर्या
मित्याशिष मेवैतेनाशास्त आत्मने च यजमाने-
भ्यश्च ॥ ६ (२०) ॥

अथ कास्याष्टिद्वयः शंसनं विधत्ते—“दूरोहणं रोहति ; स्वर्गो
वै लोको दूरोहणम्”—इति । दुःशङ्कं रोहणं यस्मिन्नादित्यमण्डले
तद् ‘दूरोहणं’, तत्रारोहणस्य साधनत्वात्तत्स्वरूपं मपि ‘दूरो-
हणम्’—इत्युच्यते ; तद् ‘रोहति’ आरोहणार्थं शंसेदित्यर्थः । यद्वा
भस्वस्य दुःशङ्क उच्चारणविशेषः ‘दूरोहणम्’ ; स च विशेषः सूत्रे
ऽवगन्तव्यः* । तं ‘रोहति’ विशिष्टं मुञ्चारणं कुर्यादित्यर्थः । योऽयं
स्वर्गलोकः, तस्यारोहणं दुःशङ्क मिति दूरोहणत्वम् ; तादृशं स्वर्ग-
लोकं प्रापयतीत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति—“स्वर्गं मेव तं लोकं
रोहति य एवं वेद”—इति ॥

विहितं मर्थं प्रशंसति—“यदेव दूरोहणाश्च असौ वै दूरोहो
यो ऽसौ तपति ; कथिदा अत्र गच्छति, स यद् दूरोहणं रोहत्येत
मेव तद्रोहति”—इति । दूरोहणं मिति यदुक्तं तत् किमिति शेषः ।
प्रश्नार्थां प्रुतिः । असावित्यत्रोत्तरं मुच्यते । ‘यो ऽसौ’ आदित्य-
रूपति, असावेव ‘दूरोहः’ दुःशङ्कारोहणस्यानावस्थितत्वात् ।

अत्र यः 'कश्चिद्' यजमानः सम्यगनुष्ठायानादित्यलोके गच्छति, सोऽपि 'दूरोहः' दुःशङ्कस्यानारोहणत्वात् । एवं सति 'यद्' बहि 'रोहणं' मन्त्रं 'रोहति' ग्रंसेत्, 'तत्' तेन ग्रंसेनेन 'एत' मेघ' आदित्यं लोकं 'रोहति' प्राप्नोति ॥

मन्त्रविशेषं विधत्ते—“हंसवत्या रोहति”—इति । हंसवन्ती यस्या ऋष्यस्ति, मेयं 'हंसवती' *, तथा रोहेत्, ता सुचारवे-दित्यर्थः ॥ तस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभाग मनूय व्याचष्टे—“हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषत्”—इति । हन्ति सर्वदा गच्छतीति 'हंसः' ; शुची शुचे दुःशङ्को सोदति तिष्ठतीति 'शुचिषत्' । अस्मिन् भागे यः प्रतिपाद्यते, स 'एष वै' मण्डले दृश्यमान एव ;— स च सर्वदा गतिमत्त्वाहंसो भवति, दुःशङ्कोऽवस्थानाच्छुचिषदपि भवति ॥ उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“वसुरन्तरिक्षसदित्येष वै वसुरन्तरिक्षसत्”—इति । वसति सर्वदेति 'वसुः वायुः', न हि वायोरहनि रात्रौ वा कदाचिदस्तसमयोऽस्ति ; तादृशो वायुरन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्' । आदित्यस्य परमाणुरूपत्वेन सर्वात्मकत्वादन्तरिक्षसहायुरप्येव एवेतुगन्तते ॥ द्वितीयपादस्य पूर्वभाग मनूय व्याचष्टे—“होता वेदिषदित्येष वै होता वेदिषत्”—इति । 'होता' होमस्य कर्त्ता ; यागवेद्यां सीदतीति 'वेदिषत्' । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥ उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“अतिथिर्दुरोणसदित्येष वा अतिथिर्दुरोणसत्”—इति । न विद्यते तिथिविशेषनियमो यागार्थे यस्य, सोऽयम् 'अतिथिः' ;

* “हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसहोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

ऋषवरमहत्तसद् व्योमसदग्ना गीता ऋतत्रा अहिजा ऋतम् ॥”

—इति ४.४.५ । ते० सं० १, ८ १४, २ । जल- त्रा० ६, ५, ३, १२ । नि० १२, ५, १ ।

दुरीषेषु तत्तद्गृहेषु सीदति याचितुं प्रविशतीति 'दुरीषसत्' ।
 आदित्यस्य तद्रूपत्वं मपि द्रष्टव्यम् ॥ तृतीयपादं चतुर्धा विभज्य
 प्रथमभागं मनूय व्याचष्टे—“ऋषदितेय वै ऋषद्”—इति । ऋषु
 मनुष्येषु वृष्टिरूपेण सीदतीति 'ऋषत्' । तथा चारण्यकाण्डे
 वक्ष्यति—“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्”—इति (४.२.४.) ।
 तन्मादेव आदित्य एव ऋषश्चक्षुर्वाच्यः ॥ द्वितीयभागं मनूय
 व्याचष्टे—“वरसदितेय वै वरसद् ; वरं वा एतस्मिन्नां यस्मिन्नेव
 आसन्नस्तपति”—इति । वरे श्रेष्ठे मण्डले सीदतीति 'वर-
 सत्' । एतस्यादित्यस्य मण्डले अवस्थानं प्रसिद्धम् । यानि
 'सन्नानि' निवासस्थानानि सन्ति, तेषां मध्ये 'यस्मिन्' मण्डले
 'एषः' आदित्यः 'आसन्नः' उपविष्टः सन् तपति । 'एतत्' मण्डलं
 'वरं' श्रेष्ठं सन्नम् ॥ तृतीयभागं मनूय व्याचष्टे—“ऋतसदितेय
 वै सत्यसद्”—इति । ऋतं सत्यवदनं वेदवाक्यं तत्र सीदति प्रति-
 पाद्यते इति 'ऋतसत्' । आदित्यस्य सतेयनं वेदवाक्येन प्रतिपाद्यत्वं
 मनेकमन्त्रेषु प्रसिद्धम् ॥ चतुर्थभागं मनूय व्याचष्टे—“व्योम-
 सदितेय वै व्योमसद् ; व्योम वा एतस्मिन्नां यस्मिन्नेव आसन्न-
 स्तपति”—इति । व्योम्नि आकाशमार्गे सीदतीति 'व्योमसत्' ।
 आदित्यस्य तथाविधत्वं प्रसिद्धम् । 'यस्मिन्' व्योमस्थाने 'एषः'
 आदित्यः प्रत्यासन्नस्तपति, तत् 'एतत्' स्थानं 'सन्नम्' निवास-
 स्थानानां मध्ये 'व्योम' गृह्याद्यावरणशून्यं आकाशम् ॥ चतुर्थ
 पादं पञ्चधा विभज्य प्रथमभागं मनूय व्याचष्टे—“अज्ञा इतेय
 वा अज्ञा, अज्ञो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति”—इति ।
 अज्ञो जायते शोऽयं मन्वारादिः, सोऽयम् 'अज्ञाः' तद्रूपत्वं मन्त्र
 सर्वात्मकत्वादवगम्यम् । किञ्चायं आदित्यो ऽस्मिन्प्रातः काले

पूर्वसमुद्रमताभ्योऽङ्ग उदेति, सायं काले पश्चिमसमुद्रमत्तः पश्चिम-
प्रविशतीति लक्ष्यते ; तस्मादङ्गा ॥ द्वितीयभाग मनुष्य व्याचष्टे—
“गोजा इतेष वै गोजाः”—इति । गोभ्यो जायते जीवाहि, च
‘गोजाः’ । अस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥ तृतीयभाग मनुष्य व्याचष्टे—
“ऋतजा इतेष वै सत्यजाः”—इति । ऋतं सत्यं वैदिकमन्त्र-
जातम्, तस्मादजायत इति ‘ऋतजाः’ ; वैदिकानुष्ठानेन हि देव-
लोकादौ जायते इति प्रसिद्धम् । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥
चतुर्थभाग मनुष्य व्याचष्टे— “अद्रिजा इतेष वा अद्रिजाः”—
इति । अद्रावुदयगिरावुत्पद्यत इति ‘अद्रिजाः’ ; आदित्यस्य
तथात्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् ॥ पञ्चमभाग मनुष्य व्याचष्टे— “ऋत
मित्येष वै सत्यम्”—इति । ऋतशब्दः सत्यवाची । सत्यं च
द्विविधम्,— व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र ‘व्याव-
हारिकं’ वाचा सत्यभाषणम्, ‘पारमार्थिकं’ परं ब्रह्म ; “सत्यं
ज्ञान मनस्तं ब्रह्म”—इत्युक्तेः (तै० भा० ८.१.) । तदिदं
ऋतशब्देन विवक्षितम् । अयं चादित्यो ब्रह्मरूपं सत्यम् ।
अत एव शास्त्रान्तरे “ऋतं ब्रह्म” इति मन्त्रशेषं पठन्ति * ।
मन्त्रान्तरं चैवं श्रूयते— “असी वा अदित्यो ब्रह्म”—इति
(शत० ब्रा० ७.४.१.१४.) ॥

ऋतस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “एष एतानि सर्वाण्ये-
षा च वा अस्य ऋतस्य प्रत्यक्षतमादिव रूपम्”—इति । शुचि-
दित्यादिशब्दैर्यानि रूपाण्यभिहितानि, तानि सर्वाण्येष एव ;
अस्य परब्रह्मत्वेन सर्वात्मकत्वात् । ‘ऋतस्य’ वेदेषु मध्ये ‘एषा च
वै’ येयं संभवती ऋक्, सैव ‘अस्य’ आदित्यस्य सर्वात्मकं ‘रूपं’

‘प्रलक्षतमादिव’ अतियोगेन प्रलक्ष्यं विच्छेदं यथा भवति तथा तन्नि-
पादयतीति शेषः ॥

तन्माध्यायं द्वययथैव विधिं निगमयति—“तन्माध्यायं वा च
दूरोहणं रोहेहंसवत्यैव रोहेत्”—इति । यत्र कापि कर्मणि दूरो-
हणविधानं मस्ति, तत्र सर्वत्र हंसवत्यैव विज्ञेया ॥

पञ्चमेदेन सूत्रान्तरं विधत्ते—“तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—
इति । तार्क्ष्यं स्थेन महर्षिणा दृष्टं तार्क्ष्यम् (सं० १०.१७८.१-३.७);
तस्मिन् सूक्ते स्वर्गकामस्य यजमानस्य दूरोहणं रोहेत्, न तु
हंसवत्या ॥

तदेतदग्रं सति—“तार्क्ष्यं ह वा एतं पूर्वोऽध्वानं मैत्र्यादौ
गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा ज्ञेयं मध्वनः पुर-
एतारं कुर्वीत, तादृक् तद्यदेव तार्क्ष्यं; इयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवत
एव स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्हा”—इति । अतैव वक्ष्यमाणं कार्यं
सस्पष्टम् । तत्र ‘तार्क्ष्यं ह वै’ गरुड एव ‘पूर्वः’ प्रथमगामी सन्
‘एतम्’ अध्वानम् ‘एत्’ प्राप्तवान् । किं वक्ष्यमाणं भितिं, तदु-
च्यते— गायत्री ‘सुपर्णः’ पक्षी भूत्वा सोम माहरत् । एतच्च पूर्व
मेव प्रतिपादितम् (११६ पृ०) । एवं सति ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते ‘यदेव’
ग्रंथनं ‘तत्’ तत्र ग्रंथने दृष्टान्तः कथ्यते,— यथा लोके ‘स्वर्ग’
मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कञ्चित् पुरुषम् ‘अध्वनः’ मार्गस्य
‘पुर एतारं’ पुरतो गन्तारं मार्गप्रदर्शकं कुर्वीत, तादृक् ‘तत्’
तार्क्ष्यग्रंथनम् । अथ ‘अयं’ वायुरन्तरिक्षे पवते, अयं मेव तार्क्ष्य-

* अस्य सूक्तस्य अविशारदाः, ईदोऽपि तार्क्ष्यं एव । तच्च अपिपक्षे दृष्टव्यं श्री.पञ्चमिमेव
अनुचिन्तिः स्नात् साधीयसी; गर्गादिषु दृष्टव्यस्य पाठात् (पा० ४.१.१०५.) । ईदपक्षे तु
निर्बन्धनात्तरं निर्बन्धं दृष्टव्यम् (१०.१.३.) ।

स्वरूपः * । एष च स्वर्गस्य 'लोकस्य' 'अभिवीक्षण' जैता भवति । तस्मात्तार्थ्यसूक्तेनैव दूरोक्षणं रोहेत् ॥

तस्य सूक्तस्य प्रथमाया अचि प्रथमपाद मनुष्य व्याचष्टे—“तू मू षु वाजिनं देवजुत मित्येष वै वाजी देवजुतः”—इति । चतुर्थपादे तार्थ्यं मिति वक्ष्यति । कीदृशं तार्थ्यम् ? ‘तू मू षु’ त्वच्छब्दः सर्वनामत्वात् प्रसिद्धवाची, उ शब्द एवकारार्थः,—पुराणादिषु प्रसिद्ध मेव । ‘वाजिनम्’ अन्नवन्तं, ‘देवजुतं’ देवानां मध्ये वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिधीयमानः ‘एष वै’ तार्थ्य एव ; तस्यान्वत्त्वाद् देवेषु मध्ये वेगवत्त्वाच्च ॥ द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“सहावानं तरुतारं रथाना मित्येष वै सहावांस्तुतैष हीमां लोकाग्मद्यस्तरति”—इति । पुनरपि कीदृशं तार्थ्यम् ? ‘सहावानं’ सहाः सहनं सजीवोना अभिभवस्तदन्तम् । रथानां ‘तरुतारम्’ उल्लङ्घयितारम् । ‘एष वै’ तार्थ्य एवास्मिन् पादेऽभिहितः, ‘सहावानं’ अभिभवजगम, ‘तरुता’ उल्लङ्घयिता भवति ; यस्मादेव इमान् लोकान् ‘मद्यः’-तटानो मेवन्तरितुं क्षमः ॥ तृतीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“अरिष्टनेमिं पृतनाज माशु मित्येष वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिटाशः”—इति । पुनरपि कीदृशं तार्थ्यम् ? ‘अरिष्टनेमिं’ रिष्टं हिंसा, तद्राहित्य मरिष्टम्, तस्य च नेमिस्त्वानीयम्,—यथा रथचक्रस्य नेमिः परितो रक्षिका भवति तादृशम् । ‘पृतना’ परकीयमेना, तां जयतीति ‘पृतनाजम्’ । ‘माशु’ वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिहितानां गुणानां तार्थ्यं सङ्गादादेव एवात्र प्रतिपाद्यः ॥ चतुर्थपादे प्रथमभाग मनुष्य व्याचष्टे—“स्वस्त्य इति स्तुतिता मायास्ते”—इति । ‘स्वस्त्ये’

* ‘क मय मयमादिव भवन्तीति’—डॉ. नि. १०. १. ४ । मयमः च वामुः ।

क्षेमार्थम् । अनेन पादेन क्षेमः प्रार्थितो भवति ॥ उत्तरभाग
मनूय व्याचष्टे—“तार्क्ष्यं मिहा जुवेमेति द्वयत्वेनैव नैतद्”—इति ।
'तार्क्ष्यं' मरुतम् 'इह' कर्मणि 'जुवेम' आह्वयामः । एतेन भागेन
माह्वयत्वेन (सं० १०.१७८.१.) * ॥

तार्क्ष्यसूक्ते द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे प्रथमभाग मनूय व्याचष्टे—
“इन्द्रस्येव रातिं माजोहुवानाः स्वस्त्य इति स्वस्तिता मेवाशास्ते”—
इति । यथेन्द्रस्य दातव्यं हविः प्रयच्छामि; तथैवास्व तार्क्ष्यस्य
'रातिं' दातव्यं वस्तु 'माजोहुवानाः' समन्तात् पुनः पुनर्ददाना वयं
आजुहोमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । किमर्थम् ? 'स्वस्त्ये' क्षेमा-
र्थम्,— एतत्पाठेन 'स्वस्तिता मेव' क्षेम मेव 'आशास्ते' प्रार्थयते ॥
उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“नाव मिवा रुहेमेति, स मेवैन
नैतदधिरोहति; स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, सम्पत्तयै सङ्गत्तै”—
इति । यथा लोके नदुत्तरणाय नाव मारोहति, एवं च स्वर्गं
प्राप्तुं दूरोहणं मारुहेम । एतद्भागपाठेन 'एनं' दूरोहणं स्वर्गं
'सम्' सम्यगेव अधिरोहति । अतस्तच्छंसनं स्वर्गस्य 'समष्ट्यै'
प्राप्त्यै भवति । सा च प्राप्तिः 'सम्पत्तयै' भोगाय, भोग्यवस्तु-
सम्पादनाय भवति । सम्पादनं च 'सङ्गत्तै' भोगसम्बन्धाय भवति ॥
उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे—“उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा
वा नैतौ मा परेतौ रिषामेतीमे एवैतदनुमन्त्रयत आ च परा च
मेधन्”—इति । नकारः समुच्चयार्थः । 'उर्वी न' भूमिश्च 'पृथ्वी'
विस्तीर्णा द्यौश्च, 'बहुले' उभे अपि अतिदीर्घे, 'गभीरे' अत्यन्त-
गम्भीर्येण युक्ते, उभयोरियत्तां निश्चेतुं मग्नत्वेत्यर्थः । तादृश्यौ चे
द्याधापृथिव्यौ ! वयम् 'एतौ' आगमनवेलायां 'परेतौ' पुनर्गमन-

वेद्यायाश्च 'वान्' उभे 'मा रिषाम' हिंसायुक्ते मा कद्वाम (सं० १०.१७८.२.) । एतत्पाठेन होता 'आमेथंश्च' आगमिष्यन्नपि, 'परा-
मेथंश्च' पुनरपि परावृत्य गमिष्यन्नपि 'इमे एव' आवाहृक्षिष्यान्नेव
अनुमन्त्रयते ॥

द्वितीयस्यां ऋचः पूर्वाह्णं मनूदा व्याचष्टे— "सदाशितः
शवसा पञ्च कष्टोः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततानेति प्रत्यक्षं सूर्यं
मभिवदति"—इति । 'यः' तार्क्ष्यः 'सदाशित्' तस्मिन्नेव क्षणे
'शवसा' बलेन 'पञ्च कष्टोः' पञ्चविधान् पुरुषजातिविशेषान्, देव-
मनुष्यासुर-राक्षस-गन्धर्वान् अतिविस्तारितवान्,— यथा सूर्यः
'ज्योतिषा' स्वकीयरश्मिसमूहेन 'अपः' वृष्ट्यादकं 'ततान्' विस्तार-
यति, तद्वत् । एतत्पाठेन तार्क्ष्यदेव सूर्यं 'प्रत्यक्षं' सुख्यं कृत्वा
'अभिवदति' प्रशंसति ॥ उत्तराह्णं मनूदा व्याचष्टे— "सहस्रसाः
शतसा अस्व रंहिर्न आ वरन्ते युवतिं न शय्या मित्याग्निप मेवेते-
नाशास्त आत्मने च यजमानेभ्यश्च"—इति । 'अभ्य' तार्क्ष्यस्य 'रंहिः'
गतिः 'सहस्रसाः' सहस्रभेदयुक्ताः, 'शतसाः' शतभेदयुक्ताः । "वन
पथ सम्भ्रताः"—इति धातुः ; सहस्रं सनुते सम्भ्रजतीति 'सहस्रसाः'
सहस्रभेदयुक्ता । तां गतिं केऽपि 'न आ वरन्ते' न वारयन्ति ।
यथा लोके 'शय्या' शरकाष्ठनिर्मिता 'युवतिं' शतशरीरमश्वणयोग्या
न वरन्ते, तद्वत् । नकार उपमानार्थः । यथातिशूरेण धानुष्केण
प्रयुक्तो पाणः केनापि न निवार्यते, तथा त्वदीयगतिरित्यर्थः
(सं० १०.१७८.३.) * । 'एतेन' अर्हचपाठेन अयं होता 'आत्मने
च' स्वायं मपि 'यजमानेभ्यश्च' सत्तानुष्ठानात् बहुयजमानार्थं

* निघण्टो गतिकर्मसु 'गित्यति' २ १४ २३ ।

† निघ० १०.१.५. द्रष्टव्यम् ।

मप्याशिष मेव प्रार्थयते रक्षार्थाय ; ब्राह्मणतेरनिवार्यत्वाभि-
धानात् * ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

आहूय दूरोहणं रोहति^१ स्वर्गो वै लोको दूरो-
हणं^२ वागाहावो^३ ब्रह्म वै वाक् स यदाह्वयते तद्
ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति स पक्षः प्रथमं
रोहतीमं तं लोक माप्नोत्यथार्द्धचशोऽन्तरिक्षं तदा-
प्नोत्यथ त्रिपद्यामुं तं लोक माप्नोत्यथ केवल्यं तदे-
तस्मिन् प्रति तिष्ठति य एष तपति त्रिपद्या प्रत्यव-
रोहति यथाशाखां धारयमाणस्तदमुष्मिंल्लोके प्रति
तिष्ठत्यर्द्धचशोऽन्तरिक्षे पक्षो ऽस्मिंल्लोक आप्त्यैव तत्
स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रति तिष्ठन्त्यथ
य एककामाः स्युः स्वर्गकामाः पराञ्च मेव तेषां
रोहेत्ते जयेयुर्हेव स्वर्गं लोकं नेत्त्वेवास्मिंल्लोके ज्यागिव

* अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहम् निष्कृतेष्वस्यस्यमानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसन्तीत्यं भवति ;
विपुत्रति तु निष्कृतेष्वस्यस्यमाना मन्त्र एव । आद्य० श्री० ७.१.१३, ८.६.१४ सूक्ते द्रष्टव्यम् ।

वसेयुर्मिथुनानि सूक्तानि शस्वन्ते^१ चैष्टुभानि च जाग-
तानि च^२ मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दांसि^३ पशूना
मवरुद्धौ ॥ ७ (२१) ॥

अथ दूरोहणसूक्तशंसनस्य प्रकारान्तरं विधत्ते— “आहुय
दूरोहणं रोहति ; स्वर्गं वै लोको दूरोहणं, वागाहावी, ब्रह्म वै
वाक्, स यदाह्वयते तद् ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति”—इति ।
“शीसावीमू”—इत्यध्वर्योराज्ञानं कृत्वा तदनन्तरं “त्य मू षु”—इत्या-
दिकं दूरोहणं सूक्तं ‘रोहेत्’ आरोहणक्रमेण पठेत् । दूरोहणस्य
स्वर्गरूपत्वात्, आहावस्य वायुपत्वात्, वाचस्य वेदालिकाया ब्रह्म-
त्वात्, प्रथम माह्वानै मति ब्रह्मरूपेण आहावेन स्वर्गं आरोहति ॥

अपरं प्रकारविशेषं विधत्ते— “स पच्छः प्रथमं रोहतीमं” तं
लोकं आप्नोत्यथार्धचंशोऽन्तरिक्षं तदाप्रोत्यथ त्रिपद्यामुं तं लोकं
माप्नोत्यथ केवल्या ; तदेतस्मिन् प्रतिष्ठति य एष तपति” इति ।
हेधा सूक्तस्य शंसनम्, रोहक्रमेणावरोहक्रमेण चेति । तं चारोहे
चतुर्वारं मावर्तनीयम् । प्रथमावृत्तौ ‘पच्छः’ पादशः पठेत्, एकै-
कस्मिन् पादे ऽवसानं कृत्वा गच्छेत् । द्वितीयस्या माह्वत्तौ ‘अर्ध-
चंशः’ एकैकस्मिन्नर्धे ऽवसानं कृत्वा पठेत् । तृतीयस्या माह्वत्तौ
‘त्रिपद्या’ आह्वत्तौ पादत्रये ऽवसानं कृत्वा पठेत् । चतुर्थ्या माह्वत्तौ
अवसानरहितया सम्पूर्णया शंभेत् । ‘तत्’ एताभिश्चतस्रभिरा-
वृत्तिभिः लोकत्रयम् प्राप्य, पश्चात् ‘एतस्मिन्’ प्रकाशमानं सूक्ष्म-
मण्डले प्रतिष्ठति ॥

आरोहप्रकारविशेषं विधाय प्रत्यवरोहणं विधत्ते— “त्रिपद्या
प्रत्यवरोहति,— यथा शाखां धारयमाणस्तदसुषुप्तिं लोके प्रति तिष्ठति

त्यर्चश्चोऽन्तरिक्षे पञ्चोऽस्मिंल्लोके चाद्यैव तत् स्वर्गं लोकं यज-
माना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति”-इति । प्रत्यवरोहक्रमे प्रथमा-
ष्टत्ती पादत्रये अवसानम् ; द्वितीयावृत्तावर्च्ये अवसानम् ; तृती-
यावृत्ती पादे अवसानम् । तथा सति यथा लोके वृक्षाय मारुह्य
पुरुषः प्रत्यवरोहन् हस्तेन शाखां दृढं भवत्संस्थां स्थिरो भवति,
एव मयं प्रथमतः स्वर्गं प्रतिष्ठाय पञ्चादन्तरिक्षे भूलोके च प्रति-
तिष्ठति । यथा होतुः प्रतिष्ठा, तथा यजमानानां मपि ; ते च
स्वर्गं प्राप्य पुनरागत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति । तावेतावारोह-
प्रत्यवरोही हंसवतीपक्षे तार्क्ष्यपक्षेऽपि समानी । एव मुञ्चारणस्य
दुःशङ्कत्वादस्य ग्रंथनस्य ‘दूरोहण’-सञ्ज्ञा ॥

कामनाभेदेन प्रकारान्तरं विधत्ते— “अथ य एककामाः स्युः,
स्वर्गकामाः पराञ्च मेव तेषां रोहेत् ; ते जयेयुर्हैव स्वर्गं लोकम्”-
इति । एकस्मिन्नेव लोके कामो येषां ते ‘एककामाः । स्वर्गं लोकं
मेव कामयन्ते, न त्वेनं लोकम् ; तेषां ‘पराञ्च मेव’ प्रत्यवरोह-
रहित मेव ‘रोहेत्’ शस्त्रं पठेत् । तावता ते स्वर्गं लोकं ‘जयेयुर्हैव’
प्राप्नुवन्त्येव ॥

अस्मिन् पक्षे कश्चिद्दीर्घं दर्शयति— “नेत्स्वेवास्मिंल्लोके ज्योगिव
वसेयुः”-इति । ते स्वर्गं प्राप्नुवन्त्येव, किन्त्वत्र दोषोऽस्तेष्व ;—
ते यजमाना अस्मिन्नेव लोके ‘ज्योगिव’ चिरकालं मेव ‘नेदसेयुः’
सर्वथा न तिष्ठेयुः । परिभवद्योतकत्वं नेदित्यनेन आयुःत्रयहेतुरयं
पक्षो दूषितः ॥

सूक्तान्तराणि विधत्ते— “मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,— त्रैष्टु-

३ “तस्य (तार्क्ष्यस्य) एकाम् (ऋचं) शरत्वा ऽऽहूय (आह्वावं पठित्वा) दूरोहणं
रोहेत्”-इति आच० श्री० द. ६. १५ ।

भानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्चन्द्रांसि, पशूना
मवक्ष्ये”-इति । मिथुनशब्द एकत्वनिवारकः, ततो ‘बहुनि’
इत्युक्तम् भवति । “यस्मिन्मन्त्रः”-इत्यादीनि ‘वैष्टुभानि’ •,
“दिवसिदस्य वरिमा”-इत्यादीनि ‘जागतानि’ † । तदेष्टव्यो-
क्त्यम् मिथुनसदृशम् ; पशवोऽपि मिथुनात्मकाः ; चन्द्रांसि च
पशुसाधनत्वात् ‘पशवः’ ; अतस्तेषां शंसनं पशुप्राप्त्यै भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये विद्वत्प्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

यथा वै पुरुष एवं विषुवांस्तस्य यथादक्षिणो ऽर्धः
एवं पूर्वो ऽर्धो विषुवतो यथोत्तरो ऽर्ध एव मुत्तरो
ऽर्धो विषुवतस्तस्मादुत्तर इतः प्रवक्ष्यते प्र वाहुक् सतः
शिर एव विषुवान् बिदलसंहित इव वै पुरुष-
स्तथापि स्यु मेव मध्ये शीर्ष्णो विज्ञायते तदाह्विर्षु-

• “यस्मिन्मन्त्रः” (मं० ७.१२.), इति शेषम् (सं० १.५१.), इत्यस्य तु वीर्योक्तिः
(सं० १.६२.) इति-इति भाष्ये श्री० ८.६.११ ।

† “दिवसिदस्य” (मं० १.५३.), सत इत्युक्तम् (मं० ६.२३.), एव य पूर्वो (सं० १.५६.),
इति सत (सं० ६.२३.), प्र संज्ञायते (मं० १.५७.), अथ य (मं० १०.१०८.) इति
-इति भाष्ये श्री० ८.६.११ ।

वत्येवैतदहः शंसिद्विषुवान्वा एतदुक्तयानां मुक्तं विष्णु-
 वान् विषुवानिति ह विषुवन्तो भवन्ति खण्डता
 मश्रुवत इति तत्तन्नादतां संवत्सर एव शंसिद्वेता वा
 एतत्संवत्सरं दधती यन्ति यानि वै पुरा संवत्सरा-
 द्देतांसि जायन्ते यानि पञ्चमास्यानि यानि षण्मा-
 स्यानि स्त्रीभ्यन्ति वै तानि न वैतैर्भुञ्जते ऽथ यान्येव
 दशमास्यानि जायन्ते यानि सांवत्सरिकाणि तैर्भु-
 ञ्जते तस्मात्संवत्सर एवैतदहः शंसित् संवत्सरो ह्येत-
 दहराप्नोति संवत्सरं ह्येतदहराप्नुवन्त्येष ह वै संव-
 त्सरेण पाप्मानं मपहते एष विषुवताङ्गेभ्यो ह वै मासैः
 पाप्मानं मपहते शीष्णो विषुवताप संवत्सरेण पाप्मानं
 हते ऽप विषुवता य एवं वेद वैश्वकर्माणं सृष्टमं सव-
 नीयस्थोपालम्भा मालभेरन् द्विरूपं मुभयत एतं महा-
 व्रतीये ऽहनीन्द्रो वै वृचं हत्वा विश्वकर्माभवत्प्रजा-
 पतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्संवत्सरो विश्व-
 कर्मेन्द्र मेव तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्व-
 कर्माणि माप्नुवन्तीन्द्र एव तदात्मनि प्रजापतौ संव-
 त्सरे विश्वकर्माण्यन्ततः प्रति तिष्ठन्ति प्रति तिष्ठति
 य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ (२२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

अथ विषुवत्समकं 'महर्षिशेष' मनुष्यसाम्येन प्रशंसति —
 'यथा वै पुरुष एवं विषुवत्समस्य यथा दक्षिणोऽर्धं एवम् पूर्वोऽर्धं
 विषुवतो यथोत्तरोऽर्धं एव सुतरोऽर्धं विषुवतस्तस्मादुत्तर इत्या-
 चक्षते प्रकाशकं मतः शिर एव विषुवान् विदलसंहित इव वै पुरुष-
 स्तथापि स्थूमेव मध्ये शीर्ष्णी विज्ञायते' इति । यथा लोके
 पुरुषी दक्षिणवामभागाभ्यां भागद्वयमध्ये शिरसा च युक्तः ; —
 तस्य विपरीतः प्रगल्भासमकः पूर्वभागः, पुरुषसमस्य दक्षिण-
 भागस्यान्तीयः, तत्तावराङ्कपसासपट्कार्त्तिक उत्तरार्धो वाम-
 भागस्थतीयः । 'तत्' वागभागसादृश्यादुत्तर इत्याचक्षते, न
 खलु शान्तः सिद्धविशेषः । 'प्रगल्भं मतः' वामदक्षिणभागे समी-
 क्तेषां अरन्ध्रस्य पुरुषस्य 'शरीरप्रोक्षणं मध्यस्थेऽवतिष्ठते, एवं
 सापवादकोर्मेव, 'विषुवतः' सङ्कटोऽवतिष्ठते । 'विदलं' भागः,
 ताभ्यां विदलभ्यां दक्षिणवामभागाभ्यां 'संहितः' संयोजित इव
 वाक्ते पुरुषा भवतिः 'तथापि' तस्मादेव भागद्वयसम्बन्धनरूपात्
 कारणात् 'शीर्ष्णी मध्ये स्थूमेव विज्ञायते' ; 'स्थूमे' स्थूमे, - यथा
 बभ्रयोः सन्धिः स्रज्या स्थूमे संयोजितो भवति, एवं शिरसि
 दक्षिणोत्तररूपनयोः सन्ध्या स्रज्या काचिद्वत्वा दृश्यते । एतच्च
 भूमेः पतिते शुक्लं सांसर्हितं शिरस्यपालदयसमुद्भूतपेस्थिति
 विस्पष्टं गुणनभ्यो । अतः सर्वात्मना पुरुषसादृश्यात् प्रगल्भास्यं
 विषुवान् ॥

अथ कश्चित् पूर्वपक्षं सुशोधयति - 'तदाहविषुवत्समोत्तरदक्षः
 जमेदः विषुवता एतदुक्त्याना मुक्त्यं विषुवान्विपुर्भाति ह विषु-
 पन्तो भवन्ति, येऽतता मश्रुवत इति' इति । विषुवत्समके मुख्य-
 हनि यच्छलं विहितम्, 'तत्' तस्मिन् शब्दे पूर्वपक्षेण एव साहुः, —

दक्षिणायनस्योत्तरायणस्य च मध्ये विषुवन्नामकः तुलामेव-
 सङ्क्रान्तिद्वयरूपो यः कालविशेषः, सोऽयं विषुवच्छब्दाभिधेयः ।
 स च व्यवहारः स्मृतिषु प्रचुरः । अस्मिन्नेव 'विषुवति' काले 'एत-
 दहः' शंसेत् ; एतस्मिन्नहनि विहितं शस्त्रं महःशब्देनोपलक्ष्यते ।
 'एतत्' सङ्क्रान्तिद्वययुक्तं महः 'उक्त्यानाम्' अङ्गां मध्ये 'उक्त्यम्'
 उक्त्यशस्त्रोपेतशस्त्रयोग्यं मित्यर्थः । अत एव 'विषुवान्' विषु-
 वन्नामकशस्त्रवानेव सङ्क्रान्तिकालविशेषः । तत्कथं भित्युच्यते—
 तं सङ्क्रान्तिकालं विषुवानित्येव सर्वे व्यवहरन्ति । अतस्तस्मिन्
 काले शस्त्रपाठे सति यजमाना 'विषुवन्तः' योग्यशस्त्रशुभा भवन्ति,
 सर्वेष्वनुष्ठानेषु श्रेष्ठतां प्राप्नुवन्तीति पूर्वपक्षिणा माशयः ॥

तं पक्षं निराकरोति -- "तत्तद्वाट्यं ; संवत्सर एव शंसेद्वेतो
 वा एतत्संवत्सरं दधतो यन्ति" इति । कस्मान्तरेष्वपि विषुवाख्य-
 सङ्क्रान्तियुक्ते काले समागते सति शस्त्रं मेतच्छंसनीयं मिति यत्
 पूर्वपक्षिणां मतम्, तस्मिन् शस्त्रे 'तत्' मतं नादरणीयम् । किन्तु
 'संवत्सरे' सत्वे एव गवामयने तत्पूर्वोक्तं शस्त्रं शंसेत् । एवं सति
 यजमाना अथन्वसंयागेन संवत्सरकालं मेतद्वेतो धारयन्तो 'यन्ति'
 अनुतिष्ठन्ति ॥

विपक्षे बाधकं दर्शयति--"यानि वै पुरा संवत्सराद्वेतांसि
 जायन्ते, यानि पञ्चमास्यानि, यानि षण्मास्यानि, स्त्रीव्यन्ति वै
 तानि न वैतैर्भुञ्जते" इति । संवत्सरधाम्णात् पुरैव कतिपयमास-
 धारणेन यानि रेषांसि जायन्ते, पञ्चमाससम्बन्धीनि वा, षण्मास
 सम्बन्धीनि वा, तानि 'स्त्रीव्यन्ति वै' स्त्रवत्येव, गर्भस्त्रावो भवति ;
 न तु 'मैः' अष्टमासष्टतैः रेषाभिः पुत्रादिशरीरं 'भुञ्जते' अनु
 भवन्ति ॥

गुणकथनपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति— “अथ यान्मेव दश-
मास्यानि जायन्ते, यानि सांवत्सरिकाणि, तैर्भुज्यन्ते ; तस्मात् संव-
त्सर एवैतदहः शंसेत्”- इति । ‘अथ’ पूर्वोक्तवैपरीत्येन ‘यान्मेव’
रेतांसि ‘दशमास्यानि’ दशसु मासेषु घृतानि च भूत्वा पचाप्यायन्ते,
यानि च संवत्सरे घृतानि, तैः सर्वैः पुत्रादिशरीरं मनुभवन्ति ।
‘तस्मात्’ गुणसद्भावात्संवत्सरमत्र एव तस्मिन्विषुवत्सञ्चि यक्षीतं
शस्त्रं शंसेत् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति — “संवत्सरो ह्येतदहाराप्नोति,
संवत्सरं ह्येतदहाराप्नुवन्त्येष ह वै संवत्सरेण पाप्मानं मप हते एष
विषुवताङ्गेभ्यो ह वै मासैः पाप्मानं मप हते शीर्ष्णो विषुवता”-इति ।
योऽयं संवत्सरसत्तरूपः कर्मविशेषः, यच्चैतद्विषुवदाख्यं महः ; उभ-
योः परस्परं सम्प्राप्तिरस्ति ; तत्र ‘संवत्सरः’ कर्त्ता सन् अहारा-
प्नोति, ‘अहश्च’ कर्त्तृ भूत्वा संवत्सरं माप्नोति । व्यत्ययेनात्र बहु-
वचनम् । तयोः परस्परं मविनाभावे सति ‘एषः’ यजमानः क्लृप्त-
संवत्सरेण पाप्मानम् ‘अपहृते’ विनाशयति ; तथैव ‘एषः’ यजमानो
‘विषुवता’ भवत्सरमभ्यगतेनाह्ना पाप्मानम् विनाशयति । तद्विवि-
च्यते,--संवत्सरावयवैर्मामेहस्तपादाद्यङ्गैः सकाशात्पाप्मानं नाश-
यति, ‘विषुवता’ मुख्येनाह्ना ‘शीर्ष्णो’ शिरसः सकाशात् पाप्मानं
नाशयति । वेदनं प्रशंसति — “अप संवत्सरेण पाप्मानं हते ऽप
विषुवता य एवं वेद”-इति ॥

अथ प्रशस्तस्य विषुवतः प्रसङ्गाद् बुद्धिस्थे सत्रे मन्त्राव्रताख्ये
ऽहनि कश्चित्पुण्यं विधत्ते— “वैश्वकर्मणं सृष्टमं सवनीयस्यो-
पालम्भा मालभेरन्, द्विरूपं सुभयत एतं मन्त्राव्रतोये ऽहनि”-
इति । ‘वैश्वकर्मणं’ विश्वकर्मदेवताकम् ‘सृष्टमं’ पुत्रवत् ‘सवनीयस्य’

चोदकप्राप्तस्य पशोः स्थाने उपालम्बनीयं 'द्विरूपं' वर्णद्वयोपेतम्
'उभयत एतं' दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्विलक्षणवर्णेन लाञ्छितं पशुं
महाव्रतप्रयोगयुक्ते सत्रस्थोपान्येऽह्न्यालभेरन् ॥

तत्र देवतां प्रशंसति — “इन्द्रो वै वृत्तं हृत्वा विश्वकर्माभवत्,
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्, संवत्सरो विश्वकर्मेन्द्र मेव
तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्वकर्माण माधुवन्तीन्द्र एव तदा-
त्मनि प्रजापती संवत्सरे विश्वकर्मेत्यन्ततः प्रति तिष्ठन्ति ; प्रति
तिष्ठति य एवं वेद य एवं वेद”—इति । इन्द्रो वृत्तवधादूर्ध्वं विघ्न-
कर्तुरभावाद् ‘विश्वकर्मा’ जगत्यालनरूपकर्मयुक्तोऽभवत् । प्रजा-
पतिश्च ‘प्रजाः’ सर्वाः ‘सृष्ट्वा’ उत्पाद्य कृत्स्नजगत्सृष्टिरूपकर्मयुक्तो
ऽभवत् । स उभयविधो ‘विश्वकर्मा’ देवः संवत्सरात्मकः । अतः
संवत्सरसञ्चे द्विरूपपश्चालम्बनेन ‘तदात्मानं’ संवत्सरात्मानं मिन्द्र
मेव, तथा संवत्सररूपम् ‘प्रजापतिम्’, इत्युभयविधं ‘विश्वकर्माणं’
यजमानाः प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च ‘तदात्मनि’ संवत्सरात्मनि ‘इन्द्रे’,
संवत्सररूपे ‘प्रजापती’, द्विविधेऽपि ‘विश्वकर्मेणि’ ‘अन्ततः’ संव-

* “चतुर्विंश मेतदहः”—इत्यारभ्य (३०४ ५०) एतदन्ता गवामयनादित्यानामय-
नाङ्गिरसामयनानां संवत्सरसञ्चाराणां ह्रीन्विधय उक्ताः । कल्पेऽप्येवं ‘सञ्चाराणाम्’—इत्यधिकृत्य
‘एतावत् साव’ ह्रीन्कर्मान्यथ मङ्गाव्रतात्—इत्यन्ते (७१.१—८.१३.२०.) संवत्साराण्य
विधय उक्ताः । तत्सर्वत्रैव प्रदर्शितेषा यज्ञगन्धिति—“प्रायणीयचतुर्विंशः पृष्ठगिऽभिप्लव एत
श्च । अभिजित् स्वरसामानी विषुवान् विश्वजितथा । ऊन्दोमा दशमं वाह उधमं तु मङ्गा-
व्रतम् । अष्टौनैकाहः सञ्चाराणां प्रकृतिः समुदाहृता’—इत्यादि । इत उत्तरं यानि त्रीणि
सूत्राण्यभिहितानि, तानि विशेषतः सर्वत्र स्मर्यानि । तत् उत्तरं क्रमात् गवामयनादीनां
मेवां विशेषविधय उपदिष्टाः (११.७.१—१२.२.६.) । अतः ३० ब्रा० १२.१-२ । कात्या०
श्री० १३ अ० । “गावी वा एतत् सव मासत”—इत्यादि तै० सं० ७.५.१ । सामन्नाम्नये
चैवं “गावी वा एतत् सव मासत”—इत्यारभ्य प्रपाठकद्वयेन (४, ५ प्र०) गवामयनसञ्च-
खीक्षां विहितम्, तत् उपदिष्टम् (२५ प्र०) आदित्यानामयनस्याङ्गिरसामयनस्य च (१, २ ख०) ।

त्वरसत्त्वस्यान्ते प्रतितिष्ठन्त्येव । यः पुनरेवं वेद, सोऽपि प्रतितिष्ठति । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थ्याद्यतुरो देयाद् विदातीर्थमहेक्षरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबळभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

“सो ऽकामयत,—कथं नु गायत्र्यां सर्वतो द्वादशाहं परिभूय
 सर्वां सृष्टिं सृष्ट्या मिति ; तं वै तंजमैव पुरस्तात्पथ्यभवच्छन्दोभि-
 र्मध्यतोऽक्षरैरुपरिष्ठादायत्रा सर्वतो, द्वादशाहं परिभूय सर्वां सृष्टिं
 सार्धं” इति । ‘सः’ प्रजापतिः पुनरेव सकामयत, — ‘कथं नु’
 केन खलु प्रकारेण, गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं व्याप्य, ‘सर्वां’
 भोग्यवस्तुसृष्टिं प्राप्नुयाम् ? ‘इति’ विचार्य, गायत्रीं तेषां
 व्यभजत,— ध्वनिरूपं तेज एको भागः, अक्षरसङ्ख्याभिव्यञ्ज-
 मानं छन्दो द्वितीयो भागः, अक्षराणि तृतीयो भागः ; तैस्त्रिभि-
 र्भागैरादिमध्यावसानेषु सर्वतो द्वादशाहं गायत्र्या व्याप्य सृष्टिं
 प्राप्तवान् । छन्दोभिरिति बहुवचनं पूजायाम् ॥ वेदेन प्रशंसति -
 “सर्वां सृष्टिं सार्धं य एवं वेद” इति ॥

अथ द्वादशाहव्याहःकृतिं सुप तत्पताभुखिन द्वादशति — गी
 वै गायत्रीं पक्षिणीं चक्षुषतीं, ज्योतिषतीं भास्वतीं वेद, गायत्र्या
 पक्षिण्या चक्षुषत्या ज्योतिषत्या भास्वत्या स्मरं लोकं मेत्येषा वै
 गायत्री पक्षिणी चक्षुषती ज्योतिषती भास्वती, य द्वादशाह
 स्तस्य यावभितो तिराती, तौ पक्षी ; यावन्नराग्निश्रीर्मा, ते
 चक्षुषी ; ये एते मध्य उक्त्याः, स आत्मा” इति । अदिमध्या-
 वसानेषु द्वादशाहस्य गायत्र्या व्यासत्वात् अवेद सभिप्रेत्य द्वाद-
 शाहं सैव गायत्रीशब्देन व्यवहरति । सा च गायत्री पक्षद्वयो-
 पेता, चक्षुर्द्वयोपेता, ज्योतिःशब्दोपलक्षितमध्यशरीरोपेता । तत
 एव सा ‘भास्वती’ प्रकाशवती ; अहोनसचाणां सर्वेषां प्रकृति-
 त्वेन भासकत्वात् भास्वत्वम् । इदृशीं गायत्रीं यो वेद, स ता
 मनुष्यं यथोक्तगुणवत्त्वविशिष्टया गायत्र्या स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ।
 गुडाभिप्रायेण रूपकं परिकल्प्य “एषा वै”—इत्यादिना स्वाभिप्रायः

प्रकटीक्रियते । द्वादशाह एव यथोक्तगुणविशिष्टा गायत्री । तस्मै-
त्वादिना द्वादशाहे ते गुणा, प्रदर्शयन्ते । 'तस्य' द्वादशाहस्य चाष्ट-
न्नावहविंशेषावतिरात्रसंस्थौ, तावेव पक्षस्थानीयौ ; तयोश्चत्वारिं-
शो द्वितीयैकादशाहविंशेषावग्निष्टोमसंस्थौ ; तौ चक्षुःस्वरूपौ ;
ये च तृतीय मारभ्य दशमपर्यन्ता अष्टावहविंशेषा मध्ये वर्तन्ते,
ते सर्वेऽप्युक्त्यमंस्था, सोऽष्टाहःसमूह 'आत्मा' मध्यशरीरम् ॥
वेदनं प्रशंसति— 'गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुष्यत्या ज्योतिष्यत्या
भास्वत्या स्वर्गं लोक मेति य एवं वेद' इति ॥

यथोक्ताहःकृत्स्निराश्वलायनापाय्येर्देशिता — "अथ भरतद्वाद-
शाह इम मेवेकाहं पृथक् संस्थाभिरुपेयुरतिरात्र मयेऽद्याग्निष्टोम
मथाष्टा उक्त्यानथाग्निष्टोम मथातिरात्रम्" इति (श्रौ० १०.
५.८ १०.) ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

चयश्च वा एते चर्हा आ दशम महरा द्वावतिरात्रौ
य द्वादशाहो॥ द्वादशाहानि दीक्षितो भवति यज्ञिय

* "यद् द्वादशाहो"—इति क । एवं भिद्यो मरुतादिप ।

एव तैर्भवति द्वादश रात्रीरुपसद उपैति शरीर मेव
 ताभिर्धूनुते द्वादशाहं प्रसृतो भूत्वा शरीरं धूत्वा
 शुद्धः पूतो देवता अयेति य एवं वेद षट्चिंशदहो
 वा एष य द्वादशाहः षट्चिंशदक्षरा वै बृहती
 बृहत्या वा एतदयनं य द्वादशाहो बृहत्या वै देवा
 इमांल्लोकानाम्नुवत ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक
 माम्नुवत दशभिरन्तरिक्षं दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो
 दिशो द्वाभ्या मेवास्त्रिंल्लोके प्रत्यतिष्ठन् प्रति
 तिष्ठति य एवं वेद तदाहुर्यदन्यानि छन्दांसि
 वर्षीयांसि भूयोऽक्षरतराण्यथ कस्मादेतां बृहतीत्या-
 चक्षत इत्येतया हि देवा इमांल्लोकानाम्नुवत ते वै
 दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक माम्नुवत दशभिरन्तरिक्षं
 दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्या मेवास्त्रिंल्लोके
 प्रत्यतिष्ठन्स्तस्मादेतां बृहतीत्याचक्षते ऽश्नुते यथात्
 कामयते य एवं वेद ॥ २ (२४) ॥

भरतद्वादशाहं विधाय व्यूढद्वादशाहं विधत्ते— “अथ वा
 एते ब्राह्मणा दशम महारा द्वावतिरात्री य द्वादशाहः”—इति ।
 योऽयं व्यूढद्वादशाहोऽस्ति, सोऽयं मेतादृशः,— तत्राद्यन्ती यौ
 ‘द्वावतिरात्रौ’ प्रथमद्वादशी, यच्च दशम महः, तत्परित्यज्यावशिष्टे-
 ष्वहस्रं नवसङ्क्रान्तिषु ‘अयल्ल्यहाः’ कर्त्तव्याः । त्रिरात्रः कश्चित्
 कर्मविशेषः, सोऽयं त्रिवार मावर्त्तनीयः ; ‘आ दशमम्’—इत्यत्र

खोऽय माकारः, स वर्जनार्थः ; निपाताना मनेकार्यत्वात् । यदा मर्यादाया मय माङ् भविष्यति,— आद्यन्तावतिराज्ञी दक्षम-
महश्च मर्यादां कृत्वा अवशिष्टो नवरात्रस्तिरावृत्तः त्रयस्त्रिंशत्
इत्यर्थः ॥

तत्र चोदकोन दीक्षादिसंख्याविकल्पः प्राप्तः ; “एता दीक्षा,
तिस्त्रो दीक्षाः”—इत्यादिविकल्पस्य प्रकृतौ युतत्वात्* । तं विकल्प
मपवादितुं नियमविशेषं विधत्ते—“द्वादशाहानि दीक्षितो भवति,
यन्निय एव तैर्भवति”—इति । द्वादशसु दिनेषु दीक्षास्वनियमे
अनुष्ठिते सति तैर्द्वादशभिः दीक्षाविशेषैरयं पुरुषः यत्रयोश्च एव
भवति † ॥

उपसत्सु विशेषं विधत्ते—“द्वादश रात्रीरुपसद् उपैति,
शरीर मेव ताभिर्धूनुते”—इति । प्रकृतौ तिस्र एवोपसदः ‡ ;
ताद्यैकैकां चतुर्षु दिनेषु प्राप्य, द्वादशसु दिनेषु उपसदोऽनुष्ठिते
सति ‘ताभिः’ द्वादशभिरुपसद्भिः शरीर मेव ‘धूनुते’ कल्पयति,
शरीरगतमांसादिधातुशोषणेन पापक्षयो भवति । तथाच सूत्र-
कारेणोपसंज्ञितम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवति, अथ नेष्टो
भवति”—इति । उपसद्दिनेष्वस्य शरीरमाचारत्वात् भवत्येव
आश्रयम्, तदिदं सर्वं धूनुत इत्यनेन विवक्षितम् § ॥

अथ द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषेकं विधत्ते—“द्वादशाहं प्रसृतः”
—इति । भवेदिति शेषः ॥ दीक्षोपसदावक्त्रकर्मणौ; अभिष-

* “एका तिस्त्रो वा दीक्षा”—इति आश्रयः श्री० ४.२.१० ।

† “दीक्षादिराविमेष्यानि दीक्षाः”—इति च आश्रयः श्री० ४.२.१३ ।

‡ “तिस्र उपसदः”—इति आश्रयः श्री० ४.२.१० ।

§ “द्वादशाहतापचित्रेषु यथासंख्योपसदः”—इति आश्रयः श्री० ४.२.११ ।

॥ “सूत्रं महद्भयम्”—इति आश्रयः श्री० ४.२.१७ ।

वस्तु प्रधानकर्म । वेदनं प्रशंसति—“भूत्वा, शरीरं धूत्वा, शुभः ;
पूतो देवता अयेति य एवं वेद”—इति । ‘द्वादशाहं प्रसुतः’—इति
पदद्वयं मनुष्यर्त्तनीयम् । वेदिता द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवयुक्तो
भूत्वा पूर्वोक्ताभिरुपसङ्गिः ‘शरीरं धूत्वा’ शरीरगतं पापम् परि-
त्यज्य, अतएव शुद्धः इह लोके भूत्वा, परलोकेऽपि पूतः सर्वदेवताः
प्राप्नोति । अथवा शुद्ध इत्यन्तो विधिवान्वशेषः, पूत इत्यादिका
वेदनप्रशंसा द्रष्टव्या ॥

यथोक्तदीक्षोपसक्तुत्वादिनसंख्याः प्रशंसति—“षट्त्रिंशदहो
वा एष य द्वादशाहः ; षट्त्रिंशदक्षरा वै हृहती; हृहत्या वा
एतदयनं य द्वादशाहो; हृहत्या वै देवा इमांलोकानाश्नुवत,—ते
वै दशभिरवाक्षरैरिमं लोकं माश्नुवत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभि-
र्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, हाभ्या मेवास्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठन्”—
इति । यो द्वादशाहोऽस्ति, एष पूर्वोक्तरीत्या षट्त्रिंशदिनात्मकः ;
हृहतीच्छन्दश्च षट्त्रिंशदक्षरम् । तस्माद्यो द्वादशाहोऽस्ति, एतद्
हृहत्याः ‘अयनम्’ अयनस्थानं मिल्यते । देवाश्च हृहत्या सर्वा-
ल्लोकान् ‘आश्नुवन्’ प्राप्नुवन्,—दशभिर्दशभिरक्षरैः प्रत्येकं मेवं
लोकद्वयप्राप्तिः, चतुर्भिर्क्षरैर्दिक्चतुष्टयप्राप्तिः, हाभ्या मन्त्र-
राभ्या मस्मिंल्लोके प्रतिष्ठां प्राप्ताः । तथाविधहृहतीसाम्याहिन
गता षट्त्रिंशत्संख्या प्रशस्ता ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्रति तिष्ठति
य एवं वेद”—इति ॥

अत्र किञ्चिद्विषयं सुझावयति—“तदादुर्यदन्यानि हन्दांसि
वर्षीयांसि भृगोश्चरतराण्यथ कस्मादेतां हृहतीत्याचक्षत इति”—
इति । यस्मात् कारणाद् हृहत्याः ‘अन्यान्युत्तराणि’ पङ्क्तिविष्टुब्-
जगतीच्छन्दांस्युत्तरोत्तरं चतुरक्षराधिकानि, अतो ‘वर्षीयांसि’,

तस्यैव व्याख्यानं 'भूयोऽक्षरतराणि'-इति । 'अथ' एवं सति पञ्चगा-
दीनि छन्दांस्युपेक्ष्य कस्मात् कारणात् 'एतां' षट्त्रिंशदक्षरमाण-
युतां वेदिकीं ब्रह्मतीत्याचक्षते ? इति बोध्यम् ॥

पूर्वोक्त मेवार्थवाद मुपजीव्य परिहार माह -- "एतया हि
देवा इमांलोकानाश्नुवत, —तं वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक माश्नु-
वत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभिर्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, द्वाभ्यां
मेवास्मिन्नोके प्रत्यतिष्ठंस्तस्मादेतां ब्रह्मतीत्याचक्षते"-इति । अक्षर-
सङ्ख्यान्यूनत्वेऽपि लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात्पीठत्वं मभिप्रेत्य ब्रह्मतीत्य-
भिधानम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति ---- "अश्नुते यद्यत्कामयते य एवं
वेद"-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः * प्रजा-
पतिर्वा एतेनाग्रे ऽयजत द्वादशाहेन सो ऽब्रवीदृतूँश्च
मांसाँश्च याजयत मा द्वादशाहेनेति तं दीक्षयित्वा
ऽनपक्रमं गमयित्वाब्रुवन् देहि नु नो ऽय त्वा याज-

* "यद् द्वादशाहः" क । इदं खण्डं एव मीमांसका अपि सर्वे च ।

यिध्याम इति तेभ्य इष मूर्जं प्रायश्चित्तैषोर्गुतुषु च
 मासेषु च निहिता ददतं वै ते त मयाजयंस्तस्माद्
 दद्याज्यः प्रतिगृह्णन्तो वै ते त मयाजयंस्तस्मात्प्रति-
 गृह्णता याज्यं मुभये राधुवन्ति य एवं विद्वांसो
 यजन्ते च याजयन्ति च ते वा इमं ऋतवश्च
 मासाश्च गुरव इवामन्यन्त द्वादशाहे प्रतिगृह्यते
 ऽब्रुवन् प्रजापतिं याजय नो द्वादशाहेनेति स तथेत्य-
 ब्रवीत्ते वै दीक्षध्व मिति ते पूर्वपक्षाः पूर्वे ऽदीक्षन्त
 ते पाप्मानं मपाहतं तस्मात्ते दिवैव दिवैव ह्यपहत-
 पाप्मानो ऽपरपक्षा अपरे ऽदीक्षन्त ते न तरां पाप्मानं
 मपाहतं तस्मात्ते तम इव तम इव ह्यनपहतपाप्मानं
 तस्मादेवं विद्वान् दीक्षमाणेषु पूर्वः पूर्वं एव दिदीक्षि-
 षिताप पाप्मानं हते य एवं वेद स वा अयं प्रजा-
 पतिः संवत्सरं ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत्
 ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे
 प्रत्यतिष्ठन् एते ऽन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता एव ह
 वाव स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन
 यजते तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन
 नेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति ज्येष्ठयज्ञो वा एष य
 द्वादशाहः स वै देवानां ज्येष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत

श्रेष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः स वै देवानां
 श्रेष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत कल्या-
 णीह समा भवति न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशा-
 हेन नेदयं मयि प्रति तिष्ठादितिन्द्राय वै देवा
 ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठाय नातिष्ठन्त सोऽब्रवीद् बृहस्पतिः
 याजय मा द्वादशाहेनेति तं मयाजयत् ततो वै तस्यै
 देवा ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठायतिष्ठन्त तिष्ठन्ते ऽस्यै स्वा
 ज्यैष्ठ्याय श्रेष्ठाय स मस्मिन्स्वा श्रेष्ठतायां जानते
 य एवं वेदोहो वै प्रथमस्य हस्तिर्यङ्मध्यमो ऽर्वाङुत्तमः
 स यदूर्ध्वः प्रथमस्य हस्तस्मादय मग्निरूर्ध्व उद्दीप्यत
 जङ्घा ह्येतस्य दिग् यत्तिर्यङ् मध्यमस्तस्मादयं वायु-
 स्तिर्यङ् पवते तिरश्चीरापो वहन्ति तिरश्ची ह्येतस्य
 दिग्यदूर्वाङुत्तमस्तस्मादमावर्वाङ् तपत्यर्वाङ् वर्षत्य-
 र्वाञ्चि नक्षत्राण्यर्वाची ह्येतस्य दिक् सम्यञ्चो वा
 इमे लोकाः सम्यञ्च एते चाहोः सम्यञ्चो ऽस्मा
 इमे लोकाः श्रियै दीयति य एवं वेद ॥ ३ (२५) ॥

अस्मिन् कर्मणि यजनयाजनयोरधिकारिविशेषौ दर्शयति—
 “प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः ; प्रजापतिर्वा एतेनाग्रे
 ऽयजत द्वादशाहेन ; सोऽब्रवीदुन्मथ मामांघ, — याजयत मां द्वाद-
 शाहेनेति ; तं दीक्षयित्वानपक्रमं गमयित्वाहुवन्,—देहि नु नोऽथ

त्वा याजयिष्याम इति ; तेभ्य इष मूर्जं प्रायच्छत् ; सैषीर्गृतुषु च मासेषु च निहिता ; ददत् वै ते त मयाजयंस्तस्माद्दद्याण्य ; प्रतिगृह्णन्ती वै ते त मयाजयंस्तस्मात् प्रतिगृह्णता याज्यम्”—इति । यो द्वादशाहः, स प्रजापतेर्यज्ञः । कथं मिति, तदुच्यते—प्रजापतिरेव ‘अग्ने’ सर्वेभ्यः पूर्वं मेतेन द्वादशाहनायजत, तस्मादयं प्रजापतियज्ञ इति । तद्यजनप्रकार उच्यते—‘सः’ प्रजापतिः वसन्ताद्यृतुदेवांश्चैनादिमासदेवांश्चाब्रवीत् । हे देवाः ! यूय ऋत्विजो भूत्वा मां द्वादशाहक्रतुना याजयतेति । ते च मासर्तुदेवा ऋत्विजो भूत्वा ‘ते’ प्रजापतिं दीक्षयित्वा, तत्राधानम् ‘अनप-क्रमं’ निर्गमनरहितं गमयित्वाब्रुवन् । न हि यज्ञं सङ्कल्पा दीक्षां कृत्वा तदनुष्ठान मन्तरेण देवयजनदेशान्निर्गन्तुं शक्यते । हे प्रजापते ! ‘तु’ क्षिप्रमेव ‘नः’ अस्माकं ‘देहि’ अपेक्षितं प्रयच्छ, ‘अथ’ अनन्तरं त्वां याजयिष्याम इति । ऋतुभिर्मासैश्चोक्तः प्रजापतिः ‘तेभ्यः’ ऋतुभ्यो मासेभ्यश्च ‘इषम्’ अन्नम् ‘जर्जं’ क्षीरादिरसं प्रायच्छत् । सैषा ‘जर्जं’ रसरूपा ऋतुषु च मासेषु चेदानीं मपि ‘निहिता’ स्वस्वकालोचितप्रकारेण ऋतुषु मासेषु च प्रवर्त्तमानेषु गोक्षीरादिषु बाहुल्यं भवति । ततोऽन्नपाने ‘ददत् तम्’ प्रजापतिं ‘ते’ ऋतवश्च मामाद्य अयाजयन् । तस्माद् ‘ददत्’ पुरुषो याज्यो यस्तु योग्यः ; न हि दानहीनस्याधिकारोऽस्ति । तथा ‘ते’ मासाश्चर्त्तवश्च ‘प्रतिगृह्णन्ती वै’ प्रजापतिदत्ते अन्नपाने स्वीकुर्वन्तः सन्तः प्रजापति मयाजयन् । तस्मादिदानीं मपि ऋत्विजा दक्षिणां प्रतिगृह्णता ‘याज्यम्’ यजनं कर्त्तव्यम् ॥ यजमानानां ऋत्विजां च वेदनं प्रशंसति—“उभये राध्रुवन्ति य एवं विद्वांसो यजन्ते च याजयन्ति च”—इति ॥

हादशाहे दीक्षां प्राप्नुवन्तु यजमानेषु दीक्षाप्राप्तिं प्रयच्छति—
 “ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च गुरव इवामन्यन्त हादशाहे प्रतिगृह्यन्ते;
 तेऽस्तुवन् प्रजापतिं याजय नो हादशाहेनेति ; स तथेत्यब्रवीत् ;
 ते वै दीक्षन् मिति ; ते पूर्वपक्षाः पूर्वं ऽदीक्षन्त ; ते पाप्मान
 मपाहतः तस्मात् ते दिवेषु,— दिवेषु अपहतपाप्मानो ; ऽपरपक्षा
 अपरे ऽदीक्षन्त ; ते न तरां पाप्मान मपाहत । तस्मात् तम इव,
 —तम इव अनपहतपाप्मानस्तस्मादेवं विद्वान् दीक्षमाणेषु पूर्वः
 पूर्व एव दिदीक्षित”-इति । ये पूर्व मृत्विक्तेन व्यवस्थिताः ‘ऋत-
 वश्च मासाश्च ते वा इमे’ अपि हादशाहे दक्षिणां प्रतिगृह्यन्ते ‘गुरवः
 इव’ पापभारगौरवेणाक्रान्ता एव वयं मित्यमन्यन्त । ततश्च पाप-
 पश्चिन्नाराय ‘हादशाहेन’ कृतना ‘नः’ अस्मान् याजयेति प्रजापति
 सन्तुवन् । प्रजापतिरङ्गोक्तत्वं ते यूयं दीक्षां कुरुष्व मित्यब्रवीत् ।
 तेषु मासेषु ‘पूर्वपक्षा’ शुक्लपक्षाभिमानिनो देवा ये सन्ति, ते
 ‘पूर्वं’ प्रथमभाविनः सन्तो दीक्षां मकुर्वन् । तादृशाः ‘ते’ पूर्व-
 पक्षाः स्वकीयं पाप्मानम् ‘अपहत’ नाशितवन्तः । ‘तस्मात्’
 पापराहित्यात् ‘ते’ शुक्लपक्षाः ‘दिवो इव’ दिवसा इव प्रकाश-
 युक्ताः । लोकेऽपि ‘अपहतपाप्मानः’ पुरुषाः ‘दिवेषु हि’ दिवसा
 इव, पुण्यरूपेण तंजसा युक्ता भवन्ति । अथ ‘अपरपक्षाः’ कृष्णपक्षा
 भिमानिनो देवा ये सन्ति, ते तु ‘अपरे’ पश्चात् प्रवर्त्तमाना दीक्षां
 कृतवन्तः । ते मालिन्यदोषेण पाप्मानं ‘न तदा मपाहत’ अति-
 शयेन विनाशं न कृतवन्तः । ‘तस्मात्’ कृष्णपापविनाशाभावात्
 ‘ते’ कृष्णपक्षाः ‘तम इव’ कृष्णवर्णा दृश्यन्ते; तदीयरात्रिषु चन्द्र-
 प्रकाशस्याभावात् । लोकेऽपि ‘अनपहतपाप्मानः’ पापविनाश-
 रहिताः पुरुषाः ‘तम इव हि’ पापरूपान्धकाररहितत्वेन निगृह्या

भवन्ति । 'तस्मात्' कारणादेव पूर्वापरकालवैषम्यं 'विद्वान्' पुरुषो
'दीक्षमाणेषु' यजमानेषु एकैकस्मात् 'पूर्वः पूर्व एव' पूर्वपक्षे
'दिदीक्षित' दीक्षितु मिच्छेत् ॥ वेदनं प्रशंसति— "अप
पाप्मानं हृते य एवं वेद"—इति ॥

यजमानपापविनाशहेतुत्वाद्द्विजं प्रशंसति— 'स वा अयं
प्रजापतिः संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् ; ते वा इम ऋत-
वश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठंस्त एतेऽन्योऽन्यस्मिन्
प्रतिष्ठिता ; एवं ह वाक् स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन
यजते ; तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन,—नेदयं मयि
प्रति तिष्ठादिति"—इति । यः प्रजापतिः द्वादशाहेनायष्ट, 'स
प्रजापतिः' संवत्सरकालात्मको भूत्वा ऋतुषु च मासेषु च 'प्रत्य-
तिष्ठत्' प्रतिष्ठितो ऽभवत् ; तदार्त्विज्यवत्त्वात् प्रजापतेरुत्कर्ष-
त्वात् । 'ते वै इमे' ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतिरूपे संवत्सरे प्रति-
ष्ठिता अभवन् ; प्रजापतिप्रसादेन तत्पापविनाशात् । 'त एते'
प्रजापतिः ऋतवो मासाश्च अन्योन्यपापविनाशात् अन्योन्यस्मिन्
प्रतिष्ठिताः । एव मेवेदानीं मपि यो द्वादशाहेन यजते, सोऽयं
ऋत्विजि प्रतितिष्ठति ; ऋत्विक्प्रसादेन यजमानस्य पापविना-
शात् । यस्मादेवं 'तस्मात्' अभिज्ञा एव माहुः,— "पापपुरुषो
द्वादशाहेन ऋत्विग्भिर्न याज्यः" तस्य कर्मणि आर्त्विज्यं न कार्यं
मिति । 'अयं' पापो 'मयि' ऋत्विजि 'न प्रतितिष्ठात्' सर्वथा
मा मां प्रविशत्वेव मभिजानामीत्यभिप्रायः ॥

द्वादशाहं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—"अष्टयज्ञो वा एष य
द्वादशाहः,— स वै देवानां अष्टो य एतेनाग्रे यजत ; अष्टयज्ञो
वा एष य द्वादशाहः,— स वै देवानां अष्टो य एतेनाग्रे यजत"—

इति । यो द्वादशाहोऽस्ति, असी ज्येष्ठस्य यज्ञः । कश्च मिति, तमुच्यते— यः पुमान् 'एतेन' द्वादशाहेन 'अग्ने' प्रथमम् अयजत, स एव देवतानां मध्ये 'ज्येष्ठः' वयसा प्रवृद्धो भवति । त्रिंशदाहं द्वादशाहः ज्येष्ठस्य यज्ञः ; य एतेन प्रथमं मयजत, स देवेषु मध्ये गुणतः ज्येष्ठो भवति ॥

एतां द्वादशाहप्रशंसां सुपञ्जीष्य अधिकारिविशेषं दर्शयति—
“ज्येष्ठः ज्येष्ठो यजेत,— कल्याणीकृत् समा भवति ; न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन,— नैदं मयि प्रति तिष्ठादिति”—इति । यः पुमान् आतृणां मध्ये वयसा ज्येष्ठो गुणैः ज्येष्ठश्च, तादृशोऽनेन यजेत । यस्मिन् देशे तथाविधकर्तृको यागः, 'इह' अस्मिन् देशे 'समा कल्याणी भवति' संवत्सरः सर्वोपद्रवरहितः सुखकरो भवति । यस्मात् अपापस्य ज्येष्ठस्य चाधिकारः, तस्मात्पापः कनिष्ठो गुणहीनश्च पुरुषो न तेन याजनीयः । 'मयि' क्वत्स्विति 'अयं' पापो नैव प्रतितिष्ठत्स्विति तस्यैर्त्विजोऽभिप्रायः ॥

प्रकारान्तरेण द्वादशाहं ज्येष्ठश्रौष्ठयहेतुतया प्रशंसति—
“इन्द्राय वै देवा ज्येष्ठाय श्रौष्ठाय नातिष्ठन्त ; सोऽजवीद्व हवत्यति याजय मा द्वादशाहेनेति, त मयाजयत्ततो वै तस्मै देवा ज्येष्ठाय श्रौष्ठयायातिष्ठन्ते”—इति । इन्द्रस्य वयसा ज्येष्ठत्वं गुणैः ज्येष्ठत्वं च देवा नाङ्गीकृतवन्तः ; ततः सोऽङ्गीकारो द्वादशाहेन नव्यः ॥ वेदनं प्रशंसति—“तिष्ठन्ते ऽस्मै स्वा श्रौष्ठाय श्रौष्ठाय, स मस्मिन्ना ज्येष्ठतायां जानते य एवं वेद”—इति । 'अस्मै' अस्य वेदितुः 'स्वाः' ज्ञातय, 'ज्येष्ठाय श्रौष्ठाय तिष्ठन्ते' ज्येष्ठश्च श्रौष्ठश्चाङ्गीकुर्वन्ति । किञ्च 'अस्मिन्' वेदितरि देवं ज्येष्ठता, तस्यां ज्ञातयः 'संजानते' ऐकमत्यं प्राप्नुवन्ति ॥

व्यूढे द्वादशाहे प्रथमदशद्वादशदिनव्यतिरिक्तो यो नवरात्र-
स्तत्र ये चयस्यद्वाः पूर्व मुक्ताः (१७०५०), तान् प्रशंसति—“ऊर्ध्वं
वै प्रथमस्य हस्तिर्यङ् मध्यमोऽर्वाङ् उत्तमः ; स यदूर्ध्वः प्रथमस्त्राह-
स्तस्मादय मग्निरूर्ध्वं दीप्यते,—ऊर्ध्वं ह्येतस्य दिग् ; यत्तिर्यङ्
मध्यमस्तस्मादय वायुस्तिर्यङ् पवते,—तिरश्चिष्यो वहन्ति ;
तिरश्ची ह्येतस्य दिग् ; यदर्वाङ् उत्तमस्तस्मादसावर्वाङ् तपत्यर्वाङ्
वर्षत्यर्वाङ् नक्षत्राण्यर्वाङ्ची ह्येतस्य दिक् ; सम्यक्षो वा इमे
लोकाः, सम्यच्च एते त्रयः”—इति । योऽयं नवरात्रे प्रथमस्त्राहः,
सोऽयम् ‘ऊर्ध्वं वै’ आरोहप्रकार एव । तद्यथा— गायत्रं प्रात-
स्सवनं, तैष्टुभं माध्यन्दिनसवनं, जागतं तृतीयसवनं मित्ययं स्वभाव-
सिद्धः क्रमः ; तस्य व्यत्यासभावादूर्ध्वं इत्युच्यते । यस्तु मध्यमस्त्राहः,
सोऽयं ‘तिर्यङ्’ वर्त्तते । तद्यथा— जागतं प्रातस्सवनं, गायत्रं
माध्यन्दिनं, तैष्टुभं तृतीय मित्यत्र नात्यन्त मनुक्रमो नाप्यत्यन्तं
व्युत्क्रमः ; तस्मादयं तिर्यङ् । य उत्तमस्त्राहः, ‘सः’ ‘अर्वाङ्’ अधो-
मुखः । तद्यथा— तैष्टुभं प्रातस्सवनं, जागतं माध्यन्दिनं, गायत्रं
तृतीयसवनं मित्येतदर्वाङ्गम् । प्रथमो जागतान्तो द्वितीय-
स्त्रैष्टुभान्तस्तृतीयो गायत्रान्त इत्येवम् ऊर्ध्वतिर्यङ्गार्वाङ्गानि त्रिष्वपि
त्रय्येषु द्रष्टव्यानि । यस्मात् ‘सः’ प्रथमस्त्राह ऊर्ध्वस्तस्मात्तदात्म-
कोऽय मग्निरूर्ध्वमिमुखो दीप्यते । ‘एतस्य’ चान्ते ऊर्ध्वं दिक्
प्रिया । मध्यमस्य त्रयस्य तिर्यङ्गात् तदूर्ध्वो वायुस्तिर्यङ्
वर्त्तते,— वायुना हि प्रेरिता आपः ‘तिरश्चिष्यः’ तिर्यग्भूताः
प्रवहन्ति । ‘एतस्य’ वायोस्तिर्यङ्गात् तिरश्ची दिक् प्रिया । उत्त-
मस्य त्रयस्यार्वाङ्गाद्गोपः ‘असौ’ आदित्योऽधोमुखस्तपति,—
आदित्यप्रेरितः पर्जन्योऽधोमुखो वर्षति,— आदित्यवक्त्राणां

‘अर्वाचि’ अधोमुखानि प्रकाशन्ते । ‘एतस्य’ आदित्यस्य अर्वाची-
दिक् प्रिया । किञ्च इमे त्रयो लोकास्तत्तद्वासिणां सुखहेतुत्वात्
‘सम्यच्च’ ; एते च ब्रह्माः लोकत्रयसाम्येनानुष्टातॄणां सुख-
हेतुत्वात् सम्यच्चः ॥ वेदनं प्रशंसति— “सम्यच्चोऽस्मा इमे लोकाः
त्रियै दीक्षति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२५) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपाक्रामत् तां वासन्तिकाभ्यां
मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
नोदाप्रुवंस्तां यैष्माभ्यां तां वार्षिकाभ्यां तां शार-
दाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां
हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्रुवंस्तां शैशिराभ्यां
मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माग्न-
वन्नाप्नोति य मीप्सति नैनं द्विषन्नाप्नोति य एवं वेद
तस्माद्यं सन्निया दीक्षोपनमदेतयोरेव शैशिरयो-

मांसयोरागतयोर्दीक्षेत साक्षादेव तद्दीक्षाया माग-
 तायां दीक्षते प्रत्यक्षाद्दीक्षां परिगृह्णाति तस्मा-
 देतयैरेव शैशिरयोर्मांसयोरागतयोर्यै चैव ग्राम्याः
 पशवो ये चारण्या अणिमाण मेव तत्पशुमाणां
 नियन्ति दीक्षारूप मेव तदुप निग्नवन्ते स पुरस्ता-
 द्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशु मालभते तस्य सप्तदश
 सामिधेयैरनुब्रूयात् सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्तौ तस्याग्निषो जामदग्न्यो भवन्ति तदाहुर्यदन्येषु
 पशुषु यथच्छ्रद्धाग्निषो भवन्त्यथ कस्मादस्मिन्त्सर्वेषां
 जामदग्न्य एवेति सर्वरूपा वै जामदग्न्यः सर्वसमृद्धाः
 सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृद्धस्तद्यज्जामदग्न्यो भवन्ति
 सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धौ तस्य वायव्यः पशुपुरोळाशो
 भवति तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मा-
 द्वायव्यः पशुपुरोळाशः क्रियत इति प्रजापतिर्वै
 यज्ञो यज्ञस्त्रायातयामताया इति ब्रूयाद्यदु वाय-
 व्यस्तेन प्रजापतेर्नैति वायुर्ह्येव प्रजापतिस्तदुक्त
 मृषिणा पवमानः प्रजापतिरिति सच मु चेत्स
 न्युप्याग्नीन् यजेरन्त्सर्वे दीक्षेरन्त्सर्वे सुनुयुर्वसन्त
 मभ्युदवस्त्वूर्ग वै वसन्त इष मेव तदूर्व मभ्युद-
 वसति ॥ ४ (२६) ॥

अथ इन्द्रियादे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं प्रसीति—
 'दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपाक्रामत ; तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
 मन्वयुञ्जत, तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदापुवंस्तां शैशिराभ्यां
 तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
 मन्वयुञ्जत, तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदापुवंस्तां शैशि-
 राभ्यां मासाभ्यां मन्वयुञ्जत, तां शैशिराभ्यां मासाभ्यां मापुवन्'-
 इति । पुरा कदाचित् 'दीक्षा' स्त्रीमूर्तिरूपा सती देवेभ्योपरस्ता,
 तेभ्यो देवेभ्यो निर्गता । देवाश्च 'वासन्तिकाभ्यां' शैशिराभ्यां-
 मासाभ्यां 'तां' दीक्षाम् 'अनु'गम्य 'अयुञ्जत' तद्युक्ता भवाम
 इत्येव मपेक्षितवन्तः । ततस्त्वरया गच्छतीति 'तां' दीक्षां ताभ्यां
 मासाभ्यां मुत्कर्षेण 'न आपुवन्' नाशक्तुवन् । एवं शैश-वार्षिक-
 शारदेषु मासेषु यथायोगं पदान्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । अध्या-
 हारविवक्षां दर्शयितुं मेयं हैमन्तिके पर्याये सम्पूर्णं वाक्यं मान्या-
 तम् । यथोक्तपञ्चसु गतेर्मैस्तप्राप्ताभावेऽपि शैशिरमासाभ्यां
 तत्प्राप्तिर्जाता ॥ वेदनं प्रशंसति—“आप्नोति य मीषति ; नैनं
 द्विषन्नाप्नोति य एवं वेद”—इति । वेदिता पुरुषः 'यं' काम
 मामु मिच्छति, त माप्नोति ; किञ्च 'एनं' वेदितारं 'द्विषन्' वैरी
 न प्राप्नोति ॥

इदानीं कालं विधत्ते—“तस्माद्यं सञ्चिया दीक्षोपनिदेतयो-
 देव शैशिरयोर्मासयोरग्नयोर्दीक्षित ; तस्मादेव तद्दीक्षाया माग-
 तायां दीक्षते,— प्रत्यक्षादीक्षां परिगृह्णाति ; तस्मादेतयोरेव
 शैशिरयोर्मासयोरग्नयोरेवैव गाम्याः पशवो ये चारण्या अग्नि-
 भाश्च मेव तत्पशुपिमाणं नियन्ति, दीक्षारूप मेव तदुप निग्न-
 वन्ते”—इति । यस्मात् शैशिराभ्यां मासाभ्यां देवानां दीक्षाप्राप्तिः,

‘तस्माद्’ ‘यं’ पुरुषं द्वादशाह्नादिसप्तसम्बन्धिनी दीक्षा प्राप्नुयात्, दीक्षा तत्र करिष्यामीति * यस्येष्टा जायते, स पुमान् ‘एतयोरेव’ शिशिरसम्बन्धि-माघफाल्गुनयोर्मासयोः प्राप्तयोः सतोः दीक्षां कुर्यात् । तथा सति दीक्षायां साक्षाद्देवागतायां बलात्कार मन्तरेण स्वप्रिये काले स्वयं मेव ‘समागतायां’ सत्या मयं दीक्षितो भवति । अतः ‘प्रत्यक्षात्’ प्रत्यक्षेण दृश्यमाना मिव ‘मुष्यां’ दीक्षां परिगृह्णाति । यस्मादुक्तमासद्वयागमे दीक्षा, ‘तस्मात्’ तयोर्मासयोरगतयोः सतोः ‘याम्याः’ गवादिपशवः, ‘आरण्याः’ द्विकरादिपशवश्च ‘अणिमार्थं’ कथत्वं ‘परुषिमार्थं’ पारुषं च ‘नियन्ति’ नितरां प्राप्नुवन्ति । वर्षाशरद्धेमन्तेषु ऋतुषु सन्ताप-राहित्यात्सर्वत्र हरितद्वयं भक्षयित्वा पशवः पुष्टाङ्गाः क्षिग्धाश्चाव-भासन्ते ; शैश्वरे तु ऋतौ द्वयस्य शीघ्रक्षोपक्रमात्सम्यग्रूपं भक्षण-भावेन पशवः कृशा भवन्ति ; अतएवास्मिन्दर्शनात् परुषा दृश्यन्ते । एतच्च युक्तं मेव । ‘तत्’ तस्मिन् शिशिरसौ दीक्षारूपं मेवोपेत्य नितरां ‘भवन्ते’ सञ्चरन्ति । दीक्षितो नियमविशेषैः पीडितः कथः परुषश्च भवति, अतः पशूनां कथत्वं पारुष्यञ्च दीक्षाकाल-लिङ्गम् ॥

दीक्षार्थिनः कश्चित्पशुं विधत्ते—‘स पुरस्ताद्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशुं मालभते’—इति । यो दीक्षां वाञ्छति, ‘सः’ पुमान् दीक्षोप-क्रमात् पुरा प्रजापतिदेवताकं पशुं मालभेत * । द्विविधो हि

* “ममिष्यामीति” न ।

† “अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशुमालभते । ते वै सर्वे तुपरा भवन्ति, सर्वे श्रामाः, सर्वे सुकराः ०—० तुपरी ऽविषाणः ०—० वै वै श्रामस्य रूपं यत्तं त्वैव सीमं कृष्यं च ०—० प्रजर्जनं वै सुकरः”—इत्यादि अतः ब्रा० ५.१.१.७-१० । “प्राजापत्यो वा अथः”—इति च अतः ब्रा० ६.५.१.८ ; तै० ब्रा० २.७.१.३ ; न० स० ११.१.८ । वा० सं० २४ अ० ।

दृष्टंशाहः,— साग्निचित्यो निरग्निचित्यः * ; तत्राग्निचर्यमनुजे
पशुरय मवगन्तव्यः ॥

सामिधेनीषु चोदकप्राप्तं † पाञ्चदश मपवदितुं विशेषं विधत्ते—
“तस्य सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्,— सप्तदशो वै प्रजापतिः,
प्रजापतेरास्यै”-इति । द्वयोर्धाम्ययोः ‡ प्रक्षेपेण सप्तदशसङ्ख्या
सम्भवति । सप्तदशत्वं “द्वादशमासाः”-इत्यादिना पूर्वं भिद्योक्तम्
(१भा० २३५०) । अतः सप्तदशमङ्क्या प्रजापतेः प्राप्तेर सम्भवति ॥

आग्नीयाज्यासु विशेषं विधत्ते— “तस्याग्नीयो जामदग्न्यो
भवन्ति”-इति । पशोः प्राप्तिहेतुत्वात्पयाज आग्नीया इत्युच्यन्ते § ।
तदत्र जमदग्निना दृष्टाः “समिधो अथ मनुषः”-इत्यादिद्व्युक्ते
समांश्रुताः (सं० १०.११०.१-१२.) दृष्टव्यः ॥

अत्र चोद्य सुब्रूयति — “तदाचुर्बद्धयेषु पशुषु यथक्त्वआग्नीयो
भवन्त्यथ कम्पादग्निन्सर्वेषां जामदग्न्य एवेति”-इति । सङ्ग-
प्राजापत्यपशुव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु पशुषु ‘आग्नीयो यथक्त्वमि भवन्ति’
यस्य यजमानस्य गोत्रप्रवर्त्तको य कृषिर्भवति, त मनतिकम्प
तेन दृष्टा एवाग्नीयो भवन्ति । एवं सत्यत्वापि जमदग्निगोत्र-
जाना मेव “समिधो अथ”-इत्याग्नीयो कृषो युक्ताः, न त्वन्येषाम् ।
अतएव सति ‘कक्षात्’ कारणात् ‘अस्मिन्’ पशो ‘सर्वेषां’ जमदग्नि-
गोत्रजाना मन्त्रेषां चैता एवाग्नीयः क्रियन्ते ? इति चोद्यम् ॥

* “साग्निचित्यः वग्नेर्भो” सर्वेजिह्वोर्भो”-इति ज्ञान्या० श्री० १२.१०.३१ । “सर्वेजिह्व
त महाततः संवत्सरमीव”-इत्यादि च १.४४ । आथ० श्री० ५.१.२१, ८.२० ; १०.१० ।

†, ‡ १भा० २३५० ०-॥ टीप्यन्तो दृष्टव्याः ।

§ १भा० २६०, २६१४०, ० टीप्यनी च दृष्टव्या ।

॥ मिश्र० ८. २. १-८. ३. ६ दृष्टव्याः ।

तस्योत्तर माह — “सर्वरूपा वै जामदग्न्यः सर्वसमृद्धाः सर्वरूप एव पशुः सर्वसमृद्धस्तथजामदग्न्यो भवन्ति सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धौ” — इति । जामदग्निना दृष्टा ऋचः ‘सर्वरूपा वै’ सर्वासां मृचां स्वरूपमृता एव, ‘सर्वसमृद्धाः’ सर्वसमृद्धिफलहेतुत्वात् । ‘एषः’ प्रजापतिदेवताकः पशुरपि ‘सर्वरूपः’ प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वेन तदीयपशोरपि सर्वपक्षात्मकत्वम् ; अतोऽयं पशुरपि सर्वफलसमृद्धिहेतुत्वात् सर्वैः फलैः समृद्धः । ‘तत्’ तथा सति यजामदग्न्यानां मनुष्ठानं, तत्सर्वानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वफलसमृद्धयर्थं च भवति ॥

पञ्चङ्गे पशुपुरोडाशे विधेयं विधत्ते — “तस्य वायव्यः पशुपुरोऽक्षाशो भवति” — इति । ‘तस्य’ प्रजापत्यस्य पशोः । वायुर्देवता यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं ‘वायव्यः’ ॥

अत्र चोद्य सुज्ञायति — “तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्माद्वायव्यः पशुपुरोऽक्षाशः क्रियत इति” — इति । ‘यद्’ यस्मात्कारणात् ‘अन्यदेवत्य उत’ वायुव्यतिरिक्त-प्रजापतिदेवताक एवायं पशुर्भवति, तस्मात् पुरोडाशोऽपि प्रजापतिदेवताक एव युक्तः ; “यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः” — इत्यभिधानात् । अथैवं सति प्रजापतिं परित्यज्य ‘कस्मात्’ कारणात् पुरोडाशो वायुदेवताकः क्रियते ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह — “प्रजापतिर्वै यज्ञो, यज्ञस्यायातयामताशा इति ब्रूयाद् ; यद् वायव्यस्तेन प्रजापतेर्नैति ; वायुर्ज्ञैव प्रजापति.” — इति । पशुरूपस्य यज्ञस्य प्रजापतिदेवतात्मकत्वेन प्रजापतिरूपत्वम् ; तादृशस्यास्य यज्ञस्य पशुर्हविषि पुरोडाशे तद्देवतैक्ये सति ‘यातयामत्वम्’ असारत्वं मालस्यकारणं भवेत् — सति हि भेदे भिन्नदेवताकं कर्म आलस्यरहितं भवति ; तस्माद् ‘अयातयाम-

सायै निष्कारत्वरूपान्तरपरिचाराय देवतान्तरं युक्तम् 'इति' उक्तं
ब्रूयात् । न च वायुदेवताकत्वे प्रजापतेः सकाशात्पुरोडाशोऽप्य-
गच्छतीति शङ्कनीयम् ; वायुप्रजापत्योः कार्यकारणभावै-
कत्वे सति वायव्यस्यैव प्राजापत्यत्वात् । तदिदं सुच्यते—'अथ वाय-
व्यस्येन प्रजापतेर्नेति'—इति । नापगच्छतीत्यर्थः ॥

वायुप्रजापत्योरेकत्वं मन्त्रसंवादेन दृढयति—“तदुक्तं ऋषिणा
—पवमानः प्रजापतिरिति”—इति । “त्वष्टार मयजां गोपाम्”—
इत्यस्या ऋचः चतुर्थपादे यः 'पवमानः' वायुः, स प्रजापतिरिति
तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन दर्शितम् * ॥

पूर्वं भरतद्वादशाहो व्यूढद्वादशाहयेति द्वौ भेदावुक्तौ ; प्रका-
रान्तरेणापि सत्ररूपो ऽहोनरूपश्चेत्येवं द्विविधो द्वादशाहः । तत्र
सत्रपक्षे विधेयान्विधत्ते—“सत्रं सु चेत्सं न्युप्यान्नीग्यजिरग्नवे
दीक्षेरन्त्सर्वं मनुयुर्वसन्त मभ्युदस्यतूर्गं वै वसन्त इष मेव तदूर्जं
मभ्युदवस्यति”—इति । 'सत्रं सु चेत्' यद्ययं द्वादशाहः सत्ररूपो
भवेत्, तदानीं सत्रस्य बहुयजमानत्वात्सर्वेषां यजमानानां मन्त्रान्
'सन्नुप्य' सम्भूयैकत्वेनावस्थाप्य, तस्मिन् सर्वे यजेरन् ; यजमानत्वा-
देव सर्वेऽपि 'दीक्षेरन्' दीक्षां कुर्युः । “य एव यजमानास्त एव
ऋत्विजः” इत्युक्तत्वेन 'सर्वे' यजमानाः 'मनुयुः' ऋत्विक्कार्यं
समिधत्तुं कुर्युः । वसन्तर्तुं समिधत्तुं 'उदवस्यति' उदवसानौयां
समाप्तिकालीनां मिष्टि मनुतिष्ठेत्, वसन्तर्तौ समापयेदित्यर्थः ।
वसन्तकालं गति फलानां ऋषेष्वागमनेन रसबाहुल्यात् 'जग्' षे,
रस एव वसन्तः । तथा मन्त्रे तस्मिन्नेतन्मापनेन 'इषम्' अन्नम्,

* “त्वष्टार मयजां गोपां पुरोडाशान् ना हवे । इत्युन्दि उवा हरिः पवमानः
प्रजापतिः ॥”—इति स० ८, ५, १ ।

॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

‘अर्ज’ इति वाग्विष्णवे ‘उदवसति’ यजमानसङ्गो द्वादशाहं समापयति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

कृन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन् गायत्री
त्रिष्टुभश्च जगत्त्रै चायतन मभ्यध्यायत् त्रिष्टुब् गायत्रौ
च जगत्त्रै च जगती गायत्रौ च त्रिष्टुभश्च ततो वा
एतं प्रजापतिर्व्यूहच्छन्दसं द्वादशाहं मपश्यत्त माह-
रत्तेनायजत तेन स सर्वान्कामांश्चकृन्दास्यगमयत्सर्वान्
कामान् गच्छति य एवं वेद कृन्दांसि व्यूहत्ययातया-
मताये कृन्दास्येव व्यूहति तद्यथादो ऽश्वैर्वानकुङ्कि-
र्षान्यैरन्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरैरुपविमीकं यान्येष
मेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरैरुपवि-
मीकं स्वर्गं लोकं यन्ति यच्छन्दांसि व्यूहतीमौ वै
लोकौ सहास्तां तौ व्येतां नावर्षन्न समतपस्ते पञ्च-
जना न समजानत तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं

देवविवाहं व्यवहेतां रयन्तरेणैवेय ममं जिन्वति
 बृहतासाविमां नौधसेनैवेय ममं जिन्वति । धौतना-
 साविमां धूमेनैवेय ममं जिन्वति । वृष्ट्यासाविमां
 देवयजन मेवेय ममुष्या मदधात्यशूनसावस्या मेतद्वा
 इय ममुष्या देवयजन मदधाद्यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण
 मिव तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेक्षन्त
 जषानसावस्यां । तद्वापि तुरः कावषेय उवाचीषः
 पोषो जनमेजयकेति तस्माद्वापिरतर्हि गव्यं मीमां-
 समानाः पृच्छन्ति सन्ति तत्रोपाशः इति जषो हि
 पोषोऽसौ वै लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तत ततो
 वै द्यावापृथिवी अभवती न द्यावान्तरिक्षान्ता-
 रिच्चाहूमि ॥ ५ (२७) ॥

अथ व्यूढादशाहे यदेतद् व्यूढत्वम्, तदेतत् प्रशंसितु मास्या-
 यिका माह— “छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन्,—
 गायत्री त्रिष्टुभश्च जगत्त्रे चायतन मभ्यध्यायत्, त्रिष्टुप् गायत्री च
 जगत्त्रे जगती गायत्री च त्रिष्टुभश्च ; ततो वा एतं प्रजापति-
 व्यूढत्वं द्वादशाह मपश्यत्, त माहरत्, तेनायजत ; तेन
 स सर्वाङ्गं कामांश्छन्दांस्यगमयत्”—इति । गायत्री त्रिष्टुप् जग-
 तीत्येतानि त्रीणि छन्दांसि, अन्योन्यस्यायतनम् ‘अभि’ नामुम्
 ‘अध्यायन्’ स्वस्वमनस्यचिन्तयन् । तेषां च त्रयाणां छन्दसां कर्मैव
 अथनत्रयं स्थानम् । तत्र गायत्री त्रिष्टुभश्च जगती माध्यन्दिन-

सवनद्वितीयसवने ध्यातवती ; त्रिष्टुप् संस्थानव्यतिरिक्तं स्थानद्वयं
मभ्यध्यायत् ; तथा जगत्त्रयम् । 'ततः' प्रजापतिश्चन्द्रसा मभिलाषं
दृष्ट्वा, तत्साधनादनक्रमेण 'एतं व्यूहच्छन्दसं द्वादशाङ्गम् अपश्यत्' ।
स संस्थानविपरीतत्वेनोढानि स्थानान्तरे प्रक्षिप्तानि छन्दांसि
यस्मिन् द्वादशाङ्गे, सोऽयं 'व्यूहच्छन्दाः' । तादृशं द्वादशाङ्गं दृष्ट्वा,
तत्साधनान्याहृत्य, तेनैवा, 'सः' प्रजापतिस्तेषां मपेक्षितान् स्थान-
विपर्यासलक्षणान् 'सर्वान् कामान्' गायत्र्यादिच्छन्दांसि प्रापित-
वान् ॥ वेदनं प्रशंसति — "सर्वान् कामान् गच्छति य एवं
वेद"—इति ॥

इदानीं व्यूहनं विधत्ते — "छन्दांसि व्यूहत्वेनातयामतायै"—
इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि 'व्यूहति' तत्तदायतनविपर्या-
सेन व्यवस्थापयेत् । तच्च व्यूहनम् 'अयातयामतायै' असारत्वप्रयुक्त-
कालस्य परिहाराय भवति ॥

उक्तव्यूहनं मनूय प्रशंसति — "छन्दांस्तेव व्यूहति ; तद्यथा-
दोऽश्वैर्वानुक्तान्निर्वान्यैरन्यैरान्ततरैरान्ततरैरुपविमोकं यान्त्येव
मेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरान्ततरैरान्ततरैरुपविमोकं स्वर्गं लोकं
यन्ति, यच्छन्दांसि व्यूहति"—इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि
यस्मिन् द्वादशाङ्गविशेषे 'व्यूहत्येव' न त्वत्र सन्देहः कार्यः । 'तत्'
तस्मिन् व्यूहने 'यथा' लोके 'अदः' निदर्शनम् । किं निदर्शनम् ?
इति, तदुच्यते — ये राजानो रथं मारुह्य तत्रत्यैरश्वैर्दूरदेशं
गच्छन्ति, ते राजानो योजने योजने 'उपविमोकं' आन्तान्श्वान्
उपविमुच्योपविमुच्य, 'अन्यैरन्यैः' पुनःपुनर्नूतनैर्दूरदेशं यान्ति ।
तत्रोपपत्तिः 'अन्तान्तरैः'—इति, अतिशयेन अमरहितैः । पौनः-
पुन्यं द्योतयितुं वाक्यावृत्तिश्च । लाङ्गले घटीयन्ते वा तदा तदा

आन्तानम्बाननडुहो वा विमुच्य-विमुच्य, नूतनैरनडुहः प्रवर्त्तते ।
एव मेवात्रापि कन्दसां स्थानविपर्यासे सति स्वस्वस्थाने आन्तानि
कन्दसि पुनःपुनरुपविमुच्य, तदा तदा नूतनैः कन्दोभिः सन्निभैः
स्वर्गे लोकं गच्छन्ति । यदा कन्दसि व्यूहति, तदानीं मत्स्वयं
तदिति द्रष्टव्यम् ॥

अथ बृहद्रथन्तरसामग्री उपास्थानेन प्रयंसति — “इमीं द्वी
लोकौ सहास्ताः ; तौ व्येतां, नावर्षन् समतपत् ; ते पञ्चजना न
समजानत ; तौ देवाः समनयन्तौ संयन्तावेतं देवविवाहं व्यव-
हेतां ; रथन्तरेणैवेयं ममं जिवन्ति, बृहतासाविमाम्” — इति ।
‘इमीं’ भूलोकस्वर्गलोकौ पूर्वस्मिन्काले ‘सहैवाप्तम्’ अत्यन्तं
प्रीतियुक्तावेकत्रैवावस्थितौ । कदाचित्तावुभौ केनापि निमित्तेन
‘व्येतां’ वियोगं प्राप्तवन्तौ, परस्परविरोधेन सहवासं परित्यज्य
दूरदेशेऽवस्थितौ । तदानीं व्युल्लोकात् निर्वृत्तः पर्जन्यो ‘नावर्षत्’
वृष्टिं न सम्यादितवान् ; आदित्यश्च दुरलोकवर्त्ता ‘न समतपत्’
आतपरूपं प्रकाशं न कृतवान् । तदानीं ‘ते पञ्चजनाः पूर्वोक्ताः ॥
देवमनुष्यादयः पञ्चविधाः प्राणिनः ‘न समजानत’ अन्यकार-
यस्ताः मन्तः क मपि मार्गं मञ्जत्वा परस्परैकमत्यरहिता
अभवन् । तदानीं तादृशान् प्राणिनो दृष्ट्वा ‘तौ’ उभौ लोकौ
‘समनयन्’ परस्परं सङ्गतिं प्रापितवन्तः । ‘तौ’ उभौ लोकौ
‘संयन्तौ’ परस्परं सङ्गमं प्राप्तवन्तौ । ‘एतं’ परोस्परपकाररूपं
‘देवविवाहं’ देवानां मुचितं विवाहं ‘व्यवहेतां’ विविधत्वेन कृत-
वन्तौ । लोकेऽपि विवाहो नाम परस्परविपर्यासेन सम्बन्ध-
प्रापणम् । तथाहि — वरस्य पिता स्त्रियं कन्यापितुर्जमादत्त्वेन

सम्बन्धयति, कान्वापिता च स्रपुनीं वरयितुः कृपात्वेन सम्बन्धयति । तदिदं विपर्यसेत सम्बन्धनयनं 'विषाहः' । तयोश्च विषाहे परस्परं वृद्धभोजनं वस्त्रप्रदानादुपचारश्च कुर्वन्ति । एव मेतौ लोकी परस्परं मुपकुरुतः । तत्र 'इयं' भूमिः साग्या 'रथ-
न्तरेण' एतन्नामकेनैव 'अमं' दिवं 'जिन्वति' प्रीणयति ; 'असौ'
द्यौः 'इमां' भूमिं 'वृहता' साग्या जिन्वति । तत् एव सर्वत्रेयं वै
रथन्तरं मसौ वृहदिति लोकद्वयरूपेण सामद्वयं स्तूयते ॥

वादग्राहे वृद्धद्वयन्तरयोरपेक्षितत्वेन प्रथमां कृत्वा तत्पञ्चम-
लोकद्वयस्यान्यान्पि परस्पररोपकारान् दर्शयति—“नौधसेनैवेयं भूमं
जिन्वति, श्यैनासाविमां ; धूमेनैवेयं भूमं जिन्वति, वृष्टासाविमां ;
देवयजनं मेवेयं ममुष्या मदधात्, पशून्सावस्याम्”—इति । “इमं
मिन्द्रं सुतं पिबा”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम 'नौधसम्' *, “त्वा मिदा
ह्यो नरः”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम 'श्यैतम्' † ; ताभ्यां लोकयोः
परस्परं प्रीतिः । भूमावग्निजन्त्यो धूमो दिवि गच्छति, व्युत्सोक्तात्
समुत्पन्ना वृष्टिरुष्यां गच्छति ; सोऽयं धूमवृष्टिभ्यां परस्पररोप-
कारः । 'देवयजनं' देवयागयोग्यं किञ्चिद्देशम् 'इयं' भूमिः
'अमुष्यां' दिवि मदधात्, 'असौ' च द्यौः पशून् 'अस्यां' भूमाव-
दधात् ; अतो देवयजनपशुभ्यां परस्पररोपकारः ‡ ॥

* इ० आ० ३. १. ५. ४ अचि मे० गा० ६. १. २०. नौधसं (योनिसाम) ;

उ० आ० १. १. १२. १. २ अचिः प्रगाथये क० गा० १. १. ६. नौधसं (सोषम्) ।

† “त्वा मिदा” इ० आ० ४. १. १. १०. नाव श्यैतं मुपकुरुते । “अभि प्र वः”—इति-

इ० आ० ३. १. ५. १ अचि मे० गा० ६. १. ११. श्यैतं (योनिसाम) ; उ० आ० २. १. ५.

११. १ अचिः प्रगाथये क० गा० २. १. २. श्यैतं (सोषं) । सामं लिङ् आ० ब्रा० १.

११. १ आ० ब्रा० ११. ८. ५. सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

‡ सामब्राह्मणेऽपि एव मेव । ता० ब्रा० ७. १०. १-४ ; ११. ८५ ।

तत्र देवयजनशब्देन विवक्षितं मर्थं व्याचष्टे—“एतद्वा इव
अमुषां देवयजनं मदधायदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं मिव”—इति । चन्द्र-
मण्डले ग्रहसङ्गादिशब्देन लोके व्यवह्रियमाणं यदेतत् ‘कृष्णं मिव’
कृष्णवर्णं मिव रूपं दृश्यते, एतदेव ‘देवयजनं’ देवयागयोग्यं वस्तु,
‘इयं’ भूमिः ‘अमुषां’ दिवि स्थापितवती ॥

चन्द्रमसि कृष्णरूपप्रसङ्गाद्यागेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षं विवक्षते—
“तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेक्षन्ते”—इति । यस्मा-
द्यागयोग्यं कृष्णं चन्द्रमसि स्थितम्, ‘तस्मात्’ कारणात् शुक्लपक्षेषु
गन्तुं कुर्वन्तो यजमानाः ‘एतदेव’ चन्द्रमण्डलम् उपासु मिक्षन्ति ।
दिदिदिदिने वर्धमानश कलश सर्वतः पूर्यमाणं चन्द्रमण्डलं मेषु
शुक्लपक्षेषु, तेन ते ‘आपूर्यमाणपक्षाः’ । कर्मिणां दक्षिणमार्गेण
चन्द्रमण्डलप्राप्तिः सर्वामूपनिषत्सु प्रसिद्धा ॥

देवयजनशब्दं व्याख्याय पशुशब्दं व्याचष्टे—“जघानमावस्थां ;
तद्वापि तुरः कावपेय उवाचोषः पोषो जनमेजयकेति ; तस्मा-
दाप्येवमर्हि गव्यं मौमांसमानाः पृच्छन्ति, -- सन्ति तत्रोषाः
इति ; ऊषो हि पोषोऽसौ नै लोक इमं लोकं मभि पर्यावर्त्तते”
—इति । ‘असौ’ दुर्लोकः ‘अस्यां’ भूमी ‘जघान्’ आदधानीत्यव्या-
हारः । देशान्तरप्रसिद्धिं सुपञ्जीय पशुशब्दस्योपशब्दो व्याख्या-
नम् । “वशं कास्ती” इत्यस्मादातीरूपशब्दो निष्पन्नः । ‘जघाः’
कमनीयाः ; पशूनां चमरादीनां कमनीयत्वं प्रसिद्धम् । जघ-
शब्दव्यवहार एव ‘तद्वापि’ इत्यादिना प्रदर्श्यते । यस्मादूषः पशु-
रिति देशविशेषे पर्यायत्वेन प्रसिद्धौ, ‘तद्वापि’ तस्मादेव कार-
णात् तुरनामकः कश्चिन्नृचिः कवचस्य पुत्रः, जनमेजयनामानं

राजानं सम्बोधय मुवाच,— हे जनमेजयक ! 'जषः पोषः' पोषशब्दाभिधेयः, पुष्टिहेतुः पशुरिति । यस्मात्तु जषशब्दं पशुषु व्याजहार, 'तस्मादि' तस्मादेव कारणादिदानीं मपि 'गव्यं मीमांसमानाः' केचिदेषविशेषेषु गोरसं क्षीरादिकं विचारयन्त एवं पृच्छन्ति,—'तत्र' तेषु देशेषु, 'किं सूपांशः सन्ति ?'—इति ; गोविषयः प्रश्नस्तेषां मभिप्रेतः । प्रश्नार्थां भृतिः । यस्माद्रूपशब्द-वाच्यः पोषहेतुर्गवादिरूपः पशुः, तस्माद्रूपशब्देन पशुशब्दव्याख्यानं सूचितम् । 'असौ' द्युलोकः 'इमं' भूलोकं मभिलक्ष्य पर्यावर्त्तते, तेन पशुनोपपन्नतवानित्यर्थः ॥

इत्थं बहुद्वयन्तरप्रसङ्गेन द्यावापृथिव्योः परस्परं सुपकारम् बहुधा प्रपद्योपसंहरति— "ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां, न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद्भूमिः"—इति । 'ततो वै' तस्मादेव परस्परोपकारकत्वकारणाद्, द्यावापृथिव्यौ विद्युक्ते अपि परस्परैकम-त्वेन प्राण्युपकारिण्यावभवताम् । न च ततान्तरिक्षलोकं कुत्र वर्तत इति शङ्कनीयम् ; 'द्यावा' द्युलोको नान्तरिक्षलोकात्, अस्य इति शेषः । भूमिश्च नान्तरिक्षादस्या । उभयोर्द्यावापृथिव्यो-रन्तरिक्षेण सम्बन्धैवावस्थानात् । तस्माद्वर्णितयोर्द्यावापृथिव्योरेवा-न्तरिक्षस्यान्तर्भाव इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकीनविंशध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२७) ॥

* नक्षत्रादियग्यो दीपकप्रसादप्रवाहादेव सर्वपुण्यकथ्यन्ती इह, सङ्कीर्तयन्मान-
श्रद्धावन्ते, तथापि सूत्राभिप्रायविषय एव गम्यते ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

बृहच्च वा इदं मये रथन्तरं चास्तां वाक् ज वे
तन्मनश्चास्तां वाग्वै रथन्तरं मनो बृहत्तद् बृहत्पूर्वं
ससृजानं रथन्तरं मत्स्यमन्यत तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त
तद्वैरूपं मसृजत ते द्वे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च
बृहदत्यमन्येतां तद् बृहद्गर्भं मधत्त तद्वैराजं मसृजत
ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजं च रथन्तरं च वैरूपं
चात्यमन्येतां तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त तच्छाक्करं मसृजत
तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च शाक्करं च
बृहच्च वैराजं चात्यमन्यन्त तद् बृहद्गर्भं मधत्त तद्रैवतं
मसृजत तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् पृष्ठानि
न्यासंस्तानि ह तर्हि त्रीणि कृन्दांसि षट् पृष्ठानि
नोदाप्नुवन्त्वा गायत्रीं गर्भं मधत्त सानुष्टुभं मसृजत
त्रिष्टुब्ं गर्भं मधत्त साऽपङ्क्तिं मसृजत जगतीं गर्भं
मधत्त सातिच्छन्दसं मसृजत तानि त्रीण्यन्यानि
त्रीण्यन्यानि षट् कृन्दांस्यामन् षट् पृष्ठानि तानि
तथाकल्पन्त कल्पते यज्ञो ऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यथैव मेतां कृन्दसां च पृष्ठानां च कृत्स्निं विद्वान् द्दोषते
दीक्षते ॥ ६ (२८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥

अथास्मिन् द्वादशाहमध्ये पृष्ठपञ्चदशे पृष्ठस्तोत्रोपयुक्तानि *
 सामानि विधातु मास्थायिका माह—“बृहच्च वा इदं मये रथन्तरं
 चास्तां ; वाक् च वै तन्मनश्चास्तां ; वाग्वै रथन्तरम्, मनो बृहत्,
 तद् बृहत् पूर्वं ससृजानं रथन्तरं मत्स्यमन्यत ; तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त,
 तद्वैरूपं मसृजत”-इति । ये बृहद्रथन्तरं पूर्वम् “इमौ वै लोकौ”-
 इत्यादिना संस्तुते (३६० पृ०), ते उभे एव ‘इदं’ वैरूपादिसाम-
 जातं मन्तर्भाव्यं तदुत्पत्तेः पूर्वं मास्ताम् ; ‘इदं’ वैरूपादिसाम-
 जातं सुत्पत्तेः ‘अग्रे’ पूर्वं नासीत् । ते च सामनी मनोवायूपे
 अभवताम् । तत्र वागेव रथन्तरं सामं, मनो बृहत्साम । तदे-
 तन्मनोरूपं बृहत्साम ‘ससृजानं’ सृष्टिं कर्तुं सुदुःकम् । ‘तत्’ तस्मा
 एव सृष्टिसिद्धये ‘पूर्वं’ प्रथमं वायूपं ‘रथन्तरं’ सामं ‘अत्यमन्यत’ ।
 वायूपत्वादेव स्त्रीरूपत्वम्, मनोरूपत्वात् स्वस्य पुरुषरूपत्वम् ;
 तस्मादतिशयितं तत्स्वरूपम् ; तत्र बृहत्साम स्वस्य पुरुषत्वाभि-
 मानेन रथन्तरसाम्नि स्त्रीत्वभावनया सङ्गमं मकरोदित्यर्थः । तत-
 स्त्रीस्थानीयं तद्रथन्तरं सामं स्त्रीदरमध्ये गर्भं मधत्त ; धृत्वा च
 वैरूपाख्यं पुत्रस्थानीयं सामान्तरं मसृजत ॥

वैरूपस्योत्पत्तिं मभिधाय वैराजसाम् उत्पत्तिं दर्शयति—“ते
 हे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं बृहदत्यमन्येतां ; तद् बृहद्गर्भं मधत्त,
 तद्वैराजं मसृजत”-इति । मातृस्थानीयं रथन्तरं, पुत्रस्थानीयं
 वैरूपं चेति, ‘ते’ सामनो हे भूत्वा यद् बृहत्सामैकाकित्वेन वर्त्त-
 मानं मस्ति, तदपत्यं मन्येतां, तस्माद् बृहत्तोऽप्येकाकिनीऽतिशयेन
 मन्येतां, न्यूनत्वेन बृहत्साम्नि स्त्रीत्वबुद्धिं कृत्वा संयोगं मकुरुताम् ।
 तत्र बृहत्सामं गर्भं धृत्वा वैराजाख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

शाक्तरसाङ्ग उत्पत्तिं दर्शयति—“ते हे भूत्वा ब्रह्म वैराजं
च, रथन्तरं च वैरूपं चात्यमन्येतां तद्; रथन्तरं गर्भं मधत्त;
तच्छाक्तरं मसृजत”-इति । वैराजसङ्गः सृष्टेरूर्ध्वं तदुत्पत्त्यस्य
ब्रह्मसाङ्गः न्यूनत्वेऽपगते सति ‘ते’ सामन्ती हे भूत्वा मिलित्वा
वैरूपमसृजितस्य रथन्तरस्य वाग्रूपत्वेन स्त्रोत्रं मभिप्रेत्य स्त्रीलिङ्गं
‘अत्यमन्येतां’ स्वाधिकारं मत्वा संयोगं मकुर्वताम् । ततो रथन्तरं
सामं गर्भं धृत्वा शाक्तराख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

रैवतसङ्ग उत्पत्तिं दर्शयति—“तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं
च वैरूपं च शाक्तरं च, ब्रह्म वैराजं चात्यमन्यन्त तद्; ब्रह्मर्भं
मधत्त, तद्रैवतं मसृजत”-इति । मातृस्थानीयं ‘रथन्तरं’ पुत्र-
स्थानीये ‘वैरूपं’ ‘शाक्तरं’ चेति; एवं त्रीणि भूत्वा, वैराजिन युक्तस्य
ब्रह्मसाङ्गो न्यूनत्वमुद्धा ‘तदत्यमन्यन्त’ तस्मादतिशयं पुरुषस्था-
नीयं स्वपत्ने मत्वा संयोगं मकुर्वत । ततो ब्रह्मर्भं मधत्त; गर्भं
धृत्वा रैवताख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

उक्तानां पञ्चां सङ्गां पञ्चस्तोत्रमाधनत्वं दर्शयति—“तानि
तौल्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् पृष्ठान्यासन्” इति । ‘तानि’ पूर्वी-
क्तानि ‘रथन्तरवैरूपशाक्तराणि’ ‘त्रोणि’ सामानि, ‘अन्यानि’ इत-
रेभ्यो विलक्षणानि, पृष्ठान्ये पृष्ठं प्रथममतीत्यपश्चमेत्युगमे-
ष्वहम्, पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् । तथा ब्रह्म-वैराज-रैवत-
रूपाणि ‘त्रोणि’ सामानि, ‘अन्यानि’ रथन्तरादिभ्यो विलक्षणानि
भूत्वा, द्वितीयचतुर्थपञ्चे, शुभ्ररूपेष्वहम्, पृष्ठस्तोत्रनिष्पादका-
न्यासन् * ॥

* “रथन्तरं पृष्ठान्यन्यानि । अतस्तोत्रनिष्पादकानि । ततोऽतीत्यपश्चमेत्युगमे
वैरूपवैराजं शाक्तरैवतानि”-इति भाष्ये ० श्री० ७५.२-४ ।

अथ षड्विंशत्यष्टस्रोत्रसामाधारत्वेन षड्विधानि हन्दांसि दर्शयति—“तानि च तर्हि ऋषिं हन्दांसि, षट् पृष्ठानि नोदाधु-
वत्सा गायत्री गर्भं मधत्त, सानुहभ मसृजत ; त्रिष्टुब् गर्भं मधत्त,
सा पङ्क्ति मसृजत ; जगती गर्भं मधत्त, सातिष्कन्दस मसृजत ;
तानि ऋष्यन्यानि त्र्योष्यन्यानि षट् हन्दांस्यासन् ; षट् पृष्ठानि
तानि तथाकल्पन्त ; कल्पते यज्ञोऽपि”—इति । ‘तर्हि’ तस्मिन्
षट्सामसम्पत्तिकाले गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि ‘हन्दांसि’
ऋषिं भूत्वा, ‘तानि’ पूर्वोक्तानि षट् पृष्ठसामानि ‘नोदाधुवन्’
पृष्ठानां निष्पत्तिं कर्तुं नाशक्नुवन् । ततो गायत्र्यादीनि त्र्योष्यपि
गर्भं धृत्वा, पुनः अन्यानि अनुष्टुप्पङ्क्त्यतिष्कन्दोरूपाणि हन्दांस्य-
सृजन्त । ततः ‘तानि’ सिद्धानि गायत्र्यादीनि ‘ऋषिं’, ‘अन्यानि’
पूर्वसिद्धत्वेनैव पृथग्भावाभ्यासन्, तथैवानुहभदीनि ‘ऋषिं’,
‘अन्यानि’ हन्दांसि तदानीं सृज्यमाना, इति मिलित्वा षट्
हन्दांस्यासन् । ततः षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठसामानि धारयितुं ‘तानि’
षट् हन्दांसि ‘तथा अकल्पन्त’ तेनैव क्रमेण समर्थान्यभवन् । प्रथम-
द्वितीयतृतीयचतुर्थसु गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यः पृष्ठस्रोत्रनिष्पादकाः ;
चतुर्थपञ्चमषष्ठेचतुर्थसु अनुष्टुप्पङ्क्त्यतिष्कन्दो हन्दांसि स्रोत्रनिष्पाद-
कानि । एवं सति यज्ञोऽपि पृष्ठपण्डित्याः * ‘कल्पते’ स्वप्रयो-
जनाय समर्थो भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“तस्यै जनतायै कल्पते,
यत्रैव मेतो हन्दांसं च पृष्ठानां च कृतिं विद्वान् दीक्षते दीक्षते”—
इति । ‘यत्र’ यस्यां जनतायाम्, ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण गायत्र्यादीनां
‘हन्दांसं’ रथत्र्यादीनां ‘पृष्ठानां’ च एतां ‘कृतिं’ कल्पनार्थप्रकारं

जानीते, स दीक्षां प्राप्नोति । स पुमान् 'तस्मै जनतायै' तस्मै
यज्ञसभायां 'कल्पते' समर्थो भवति । अभ्यासोऽभ्यासमाख्यः ॥६॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थीध्याये
(एकोनविंशध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थोऽस्तुतो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्दरमाधवाचार्यदेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः चतुर्थीध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तृ०)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति चिवृत्
स्तोमो रथन्तरं साम गावची कन्दो यथादेवत मेनेन
यथास्तोमं यथासाम यथाकन्दसं राप्नोति य एवं वेद
यथा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याङ्गो रूपं यद्युक्त-
वद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरु-
च्यते यद्यं लोको ऽभ्युदितो यद्राथन्तरं यज्ञायज्ञं
यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्याङ्गो रूपाण्युपप्रयन्तो
अध्वर मिति प्रथमस्याङ्ग आज्यं भवति प्रेति प्रथमे-
ऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं वायवा याहि दर्शतेति प्रउग
मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं मा त्वा रथं यथो-
तय इदं वसो सुत मन्त्र इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद-
नुचरौ रथवच्च पिबवच्च प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं
मिन्द्र नेदीय एदिहीतोन्द्रनिहवः प्रगाथः प्रथमे पदे
देवता निरुच्यते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं प्रैतु
ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः प्रेति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याङ्गो रूपं मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिब-

न्यप इति धाव्याः प्रथमेषु पदेषु देवता निरूप्यते
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम् अ व इन्द्राय वृहते
 इति मरुत्वतीयः प्रगाथः प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथम-
 स्याहो रूपं मा यातिवन्दो वस उप न इति सूक्तं मेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं मभि त्वा शून् नोनुमो
 ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथगतरं पृष्ठं भवति राध-
 गतरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं यद्वावान
 पुरतमं पुराषाळिति धाव्याऽऽ ह न हेन्द्रो नामान्यमा
 इत्येति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं पिबा सुतस्य
 रसिन इति सामप्रगाथः पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथम-
 स्याहो रूपं त्व मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यं
 पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्वधनं वै तार्क्ष्यः स्वस्ति-
 तायै स्वस्वधन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य
 पार मश्रुते य एवं वेद ॥ १ (२६) ॥

ज्योतिषत्वा भावती द्वादशाहो,

दोषाकालो याजनं पाशुक्च ।

अष्टादशदशहप्रगंभा

पृथादीनां छन्दसां तत्र कृतिः ॥

इदानीं द्वादशाहकाली प्रायश्चीयोदयनीयाभिरात्री, वृष-
 देवस्य महः, तन्निर्गतं वर्जयित्वा मध्यगती यो नवरात्रिः, तं विष्णु-
 सुपक्रमे — “अग्निर्वै देवता प्रथम महर्षिर्भवति, त्रिहस्तामीरायणश्च

साम गायत्रीच्छन्दः”—इति । देवताना मघो योऽय ऋग्भिरसि,
 सोऽय मत्र देवता भूत्वा नवरात्रस्य प्रथम मघः ‘वहति’ निष्पाद-
 यति तथा स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमः प्रथमस्याङ्गो निर्वाहकः ;
 सान्नां मध्ये रथन्तराख्यं साम प्रथमस्याङ्गः पृष्ठसामनिर्वाहकम् ;
 छन्दसां मध्ये गायत्रीच्छन्दः प्रथमस्याङ्गो निर्वाहकम् ॥ उक्तार्थ-
 वेदनं प्रशंसति— “यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासांम यथा-
 छन्दसं दाप्नोति य एवं वेद”—इति । ‘यः’ पुमान् ‘एवम्’ अग्नि-
 विवृद्धयन्तरगायत्रीच्छन्दसां प्रथमेऽहनि देवतात्वं स्तोमत्वं पृष्ठ-
 सामत्वं छन्दस्त्वं च क्रमेण वेद, स पुमान् ‘एनेन’ वेदनेन ‘यथा-
 देवतं’ तस्याङ्ग उचितां देवता मनतिक्रम्य, तथा स्तोमसाम-
 छन्दांस्तप्युचितानि अनतिक्रम्य समृद्धो भवति ॥

प्रथमेऽहनि विनियोज्यान्मन्त्रविशेषानादौ तावत्तत्त्वणमुखेन
 सङ्क्षिप्य दर्शयति—“यद्वा एति च प्रेति च, तत्रप्रथमस्याङ्गो रूपं ;
 यद् युक्तवद्भ्यवदशमव्यतिष्वद, यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते,
 यदयं लोकोऽभ्युदितो, यद्वायन्तरं, यद्वायत्वं, यत्करिष्यदेतानि वै
 प्रथमस्याङ्गो रूपाणि”—इति । ‘यद्वा’ यस्मिन्नेव मन्त्रे ‘एति च’
 आकारस्वरनिर्देशार्थं मिति च शब्द उपरि प्रयुक्तः । उपसर्गेषु
 मध्ये योऽय माङ् अस्ति, सोऽय मा चेति परोक्षं निर्दिश्यते । तथा
 प्रेत्युपसर्गनिर्देशः । आप्रेत्यनयोपसर्गयोरन्यतर उपसर्गो यस्मि-
 न्मन्त्रेऽस्ति, ‘तत्’ मन्त्रस्वरूपं प्रथमस्याङ्गो ‘रूपं’ लक्षणं मित्वर्थः ।
 तथा ‘यत्’ मन्त्रस्वरूपं ‘युक्तवत्’ युजिधातूपेतं, ‘रथवत्’ रथ-
 शब्दोपेतम्, ‘आश्रयवत्’ आश्रयशब्दोपेतम्, ‘पिबवत्’ पिबतिधातू-
 पेतम्, तथा यस्मिन् मन्त्रस्य प्रथमे पादे देवता ‘निरुच्यते’ निर्दिश्यते,
 तथा ‘अयं लोकः’ भूलोकः ‘अभ्युदितः’ कथितो भवति, तथा

अद् 'राष्ट्रान्तरं' रथान्तरसामसम्बन्धि, 'गायत्री' गायत्रीसम्बन्धि, गायत्रं साम वा ; 'करिष्यत्' करोतेर्धातोर्भविष्यत्कृत्यान्तम्, ईदृशं 'यद्' यस्मिन् । एतानि वै सर्वाण्यपि प्रथमस्याङ्गो 'रूपानि' निरूपकाणि, लक्षणानीत्यर्थः ॥

एवं लक्षणमुखेन सन्धिविशेषान्विधाय प्रतीकादाहरणेन विस्मृतं विधत्ते — "उपप्रयन्तो अक्षर मिति प्रथमस्याङ्गो वाच्यं भवति"—इति । प्रकृती "प्र वो देवायामये"-इत्यादि प्रथमं, तद्वाचित्वा नवरात्रस्य प्रथमेऽङ्गि "उपप्रयन्तः"—इति (सं० १.७४.) सूक्तेन आजायस्त्वं शंसनीयम् ॥

तस्मिन् सूक्ते पूर्वोक्तलक्षणेषु एकं लक्षणं योजयित्वा दर्शयति — "प्रेति प्रथमेऽङ्गि प्रथमस्याङ्गो रूपम्"—इति । 'प्र'शब्द-रूपोऽयं सुपसर्गः, सोऽयं सूक्तगते 'प्रयन्त' इतिपदे दृश्यते ; अतः प्रथमेऽङ्गि विनियोक्तं योग्यत्वात् प्रथमस्याङ्गोऽनुकूलम् ॥

अन्तान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— "वायवा याहि दर्शयति प्रथमं मेति प्रथमेऽङ्गि प्रथमस्याङ्गो रूपम्"—इति । यद्यपि "वायवा याहि"—इत्यादिकस्य (सं० १.२.) 'प्र'उपसर्गस्य प्राक्तनत्वाच्चोदकेनैव तत्प्राप्तिः, तथापि लक्षणं दर्शयितुं मयं सुप-न्यासः । एत्याकाररूपम् पदं मचास्ति ; आ याहीतिश्रुतत्वात् । अतः प्रथमेऽङ्गि विनियोक्तं योग्यत्वात् प्रथमस्याङ्गो रूपम् ॥

अथ तृचद्वये लक्षणद्वयं दर्शयति— "आ त्वा रथं यञीतय इदं वसो सुत मन्थ इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ, रथवच पिक-त्रश्च, प्रथमेऽङ्गि प्रथमस्याङ्गो रूपम्"—इति । "आ त्वा रथम्"—इति (सं० ८.६८.१-३.) तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् ; तच्च रथशब्दोपेतम्, "इदं वसो सुतम्"—इति (सं० ८.२.१-३.) मन्थ

प्रथमस्याध्यायः ; तत्र पितृवत् ; प्रथमं तु पूर्वं मिति द्वितीयपादे
श्रुतत्वात् । प्रथमेऽहनीत्यादिनां पूर्ववत् ॥

अन्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— “इन्द्रो मेदीय एदिहो-
तौन्द्रनिहवः प्रगाथः ; प्रथमे पदे देवता निरुच्यन्ते ; प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याहो रूपम्”—इति । “इन्द्रो मेदीय”—इत्ययं लक्षणरूपत्वा-
न्नायाः (सं० ८.५३.५, ६.) । इन्द्रो नितरा मांशूयते यस्मिन्
प्रगाथे सोऽयम् ‘इन्द्रनिहवः’ ; एदिहोत्येव मात्मानं भक्तं श्रूयते,
प्रगाथस्य प्रथमे पादे इन्द्रेति च देवता निर्दिश्यते ; तदेतत्प्रमस्याहो
‘रूपं’ लक्षणम् ॥

अन्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— “प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति
ब्राह्मणस्पत्यः ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”—इति ।
‘ब्राह्मणस्पत्यः’ (सं० १.४०.३, ४.), प्रगाथ इत्यनुवर्तते । अत्र
‘प्र’शब्दो लक्षणम् ॥

अथ मन्त्रत्रये लक्षणं दर्शयति— “अग्निर्मेता, त्वं सोमं क्रतुभिः,
पितृवन्त्यप इति धाव्याः ; प्रथमेषु पदेषु देवता निरुच्यन्ते ; प्रथमे-
ऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”—इति । शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया
अहो धाव्याः । “अग्निर्मेता”—इति (सं० ३. २०. ४.) प्रथमा
धाव्या, “त्वं सोम”—इति (सं० १.६१.२.) द्वितीया, “पितृवन्त्यपः”—
इति (सं० १.६४.६.) तृतीया । एतासां तिसृणां मृचां प्रथमेषु
पादेषु अग्निसोममरुदेवता निर्दिश्यन्ते ; “पितृवन्त्यपो मरुतः
सुहोमवः”—इति अवशात् * । सोऽयं देवतानिर्देशो लक्षणम् ॥

अन्तरे ‘प्र’शब्दरूपं लक्षणं दर्शयति— “प्र व. इन्द्राय

* प्रथमद्वितीययोस्तु अहोः मृषी प्रतीकयज्ञमात्रत एव देवतात्रयं स्मृतम् ; तृतीयस्या
अपि प्रथमे एव पादे देवताप्रतिरिति प्रकटयितुं दर्शयति पितृवन्त्यप इत्यादि ।

वृद्धत इति (सं० ८.८८.१, ४) मन्त्रत्वतीयः प्रगाथः ; इति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नी रूपम्”-इति ॥

मन्त्रान्तरे आकाररूपं लक्षणं दर्शयति—“आ यातिस्त्री वक्त्रं न इति (सं० ४.२१,) सूक्तं मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नी रूपम्”-इति ॥

अथ निम्नोक्तप्रत्ययगतस्य मन्त्रस्य रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं दर्शयति—“अभि त्वा शूर मोनुमो, ऽभि त्वा पूर्वपीतये इति रथन्तरम् पृष्ठं भवति ; रायन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नी रूपम्”-इति । “अभि त्वा शूर”-इति (सं० ७.१२.२२, २१) रथन्तरसाक्षी योनिभूतः ; “अभि त्वा पूर्वपीतये”-इति (सं० ८.३.७, ८) तस्यानुचरः । अतः अभि त्वा शूरत्वन रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठं भवति । इदं प्रगाथद्वयं रथन्तरसामसम्बन्धिन्यहनि योग्यम् । अती रथन्तरसम्बन्धस्य रूपस्य लक्षणस्य सङ्गात्वात् प्रथमेऽहनि प्रयुज्यते ॥

मन्त्रान्तरे त्वाकाररूपं लक्षणं दर्शयति—“यद्वावान् पुष्टतम् पुरावाळिति धाव्या ; ऽऽ वृषहेन्दो नामान्यथा इत्येति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नी रूपम्”-इति । “यद्वावान्”-इति (सं० १०.७४.६) शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया ; तस्या द्वितीयपादादौ आ वृषहेत्याकारः श्रुतः ॥

मन्त्रान्तरे पिबतिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति—“पिबा सुतस्य रसिन् इति सामप्रगाथः ; पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नी रूपम्”-इति । “पिबा सुतस्य”-इत्ययं कस्यचिन्नामविशेषस्य आधारभूतः प्रगाथः (सं० ८.१.१, २. *) ॥

अथ निविहानीयस्य सूक्तस्यादौ किञ्चिदसूक्तान्तरे विधत्ते—
 “तु मू पु वाजिनं देवजुत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यं पुर-
 स्ताव्लूक्तस्य ग्रंथसि ; स्वस्ययनं ये तार्क्ष्यः स्वस्तितायै”-इति ।
 तार्क्ष्यं देवता अस्य ‘तार्क्ष्यम्’, ‘स्वस्ययनं’ ज्योतिषातिरूपम् ; अतो
 निविहानीयसूक्तस्य पुरस्तात् तार्क्ष्यसूक्तग्रंथं ‘स्वस्तितायै’ यज-
 मानस्य ज्योतिषाय भवति ॥ वेदं ग्रंथसि—“स्वस्ययनं मेव तत्
 कुर्वते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मन्त्रुते य एवं वेद”-इति । वेदिता
 तेन वेदनेन ‘स्वस्ययनं मेव’ ज्योतिषाति मेव सम्पादयति । तथा
 द्वादशाह्वारा संवत्सरस्य ‘पार मन्त्रुते’ सभातिं प्राप्नोति ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववैये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति सूक्तमेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्थाङ्गो रूपं सम्पातौ भवतो निष्को-
 वल्यमभूत्त्वतीययोर्निविहाने वामदेवो वा द्रुमांक्षो-
 कानपञ्चसांस्वम्पातैः समपतद् यत्सम्पातैः सम-

उ० अ० ६. २. ३. १, २ अ० १६. २. १२. ४४ (सोमम्) । अथा-
 ‘आमपि सांसांस्वम्पातैः समपतद् यत्सम्पातैः समपतद् यत्सम्पातैः सम-’ इति वक्तव्यं स्यात् ।

पतत्तत्सम्पातानां सम्पातत्वं तदात्सम्पाती प्रथमे
 ऽहनि शंसति' स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पात्यै सङ्गम्यै
 तत्सवितुर्वृणीमहे' ऽद्या नो देव सवितरिति' वैश्व-
 देवस्य प्रतिपदनुचरौ' रायन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि
 प्रथमस्याङ्गो रूपं' युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
 सावित्रं युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं' प्रद्यावा
 यज्ञैः पृथिवी ऋतावधेति द्यावापृथिवीयं' मेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं' मिहेह वो मनसा
 बन्धुता नर इत्यार्भवं' यद्वा एति च मेति च' तत्पु-
 थमस्याङ्गो रूपं' तदात्मेति' सर्वं मभविष्यत्' मेष्ठ-
 नेवास्मास्त्रीकाद्याजमाना इति' तदादिहेह वो मनसा
 बन्धुता नर इत्यार्भवं' प्रथमेऽहनि शंसत्ययं वै लोक
 इहेहोस्मिन्नेवैनांस्तलोके रमयति' देवान् हुवे वृह-
 ष्वसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं' प्रथमे पदे देवता
 निरुच्यन्ते' प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं' महान्तं वा
 एतेऽध्वान मेष्ठन्तो भवन्ति ये संवत्सरं वा द्वादशार्हं
 वासते' तदा देवान् हुवे वृहष्वसः स्वस्तय इति
 वैश्वदेवं' प्रथमे ऽहनि शंसति' स्वस्तितायै स्वस्त्ययन
 मेव तत्कुरुते' स्वस्ति संवत्सरस्य पार ममृते य एवं
 वेद' येषां चैवं विद्वानेतद्गोता' देवान् हुवे वृहष्व-

वसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं प्रथमे ऽहनि शंसति ।
 वैश्वानराय पृथुपाजसे विप द्रव्याग्निमातृतस्य प्रति-
 पत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो
 रूपं प्र तवक्षसः प्र तवसो विरपश्चिन इति मातृतं
 प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो रूपं जातवेदसे
 सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याः पुरस्तात्सूक्तस्य
 शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वस्त्य-
 यन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते
 य एवं वेद प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति मग्नय इति
 जातवेदस्य प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो रूपं
 समान माग्निमातृतं भवति यच्चाग्निष्टोमे यद्वै यज्ञे
 समानं क्रियते तत्पूजा अनु समनन्ति तस्मात्समान
 माग्निमातृतं भवति ॥ २ (३०) ॥

यस्य सूक्तस्य पुरस्तात्तार्क्ष्यशंसनं विहितम्, तन्निमित्तविधान-
 सूक्ते आकाररूपं लक्षणं दर्शयति— “आ न इन्द्रो हूरादा न
 आसादिति (सं० ४.२०.) सूक्त मिति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो
 रूपम्”-इति ॥

इदानीं निष्केवत्यमरुत्वतीययोः शस्त्रयोर्निविहाने सूक्ते स्तोत-
 माह— “सम्पाती भवतो निष्केवत्यमरुत्वतीययोर्निविहाने ; ग्राम-
 देवो वा इमांस्तोकानपश्यत्, ताव्यसम्पातैः समपतद् ; यत्सम्पातैः
 संवपतत्तव्यसम्पातानां सम्पातत्वं ; तव्यसम्पातौ प्रथमेऽहनि शंसति,

स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पत्त्यै सङ्गत्यै”-इति । सम्पत्तिं प्राप्नुवन्ति
आभ्यां यजमानाः सर्वान् लोकानिति ‘सम्पाती’ । निष्कैवश्वस-
त्त्वतीयनिविधानयोः सूक्तयोर्वैकृतयोः सम्पात इति सङ्ज्ञा । “आ
यात्विन्द्रो वसः”-इति (सं० ४. २१.) मरुत्वतीयशस्त्रस्य निवि-
धानं सूक्तम् ; “आ न इन्द्रः”-इति (सं० ४. २०.) निष्कैवश्वस-
त्त्वतीयनिविधानं सूक्तम् ; एतयोः सम्पात इति सङ्ज्ञा प्रतिपाद्यते । पुरा
कदाचित् वामदेवः ‘इमान्’ भूरादीन् लोकान् दृष्ट्वा, तन्नामुपायं
विचार्य, सम्पातमूक्तैस्तान् प्राप्तवान् । अतः ‘सम्पत्ति’ सम्पत्
प्राप्नोति लोकानितैरिति ‘सम्पातत्वं’ नाम सम्पन्नम् । तथा सत्यत्र
प्रथमेऽहनि निष्कैवश्वमरुत्वतीययोः सम्पातनामके मूक्ते यदि
शंसेत्, तदानीं तच्छंसनं स्वर्गलोकप्राप्ति-भोग्यवस्तुसम्पत्तिं तद्गो-
सम्बन्धार्थं सम्पद्यते ॥

अथ त्रयोस्तृचयो रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं दर्शयति —“तत्स-
वितुर्वशीमहे ऽद्यां नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ;
रथन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नौ रूपम्”-इति । “तत्सवितुः”
-इति (सं० ५. ८२. १-३.) तृचो रथन्तरमाह्ना सह प्रयुज्यमानौ
वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपत् ; “अद्या नः”-इति (सं० ५. ८२. ४-६.)
तृचस्तस्यानुचरः ; अत उभयोरपि रथन्तरसम्बन्धोऽस्ति, रथ-
न्तरसम्बन्धेऽहनि योग्यतास्ति ॥

सूक्तान्तरे युजिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति —“युञ्जते मन उत
युञ्जते धिय इति सावितं ; युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नौ रूपम्”
-इति । प्रथमाया ऋचोऽवसाने “देवस्य सवितुः परिरुतिः”-इति

* “आ न इन्द्रो भूरादा न आमादिनि सम्पातः”-इति ॐ आ० ५. ८. २. ३. ।

श्रुतत्वादिदं (सं० ५. ८१.) सविष्टदेवताकम् । इह युजिधातुस्तु
विस्पष्टः ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लक्षणं दर्शयति—“प्र व्यावा यज्ञैः पृथिवी
ऋतावृषेति (सं० १. १५६.) व्यावापृथिवीयं ; प्रेति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति ॥

अस्मिन्वैश्वदेवशस्त्रे सूक्तान्तरं विधत्ते—“इहेह वो मनसा
बन्धुता नर इत्यार्भवं ; यद्वा एति च प्रेति च तत्रप्रथमस्याह्नो रूपं,
—तद्यप्रेति सर्वं मभविष्यत्प्रैष्यन्नेवास्मात्प्रोक्तायजमाना इति ;
तद्यदिहेह वो मनसा बन्धुता नर इत्यार्भवं प्रथमेऽहनि शंसत्ययं वै
लोक इहेहस्मिन्नेवैनांस्तलोके रमयति”—इति । “इहेह वः”—
इत्येतत्सूक्तम् (सं० ३. ६०.) ऋभुदेवताकम् ; द्वितीयाया ऋचोऽन्ते
“तेन देवत्वं नृभवः समानश्”—इतिश्रवणात् । आकाश-प्र-शब्दा-
दिकं लक्षणं मन्त्रे नास्त्योत्थाशङ्क्य ‘यज्ञै’-इत्यादिना तत्तद्भावे बाधो
पपन्नस्यते । यदेतदेति च प्रेति चेति, तदेतत्प्रथमस्याह्नो ‘रूपं’
लक्षणं मिति पूर्वं सूक्तम् (४०२ पृ०) ; ‘तत्’ तथा सति यदि
प्रेष्यनेन लक्षणेन युक्तं ‘सर्वं’ सूक्तजातम् अभविष्यत्, तदानीं यज-
माना अस्मात्प्रोक्तात् ‘प्रैष्यन्’ प्रैष्यन्ति मरिष्यन्ति एवेति बाधोप-
न्यासः । ‘तद्यदि’-इत्यादिना समाधानं सुपन्नस्यते । यस्मात् प्रशब्द-
योगे बाधोऽस्ति, तस्मात्कारणादिहेहेति सूक्तं यदि प्रथमेऽहनि शंसेत,
तदानीं मिहेहशब्देनास्य भूलोकस्य विवक्षितत्वाद् ‘अस्मिन्नेव’
भूलोके एव तत्सूक्तपाठेन ‘एनान्’ यजमानान् ‘रमयति’ चिरं
जीवयति ; ततः प्रशब्दप्रयुक्तो मरणबाधोऽपि परिहृतो भवति ॥

सूक्तान्तरस्य प्रथमपादे देवताभिधानं लक्षणं दर्शयति—“देवान्
हवे वृष्टवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे पदे देवता निरूपयन्ते ;

प्रथमेऽग्निं प्रथमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “देवान्”—इत्यादिको यज्ञो बह्वचनान्तस्य देवशब्दस्य श्रवणाद्देवताबाहुष्येनेदं सूत्रं (सं० १०. ६१.) वक्ष्यदेवम् । प्रथमपादे देवशब्दस्तु विस्पष्टः ॥

तत्र स्वस्तिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति —“महान्तं वा एतेऽध्वान् मेष्मन्तो भवन्ति, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वासते ; तस्य देवाकुपे षड्विंशत्यवसः स्वस्य इति वैश्वदेवं प्रथमेऽग्निं शंसति, स्वस्ति-तार्यै”—इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसत्वं वा द्वादशाहं वा अनु-तिष्ठन्ति, एते दीर्घं मध्वानं गन्तुं मुद्युक्ता भवन्ति ; प्रयोगबाहुष्ये-नैकाहवत् सहसा समाप्तभावात् । अतो देवानित्यादिसूत्रे “स्वस्त्ये”—इत्येतस्य पदस्य शंसनं ‘स्वस्तितार्यै’ चेमार्थं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“स्वस्त्ययन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते य एवं वेद, येषां चैवं विद्वानेतद्भोता देवाकुपे षड्विंश-त्यवसः स्वस्य इति वैश्वदेवं प्रथमेऽग्निं शंसति”—इति । उक्तार्थस्य वेदिता तेन ‘स्वस्त्ययन मेव’ द्वादशाहस्य क्षेमप्राप्ति मेव कुरुते,—क्षेमेणैव संवत्सरसत्वं समाप्तिं प्राप्नोति । किञ्च ‘येषां’ यजमानानां सुक्तार्थवेदी होता शंसति, तेषां यजमाना द्वादशाहं क्षेमेण प्राप्नु-वन्ति, संवत्सरसत्वं च समापयन्ति ॥

सूक्तान्तरस्य प्रथमे पादे देवताभिधानं लक्षणं दर्शयति—“वैश्वानराय पृथुपाजसे विष इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपत् ; प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, प्रथमेऽग्निं प्रथमस्याङ्गो रूपम्”—इति । आग्निमारुतशस्त्रस्य “वैश्वानराय”—इति (सं० ३.१.) सूत्रं प्रतिपत् कर्तव्यम् । स एव शब्दो विस्पष्टं देवता मभिधत्ते ॥

सूक्तान्तरे प्रथमशब्दरूपं लिङ्गं दर्शयति—“प्रत्यश्वसः प्रत्यवसो विरपृग्नि इति मारुतं ; प्रेति प्रथमेऽग्निं प्रथमस्याङ्गो रूपम्”—

इति । “प्रत्यक्षः”-इति (सं० १.८७.) सूक्ते द्वितीयस्या ऋचो द्वितीयपादे “य इव मरुतः”-इतिश्रवणात् इदं सूक्तं मरुदेवताकं ग्रंथेत् । अत्र ‘प्र’शब्दो विस्पष्टः ॥

वक्ष्यमाणस्य जातवेदस्यसूक्तस्य पुरस्तादेता ऋचं विधत्ते—
“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्यां पुरस्तात्सूक्तस्य ग्रंथसि ; स्वस्ययनं वै जातवेदस्याः ॥ स्मृतितायै”-इति । जातवेदा देवता यस्या ऋचः सेयं ‘जातवेदस्या’ (सं० १.८८.१.) ; तद्देवताकत्वं प्रथमपादे देवताभिधानं सिद्धं च विस्पष्टम् । अस्या ऋचि “अरातीयतो नि दहाति”-इति श्रुताश्रवणात्, “नावेव सिन्धुम्”-इति नौदृष्टान्तेन दुरिताख्यश्रवणात् च ‘स्वस्ययनं’ क्षेमगमनं मत्र विद्यते ; तस्मादिदं क्षेमप्राप्तये भवति ॥ वेदनं प्रग्रंथसि— “स्वस्ययनं मेव तत् कुरुते, स्वस्ति संवत्सरस्य पारं मश्नुते य एवं वेद”-इति ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दलिङ्गं दर्शयति— “प्र तव्यसीं नव्यसीं धोति मन्त्रय इति जातवेदस्य ; प्रेति प्रथमेऽङ्गि प्रथमस्याङ्गी रूपम्”-इति । यस्यप्यस्मिन् सूक्ते जातवेदःशब्दो न श्रुतः, तथापि तदर्थवाची शब्दः श्रूयते ; जातं मुख्यं विश्वं तद्देवीति ‘जातवेदा’, तत्पथ्यायो विश्ववेदःशब्दः । स च “य मेरिरे भृगवो विश्ववेदसम्”-इति चतुर्थ्या ऋचि श्रूयते । तस्मादिदं सूक्तं (सं० १. १४३.) ‘जातवेदस्य’ निविज्ञानीयं ग्रंथेत् । अत्र “प्र तव्यसीम्”-इति प्रशब्दो विस्पष्टः ॥

* “जातवेदस्या”-इति निर्बिसर्गपाठो दृश्यते भाष्यपुस्तकेषु, अर्थतश्च गम्यते तथैव ; परं सूक्तपुस्तकविशेष एव सः । “जातवेदसे सुनवाम सोम मित्यादिमाहते जातवेदस्यानाम्”-इति भाष्य० त्री० ७.१.१७ । ‘जातवेदस्यनिवित्सव्यन्विमुक्तस्यवात् जातवेदस्यानां मिति बहुवचनं जाल्यभिप्रायम्’-इति च तत्र इतिनारायणयोग्याः ।

॥ चतुर्थपञ्चिका । ५ । १ ॥

वैश्वानरायेत्यादिकं यदाग्निमारुतं शस्त्रं तुक्तम्, तदेतत् सति— “समानं माग्निमारुतं भवति, यच्चाग्निष्टोमे, यच्च यज्ञे समानं क्रियते ; तत् प्रजा अनु समनन्ति ; तस्मात्समानं माग्निमारुतं भवति”—इति । अस्मिन् प्रथमेऽहनि यदाग्निमारुतं शस्त्रं मुक्तम्, यच्चाग्निष्टोमे पूर्वं निरूपितं माग्निमारुतं शस्त्रम्, तदुभयं ‘समानम्’ एकविधम् ; न्यूनाधिकमन्त्राणां मभावात् । यज्ञे यदेवाङ्गं समानं क्रियते, ‘तत्’ अङ्गम् ‘अनु’ पश्चात् ‘प्रजाः’ ऋत्विगूपाः पुत्रादिरूपाश्च ‘समनन्ति’ सम्यक् चेष्टन्ते, सुखेन जीवन्तीत्यर्थः । तस्मात् ‘समानं’ तुल्यं माग्निमारुतं शस्त्रं कार्त्तव्यम् ॥

अत्र प्रथमस्याहो लिङ्गेषु ‘आशमद’, ‘गायत्रं’, ‘करिष्यत्’, ‘अयं लोकोऽभ्युदितः’ इति लिङ्गचतुष्टयं मन्त्रं नोदाहृतम्, तद्यथा-सम्भव मन्त्रेष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

‘इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्षिर्इति पञ्चदश सोमो बृहत्सामं त्रिष्टुप् क्रन्दो यथादेवत मेनेन यथासोमं

यथासाम यथाऋन्दसं राक्षोति य एवं वेद यद्वै नेति
 न प्रेति यत्स्थितं तद् द्वितीयस्याहो रूपं यदूर्ध्ववद्य-
 त्यतिवद्यदन्तर्वद्यदृषणवद्यदृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता
 निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदितं यद्वाहृतं यत् चैष्टुभं
 यत्कुर्वदेतानि वै द्वितीयस्याहो रूपाण्यग्निं दूतं
 वृणीमहे इति द्वितीयस्याहो आन्यं भवति कुर्वद्
 द्वितीये ऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं वायो ये ते सह-
 स्त्रिण इति प्रउगं सुतः सोम ऋतावृधेति वृधन्वद्
 द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं विश्वानरस्य वस्पति
 मिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद-
 नुचरौ वृधन्वच्चान्ततर्वच्च द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो
 रूपं मिन्द्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथ उत्तिष्ठ ब्रह्म-
 णस्पत इति ब्राह्मणस्पत्य ऊर्ध्वान् द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपं मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः
 पिन्वन्यप इति धाय्या अच्युता बृहदिन्द्राय गायतेति
 मरुत्वतीयः प्रगाथो येन ज्योतिरजनयन्ततावृध
 इति वृधन्वान् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं
 मिन्द्र सोमं सोमपते पिबेम मिति सूक्तं सजोषा
 रुद्रैरुष्टपदा वृषस्त्रेति वृषणवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्याहो रूपं त्वां मिहि हवामहे त्वं ह्योहि चेरव इति

बृहत्पृष्ठं भवति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्याहो रूपं यद्वावानेति धाय्याच्यतोभयं शृण्वन्
 न इति सामप्रगाथो यच्चेद मय यदु च ह्य चोसी-
 दिति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो
 रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यी-
 ऽच्युतः ॥ ३ (३१) ॥

द्वादशाहगतनवरात्रे प्रथम महर्निरूप्य द्वितीय महर्निरूप-
 यति—“इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति, पञ्चदश स्तोमो बृह-
 क्षाम त्रिष्टुप् कन्दः”—इति । देवतानां मध्ये इन्द्रो देवता,
 स्तोमानां मध्ये पञ्चदशः स्तोमः, साक्षां मध्ये बृहत्क्षाम, कन्दां
 मध्ये त्रिष्टुप् कन्दः ; इत्येतच्चतुष्टयं द्वितीयस्याहो निर्वाहकम् ॥
 वेदनं प्रशंसति—“यथादेवत मेनेन यथास्तांमं यथासाम
 यथाच्छन्दसं राप्तांनि य एवं वेद” इति । वेदिता स्वकीयवेद-
 नेन यथोक्तदेवतास्तोमसामच्छन्दांस्यनतिक्रम्य तत्प्रसादेन सञ्चो
 भवति ॥

अथ द्वितीयस्याहो गमकानि मन्त्रनिष्ठानि निर्दिशति—
 “यच्चै नेति न प्रेति, यत् स्थितं, तद् द्वितीयस्याहो रूपं ; ददुर्ह-
 वक्ष्यप्रतिवक्ष्यदन्तर्वक्ष्यदृपग्वक्ष्यदृधन्वद्, यन्मध्यमे पदे देवता निव-
 र्चते, यदन्तरिक्ष मभ्युदितं, यद्वाहृतं, यत् तैष्टुभं, यत् कुर्वदेतानि
 वै द्वितीयस्याहो रूपाणि” इति । प्रथमस्याहो एति प्रेति
 क्षिप्रद्वयं ‘यच्चै’ यदेवोक्तम्, तदत्र द्वितीयस्याहो ‘लिङ्गं’ न भव-
 तीति नकारद्वयेनोभयं निषिध्यते । ‘यत् स्थितं’ तिष्ठतिधातु-

रूपवद् बहुषु स्थानेष्वप्रच्युतत्वेनावस्थितं च मन्त्रे दृश्यते, तद् द्वितीयस्याङ्गो 'रूपं' लिङ्गम् । तथैवोर्ध्वशब्दोपेतम्, प्रतिशब्दोपेतम्, अन्तःशब्दोपेतं, वृषशब्दोपेतं, वृषशब्दोपेतं च यदाज्ञातम्, तत्सर्वं द्वितीयस्याङ्गो रूपम् । यत् साक्षाच्छब्दो न श्रूयते, तत्र तदर्थो द्रष्टव्यः । मध्यमे पदे देवताभिधानम्, अन्तरिक्षलोकाभिधानम्, ब्रह्मसामसम्बद्धम्, निष्टुष्वन्दस्सम्बद्धम्, वर्तमानार्थप्रत्यययुक्त-करोतिधातुरूपं मिलितानि सर्वाणि द्वितीयस्याङ्गो 'रूपाणि' निरूपकाणि लिङ्गानि द्रष्टव्यानि ॥

अस्मिन् द्वितीयेऽह्न्याज्यशस्त्रं विधत्ते—“अग्निं दूतं वृणो-मह इति (सं० १. १२.) द्वितीयस्याङ्गं आज्यं भवति ; कुर्वद्, द्वितीयेऽह्नि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । अथ कुर्वदिति लिङ्गोपन्यासः । यद्यप्यग्निं दूतं मित्यादौ साक्षात् कुर्वच्छब्दो न श्रूयते, तथापि करोत्यर्थस्य सर्वधातुगतसामान्यत्वात् वर्त्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं कुर्वच्छब्देन विवक्षितम् । अत्रापि “वृणीमहे”—इति वर्त्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तो धातुः श्रूयते । तस्मात् द्वितीयेऽह्न्येतत्कृतं विनियोक्तुं योग्यम् ; ततो द्वितीयस्याङ्गो लिङ्गम् ॥

आज्यशस्त्रं विधाय प्रउगशस्त्रं विधत्ते—“वायो ये ते सहस्त्रिण इति (सं० २. ४१.) प्रउगं ; सुतः सोम ऋतावधेति वृधन्वद्, द्वितीयेऽह्नि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “वायो ये ते”—इत्यादिकं शस्त्रं कुर्यात् । एतस्मिन् सूक्ते चतुर्थ्या ऋचो द्वितीयः पादः “सुतः सोम ऋतावधा”—इति ; अस्य पादस्यान्ते वृधेति-अजपादिदं प्रउगं ‘वृधन्वत्’ वृधधातुयुक्तम् । द्वितीयेऽह्नो-त्यादिकं पूर्ववत् ॥

अथ महत्त्वतीयं शब्दं विधत्ते—“विज्ञानस्य कथंति विज्ञानं
इत् प्रोक्षणा एक इति महत्त्वतीयस्य प्रतिपदनुचरी ; इत्यन्वयात्
प्रथमं, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”—इति । “विज्ञानस्य”-
इत्यर्थं त्वचः (सं० द. ६८. ४-६) शब्दस्य प्रतिपत् । तस्मिन् त्वचि
द्वितीयस्या शब्दः प्रथमपादे ‘इत्यन्वत्’ उचिधातुयुक्तं लिङ्गं भवति ;
“अभिप्रेते संदाहयम्”—इतिश्रवणात् । “इन्द्रः”—इत्यर्थं (सं०
द. २. ४-६) त्वचोऽतुरूपः । तेषामन्तःशब्दयुक्तं लिङ्गं भवति ; प्रथ-
माया शब्दस्तृतीयपादे ‘अन्तर्देवान्’-इतिश्रवणात् ॥

अथ त्रिभिर्वचने लिङ्गद्वयं दर्शयति — “इन्द्रं मेदीय यदिष्टी-
त्यच्युतः प्रगाथः, उत्तिष्ठ मन्त्रायस्त इति आद्यपस्त्यत्वं उच्यमानं,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”—इति । “इन्द्रं मेदीयः”—इत्यन्व-
द्विक्तः प्रगाथः (सं० द. ५६. १, ६) प्रथमेऽहनेऽपि विहितः, उत्तर-
वापि विधास्यते ; तस्मादत्र विधीयमानोऽच्युतो भवति, प्रच्युते-
भावात् । तदिदं मच्युतत्वं स्थितशब्दार्थत्वात् स्थितवक्षिणम् ।
“उत्तिष्ठ”—इत्यर्थं प्रगाथः (सं० १. ४०. १, २) ऊर्ध्वलिङ्गवान् ;
ऊर्ध्ववाचिन उच्छ्वस्य श्रवणात् ॥

अथ तिसृषु धाव्यासु अच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति — “अग्निर्मेता,
त्वं सोमं क्रतुभिः, पिबन्त्यप इति धाव्या अच्युता”—इति ।
“अग्निर्मेता”—इति (सं० ३. २०. ४) प्रथमा धाव्या, “त्वं सोमं”
—इति (सं० १. ८१. २) द्वितीया, “पिबन्त्यपः”—इति (सं०
१. ६४. ६) तृतीया । प्रथमेऽहनेऽपि एतासां विहितत्वादेवच्युतत्वम् ॥

प्रगाथान्तरे लिङ्गं दर्शयति — “इन्द्रदिन्द्राय गायतीति महत्त्व-
तीयः प्रगाथो, येन ज्योतिरजनयमृताहव इति इत्यन्वत्, द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”—इति । “इन्द्रदिन्द्राय” इत्येवो मह-

वेवताकः (सं० ८, ८८, १, २.); “मरुतो वषट्कन्तमम्”-इति द्वितीय-
पादे अवस्थात् । तस्य “येन ज्योतिः”-इति तृतीयः पादः ; तत्र
“ऋतावधः”-इति अवस्थात् अयं प्रगाथो वधिधातुरूपलिङ्गवान् ॥

लिङ्गदर्शनद्वारा सूक्तं विधत्ते—“इन्द्र सोमं सोमपते पिबेम
मिति सूक्तं ; सजोषा रुद्रेस्तृपदा वषस्वेति वषण्वद्, द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”-इति । “इन्द्र सोमम्”-इत्यस्मिन् सूक्ते
(सं० ३, ३२.) “सजोषाः”-इत्यादिको द्वितीयस्या ऋचश्चतुर्थः
पादः ; तत्र वषस्वेति अवस्थात् वषण्वङ्गि मस्ति ॥

अथ निष्केवस्यशस्त्रस्य स्तोत्रियानुरूपयोः प्रगाथयोः वृह-
त्तामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—“त्वा मिहि हवामहे, त्वं ह्येहि
चेरव इति वृहत्पृष्ठं भवति ; बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्विती-
यस्याङ्गो रूपम्”-इति । “त्वा मिहि”-इति (सं० ६, ४६, १, २.)
वृहत्तामस आधारभूतः स्तोत्रियः प्रगाथः ; “त्वं ह्येहि”-इत्यनुचरः
प्रगाथः (सं० ८, ६१, ७, ८.) । प्रथमे प्रगाथे वृहत्तामसयुक्तं
पृष्ठस्तोत्रं भवति । अत्र प्रगाथद्वयस्य वृहत्तामसम्बन्धात् ‘बार्हते’
वृहत्तामसम्बन्धिन्यहनि तदुभयं योग्यम् ; द्वितीयस्य चाङ्गो वृह-
त्तामसम्बन्धित्वात् तस्मिन्वहनि विनियोक्तव्यम् । अथ च वृह-
त्तामसम्बन्धो द्वितीयस्याङ्गो लिङ्गम् ॥

अथैकस्या मृच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“यद्वावानेति (सं०
१०, ७४, ६.) धाव्याच्युता”-इति । प्रथमेऽहन्ध्वस्य ऋचो विहि-
तत्वादच्युतत्वम् ॥

अथ प्रगाथान्तरे वृहत्तामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—
“उभयं मृणवश्च न इति सामप्रगाथो, यच्चेद मय यदु च अ
भासीदिति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”-

इति । “उभयम्”-इत्यादिको लक्ष्मामसहप्रयुज्यमानः प्रमाणा-
(सं० ८. ६१. १, २.) । उभयग्रन्थस्य कोऽर्थः सोऽभिधीयते-
‘अथ’ अस्मिन् दिने ‘यत्’ कार्यं मासीत्, ‘इदञ्च’ कार्यं मेकम् ;
‘यदु च’ यदपि ‘ह्यः’ पूर्वयः कार्यं मासीत्, तदपीत्थेन कार्य-
द्वयम् । ‘शृणवत्’ श्रुतं मासीत् । इति मन्त्रगतस्योभयं शृणव-
दित्यस्यार्थः । बार्हत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सूक्तान्तरे पूर्ववदच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति-“त्य मू षु वाजिनं
देवजुत मिति (सं० १०. १७८.) तार्क्ष्योऽच्युतः”-इति । तार्क्ष्य-
देवताकारय सूक्तविशेषस्य प्रथमेऽहनि विहितत्वादुत्तरीतरो-
प्रयोक्तृत्वादच्युतत्वम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (३१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

या त ऊतिरवमा या परमेति मृक्तं जहि वृक्ष्यानि
कृणुही पराच इति वृषगवद् द्वितीयेऽहनि द्विती-
यस्याङ्गो रूपं विश्वो देवस्य नेतुम् तत्सवितुर्वरेण्यं
मा विश्वदेव मत्यति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपद-
नुचरौ बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो

इह सुदुःखं देवैः कथिता विदुष्येति सावित्रं मूर्ध्नि
 वद द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं ते हि द्यावा-
 पृथिवी विश्वशम्भवेति द्यावापृथिवीयं सुजन्मनो
 धिषणे अन्तरीयत इत्यन्तर्वद द्वितीयेऽहनि द्विती-
 यस्याहो रूपं तच्चनुयं सुवृतं विद्वानापस इत्या-
 भवं तच्चन् हरी इन्द्रवाहा वृषगवसू इति वृष-
 खवद्व द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं यज्ञस्य
 वो रथ्यं विश्वपतिं विश्व मिति वैश्वदेवं वृषा
 केतुर्यजतो द्या मशायतेति वृषगवद्व द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपं तदु शर्यात मङ्गिरसो वै
 स्वर्गाय लोकाय सन्न मासत ते ह स्य द्वितीयं
 द्वितीय मेवाहरागत्य मुह्यन्ति तान्वा एतच्छर्यातो
 मानवो द्वितीयेऽहनि सूक्त मशंसयत् ततो वै ते प्र
 यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं तद्य देतत्सूतं द्वितीये-
 ऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानु-
 ख्यात्यै पृथस्य वृष्णो अक्षस्य नू सह इत्याग्नि-
 मास्तस्य प्रतिपद वृषगवद्व द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्याहो रूपं वृष्णे शर्गाय सुमखाय वेधस इति
 मास्तं वृषगवद्व द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं
 जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्या-

यस्मिन् यस्मिन् वर्तत जातवेदस मिति जातवेदस्य
वृषवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूप मज्ञो
रूपम् ॥ ४ (३२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

सूक्तान्तरे वृषवदोपितं लिङ्गं दर्शयति— “या त जतिरवसा
या परमेति सूक्तं; जहि वृष्णाणि जहासी पराच इति वृष-
वद, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्” इति। “या त जतिः”
—इत्यस्मिन् सूक्ते (सं० ६. २५.) “जहि वृष्णाणि”—इति तृती-
यस्या ऋचयतुर्थः पादः। तत्र वृषवदयुक्तं लिङ्गं दृश्यते ॥

अथ वैश्वदेवशस्त्रगतयोस्तृचयोर्वृहत्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्श-
यति— “विश्वो देवस्य नेतुस्तत्त्ववितुर्नरेण मा विश्वदेवं सत्यति
मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदमुच्यते; बाह्वनेऽहनि द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याह्नो रूपम्” इति। “विश्वो देवस्य”—इत्येका ऋक्
(सं० ५. ५०. १.), “तत्त्ववितुः”—इति द्वि कृच्यो (सं० १. ६२.
१०, ११.); सोऽय मेकस्तृचो वृहत्सामसम्बन्धभूतो वैश्वदेवशस्त्रस्य
प्रतिपदवति। “मा विश्वदेवम्”—इत्येव तृचः (सं० ५. ८२. ७. ८.)
तस्यामुच्यते। अत उभयोर्वृहत्सामसम्बन्धः ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“उदु य देवः सविता हिरण्य-
वेति सावित्र मूर्धवद, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—
इति। अस्मिन् तृचात्मके सावित्रसूक्ते (सं० ६. ७१.) अर्ध-
वाचिन उच्छ्रब्दस्य अवशात् कर्तव्यमिति मतिः ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“ते हि द्यावापृथिवी विश्वशम्भु-
वेति द्यावापृथिवीयं ; सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयत इत्यन्तर्वद्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । अस्मिन् द्यावापृथि-
वीये सूक्ते (सं० १. १६०.) “सुजन्मनी”—इत्येषः प्रथमाया ऋच-
स्तृतीयः पादः । तत्रान्तःपादस्य श्रूयमाणत्वात् अन्तर्वलिङ्गम् ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“तक्षत्रयं सुवर्तं विष्मनापम
इत्यार्मवं ; तक्षन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वस् इति वृषण्वद्, द्वितीये-
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “तक्षत्रयम्”—इति सूक्त
सृभुदेवताकम् (सं० १. १११.) ; प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे
“तक्षन् पिबध्या सृभवः”—इतिश्रवणात् । तत्रैव “तक्षन्हरी”—
इत्यादिकस्तृतीयः पादः ; तस्मिन्वृषण्वम् इति वृषण्वलिङ्गं दृश्यते ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“यज्ञस्य वो रथ्यं विश्रुतिं विशा
मिति वैश्वदेवं ; वषा केतुर्यजतो द्या मशायतेति वृषण्वद्, द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “यज्ञस्य”—इत्यादिसूक्ते (सं०
१०. ८२.) “इन्द्रो मित्रो वरुणः”—इत्येवं ब्रह्मदेवताश्रवणात् इदं
वैश्वदेवम् । “वृषा केतुः”—इति एषः प्रथमायाश्चतुर्थः पादः । तत्र
वृषण्वलिङ्गं मस्ति ॥

तदेतत् सूक्तं प्रशंसति—“तदु शार्यात मङ्गिरसो वै स्वर्गाय
लोकाय सन्न मासत ; ते ह स्म द्वितीयं द्वितीयं मेवाहरागत्य
सुहृन्ति ; तान्वा एतच्छार्यातो मानवो द्वितीयेऽहनि सूक्तं
मशंसयत् ; ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं ; तद्यदेतत्सूक्तं
द्वितीयेऽहनि शंसति, यज्ञस्य प्रज्ञात्यै, स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै”
—इति । “यज्ञस्य वो रथ्यम्”—इत्यादिकं सूक्तं (सं० १०. ८२.)
‘शार्यातम्’ शार्यातस्य कस्यचिन्मङ्गिरः सम्बन्धादित्यवगम्यम् ।

कथं सम्भवम् ? इति, तदुच्यते—पुरा कदाचिदङ्गिरसो महर्षयः
स्वर्गार्थं सतः मनुष्ठातुं मुन्युक्ताः ; तदा ते महर्षयो यस्मिन् यस्मिन्
सत्रे पृथग्वदुहस्य द्वितीयमङ्गरतुतिष्ठन्ति, तत्र सर्वत्र द्वितीये
द्वितीयेऽहनि शम्भवाहुल्यात् कुत्र किं शस्त्रं पठितव्यमिति चक्षात्वा
मुच्यन्ति । तदानीं शार्व्यातिनामकः कश्चिन्मानवः ऋत्विग्भूत्वा
'तान्' अङ्गिरसो महर्षीन् "यज्ञस्य वः"—इत्यादिकं मूक्तं द्वितीये-
ऽह्न्यशंसयत् । 'ततः' मूक्तप्रभावादेश 'तं' महर्षयो 'यज्ञं प्रजा-
नन्' यज्ञं प्रकर्षेण ज्ञानवन्तः । तद्यज्ञसाध्यं स्वर्गलोकां च प्रजा-
नन् । तस्माद् द्वितीयेऽह्न्येतस्य मूक्तस्य शंसनेन व्यामोहः भन्तरेण
यज्ञः प्रज्ञातो भवति, स्वर्गश्चावगम्यते ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदि लिङ्गं दर्शयति—“पृथक्स्य वृष्णो ऋ-
षस्य न् भद्र इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदः ; वृषण्वद्, द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । तत्र (सं० १, ८, १, २.) “वृष्णः”—इति-
श्रवणाद् वृषण्वलिङ्गम् ॥

मारुतमूक्तं लिङ्गं दर्शयति —“वृष्णो शर्द्धय सुमन्वाय वेधस
इति मारुतः ; वृषण्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
अत्र प्रथमाया ऋचो द्वितीयपादे “प्रभरा मरुद्वाः”—इतिश्रव-
णादिदं मूक्तं (सं० १, ४३.) मारुतम् । वृषण्वलिङ्गं स्पष्टम् ॥

जातवेदस्याथा मध्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“जातवेदसे सुन-
वाम.सोम मिति (सं० १, ८८. १.) जातवेदस्याच्युता”—इति ।
प्रथमेऽह्न्यस्या ऋचो विहितत्वाद्युतत्वम् ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति — “यज्ञेन वरेत जातवेदस मिति
जातवेदस्य ; वृधन्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
जातवेदोदेवताकत्वं वृधन्वलिङ्गं चान्न (सं० १, २.) विस्पष्टम् ॥

अध्यासीऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशत्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
प्रमथ्याश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थसङ्केतः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवोरबुक्भूपालसाम्नाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

देवा वै षट्^(१) । प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे
ऽष्टौ^(२) । ज्योतिर्गौरायुरष्टौ^(३) । प्रजापतिः षट्^(४) ।
अग्निर्वै चत्वारि^(५) ॥ ४ * ॥
देवा वै, ब्राह्मस्पत्यया, ऽऽहूय दूरीङ्गं द्वादश ॥ ४ + ॥
॥ इति चतुर्थपञ्चिका समाप्ता ॥

* २४१, २०८, २२१, ३२६, ४०५ पं० (६-८-६-४=३२ ख०) ।

* २४५, २८८, २६६ पं० (१०-१०-१२=३२ ख०) । श्राम० २२२३० + २४५ पं० ।

BOUND BY
BACE & C
21 CHURCH STREET

BOUND BY
BACE & C
23, GRAY, MUSE
BOSTON, MASS.